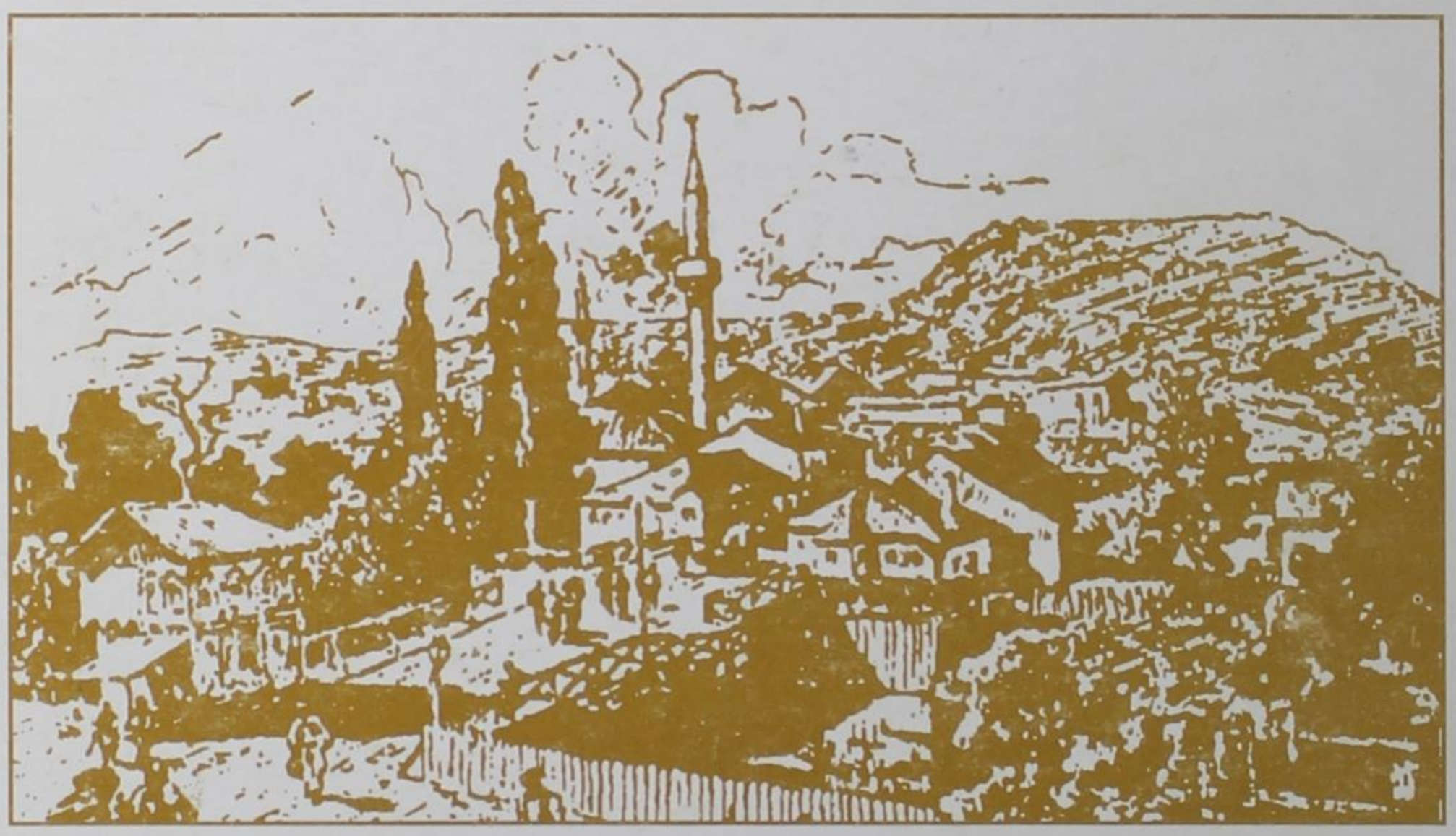
UDC-008

YU ISSN 0459-1070

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

XXXIX

ЛЕСКОВАЦ 1999.

33
008

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК
XXXIX

UDC - 008

YU ISSN 0459-1070

NATIONAL MUSEUM - LESKOVAC

LESKOVAČKI ZBORNIK

(the annual of the National Museum)

XXXIX

Editor-in-chief
ŽIVOJIN PROKOPOVIĆ

Redaction commitee
Dr Vladimir Stojančević, akademik, Dr Živan Stojković, Mr Srđan Marković,
Hranislav Rakić, Živojin Prokopović, Jovan Petković - Hoki,
Julijana Pešić (sekretar)

Redaction address: Stojana Ljubića 2
tel: 016/212-975

Leskovac, 1999.

УДК - 008

ЈУ ИССН 0459-1070

НАРОДНИ МУЗЕЈ - ЛЕСКОВАЦ

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

(издање Народног музеја)

XXXIX

Одговорни уредник
ЖИВОЈИН ПРОКОПОВИЋ

Редакциони одбор
Др Владимир Стојанчевић, академик, Др Живан Стојковић,
Мр Срђан Марковић, Хранислав Ракић, Живојин Прокоповић,
Јован Петковић - Хоки, Јулијана Пешић (секретар)

Адреса редакције: Стојана Љубића 2
тел: 016/212-975

Лесковац, 1999.

Лесковачки зборник
књ. XXXIX

***

Издаје
Народни музеј у Лесковцу

***

Одговорни уредник
Живојин Прокоповић

***

Лектор
Живојин Тасић

***

Коректор
Ана Марковић

***

Превод на енглески
Ненад Арсов

***

Ликовна опрема
Срђан Марковић

***

Тираж 500 примерака

Штампа „Напредак“ – Лесковац

У финансирању овог часописа учествовало је:

Министарство културе Републике Србије

САДРЖАЈ

Научни скуп културно-историјска баштина југоисточне Србије VII

Радивој Радић, ГЛАД У СРПСКИМ ЗЕМЉАМА XIII-XV ВЕКА 9

Мирослава Јоцић, Синиша Перић, Милорад Стојић, КЕРАМИКА ИЗ СТАМБЕНОГ ОБЈЕКТА СА ЛОКАЛИТЕТА ХИСАР У ЛЕСКОВЦУ 27

Радмила Зотовић, ТРАГОВИ НАСЕЉЕНОСТИ НА ПОДРУЧЈУ ЛЕСКОВАЧКОГ КРАЈА У ПЕРИОДУ АНТИКЕ 41

Мирослава Јоцић, ЛЕЦЕ, РЕЗУЛТАТИ РЕКОГНОСЦИРАЊА ГОРЊЕ ЈАБЛАНИЦЕ 47

Бранка Гугољ, КАПИТЕЛИ ЦАРИЧИНОГ ГРАДА 61

Душан Спасић, СРЕДЊЕВЕКОВНА ДУБОЧИЦА - БОГАТА И МНОГОЉУДНА ЗЕМЉА 67

Бранислав Цветковић, МАНАСТИР ЛИПОВАЦ, ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ. 79

Миодраг Рогић, ЂУРА ЈАКШИЋ - СЛИКАР И ПЕСНИК КАРАУЛЕ 101

Ненад Макуљевић, ПУТОВАЊА МИЛАНА МИЛОВАНОВИЋА ПО СТАРОЈ СРБИЈИ, МАКЕДОНИЈИ И СВЕТОЈ ГОРИ 1907-1910 107

Владимир Стојанчевић, УЧЕШЋЕ СЕЛА ЛЕСКОВАЧКЕ КАЗЕ У ОСЛОБАЂАЊУ 1877-78. ГОДИНЕ 117

Снежана Тошева, ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ РАДА СВЕТОЗАРА ЈОВАНОВИЋА СТАРИЈЕГ У ЈУГОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ 123

Душица Живановић, РАД АРХИТЕКТЕ МИЛОРАДА РУВИДИЋА У ЈУГОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ 135

Драгица С. Јовановић, ДЕЛАТНОСТ АРХИТЕКТЕ ДИМИТРИЈА Т. ЛЕКА У ЈУГОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ. 159

Марина Ђурђевић, ДЕЛАТНОСТ РУСКИХ АРХИТЕКАТА ЕМИГРАНАТА У ЈУГОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ 183

Хранислав А. Ракић, НЕКОЛИКО ФРАГМЕНАТА ВЕЗАНИХ ЗА ИЗГРАДЊУ САБОРНЕ ЦРКВЕ СВ. ТРОЈИЦЕ У ЛЕСКОВЦУ 195

Александар Кадијевић, ЛЕСКОВАЦ У УРБАНИСТИЧКОМ ИЗВЕШТАЈУ АРХИТЕКТЕ РАТОМИРА БОГОЈЕВИЋА ИЗ 1953. ГОДИНЕ 209

Марта Вукотић-Лазар, АРХИТЕКТА МОМЧИЛО БЕЛОБРК У ЛЕСКОВЦУ ..219

Живан Стојковић, ЦРКВЕНО ПЕВАЧКО ДРУШТВО "КАРАЂОРЂЕ" У ВЛАСОТИНЦУ 231

Успомени на Видосаву Стојанчевић

Радмила Стојановић, ЕТНОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА ДР ВИДОСАВЕ СТОЈАНЧЕВИЋ У ЈУЖНОМОРАВСКОМ РЕГИОНУ. 243

Сребрица Кнежевић, ПРВА ЖЕНА ДОКТОР ЕТНОЛОГИЈЕ, ВИДОСАВА - ВИДА СТОЈАНЧЕВИЋ 249

Олга Савић, ГЕОГРАФСКИ ЕЛЕМЕНТИ У РАДОВИМА ВИДОСАВЕ СТОЈАНЧЕВИЋ 265

Ненад Љубинковић, ЕТНОЛОШКО ЧИТАЊЕ КЊИЖЕВНОСТИ 271

Владимир Стојанчевић, НАУЧНА ПУТОВАЊА ВИДОСАВЕ СТОЈАНЧЕВИЋ ..279

Милорад Радевић, БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА ДР ВИДОСАВЕ СТОЈАНЧЕВИЋ .301

Чланци и грађа

Станиша Војиновић, ЈЕДАН ЗАБОРАВЉЕНИ ИСТРАЖИВАЧ ЛЕСКОВАЧКОГ И ВРАЊСКОГ КРАЈА 315

Драгиша Костић, ПРИЛОГ БИОГРАФИЈИ И БИБЛИОГРАФИЈИ МИЛОША С. МИЛОЈЕВИЋА 325

Драгољуб Ж. Мирчетић, НИШКА И КРФСКА ДЕКЛАРАЦИЈА 353

Милан М. Миладиновић, СОЦИОЛОШКО-ЕТИЧКИ ЗНАЧАЈ ПРОБОЈА СОЛУНСКОГ ФРОНТА И ЗАВРШЕТКА ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА 371

Живан Стојковић.,ТЕКСТИЛНА ИНДУСТРИЈА КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ .387

Никола П. Илић, ПОГИБИЈА КОСТЕ СТАМЕНКОВИЋА. 395

Саша Хаџи Танчић, МОРАВСКА СРБИЈА У РОМАНИМА МИЛИВОЈА ПЕРОВИЋА 407

Живојин Прокоповић, СЛИКАРСТВО ЈОВАНА ПОПОВИЋА 419

Мирољуб Васић, ЈУГОСЛАВИЈА КОЈЕ ВИШЕ НЕМА 441

Хранислав Ракић, Живан Стојковић, Никола П. Илић, ИСТОРИЈСКЕ ПОУКЕ 453

Прикази

Снежана Тошева, АЛЕКСАНДАР КАДИЈЕВИЋ, ЈЕДАН ВЕК ТРАЖЕЊА НАЦИОНАЛНОГ СТИЛА У СРПСКОЈ АРХИТЕКТУРИ (СРЕДИНА XIX - СРЕДИНА XX ВЕКА), БЕОГРАД 1997 457

Симо Ј. Костић, СЛАВОЉУБ ЂЕРА ПЕТРОВИЋ, АЛЕКСАНДАР ТРАЈКОВИЋ, ЈУЖНИ СРПСКИ ФРОНТ У ОСЛОБОДИЛАЧКОМ РАТУ 1941-1945. ГОДИНЕ, ВРАЊЕ 1999. ГОДИНЕ 461

Хроника

Милица Бодрожић, НАРОДНИ МУЗЕЈ ЛЕСКОВАЦ, ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК, XXXVIII, ЛЕСКОВАЦ 1998, 470 471

Милан М. Миладиновић, ДОПРИНОС ИСТОРИЈИ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ ВЛАСТИ 475

Живан Стојковић, НАРОДНА ВЛАСТ У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ 1941-1945 ...483

Бернард Бават, Вујадин Иванишевић, ЦАРИЧИН ГРАД - ИСТРАЖИВАЊА У 1998. ГОДИНИ 489

In memoriam

Мирослава Јоцић, ДР ПЕТАР ПЕТРОВИЋ (1938 - 1997). 497

УДК 338.124.2 : 612.391 (497.11) "12/14"

др Радивој Радић

ГЛАД У СРПСКИМ ЗЕМЉАМА XIII-XV ВЕКА

(Историографски покушај)

"Hunger is sharper than the sword!"
"Глад је оштрија од сабље!"
Финеас Флечер (1582-1650)

Покушајмо да замислимо српског сељака из Поморавља који је живео у XIII или XIV столећу како се - уз помоћ некаквог времеплова! - у наше време поново обрео у свом старом завичају и како корача ливадама, њивама, шумарцима и дуж обала река. Разложно је претпоставити да би у приличној мери био изненађен призорима с којима би се суочио и збуњен због огромне промене коју је доживео његов родни крај. При том ћемо занемарити унезвереност коју би у средњовековном човеку изазвали градови са високим здањима, широке траке асфалтних путева по којима јуре аутомобили и камиони, простране фабричке хале и њихови копљасти димњаци, железничке шине по којима тутње шинобуси и теретни возови, џиновски далеководи повезани километарским жицама кроз које протиче електрична струја. Он је својевремено био свикао на другачије пејсаже, умногоме различите од густо насељених градова и села, питомих и култивисаних њива и поља, уређених корита река. Јер, добро је познато, свет који је окруживао средњовековног српског сељака - уосталом као и већину његових европских савременика (уз ретке изузетке!) - био је неупоредиво дивљији и негостољубивији.

"Ретка насеља - пустолине што се протежу ка западу, северу и истоку, шире се у недоглед и коначно све покривају - парлози, баруштине, немирне реке и пустаре, шикаре, пашњаци, шуме опустошене пожарима изазваним крчењем шипражја и потајним прављењем ћумура; ту и тамо пропланци, тле освојено, а ипак само укроћено; смешно плитке бразде, што их на ћудљивој земљи дрвеним ралом ору мршави волови; на обрадивој земљи празне пољане, угар остављен да се њиве одморе годину, две, три, па и десет понекад,

како би се природна плодност тлу вратила - колибе од камена, блата или прућа, окупљене у засеоке, опасане оградама од трња и вртовима - ... Дивљина. Свет окружен глађу".[1] На овај начин, надахнуто и са имагинацијом која засигурно стреми историјској истини, један зналац описује средњовековни пејсаж.

У овом случају задржаћемо се на вегетацији коју би наш далеки предак затекао у плодним поморавским долинама. У ствари, усредсредићемо пажњу само на поврће које би запазио на њивама и по баштама, а које раније није никада видео. Парадајз - плод који потиче из далеког Перуа, плави патлиџан - донет из Индије, паприка - земља порекла Гвајана, кукуруз - поникао на тлу Мексика, пасуљ и кромпир - пренети у Европу са америчког континента после епохе Великих географских открића.[2]

Само овлашно навођење пољопривредних артикала који данас представљају знатан део исхране савременог човека указује на то колико је оскудан био јеловник средњовековних људи. Због превасходне употребе скробних биљака, које не садрже довољне количине витамина и протеина, исхрана у некадашњој Европи била је неуравнотежена. Може се говорити о цикличном смењивању оскудица у јелу, с једне, и преобилних гозби, с друге стране, али се мора нагласити да су кулинарске светковине ипак биле прилично ретке. У ствари, пре би се могло рећи да је велики део становништва био заокупљен, често и опседнут глађу. Уосталом, у Библији - најважнијој књизи хришћанске васељене у доба средњовековља! - глад се помиње у више наврата[3] и њено одјекивање је могло да уноси немир и страх у оновремене људе. У Новом завету, између осталог, стоји записана апокалиптичка порука која није могла оставити равнодушним поклонике Исуса Христа склоне забринутости пред неизвесном сутрашњицом: "Биће глади и помора и земља ће се трести по свету.[4] Отуда не треба да изненађује то што је у истрајавању на милосрдним делима Црква нарочито наглашавала потребу да се нахране гладни. При томе, не треба губити из вида чињеницу да су житне кризе, премда оштре у градовима, биле још теже и погубније по селима. Према неким истраживањима, која се односе на поједина подручја Француске у раздобљу када је средњи век већ представљао прошлост, три четвртине сељака нису биле способне да властитом производњом прехране своје породице.[5]

Неопходно је нагласити да је у средњем веку владала тиранија жита, што ће рећи да је хијерархија у квалитету хлеба, од најбољег до најцрњег, одражавала друштвену хијерархију и да су жетве - како је проницљиво примећено! - давале ритам погребним поворкама, тако што је недовољна исхрана

---

1 Ž. Dibi, Vreme katedrala: umetnost i društvo 980-1420, Beograd 1989, 22.
2 F. Brodel, Mediteran. Prostor i istorija, Beograd 1995, 11.
3 A New Concordance to the Holy Bible. King James Version, New York 1960, 147 (где су наведена места у Светом писму у којима се помиње глад)
4 Јеванђеље по Матеју, 24, 7.
5 Ž. Delimo, Strah na Zapadu (od XIV od XVIII) veka. Opsednuti grad, I, Novi Sad 1987, 219.

косила народ и отварала врата поморима.[6] По том питању на српско средњовековно друштво није представљало никакав изузетак, јер се на њивама најчешће сејала пшеница, затим јечам, овас, раж и просо, док су само мањи делови ораница били намењени гајењу лана и махуница (легуминоза).[7] Отуда је свако колебање у производњи житарица лако могло да доведе до несташице основне животне намирнице и до појава глади. Византијски писац XIV столећа Алексије Макремволит је о глади написао следеће: "Сви сматрају да је смрт од глади неподношљива и најтежа од свих смрти; душа, лишена неопходне хране која долази споља, силом прилика једе тело, као што ватра прождире празну посуду која се стави на њу".[8]

Данас прилично цинично звуче речи које је на прелазу из II у III век забележио Тертулијан, знаменити Картагињанин и најплоднији хришћански писац латинске књижевности у ранохришћанском раздобљу.[9] Верујућима у Христа он поручује следеће: "Ништа се Богу тако не свиђа као мршавост тела; што је мршавије због опорости испаштања, мање ће бити подложно трулењу у гробу, и према томе, дичније ће васкрснути".[10] Док је у доба Антике идеалан човек свестрано образовани и мишићави атлета, према схватањима средњег века људско савршенство представљају монах, светац, аскет, то јест личност која се максимално ослободила земаљских интереса, брига и искушења, те је тако постала најближа Богу. Распеће, односно мртво тело са страшним траговима тортуре и мука које је поднео Спаситељ за искупљење људског рода, нараста у истински узор хришћанског средњовековља. Овремени верници се не диве складној развијености атлете него убогом и гнојавом болеснику.[11] У наведене Тертулијанове речи на најбољи начин се уклапа језгровито наравоученије једног калуђера фрушкогорског манастира Хопова који је 1726. године забележио:

Мало јести,
мало пити,
мало спати,
хоће добро бити.[12]

Глад, присутна у свим друштвима и свим епохама светске повеснице, велика је историјска тема која је одавно привукла дужну пажњу истраживача.[13] У историографији данас већ постоји веома богата и разуђена библиографија о овом феномену,[14] а у сваком пристојном историјском лексикону или енцик-

---

6 Ibid.
7 М. Благојевић, Земљорадња у средњовековној Србији, Београд 1973, 405.
8 I. Ševčenko, Alexios Makrembolites and his "Dialogue between the Rich and the Poor", Зборник радова Византолошког института 6 (1960) 204, 23-26.
9 За основне податке о Тертулијану и његовом делу в. W. Buchwald - A. Hohlweg - O. Prinz, Tusculum-Lexikon griescher und lateinischer Autoren des Altertums und des Mittelalters, München 1982, 765-766.
10 Наведено према Ž. Delimo, Greh i strah. Stvaranje osećanja krivice na Zapadu od XIV do XVIII veka, II, Novi Sad 1986, 694.
11 А. Гуревич, Категорије средњовековне културе, Нови Сад 1994, 277-278.
12 Ђ. Сп. Радојичић, Старо српско песништво IX-XVIII века, Крушевац 1966, 177.

лопедији може се наћи и одредница о глади.[15] У средњем веку глад је најчешће била последица недовољне пољопривредне производње, својствене свим оновременим државама, па и српској, или исход пустошења непријатељских војски. Сматра се да је поред куге била главни узрок негативних демографских кретања. Свако климатско одступање (оштра зима, суша, град, поплава, најезда скакаваца), које је угрожавало принос пољопривредних производа, пре свега житарица, доводило је до глади. У српским земљама, као и у Византији и осталим деловима средњовековног света, ова појава је, попут земљотреса, комета или помрачења сунца, схватана као знак божијег гнева изазваног људским гресима. Сачувани подаци за српске земље веома су оскудни и односе се на доба касног средњовековља - XIII, XIV и XV столеће.[16] Са пуно разлога се може претпоставити да је стварни број гладних година морао бити већи од забележеног. Прва половина тог периода, дакле од 1200. до 1350. године, поклопила се са једним изразито хладним и влажним климатским циклусом у који је Европа ушла после релативно умереног и благог раздобља од 750. до 1200. године. Почев од 1350. до 1500. температуре су постале умереније, али се влажност увећала.[17]

Погубне последице глади биле су нарочито сурове у пролеће када би ускладиштене залихе жита биле потрошене, а сматра се да су и године које су следиле после неродних, односно гладних, такође биле врло тешке. Појаве глади су доводиле до многих миграција становништва у српским земљама, првенствено из залеђа ка приморским градовима на Јадрану или чак према Апенинском полуострву и даље, према осталим деловима средоземног басе-

---

13 Достојна хвале су два давнашња покушаја. B. C. Walford, The Famines of the World: Past and Present, 1879 (репринт 1970); F. Curschmann, Hungersnöte im Mittelalter. Ein Beitrag zur deutschen Wirtschaftsgeschichte des 8. bis 13. Jahrhunderts, Leipzig 1900 (репринт: Darmastadt 1970) 87-217 где су регистроване појаве глади у изворима за немачку историју у широком временском распону од 709. до 1317. године.

14 Наводимо само неке од важнијих радова: M.-J. Larenaudie, Les Famines en Languedoc auh XIVe et XVe siècles, Annales du Midi 64 (1952) 27-39; H. Van Werveke, La Famine de l'an 1316 en Flandre et dans les régions voisines, Revue du Nord 41 (1959) 5-14; G. Duby, Rural Economy and Country Life in the Medieval West, Columbia, S.C. 1968, 122 et passim; E. Ashtor, An Essay on the Diet of the Various Classes in the Medieval Levant (Biology of Man in History, ed. R. Forster - O. Ranum), Baltimore - London 1975, 125-162; E. Le Roy Ladurie, Famine Amenorrhoea /Seventeenth-Twentieth Centuries/ (Biology of Man in History, ed. R. Forster - O. Ranum), Baltimore - London 1975, 163-178; A. Appleby, Famine in Tudor and Stuart England, Stanford 1978; Famine as a Geographical Phenomenon, ed. B. Currey - G. Hugo, Dordrecht - Boston - Lancaster 1984; R. Rotberg - Th. Rabb, Hunger and History: The Impact of Changing Food Production and Consumption Patterns on Society, Cambridge Mass., 1985; R.E. Seavoy, Famine in Peasant Societies, New York 1986; M. Ravallion, Markets and Famines, Oxford 1987, P. Garnsey, Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World: Responses to Risk and Crisis, Cambridge 1988; Famine: The Irish Experience 900-1900: Subsistence Crises and Famines in Ireland, ed. E. Crawford, Edinburgh 1989 (као и радове наведене у напомени 45).

15 Dictionary of the Middle Ages, ed. J. R. Strayer, vol. 5, New York 1985, 1-9 (M. W. Dols - R. S. Gottfried) /у даљем тексту DMA/; Lexikon des Mittelalters, V, München - Zürich 1991, 220-222 (E. Thoen); The Oxford Dictionary of Byzantium, II, New York - Oxford 1991, 777-778 (B. Croke).

16 К. Јиречек, Историја Срба, II, Београд 1952 (репринт: 1978), 148-149, 419 наводи неколико највећих глади у српским средњовековним земљама.

17 DMA 5 (1985) 3 sq. (R. S. Gottfried).

на.[18] Главни ослонац у изворима за нашу тему имали смо у житијима, летописима и записима, с једне, и како публикованим тако и необјављеним подацима Дубровачкоиг архива, с друге стране.[19]

Колико је познато, најранија вест о глади у српским земљама односи се на период од 1202. до 1205. године, односно на смутно време сукоба Немањиних синова Стефана и Вукана. У *Житију светога Симеона* које је изашло из пера српског монаха Доментијана, светогорског подвижника и духовника нагласене православне оријентације,[20] читамо следеће: "И пошто су Божјом вољом по времену ови (sc. непријатељи српске државе) били истребљени, и пошто су прошли, после њих дође други иноплеменик, звани глад, гори од оних који су прешли, и сатвори свој други плен већи од првога, веома не волећи род наш, стрељајући без стреле и бодући без копља, и секући без мача, и убијајући без шиба, и просто рећи гонећи без ногу и хватајући без руку, и кољући без ножа, и ходећи без икаквог оружја и полажући толика мртва тела... и за грехе наше сва наша земља беше пуна мртваца, и двори пуни и куће пуне, и путеви пуни и распућа пуна, и због грехова наших не могаху их ни гробари погрепсти, само их једва смештаху у житне рупе".[21] Напоменимо да је Доментијан *Житије светог Симеона* писао у кули Преображења крај манастира Хиландара и завршио га 1263-1264. године.[22]

Унеколико сажетије, али стога не мање упечатљиве и живописне вести о гладним годинама између 1202. и 1205. срећемо у *Житију светога Саве* које је написао хиландарски монах Теодосије, један од најособенијих и, није претерано рећи, најбољих писаца старе српске књижевности. Он је живео у другој половини XIII и првим деценијама XIV века, а дело је саставио негде на додиру два столећа.[23] У Теодосијевом спису, који одликују топло и живахно експресивно приповедање, склоност ка реалистичком казивању и драгоцени смисао за подробност и појаве, збивања и осећања људске свакидашњице, можемо да прочитамо следеће: "У таквом непријатељству и прегањању између браће (sc. Вукана и Стефана Немањића) била је српска земља у великој невољи, као у некој тескоби, опустевши од много плењења и проливања крви, пропадајући до краја од глади због неорања, тако да су се многи разишли по туђој земљи. Такав је плод тада исконски сејач зла и мрзитељ до-

18 О томе је недавно писала Д. Динић-Кнежевић, Миграције становништва из јужнословенских земаља у Дубровник током средњег века, Нови Сад 1995, 233-252 (у даљем тексту: Динић-Кнежевић, Миграције становништва).

19 Будући да нисмо били у могућности да непосредно консултујемо непубликоване податке Дубровачког архива, користили смо их и цитирали према радовима проф. Душанке Динић-Кнежевић.

20 За основне податке о Доментијану и његовом књижевном делу в. Д. Богдановић, Историја старе српске књижевности, Београд 1980, 156-159.

21 Живот светога Симеуна, написао Доментијан, изд. Ђ. Даничић, Београд 1865, 98-99. Превод: Доментиан, Животи Светога Саве и Светога Симеона, прев. Л. Мирковић, Београд 1938, 302-303. Овај превод је поновљен у књизи: Доментијан, Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона (Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 4), Београд 1988, 311.

22 Ђ. Трифуновић, Азбучник српских средњовековних књижевних појмова, Београд 1990, 62.

23 О њему в. Богдановић, Историја старе српске књижевности, 168-175.

бра, ђаво, жњео".[24] Нема сумње да се наведена сведочанства двојице српских монаха - Доментијана и Теодосија - на најбољи начин употпуњују и речито казују о тегобним гладним годинама на самом почетку XIII века.

Глад је на особен начин поменута у једној занимљивој белешци, која је умногоме налик на глас вапијућег у пустињи, а датује се у широко раздобље XIII и XIV столећа. Остало је записано: "Преподобнејши Ратко, дај ми да ручам, гладан сиромах!".[25] Не мање занимљив, а такође сажет и живописан текст који се односи на глад, налази се на дну једног рукописа похрањеног међу старим српским манускриптима у Националној библиотеци у Паризу. Реч је о јеванђељу написаном на пергаменту из XIII века на којем је сачувана "тужица" гладног средњовековног Србина. Она се састоји од свега неколико речи, али није пригушена уобичајеним хришћанским наравоученијима него је сасвим спонтана и стога веома упечатљива. На белини испод јеванђељског текста непознати састављач записа даје одушка својој невољи и вајка се, тек да му мало одлакне, па записује следеће: "О колика ми је тужица! Проса немамо, а за пшеницу (да и) не говорим".[26]

У XIII столећу знамо за још једну појаву глади која је осамдесетих година Словене из залеђа натерала не само да од Дубровчана краду жито и стоку него и да се продају у робље како би преживели.[27]

До нове навале словенског живља на Дубровник дошло је првих година XIV столећа, најпре као последица рата између Србије и Дубровачке републике,[28] а затим и познатог сукоба краља Милутина (1282-1321) и краља Драгутина (1276-1282).[29] Велико веће је 22. септембра 1303. године забранило житељима града и дистрикта да примају словенске придошлице који су стизали сами или са породицама. Штавише, није било дозвољено ни да се дошљацима издају куће у закуп, а оне који се у току следећа два месеца ипак населе требало је истерати. Ова одлука се није односила на властелу краља Драгутина која је са породицама већ боравила у граду и на трговце који су ту доносили храну.[30] Сачувана сведочанства казују да у то време у залеђу није било довољно жита и да су, притиснути глађу, многобројни долазили до

---

24 Живот светога Саве, написао Теодосије, изд. Ђ. Даничић, Београд 1860, 80. Превод: Теодосије, Житије светог Саве, прев. Л. Мирковић, превод редиговао Д. Богдановић, Београд 1984, 81. Овај превод је поновљен у књизи: Теодосије, Житија, (Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 5-1), приредио Д. Богдановић, Београд 1988, 160-161.

25 Ђ. Сп. Радојичић, Развојни лук старе српске књижевности, Нови Сад 1962, 126.

26 Ђ. Сп. Радојичић, Творци и дела старе српске књижевности, Титоград 1963, 123.

27 G. Čremosnik, Acta Cancellariae et Notariae annorum 1278-1301, I, Beograd 1932, 28-29, 32. Уп. Д. Динић-Кнежевић, Промет житарица између Дубровника и ближег залеђа у средњем веку, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду 12-1 (1969) 79-80 (у даљем тексту: Динић-Кнежевић, Промет житарица); Иста, Миграције становништва, 233.

28 Б. Крекић, Зашто је вођен и када је завршен рат Дубровника и Србије 1301-1302? Зборник радова Византолошког института 17 (1976) 417-423.

29 О овоме рату в. М. Динић, Однос између краља Милутина и Драгутина, Зборник радова Византолошког института 3 (1955) 49-82.

30 Monumenta Ragusina, II, Zagreb 1882, 300; Monumenta Ragusina, V, Zagreb 1897, 58. Уп. Динић-Кнежевић, Миграције становништва, 233-234.

градских бедема у нади да ће се спасти најгорег. Тако је у августу 1303. Веће умољених дозволило свима који довезу жито у град да извезу једну четвртину и продају је "Словенима".[31] Наравно, разложно је претпоставити да би се таква продаја жита обавила по знатно вишој цени од оне коју им је Општина нудила.[32] Неопходно је нагласити да је у то време - 1303. и 1304. године - глад походила Француску и Фландрију. Уопште, XIV век, тачније речено период од 1300. до 1380, био је раздобље када се Европа на најнепосреднији начин суочавала са феноменом глади. Читав низ узастопних влажних сезона имао је као последицу серију веома слабих жетви и несташице прехрамбених производа.[33] Ако се томе додају познате историјске чињенице да је то био век Стогодишњег рата Енглеске и Француске (1337-1453), авињонског ропства папа (1305-1378), османлијског преласка у Европу и освајања знатних делова Балканског полуострва, такозване Велике шизме у крилу римокатоличке цркве (1378-1415), пандемије куге познате под именом црна смрт која је од 1348. до 1350. године однела трећину европског становништва, тешке економске депресије у западној Европи, онда не треба да изненађује што се доба од 1300. до 140 матра "црним столећем" средњег века.[34]

У раздобљу од 1307. до 1309, дошло је до велике глади која је задесила простране области Балканског по уостр а, а добрим делом је била у тесној вези са познатим пљачкањима ч не Каталанске компаније. Унајмљена од стране византијског цара Андр ника II Палеолога (1282-1328) да ратује против Турака у Малој Азији, ова храбра и војнички одлично организована ратничка дружина одметнула се од цар адске владе и направила је праву пустош у Тракији и Македонији.[35] Н биле поштеђене ни монашке обитељи на Светој гори, па је руски ман ир спаљен док је Хиландар издржао праву опсаду. Одбраном српске лавре руководио је тадашњи игуман Данило Пећки, потоњи архиепископ Да ло II (1324-1337), који је показао да је вешт не само у духовним подухватима него и у овоземаљским стварима.[36]

У животопису архиепископа Данила II, које је, по свој прилици, између 1337. и 1340. године саставио његов непознати ученик стоји записано: "И те године дође љуће зло на о зло (sc. напади Каталанаца), да је цео род људски гинуо од глади ... Вели је било страдање и такве ране, и почеше, дакле, људи и све животиње скончавати од глади. Јер умрлим матерама деца сисајући дојке сама умираху, и људи од глади зијајући сударахуу се и падаху као пијани, и обузети глађу нису могли ни гледати. А други од њих ничице

31 Monumenta Ragusina, V 57-58. Уп. Динић-Кнежевић, Промет житарица, 80; Иста, Миграције становништва, 234.
32 Динић-Кнежевић, Миграције становништва, 234.
33 DMA 5 (1985) 7 (R.S. Gottfried).
34 Opšta enciklopedija Larousse, III (Geografija - Istorija - Industrija i tehnika), Beograd 1973, 335.
35 Г. Острогорски, Историја Византије, Београд 1959 (репринт 1998), 460-463; A. Laiou, Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II, Cambridge (Mass.) 1972, 158-226.
36 М. Живојиновић, Житије архиепископа Данила II као извор за ратовања Каталанске компаније, Зборник радова Византолошког института 19 (1980) 251-273.

лежећи, као и животиња траву зубима кидајући, издисаху".[37] Зна се да је Цариград 1306/1307. преживео једну од својих најстрашнијих зима када је глад знатно надмашивала све недаће које је донела тешко подношљива студен и када је на улицама престонице на Босфору било могуће видети сасвим изнурене људе који су се ваљали по земљи.[38] С друге стране, зна се да су почев од 1309. године обилне кише проузроковале појаву глади у читавој Европи која је, уз одређене плиме и осеке, потрајала безмало два десетлећа. За урбане области Европе посебно су тешке биле године 1315, 1316. и 1317, када је, на пример, у Холандији дошло до повећања цена рибе од преко 500%.[39]

До нове глади у српским земљама и поновне навале очајног словенског живља на Дубровник дошло је 1318. године. И у овом случају радило се о последицама војевања између краља Милутина и Дубровника (1316-1317),[40] а такође и сукоба краља Милутина и угарског краља Карла Роберта (1309-1342).[41] Овај други рат је вођен на широком простору од Дунава до Албаније и у њега се у јуну 1318. умешао и бан Младен II Брибирски који је краткотрајним запоседањем Хума дошао у непосредно залеђе Дубровника.[42] О знатном броју избеглица у граду казује одлука Малог већа од 8. августа 1318. којом се странцима и домаћима, као и "Словенима" и Власима, строго забрањује ношење оружја. Одлука је, уз претњу казном, поновљена и 15. септембра, али се односила само на словенски живаљ.[43] И у току следеће, 1319. године, дошло је до даљег прилива нових придошлица.[44]

Ова глад у залеђу Дубровника временски се подудара са такозваном "Великом глађу" која је захватила знатне делове европског континента.[45] У областима које су биле погођене несташицама живежних намирница очајно становништво је јело псе, мачке и "нечисте ствари", а изгледа да је било и примера канибализма.[46] Није без значаја да се нагласи да је од 1316. до 1321/1322. дошло до неколико епидемија сточних болести које су умногоме десетковале пре свега теглеће животиње. У сваком случају, аграрна криза у пери-

37 Животи краљева и архиепископа српских, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866 (репринт 1972), 340-341. Превод: Архиепископ Данило, Животи краљева и архиепископа српских, прев. Л. Мирковић, Београд 1935, 258. Овај превод је поновљен у књизи: Данилови настављачи, Данилов ученик, други настављачи Даниловог зборника, (Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 7), приредио Г. Мак Данијел, Београд 1989, 88.

38 A. Laiou, The Provising of Constantinople During the Winter of 1306-1307, Byzantion 37 (1967) 105.

39 DMA 5 (1985) 7-8 (R.S. Gottfried)

40 Историја српског народа, I, Београд 1981, 473 (С. Ћирковић)

41 Исто, 474-475.

42 С. Мишић, Хумска земља у средњем веку, Београд 1996, 55.

43 Monumenta Ragusina, V, 117, 120. Уп. Динић-Кнежевић, Миграције становништва, 234.

44 Динић-Кнежевић, Миграције становништва, 234-235.

45 О "Великој глади" в. H.S. Lucas, The Great European Famine of 1315, 1316 and 1317, Speculum 5 (1930) 343-377; I. Kershaw, The Great Famine and Agrarian Crisis in Enland 1315-1322, Past and Present 59 (1973) 3-50; W. C. Jordan, The Great Famine. Northern Europe in the Early Fourteenth Century, Princeton 1998, 8 sq.

46 DMA 5 (1985) 7 (R. S. Gottfried).

оду од 1309. до 1325. године оставила је дубоке трагове и имала је тешке последице по европско друштво и економију. Сматра се да је европски континент од глади у том раздобљу изгубио 15% до 20% свог становништва,[47] што је податак који недвосмислено и јасно говори о правој демографској катастрофи.

Дубровачка република је имала потешкоћа са словенским придошлицама и почетком двадесетих година столећа. Због тога су 25. маја 1323. из редова грађана изабрана два чувара са задатком да чувају врата на Пилама и одузимају оружје изгладнелом становништву које долази у град, уз обавезу да га врате када би дошљаци напуштали градско подручје.[48]

Познато је, такође, да се велики број придошлица обрео у Дубровнику крајем треће деценије XIV века, најпре у вези са ратом између српског краља Стефана Дечанског (1321-1331) и Дубровника који је вођен у раздобљу од 1327. до 1328. године,[49] а затим и сукобима између Србије и Босне око Хума.[50] Умногоме је страдала популација на подручјима која нису била поштеђена ратних операција будући да су због несташице и глади угрожени били приморани да напусте своја огњишта и крену пут морске обале. Ово је, нема сумње, било највеће померање становништва из залеђа Дубровника током читавог средњег века.[51] О размерама демографских кретања речито казује и предлог Већа умољених од 1. августа 1330. да се осим трговаца сви протерају. Ипак, на крају је превладало мишљење да се придошли не протерују него да им се одузме оружје и да се обезбеди добра стража. Да је стање било незавидно показује и одлука од 14. септембра, према којој су изабрана четири властелина да спрече ношење оружја у граду и да већ у току дана истерају све странце. Истовремено је и кнез издао наређење да сви странци у граду, изузимајући Ђеновљане и оне који су били на лађи натовареној житом, у току дана напусте град под казном затвора и десет перпера по особи.[52]

У попису имања манастира Богородице у Тетову (око 1346) на посебан начин забележена је једна од гладних година у првој половини XIV столећа: .... "њива ... купљена за двадесет каблова жита у гладно време, и преузесмо мех сирења и полутку сланине".[53] Подсетимо, у српској средњовековној држави кабао је био мера за запремину и постојало је неколико различитих врста ове мере. Тако је царски кабао износио 17,08 литара, велики кабао 68,36 литара, а постојао је и кабао чија је запремина била 275,34 литра.[54] У

47 Исто, 8.
48 Monumenta Ragusina I, Zagreb 1879, 85. Уп. Динић-Кнежевић, Миграције становништва, 235.
49 Б. Крекић, О рату Дубровника и Србије 1327-1328, Зборник радова Византолошког института 11 (1968) 193-204.
50 Историја српског народа, I, 500-501 (С. Ћирковић).
51 Динић-Кнежевић, Миграције становништва, 39.
52 Monumenta Ragusina, II, 329; V, 291. Уп. Динић-Кнежевић, Миграције становништва, 39, 235.
53 А. Соловјев, Одабрани споменици српског права, од XII до краја XV века, Београд 1926, 131.
54 М. Влајинац, Речник наших старих мера у току векова, III, Београд 1968, 329 сл.; С. Ћирковић, Мере у средњовековној српској држави, Мере на тлу Србије кроз векове, Београд 1974, 56.

сваком случају, радило се о томе да је непознати купац, због глади која је задесила поједине области, веома повољно дошао до њиве, с једне, и да је несрећни и такође непознати продавац, притиснут невољом и да би преживео пошаст, продао њиву испод њене стварне цене, с друге стране.

Пандемија куге, позната као Црна смрт, која је угрозила популацију европског континента у раздобљу од 1347. до 1350. године, била је праћена и житном кризом. У Дубровнику се несташица осетила 1347, а врхунац је достигла 1348, што је било праћено великим порастом цена житарица.[55] Упркос недостатку релевантних историјских података за подручја унутар Балканског полуострва, може се допустити претпоставка да је и тамо дошло до глади.

У појединим случајевима се вести српских летописаца на известан начин поклапају са подацима Дубровачког архива. Тако, на пример, уз 6866. годину од створења света (=1357/1358) у великом броју летописа остало је записано да је тада - "по смрти цара Стефана" и "друге године царства Уроша цара" - била гладна година и да је била таква глад "каква није била од створења света и, Христе милостиви, да више не буде".[56] Истовремено, на основу података похрањених у Дубровачком архиву, сазнајемо да је до новог притиска странаца на град дошло крајем децембра 1357. године. Стога је Мало веће изабрало три властелина са овлашћењима да испитају придошле, али нису познати подаци до којих су они дошли. Наравно, није искључено да је међу дошљацима било и гладних из залеђа.[57]

На основу података о трговини житом, може се претпоставити да је у залеђу Дубровника, односно у унутрашњости Балканског полуострва, било глади и 1361. године, а као последица рата Војислава Војиновића против Републике.[58]

Велика глад походила је српске земље после битке на Марици која се одиграла 26. септембра 1371. године. Старац Исаија, српски духовник који је много година провео на Светој гори,[59] оставио нам је чувени запис који се са пуно разлога убраја у најлепше странице наше средњовековне књижевности. Он бележи: "А књигу ову светог Дионисија, велим, у добра времена почех ... а сврших у најгоре од свих злих времена ... А по убијању мужа овог храброг деспота Угљеше просуше се Измаилћани (sc. Турци), и полетеше по свој земљи, као птице по ваздуху, и једне од хришћана мачем клаху, друге у ропство одвођаху. А оне који су остали смрт прерано поже. Они који су од смрти остали глађу погубљени бише. Јер таква глад би по свима крајевима, каква не би од постанка света, ни потом таква, Христе милостиви, да буде. А оне које

---

55 D. Dinić-Knežević, Trgovina žitom u Dubrovniku u XIV veku, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду 10 (1967) 96.

56 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, Београд - Сремски Карловци 1927, 112 бр. 185, 206 бр. 577. Cf. P. Vujević, Documents historiques sur les variations de climat dans les territoires du royaume de Yougoslavie et des contrées avoisinantes, Beograd 1931, 7.

57 Monumenta Ragusina, II, 205. Уп. Динић-Кнежевић, Миграције становништва, 236.

58 Динић-Кнежевић, Промет житарица 81-82.

59 За основне податке о иноку Исаији в. Богдановић, Историја старе српске књижевности, 188-189.

глад не погуби, ове допуштењем божјим вуци ноћу и дању нападајући ждераху. Авај, јадан призор би да се види! Оста земља од свих добра пуста: и људи, и стоке, и других плодова".[60] Дубровачки аналисти под 1371. годином наводе да је мноштво људи из Босне са породицама и знатним богатством у злату и гламском сребру доспело у град и да су сви били примљени за дубровачке грађане.[61] Неки научници су у овим придошлицама препознали бегунце из Кратова где су живели имућни људи који су после Маричке битке желели да сачувају своју покретну имовину.[62]

Поновна глад је завладала на широком простору српских земаља крајем осме деценије XIV столећа. У октобру 1378. Дубровчани су због несташице тражили дозволу да жито купују у Далмацији и Хуму.[63] На невољу, исте године жита није било ни у јужној Италији, одакле су се Дубровчани најчешће снабдевали, јер је била неродна година.[64] Дозвољено је претпоставити да је то био разлог и за несташицу жита у залеђу, док је други разлог могла бити и куга која је најпре захватила јужну Италију, а 1381. се појавила и у Босни.[65] Није искључено да су од ње страдали и поједини делови Србије, па је због свега тога становништво у залеђу неколико година било изложено гладовању. Као и у ранијим сличним случајевима, изгладнели су у Дубровнику видели свој једини спас. Иако је и сама Република током ових година уз велике напоре долазила до жита, у мају 1379. дозвољено је словенском живљу да га могу купити и извести из града.[66] Да је стање било крајње забрињавајуће говори и чињеница да су многи са породицама и имовином почели да се селе на градску територију. У намери да овој појави стане на пут, Веће умољених је 12. марта 1380, уз претњу казном од пет перпера по особи или месец дана затвора, забранило становништву дубровачког дистрикта да прима и држи породице и стоку словенских придошлица. За оне који су их већ примили наложено је да их у року од три дана истерају.[67] Будући да је успех предузетих мера изостао, 28. марта 1380. изабрана су тројица угледних грађана са задатком да испитају оне који из угрожених подручја долазе у Дубровник. Пошто се стање није поправило, Веће умољених је 22. децембра 1380. овластило капетане задужене за одбрану Дубровника да из града истерају придошле и да онемогуће прилив других гладних. Подаци Дубровачког архива казују да притисак избеглица није попуштао ни следеће 1381,[68] а пос-

60 Ђ. Трифуновић, Писац и преводилац инок Исаија, Крушевац 1980, 159-160.
61 Annales Ragusini anonymi, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium JAZU, XIV, Zagreb 1883, 42, 235. Уп. Динић-Кнежевић, Миграције становништва, 237.
62 С. Новаковић, Срби и Турци у XIV и XV веку, Београд 1960, 214-215.
63 Monumenta Ragusina, IV, Zagreb 1896, 171-172. Уп. Динић-Кнежевић, Промет житарица, 82.
64 Dinić-Knežević, Trgovina žitom, 103-109.
65 М. Динић, Одлуке већа Дубровачке републике, I, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, III одељење, књ. XV, Београд 1951, 115. Уп. Динић-Кнежевић, Промет житарица, 82.
66 Monumenta Ragusina, IV, 215. Уп. Динић-Кнежевић, Промет житарица, 82.
67 Динић, Одлуке већа, I, 23. Уп. Динић-Кнежевић, Промет житарица 82.
68 Динић, Одлуке већа, I, 26, 94, 117, 126. Уп. Динић-Кнежевић, Миграције становништва, 237.

ледице глади су се осећале и следећих година, па је у марту 1386, уз претњу казне од петнаест дана затвора, уследила нова забрана.[69] Ваља напоменути да глад није захватила само Србију и Босну него и Зету, па су се кастелани зетских приморских градова снабдевали житом у Дубровнику.[70]

Поновна навала гладних из залеђа на Дубровник забележена је у зиму 1395. године, па је већ 10. фебруара у Великом већу одлучено да се сви сиромашни новопридошли у граду и они који накнадно буду приспели истерају и да им се да извесна количина хлеба. Чуо се и предлог да се пребаце у Апулију, али то није прихваћено.[71] У две следеће деценије у Дубровачком архиву немамо помена о притисцима гладних, али то не значи да их није било, јер се зна да су летописи бележили само најдрастичније глади, када је био угрожен сам град. Разложно је размишљати да је у поменутом раздобљу глади морало бити чешће него раније, јер је од краја XIV столећа, услед турских освајања и пустошења, пољопривреда бележила постепени пад. Додуше, после битке на Косову (1389) и посебице за владе деспота Стефана Лазаревића - изузев у периоду турских трвења (1410-1413), када су пострадале јужне области српске државе - у Србији је настао сразмерно миран период развоја.[72]

Као последица бурних догађаја у Босни, у које су се умешали Турци,[73] у Дубровник су 1416. године поново почели да пристижу гладни. Тако је већ 4. априла, под претњом казне, забрањено да се на баркама и бродовима у град довозе сиромашни и болесни који су бежали пред Турцима. Ипак, почетком октобра 1416. уследио је снажан притисак гладних, па је Мало веће опет запретило казнама уколико се примају придошли. Пошто предузете мере нису уродиле плодом, 10. новембра 1416. поново је забрањено да се у град пуштају сиромашни из Босне и са других подручја, а наложено је да оне који су ушли треба истерати пошто се свакоме да по два динара у хлебу или ономе што жели.[74] Дубровачка влада је и током 1417. морала да предузима различите кораке да би се заштитила од сиромашних и гладних који су долазили из области опустошених од Турака и међусобних обрачуна босанских великаша, с једне, и како би осујетила трговину људима, с друге стране.[75] Исте 1417. године забележени су и случајеви драговољних одлазака у Апулију, али и случајеви насилног пребацивања избеглица према Апенинском полуострву.[76] И у наредним годинама у Дубровнику се појавио велики број сиро-

69 М. Динић, Одлуке већа Дубровачке републике, II, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, III одељење, књ. XXI, Београд 1964, 259. Уп. Динић-Кнежевић, Промет житарица, 83.

70 Динић-Кнежевић, Промет житарица, 83 (са навођењем изворних података).

71 Reformationes XXX, 7', 103', 104 (цитирано према Динић-Кнежевић, Промет житарица, 83 н. 66).

72 Динић-Кнежевић, Промет житарица, 83.

73 С. Ћирковић, Историја средњовековне босанске државе, Београд 1964, 244.

74 Consilium Minus, I, 78, 87', 92 (наведено према Динић-Кнежевић, Миграције становништва, 241 н. 45). Уп. Динић-Кнежевић, Промет житарица, 84 иста, Миграције становништва, 241-242.

75 Consilium Minus, I, 110, 110', 111 (наведено према Динић-Кнежевић, Миграције становништва, (241 н. 46).

76 О томе подробније в. Динић-Кнежевић, Миграције становништва, 241.

машних који су превасходно пристизали из Босне, где су тада још увек трајали сукоби између наследника Павла Раденовића и Сандаља Хранића. У борбе су се умешали и нови босански краљ Стефан Остојић (1418-1421), као и Турци који су све више постајали незаобилазни у сукобима међу обласним господарима. То је доводило и до пустошења и разарања, а непосредна последица је била тешка глад, о чему сведочи и чињеница да се у овим годинама у Дубровнику, поред Сандаља Хранића и Петра Павловића, житом снабдевао и сам краљ Стефан Остојић.[77]

Са извесном опрезношћу треба гледати на вести извора који смрт неког значајног владара узимају као почетак бројних невоља за његове поданике. Константин Филозоф, духовник бугарског порекла који се око 1410. године обрео у Србији и текао успешну и многострану каријеру,[78] између осталог написао је и *Житије деспота Стефана* у којем је записао и следеће: "Јер тада (sc. после смрти деспота Стефана Лазаревића, 19. јула 1427) беху глади и чести земљотреси и помори, навале народа по мору и суху и изненадни ратови".[79]

На нарочит начин глад се у XV веку помиње у једном запису који је сачуван на маргини 196. листа рукописа српског текста хронике Георгија Монаха (Хамартола) који се чува у Националној библиотеци у Бечу. Манускрипт се тада налазио у неком од наших рударских средишта, па су и белешке на белинама веома прожете одговарајућом терминологијом. Можемо прочитати следеће: "А от хутман Ранеска. Гварко, пошљите спезну рабоци. Не могу гладни работати. Пошљите близницех гвоздије".[80] Хутман је био нека врста надзорника у руднику, спезна по својој прилици означава трошкове, а близница је челик.

Подаци Дубровачког архива казују да је за време такозваног Конавоског рата, који је војвода Радослав Павловић водио против Дубровника од априла 1430. до половине октобра 1432. године, дошло до већег прилива становништва.[81] Већ почетком новембра 1430. Мало веће је овластило надлежне да санитетским службеницима дају вина, хлеба и бешкота како би их разделили сиромашнима који су се налазили надомак града.[82]

Нови талас гладних на територију Дубровачке републике бележимо у пролеће 1436. године. Пошто је у Новом Брду и у Босни харала куга, Мало веће је 19. новембра 1436. наредило санитетским службеницима да на врати-

---

77 Ћирковић, Историја средњовековне босанске државе, 245-246; Динић-Кнежевић, Промет житарица, 84; Иста, Миграције становништва, 242.

78 О њему в. Богдановић, Историја старе српске књижевности, 214-218.

79 К. Куев - Г. Петков, Събрани съчинения на Константин Костенечки, София 1986, 473. Превод: Старе српске биографије XV и XVI века: Цамблак, Константин, Пајсије, прев. Л. Мирковић, Београд 1936, 45. Овај превод је поновљен у књизи: Константин Филозоф, Повест о словима (Сказаније о писменах): изводи и Житије деспота Стефана Лазаревића (Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 11), приредила Г. Јовановић, Београд 1989, 74.

80 Радојичић, Творци и дела, 271-273.

81 И. Божић, Дубровник и Турска у XIV и XV веку, Београд 1952, 49-56.

82 Consilium Minus, V, 74 (наведено према Динић-Кнежевић, Миграције становништва, 243 н. 58).

ма од Пила и Плоча поставе по једног чувара да надгледају све који улазе у град. Како је изван зидина града било доста сиромашних, Велико веће је 8. априла 1437. године овластило кнеза и Мало веће да им у храни дају до сто перпера, а Мало веће је следећег дана изабрало пет службеника да од грађана прикупе помоћ за сиромашне. Уколико то не би било довољно, требало је да се од општинских средстава да још сто перпера.[83] Нови сукоби између Стефана Вукчића Косаче, који се измирио с краљем Стефаном Твртком II (1404-1409, 1421-1443), и Радослава Павловића, до којих је дошло већ крајем 1436, имали су за исход и нови прилив избеглица са околних територија 1437. године.[84]

До несташице житарица у Србији, која је као неминовног пратиоца имала глад, дошло је и у време првог пада државе српских деспота 1439. године. Дубровчани су најпре 4. фебруара 1440. забранили "Словенима" да извозе жито са подручја Републике, али су већ 14. фебруара унеколико преиначили првобитну одлуку и одобрили ограничено експортовање ове живежне намирнице у угрожене области.[85]

Усеви су могли да страдају и од града. Тако је извесни поп Теофан у једном запису забележио следеће: "Године 6958 (=1450), месеца јула, дана 18-ог, уби град у суботу и у недељу не мало, него по читавој земљи".[86] Додајмо да је 18. јула 1450. заиста била субота,[87] што казује да је поп Теофан приљежно и сасвим тачно забележио ову летњу временску непогоду која се обрушила на плодове.

Очигледно је да су године уочи коначне пропасти српске средњовековне државе биле неродне и гладне. Пре свега, била је то 1453, када су Османлије запоселе Цариград и срушиле Византијско царство. У томе су подударне и вести српских летописа и записа, с једне, и подаци Дубровачког архива, с друге стране. Тако у старим српским летописима читамо следеће: "И пре тога (sc. пада Цариграда у руке Турака, маја 1453), у пролеће, свуда паде слана и уби сву земљу".[88] "Пре те смутње (sc. османлијског запоседања Цариграда), 6. априла, свуда паде слана и уби сву земљу".[89] "Године 6961 (=1453) беше слана и уби сву земљу".[90]

С друге стране, подаци Дубровачког архива особено су сведочанство о томе како су рат који се водио између Стефана Вукчића Косаче и Дубровника (1451-1454),[91] као и елементарне непогоде и болести које су захватиле хер-

83 Consilium Maius, V, 133; Consilium Minus, VII, 102, 138' (наведено према Динић-Кнежевић, Миграције становништва, 244 н. 64).
84 Динић-Кнежевић, Миграције становништа, 244-245.
85 Consilium Rogatorum, VII, 127, 128' (наведено према Динић-Кнежевић, Промет житарица, 85 н. 77).
86 Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, књ. 1, Београд 1902 (репринт 1982), 92.
87 V. Grumel, La Chronologie, Traité d'études byzantines I, Paris 1958, 263.
88 Стојановић, Родослови и летописи, 237.
89 Исто.
90 Исто.
91 С. Ћирковић, Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба, Београд 1964, 134-210.

цегову земљу, проузроковали велику глад у залеђу која је покренула колоне избеглица ка Дубровнику. Стога је Мало веће 15. октобра 1453. овластило санитетске службенике да поставе страже, како на градским вратима тако и на другим местима на градској територији, односно онде где сматрају да је најпотребније.[92] Поменута одлука је по својој прилици предузета због куге која се ваљала долином Неретве и у Дријевима. До почетка 1454. накупило се толико сиромашних и гладних да је било неопходно да се нешто хитно предузме. Стога је 25. јануара одлучено да се изаберу три особе које ће у Већу умољених предложити неке сврсисходне мере. Како се из одлуке од 9. фебруара види, сиромашне је требало протерати из града. Да су дубровачке власти са њима и касније имале незгоде разазнаје се по томе што су 22. марта 1454. изабрана на месец дана три чувара за улаз на Пилама и три за улаз на Плочама с платом од четири динара дневно по особи, а 22. априла им је рок продужен за још месец дана.[93] Предузете мере се нису показале делотворним, те су 17. јануара 1455. санитетским службеницима дата овлашћења да о трошку Општине обезбеде превоз гладних у Апулију и друга места, а 28. јануара им је наложено да закључавају и откључавају градске капије и да по властитом нахођењу кажњавају, смењују и постављају вратаре и чуваре. У априлу их је Мало веће овластило да пронађу једног свештеника који би за плату од седам перпера месечно покрштавао, исповедао и сахрањивао сиромахе.[94] О глади у овим годинама, осим српских летописа и Дубровачког архива, казују и две византијске Кратке хронике.[95] Уместо жита, становништво је било присиљено да једе траву, корење, жир и остале плодове тврдољускара. Једна од последица овако оскудног јеловника била је и појава кужне грознице.[96]

Српски летописи бележе да је и 1456. година била гладна. У некима од њих можемо прочитати следеће: "Године 6964 (=1456) беше свуда велика глад".[97] "Године 6964 (=1456) беше куга по целој земљи".[98] "Године 6864 (=1456) беше помор у Новом Брду".[99] И овога пута, као и у ранијим приликама уосталом, угрожено становништво је у Дубровнику видело спасоносну луку. Међутим, у фебруару 1456. решено је да се гладни истерају изван дубровачких граница. Штавише, 17. априла влада је била приморана да уз плату

92 Consilium Minus, XIII, 158' (наведено према Динић-Кнежевић, Миграције становништва, 247 н. 79).

93 Consilium Rogatorum, XIV, 12', 19'; Consilium Minus, XIII, 193' (наведено према Динић-Кнежевић, Миграције становништва, 247 н. 80). Уп. Ћирковић, Херцег Стефан, 206, 214-215; 219; Динић-Кнежевић, Промет житарица, 86.

94 Consilium Minus, XIII, 250'; XIV, 97' (наведено према Динић-Кнежевић, Миграције становништва, 247 н. 81). Cf. M. Spremić, La migrazione degli Slavi nell'Italia meridionale e in Sicilia alla fine del Medioevo, Archivo Storico Italiano CXXXVIII/1, Firenze 1980, 11.

95 P. Schreiner, Die byzantinischen Kleinchroniken, I, Wien 1975, 253 No. 57, 580 No. 7.

96 К. Јиречек, Историја Срба, I, Београд 1952 (репринт: 1978), 429; B. Hrabak, Kuga u balkanskim zemljama pod Turcima od 1450. do 1600. godine, Историјски гласник 1-2 (1953) 21.

97 Стојановић, Родослови и летописи, 240.

98 Исто.

99 Исто.

од седам перпера месечно наименује свештеника који је требало да крштава, исповеда и сахрањује изгладнеле.[100] Било је то, подсетимо се, три године уочи пада Смедерева и пропасти српске средњовековне државе. Сагласно оновременом начину мишљења, глади и помори - знаци божијег гнева! - наговештавали су блиске невоље.

Сачувани подаци казују да је и у првим деценијама после пада српске средњовековне државе било гладних година. На основу података Дубровачког архива, знамо да је 1464. била једна од таквих. Турска пустошења у 1463. години, када је срушена средњовековна босанска држава, довела су до глади у херцеговим земљама, па су се многобројни изгладнели појавили пред градским зидинама већ у првим месецима 1464. године.[101] Није на одмет напоменути да се несташица житарица 1465. осетила и у самом Цариграду и осталим деловима Османског царства.[102]

Са сличним невољама Дубровчани су морали да се суоче и неку годину касније, с обзиром на чињеницу да су нове групе изгладнелих из залеђа 1468. и 1469. изнова нахрупиле према граду. И овога пута разлог су биле војне операције које су Турци водили у унутрашњости Балканског полуострва.[103]

На основу српских летописа, знамо да је само две године доцније уследила још једна велика глад. Остало је забележено за нека будућа поколења да "године 6979 (=1471) беху глад и суша".[104] Такође је познато да је услед лоше жетве у мају 1473. дошло до повећања цене пшенице.[105] Непуно десетлеће касније уследила је трогодишња неродица која је, по свој прилици, донела пуно невоља у српским земљама које су у међувремену постале саставни део Османске империје. Тако у летописима читамо: "Године 6989 (=1481) по многим земљама пшеница није родила, и тако беше три године".[106] Познато је да је 1483/1484. дошло до велике оскудице житарица и знатног скока цена зрнасте хране.[107]

И, напослетку, наводимо једну крајње сажету вест из последњих година XV столећа - којим се и завршава временски лук стављен у наслову нашег рада - а која несумњиво навештава многе невоље оновременим житељима па, разложно је претпоставити, и глад. У летописима стоји записано: "Године 7004 (=1496) потопи река људе".[108] С друге стране, познато је да су у поједи-

---

100 Consilium Rogatorum, XIV, 254'; Consilium Minus, XIV, 97' (наведено према Динић-Кнежевић, Промет житарица, 87 н. 92)

101 Consilium Rogatorum, XVIII, 35, 41 (наведено према Динић-Кнежевић, Миграције становништва, 250 н. 94). Уп. Ћирковић, Херцег Стефан, 259.

102 B. Hrabak, Izvoz žitarica iz Osmanlijskog carstva u XIV, XV i XVI stoleću. Udeo Dubrovčana u prometu <<turskim>> žitom, Priština 1971, 77.

103 Динић-Кнежевић, Миграције становништва, 250-251 (са позивањем на изворе и одговарајућу литературу).

104 Стојановић, Родослови и летописи, 248.

105 Hrabak, Izvoz žitarica, 71.

106 Стојановић, Родослови и летописи, 253.

107 Hrabak, Izvoz žitarica, 81.

108 Стојановић, Родослови и летописи, 258.

ним деловима медитеранског басена године 1494/1495. и 1497/1498. биле доба релативне оскудице у храни и скока цене жита.[109]

Глад је у средњем веку била свуда присутна појава и сматра се, с разлогом чини нам се, сваки ондашњи човек је на неки начин морао да је осети и да се с њоме суочи.[110] И у потоњим столећима - слободно можемо рећи све до нашег времена - она је остала не само претња него и део људске свакодневице широм насељеног света, па и у српским земљама. Застрашујуће звучи језгровит текст непознатог српског летописца из знатно каснијег раздобља који је саставио белешку пуну стрепње и неспокоја: "Године 1690. бист глад тешчаиши. И то лето јадоше человеци месо пасје и чловечаское и конско и многа нечиста. Тако нека се знаде".[111] Чувени учењак Арнолд Тојнби, један од водећих историчара у XX веку, види не у рату него у глади највећу претњу човечанству.[112]

Сводећи резултате до којих смо дошли, можемо да истакнемо да је у српским земљама у раздобљу XIII, XIV и XV века било више појава глади и да се по томе оне нису издвајале од осталих делова средњовековног света. Грубо узевши, свако десетлеће је у просеку имало једну гладну годину, што значи да није било поколења које није упознало глад. Особит и речит траг који су глади оставиле у српском народу налазимо и у његовим пословицама. Завршавајући овај мали прилог навешћемо само неке од њих: "Гладног не теши него нахрани", "Гладан курјак усред села иде", "Грђа је глад од куге", "Гладно око не спава", "Гладном човеку слатке су и дивљаке", "Гладан трбух разлоге не чује", "Гладан и патријар хљеба ће украсти", "Грђа је глад од смрти", "Глад очију нема" (у значењу да глад може човека натерати на свако зло), "Гладан пас о комаћу сања", "Црње болести нема од глади".[113]

---

109 Hrabak, Izvoz žitarica, 89.
110 DMA 5 (1985) 9 (R. S. Gottfried).
111 Стојановић, Родослови и летописи, 322, бр. 1400.
112 Х. Хајнц, Савремени човек и библија, Београд 1975, 146.
113 В.С. Караџић, Српске народне пословице (Сабрана дела Вука Караџића, књ. 9), Београд 1987, 77-78, 81.

summary

Radivoj Radić

FAMINE IN SERBIAN LANDS IN 13th - 14th CENTURIES
(A. Historiographical Attempt)

In the Middle Ages, famine was frequently a consequence of insufficient agricultural production, characteristic of the countries of that epoch, including Serbia, or the result of devastation brought about by hostile armies. In addition to the plague, it is considered to have been the chief cause of negative demographic trends. Famine was caused by climatic deviation (severe winter, drought, hail, flood, swarm of locusts) endangering the yield of agricultural products, primarily crops. In Serbian lands, like in Byzantium and other parts of the medieval world this phenomenon, together with earthquakes, comets, the eclipse of the Sun, was taken as a manifestation of God's wrath incurred by the sins of men. The data extant for Serbian lands are very scarce, bearing on the period of the late Middle Ages - 13th, 14th and 15th centuries. For a number of reasons, it could be assumed that the real number of years of famine must have been larger than registered. The main foothold in sources for this topic were lives, chronicles and notices on one hand, and published data from the Archives of Dubrovnik on the other, together with the unpublished ones, which we have used in an indirect manner.

УДК 903.02 : 738.8 (497.11) "6377/638"

Мирослава Јоцић, Синиша Перић, др Милорад Стојић

КЕРАМИКА ИЗ СТАМБЕНОГ ОБЈЕКТА СА ЛОКАЛИТЕТА ХИСАР У ЛЕСКОВЦУ

Прелазни период из бронзаног у гвоздено доба

Археолошко налазиште из преисторије, римског периода и средњег века Хисар у Лесковцу налази се на доминантном узвишењу, веома погодном за подизање насеља и осматрање ширег појаса долине Јужне Мораве. Археолошки локалитет простире се на платоу и благим падинама овог узвишења надморске висине од 310 м, које оивичавају долине Ветернице, с једне стране, и Јабланице, с друге стране. Истраживања су показала да су се овде налазила насеља из неолита, енеолита и гвозденог доба.[1] Због свог изузетног положаја, ова локација била је насељена у римском периоду, византијском периоду и у свим каснијим временима. Културни слој на платоу посебно је оштећен 1915. године, приликом укопавања топова, и након II светског рата када је земљом са овог платоа нивелисан терен у граду, након тешких бомбардовања. Досадашњим археолошким ископавањима обухваћен је само део платоа.

Сарадник Народног музеја у Лесковцу Шћепан Туровић донео је 1998. године већу количину керамике са локалитета Хисар у Лесковцу. Приликом обиласка терена стручњаци из Народног музеја у Лесковцу утврдили су да та керамика потиче из једног великог полуукопаног стамбеног објекта из прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба. Посебно значајна вредност налаза који се објављују у овом раду је у томе што је то једино до сада позната керамика која се везује за развој брњичке културне групе, а потиче из насеља.

У објекту је нађена велика количина керамике. Предмет анализе, међутим, била је само керамика која има стилске или типолошке карактеристике. Од

---

1 С. Димитријевић, Хисар код Лесковца, *Старинар* 8-9, 1933-1934, 311; М. Гарашанин - В. Ивановић, Праисторија лесковачког краја, Лесковац 1958, 42; И. Богдановић, М. Јоцић, П. Поповић, Сондажна истраживања локалитета Хисар у Лесковцу, *Лесковачки зборник* XXXV, Лесковац 1955, 13-16.

керамичких форми заступљене су зделе, шоље, пехари, судови типа урни, лонци, лонци са ложиштем (такозвани сацаци) и питоси.

- Зделе

Евидентиране су две форме здела, и то: зделе "С" профилације (Т.I/2-6) и благобиконичне (Т.IV/1-26). Обод здела "С" профилације је заобљен (Т.I/2,5) или незнатно стањен, а код једног примерка је хоризонтално профилисан и има жлеб уз унутрашњу ивицу (Т-I/6). На ободу једне зделе налази се полукружно проширење (Т.I/4). На ободу зделе која има хоризонтално профилисан обод и жлеб уз унутрашњу ивицу обода (Т.I/6) налазе се две троугласте дршке, са биконичним украсом на горњем делу, које су постављене приближно под углом од 45 степени. Ова здела има на рамену (испод дршки на ободу) две хоризонтално бушне дршке. Фактура здела "С" профилације је средња или груба, а боја црвена или мрка.

Благобиконичне зделе су знатно бројније од здела "С" профилације (Т.IV). Код већине здела горњи конус је сведен на увучени обод. Уколико имају дршке, оне су језичасте и постављене су испод рамена (Т-IV/1, 6, 13, 15, 17, 24). Све зделе украшене су хоризонталним или више - мање искошеним канелурама. Поједине зделе украшене су вертикалним пластичним ребрима које се са обода спуштају према дршци (Т.IV/1) или на ободу имају пластично задебљање (Т.IV/14). Фактура ове врсте здела је фина или средња, а боја црна, тамносива или мрка.

- Шоље

Шоље из овог објекта одликује полулоптаст реципијент (Т.I/1) и дршке које на горњем делу имају трапезаст (Т.III/12-13) или лунуласт (Т.III/14) пластичан украс. Једна дршка припада типу ansa lunata (Т.VII/8). Ове дршке, такође, могу бити украшене на горњој страни широким уздужним фасетама (Т.III/13). Фактура шоља је средња, а боја мрка.

- Пехари

Пехари су благе "С" профилације и углавном су то посуде средњих димензија. Један пехар има стањен обод, хоризонтално бушне дршке, полукружног пресека, које су на горњем делу украшене ваљкастим пластичним украсом (Т.I/7), док су код другог пехара, који има благо разгрнут обод, дршке тракасте (Т.V/1). Овај други пехар украшен је широким, благо искошеним канелурама на трбуху и узаним уздужним канелурама на дршкама; фактура овог пехара је фина, а боја мрка. Фактура пехара са ваљкастим украсом на дршци је средња, а боја мрка. Посебно је интересантан примерак једног пехара већих димензија нешто оштрије "С" профилације, чије се дршке на горњем делу завршавају трапезасто (Т.VII/4). Поједини пехари украшени су на рамену косим канелурама (Т.VII/11). Пехарима су припадале и бројне дршке из овог објекта које су украшене канелованьем (Т.VI/16-18), фасетирањем (Т.VI/14-19) или жигосањем (извођењем малих кругова)-(Т.VI/13).

- Судови типа урне

Под "судовима типа урне" подразумевају се посуде које су лепо профилисане или лепо профилисане и богато украшене и које имају аналогије међу

урнама прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба. У објекту су заступљене три основне форме ових судова: урне са хоризонтално профилисаним ободом уз чију се унутрашњу ивицу, углавном, налази жлеб, и хоризонтално бушним дршкама на рамену (TI/8-14, T.VII/1-2), урне са широким хоризонталним или косо разгрнутим ободом, дугим конусним вратом и лоптастим или благобиконичним трбухом и језичастим дршкама на трбуху (T.V/3-9) и урне које имају разгрнут обод и благо пластично наглашену спољну ивицу обода, конусан или, ређе, цилиндричан врат и лоптаст трбух са високо постављеним, хоризонтално бушним дршкама (T.V/10-14). Истој групи прикључена је и велика посуда са широким отвором и дугим цилиндричним вратом са чије се унутрашње стране, незнатно испод обода, налази хоризонтални жлеб као код урни ове групе (T.I/14). Урне из прве групе, осим брадавичастих украса постављених на рамену, нису украшене (T.III/10) и урне којој је припадала дршка која је уз ивице украшене удвојеним жлебовима (T.III/8). Урне из друге групе украшене су на ободу, врату и рамену; код појединих примерака обод је делимично или по целој површини украшен канелурама (T.V/3,6), док је обод извесног броја урни украшен једном или двема канелурама (T.V/7) или није украшен (T.V/8-9). Ове урне украшене су хоризонталним канелурама на врату (T.V/3, T.VII/7) и хоризонталним или косим канелурама на рамену (T.VI/1-6, T.VII/10). Прелаз врата у раме једне урне украшен је у два реда косим кратким зарезима који подсећају на "линије изведене зупчастим инструментом" (T.VII/9), док је на другом примерку овај украс комбинован са канелурама (T.VII/10). Урне из треће групе украшене су комбинацијом урезане и канеловане декорације (T.V/11-12, T.VI/11-12), или искључиво канелурама (T.V/13-14). Спољна ивица обода једне урне овог типа украшена је косим зарезима (T.V/10). Урне прве групе су углавном средње фактуре и мрке боје, док су остале две групе урни фине фактуре и црне, сиве или мрке боје.

- Лонци

Лонци су полулоптастог облика са цилиндричним или конусним вратом (T.II/3-6, 12-13). Обод им је благо разгрнут. Заступљени су лонци са једном и двема дршкама. Код извесног броја лонаца обод је украшен отисцима врхова прстију (T.II/9) или пластичном траком која је прекривена отисцима врхова прстију (T.II/12). Пластична трака редовно се налази на прелазу врата у трбух (T.II/3-5, 12). Посебно је лепо декорисан лонац са једном дршком; покрај дршке налазе се две пластичне траке, а наспрам дршке, на рамену, три зракасто распоређене пластичне траке (T.II/12). Један лонац има као украс на врату потковичасто постављену пластичну дршку (T.VII/12). Сви лонци су грубе фактуре и мрке или мркосиве боје.

- Питоси

Највећи део керамике из стамбеног објекта са Хисара чине фрагменти питоса. Постоје два основна типа ових великих посуда, које су углавном служиле за смештај залиха хране, питоси са краћим конусним вратом и наглашено лоптастим трбухом (T.II/1-2, 10) и питоси благе "С" профилације

(Т.II/7). Већина питоса са краћим вратом и лоптастим трбухом има на прелазу врата у трбух пластичну траку украшену отисцима врхова прстију или зарезима и језичасте дршке (Т.II/1,3, 10). Питоси другог типа имају хоризонтално бушне дршке на најистуренијем делу рамена. Судећи по бројним фрагментима, питоси првог типа разноврсно су украшавани паралелним пластичним тракама (Т.III/1), комбинацијом хоризонталних и вертикалних пластичних трака које се најчешће сустичу на дршци (Т.III/2). За "С" профилисане питосе карактеристичне су хоризонтално бушне дршке, полукружног пресека (Т.III/4-6). Један питос овог типа имао је вертикално бушну дршку на рамену (Т.III/7). Питоси су углавном грубе и у мањем броју средње фактуре и мрке боје.

- Лонци са ложиштем

Из овог објекта потиче неколико фрагмената лонаца чији је саставни део чинило ложиште (такозвани сацаци)-(Т.VII/13).

- Остали керамички предмети

Из овог стамбеног објекта потиче један биконични, вертикално пробушен пршљенак (Т.III/11), и један предмет у облику мале кружне плоче који је на обе стране украшен грубо изведеним, концентричним жлебовима (Т.III/15).

По стилско-типолошким одликама, фактури и боји разликују се две врсте керамике из овог стамбеног објекта, и то - керамика брњичког типа и керамика типа Белегиш II - Гава.

Према грубој процени негде око 35% је керамика брњичког типа а преостала је керамика особена за гвоздено доба Ib у басену Велике Мораве.

- Керамика брњичког типа

Сви примерци здела "С" профилације (Т.I/2-6), известан број пехара и шоља (Т.I/1,7, Т.III/9,12-14, Т.VII/4,8,11), све посуде типа урни које имају жлеб уз унутрашњу ивицу отвора (Т.I/8-14, Т.VII/1-2), питоси "С" профилације са дршкама полукружног пресека на трбуху (Т.II/7), питоси са кратким конусним вратом и лоптастим трбухом (Т.II/1-2) типични су за керамику брњичке културне групе.

Фрагменат зделе "С" профилације која на ободу има полукружно проширење (Т.I/4) у основи слична је зделе са некрополе брњичке културне групе Хиподром - Клучка у Скопљу и примерку зделе из објекта 12 са локалитета Конопљара у Читлуку. У керамици брњичког типа из стамбеног објекта у Лесковцу посебно је интересантна здела "С" профилације са троугластим дршкама постављеним на ободу (Т.I/6). По облику и нарочито по профилацији обода, ова здела веома је слична зделе - поклопцу централне урне из гробне конструкције 2 са некрополе Окућница Михајила Јојића из села Врапце. С друге стране, овако постављене троугласте дршке на ободу констатоване су на зделама из стратума 18-13 у Кастанасу (од око 1400-1100).[2] По свему судећи, ова посуда репрезентује симбиозу брњичке керамике и керамике особене за доње Повардарје.

---

2 A. Hochesteter, Kastanas, 3, Berlin 1984, Abb. 24, Abb. 25, T.8/3, T.14/1-3 T.17/5, T.29/1, T.30/1-2, T.31/1, T.34/11

Дршке шоља које на горњем делу имају трапезаст пластичан украс - дршке такозваног слатинског типа из ове затворене целине (Т.III/12-14) - доказују да оне припадају инвентару брњичке керамике. Несумњиво је и да пехар "С" профилације са дршкама које се на горњем делу завршавају трапезасто (Т.VII/4), керамичка форма која је први пут идентификована управо у овом објекту из Лесковца, припадају инвентару брњичке културне групе.

Посуде типа урни имају изразите аналогије у најкарактеристичнијој врсти урни брњичке културне групе. Примерак велике посуде са широким цилиндричним вратом који са унутрашње стране има карактеристичан жлеб (Т.I/14) до сада није регистрован у брњичкој керамици, али тај украс указује да он несумњиво припада керамици брњичке културне групе. Занимљиво је да из овог стамбеног објекта потиче и фрагменат веће посуде у (највероватније суда типа урни) који је украшен шрафираним троугловима (Т.VII/6).

Питоси са кратким купастим вратом и лоптастим трбухом који су у више примерака заступљени у овом објекту (Т.II/2) налажени су и у стратуму 13 на Кастанасу (Тафел 62/5). Несумњиво да питоси благе "С" профилације (Т.II/7, Т.III/4-6) који на рамену имају велике хоризонтално бушне дршке полукружног пресека представљају једну од најтипичнијих форми керамике брњичке културне групе у раздобљу из којег потиче стамбени објекат у Лесковцу.

- Керамика типа Белегиш II - Гава

Благобиконичне зделе чији је горњи конус украшен хоризонталним или благо искошеним фасетама (Т.IV/1-26), пехари "С" профилације чије су дршке и трбух украшени канелурама (Т.V/1) и две врсте посуда типа урне украшених канелурама (Т.V/3-14, Т.VI/1-10) типична је керамика за гвоздено доба Ib у Поморављу (на А2, приближно XI век пре н.е.), односно за културне групе Белегиш II и Гава.

Украшавање малим жигосаним "о" мотивима, као што је то на дршци (Т.VI/13) пехара са Хисара омиљена је техника декорисања керамике из гвозденог доба Иб на поморавским локалитетима.[3]

Благобиконичне зделе (Т.IV) из Лесковца, укључујући и оне које су украшене вертикалним пластичним ребрима, аналогије имају међу зделама из гвозденог доба Иб у басену Велике Мораве.[4]

Пехари који припадају керамици Белегиш II - Гава веома су фине фактуре и украшени су на рамену косим канелурама (Т.VII/11).

Урне са широким, хоризонтално или косо разгрнутим ободом, конусним вратом, украшеним канелурама, и трбухом који је декорисан хоризонталним или косим канелурама имају директне аналогије у најтипичнијој керамичкој форми културне групе Белегиш II.[5] Из ове затворене целине потиче неколико

---

3 М. Стојић, Гвоздено доба у басену Велике Мораве, Београд - Светозарево, Т.6/3,10, Т.7/11-12, Т.8/1-2, Т.9/3,8, Т.10/2,5.

4 Ибид, Т.6/1-2, Т.10/1, 10-12, Т.12/10

5 Н. Тасић, Југословенско Подунавље од индоевропске сеобе до продора Скита, Нови Сад - Београд, 1983, 99-106, Сл.60.

фрагмената урни који су украшени кратким косим зарезима (Т.VII/9-10) за шта аналогије постоје у керамици из затворених целина из гвозденог доба Ib (Ха А2, приближно XI век пре н.е.).[6] На једном примерку овај украс налази се у комбинацији са канелурама (Т.VII/10). Примерак посуде типа урне која је декорисана канелурама на рамену испод којих се налазе урезане спирале јединствен је у Поморављу.[7] И док су канелуре типичне за декорацију керамике из гвозденог доба Ib у Поморављу и српском Подунављу, урезане спирале (и урезивање као техника уопште) особене су за украшавање керамике из стратума 16-14 у Кастанасу.[8] Очито, утицаји с југа огледају се и у керамици брњичког типа и у керамици типа Белегиш II - Гава из стамбеног објекта са Хисара.

Лонац са једном дршком из ове целине, који је украшен зракасто распоређеним пластичним тракама на рамену, има аналогије у лонцу из подграђа са локалитета Градац у Ланишту.[9]

Будући да је у овој затвореној целини у великом броју заступљена керамика чија је хронологија позната, на основу истраживања бројних локалитета у Подунављу и Поморављу, несумњиво је да овај стамбени објекат и покретни налаз из њега потичу из гвозденог доба Ib у Поморављу (Ха А2, приближно XI век пре н.е.).

Поменуте врсте керамике (керамика брњичког типа, керамика типа Белегиш II - Гава и керамика у којој се виде утицаји из доњег Повардарја) из стамбеног објекта на Хисару указују на то да је постојало одређено раздобље у развоју долине Јужне Мораве које је окарактерисано прожимањима брњичке културне групе и носилаца културе гвозденог доба Ib у басену Мораве, уз извесне утицаје из доњег Повардарја. Извесно је да овакво мешање керамике одражава и етничко мешање носилаца керамике типа Брњица, с једне стране, и носилаца културе гвозденог доба Ib у Поморављу. Дакле, у раздобљу које репрезентује стамбени објекат са Хисара у Лесковцу у долини Јужне Мораве било је мешања носилаца поменуте две културне групе. Већ сама заступљеност керамике (приближно 35:65%) ових културних група у стамбеном објекту у Хисару указује на процес интеграције долине Јужне Мораве у етнокултурну целину са осталим деловима Поморавља (басенима Западне Мораве и Велике Мораве и још неким регијама), на штету брњичке заједнице, који је већ током XI века пре н.е. знатно одмакао. Известан број једнослојних налазишта у Лесковачкој котлини и на неким другим локалитетима дуж исте реке, које одликује искључиво керамика типа Белегиш II - Гава, указују да је релативно брзо наступило раздобље у коме су и последњи културни елементи брњичке заједнице у долини Јужне Мораве ишчилили.

---

6 М. Стојић, Г. Чађеновић, Керамика из прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба са локалитета Конопљара у Читлуку, у штампи.

7 Типолошки она је идентична урни са локалитета Врбица у Драгоцвету, М. Стојић, Ибид, Т-6/11

8 A. Hochsteter, Ibid, Tafel 24/4, Tafle 27/1, 3, 5, Tafle 31/2, Tafel 39/1, Tafel 46/6

9 М. Стојић, Гвоздено доба у Поморављу, Београд 1991, сл. 26

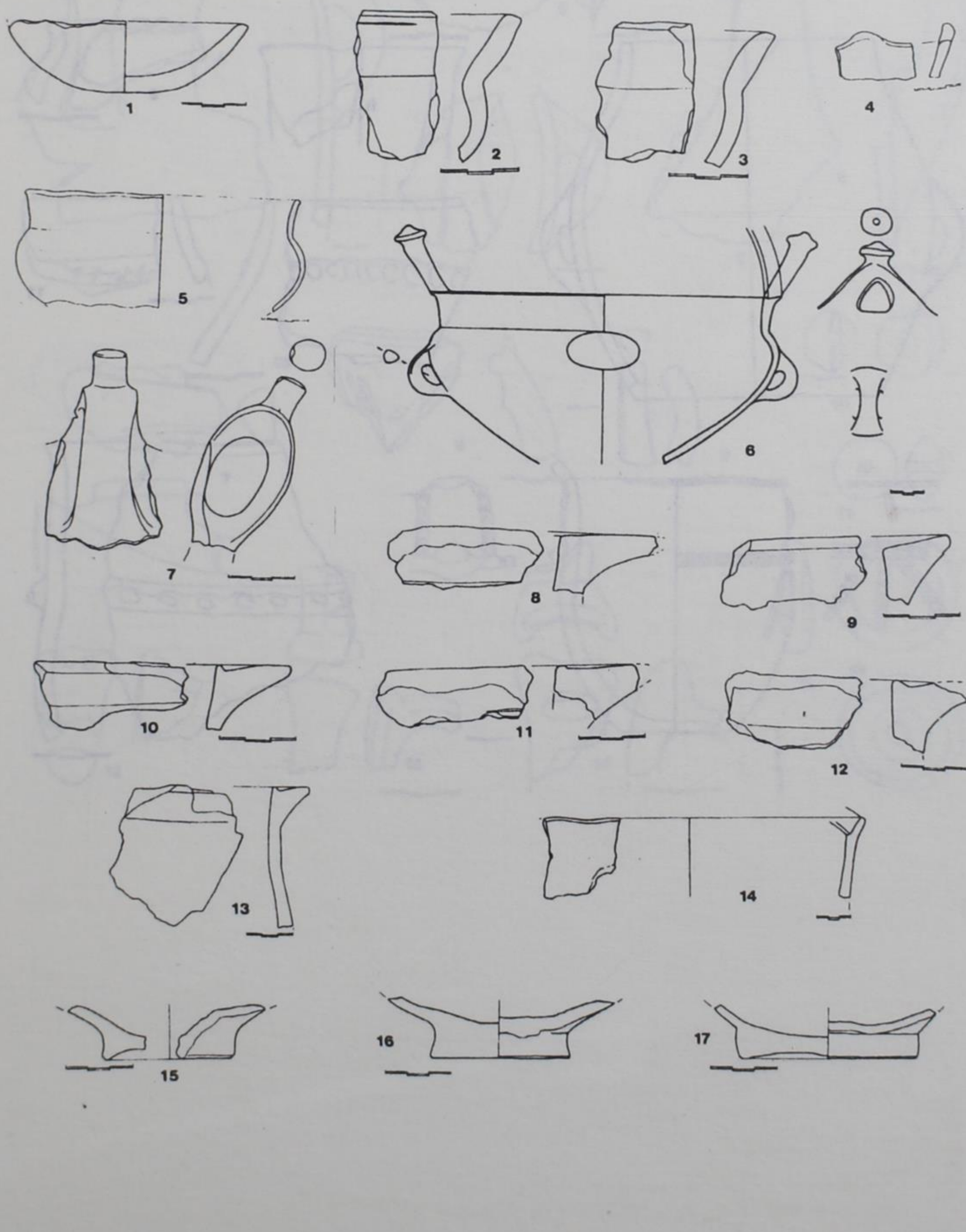
Summary

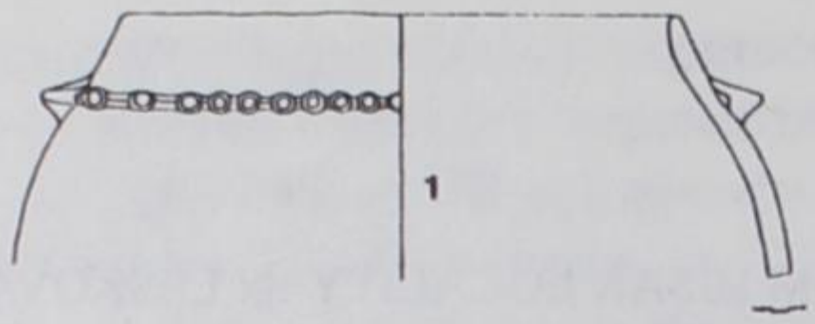
Miroslava Jocić, Siniša Perić, Milorad Stojić

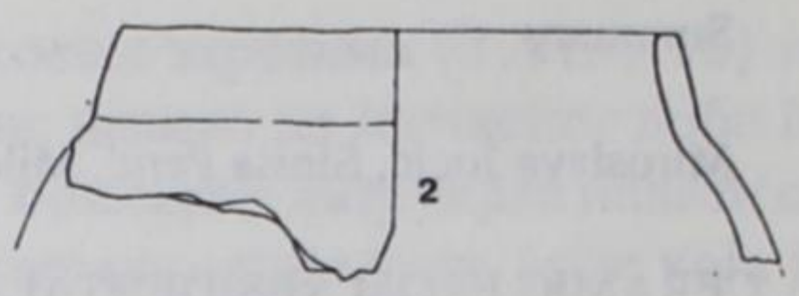
CERAMIC FROM RESIDENTAL OBJECTS FROM HISAR LOCALITY IN LESKOVAC
(Transitive period from bronze to iron age)

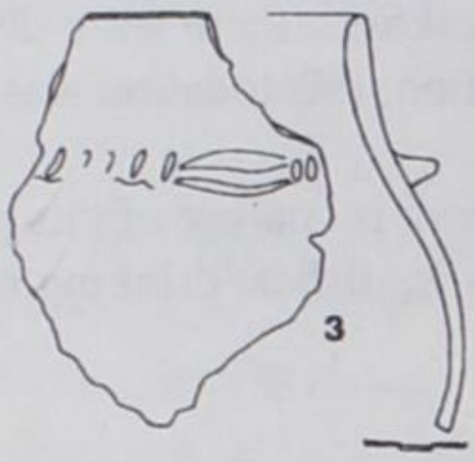
Investigations showed that on archeological locality on Hisar in Leskovac there were dwellings from Neolit, Eneolit and Iron age. Because of its exceptional position, this location was settled in Roman and Byzantine period in oll latter periods.

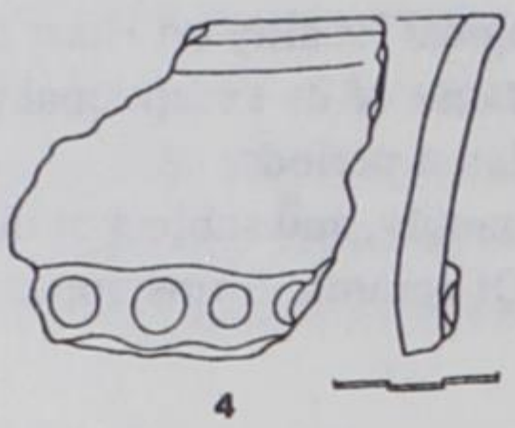
Ceramic was found in object in great quantity, and subject of this work is analyse of this pieces that have stylic typical characteristics. Of ceramic forms appear: cups, dishes, drinking cups, potery-type of urn, potery with heat etc.

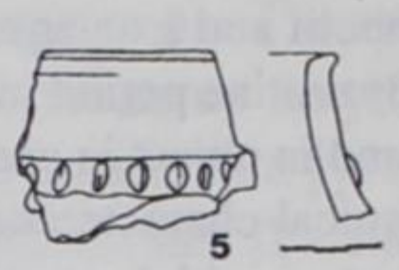

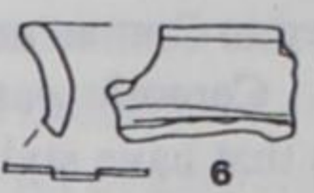

1

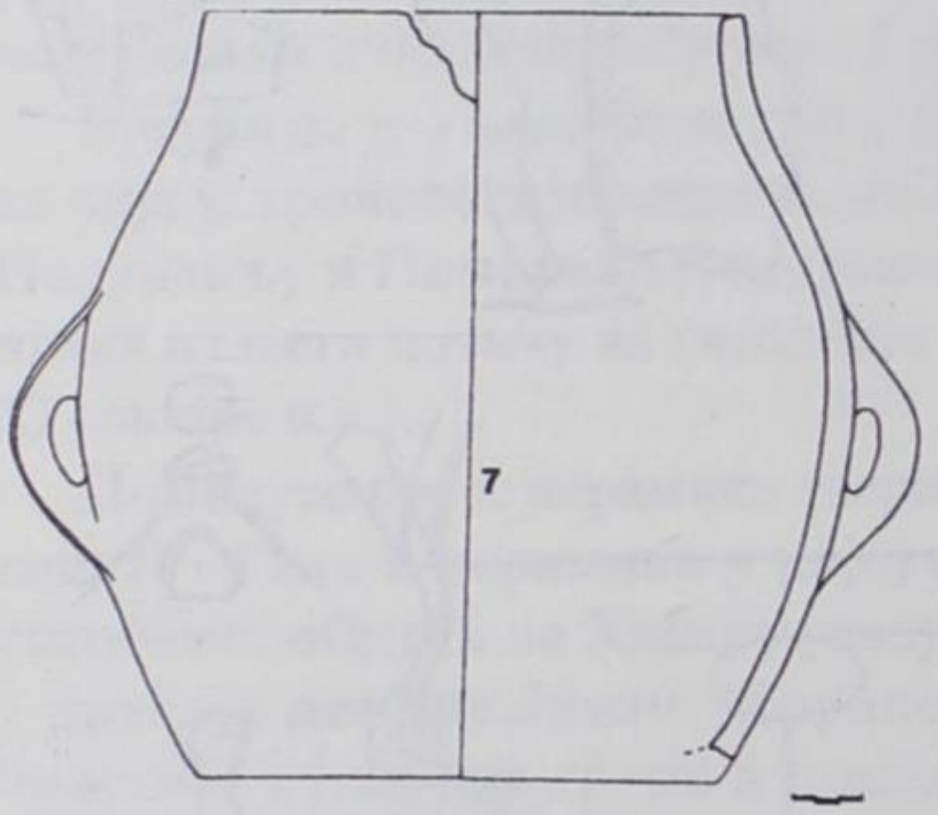

2

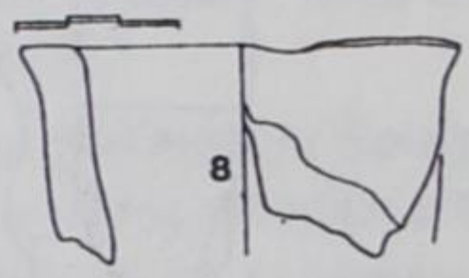

3

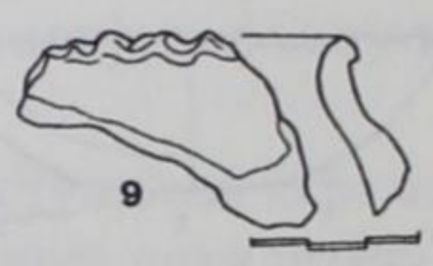

4

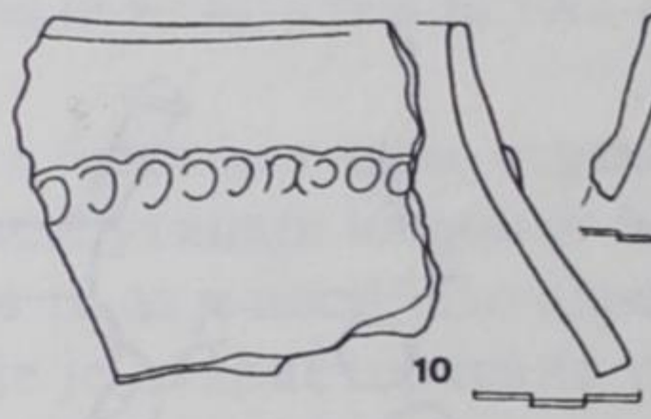

5

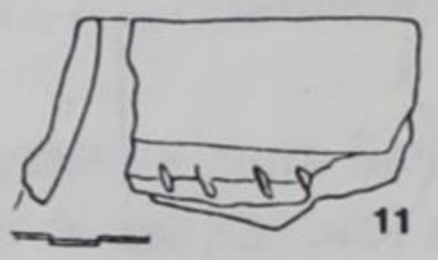

6

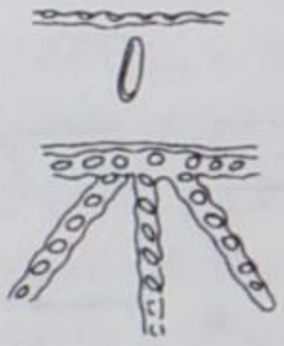

7

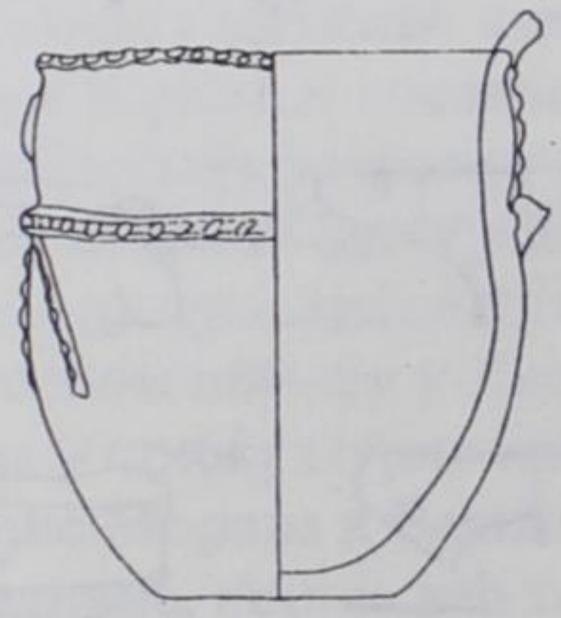

8

9

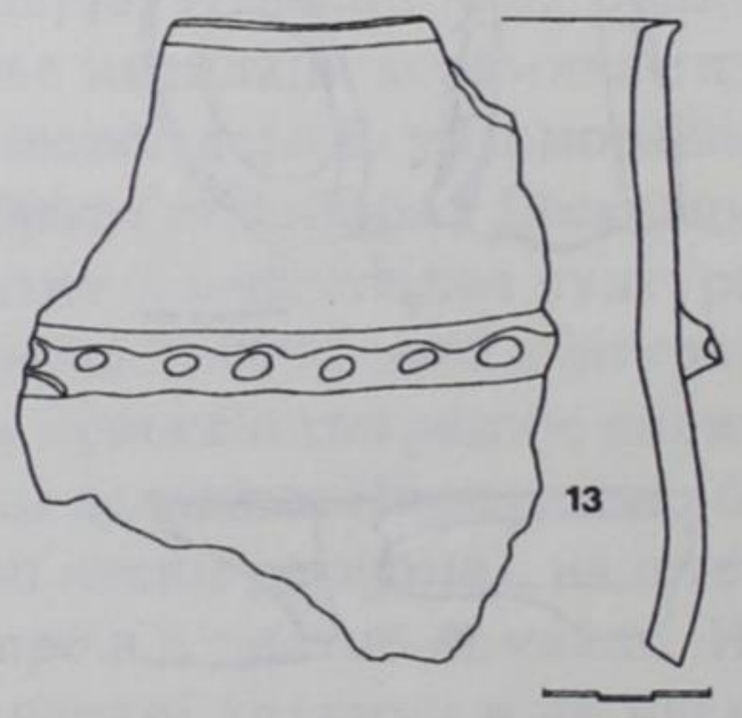

10

11

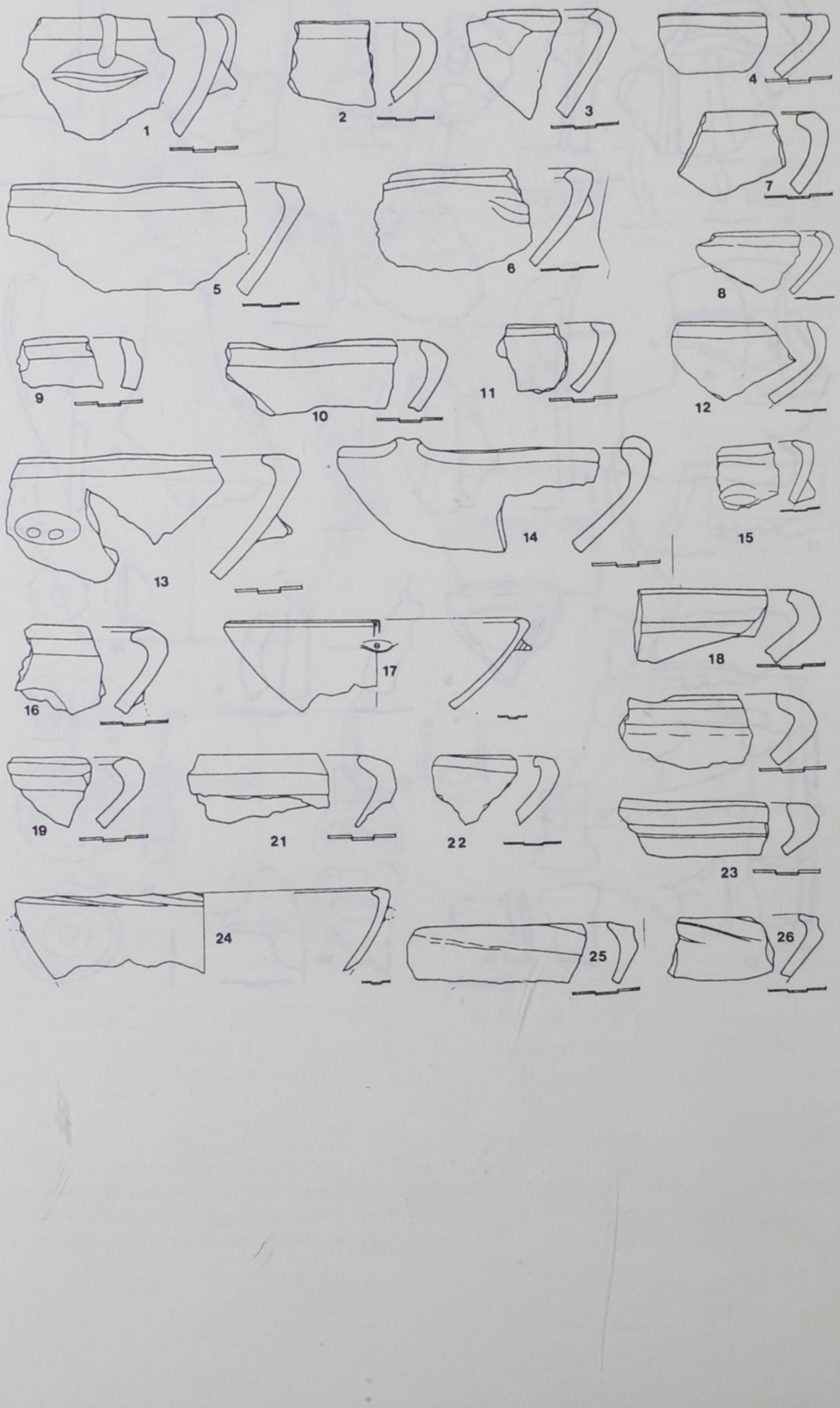

12

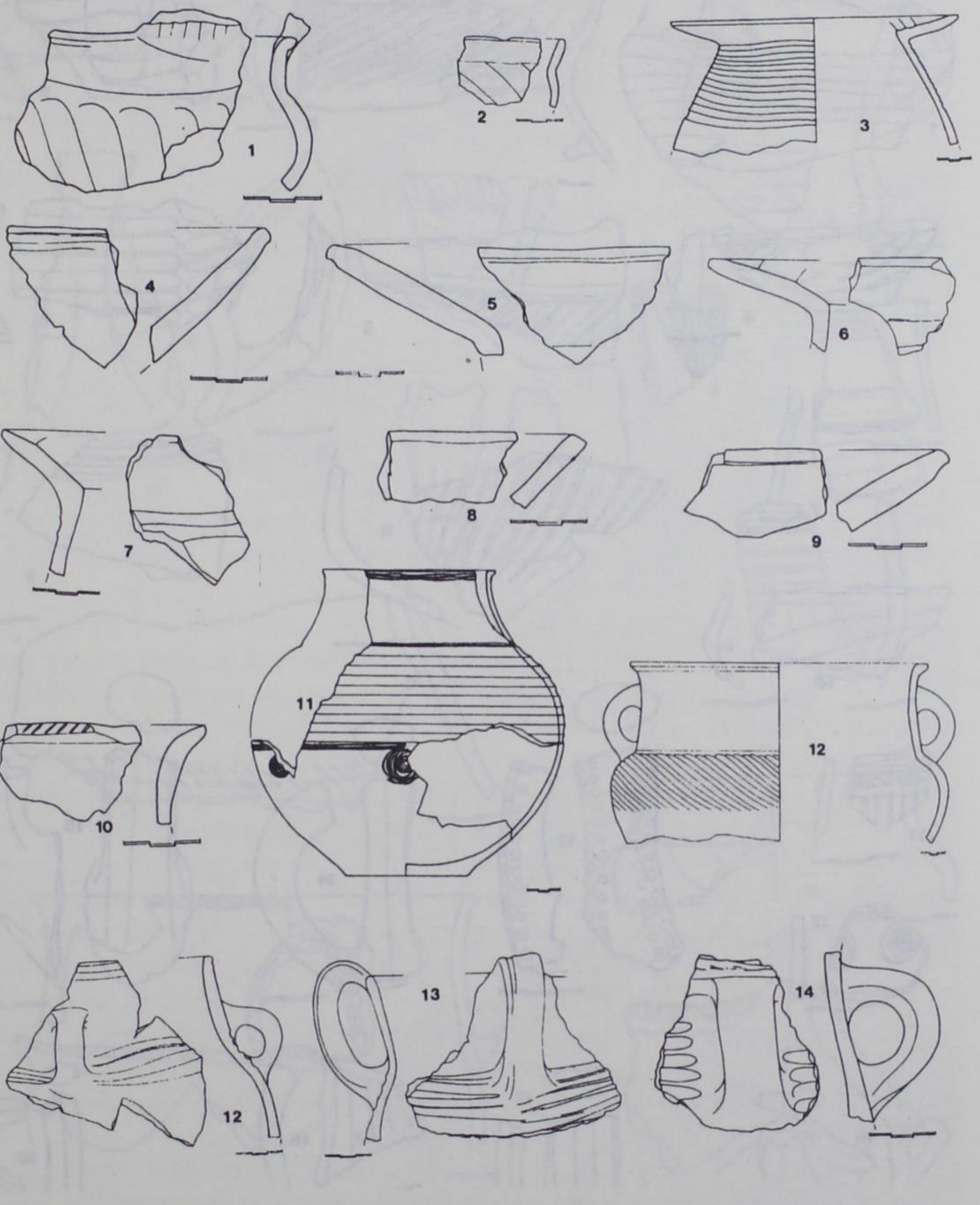

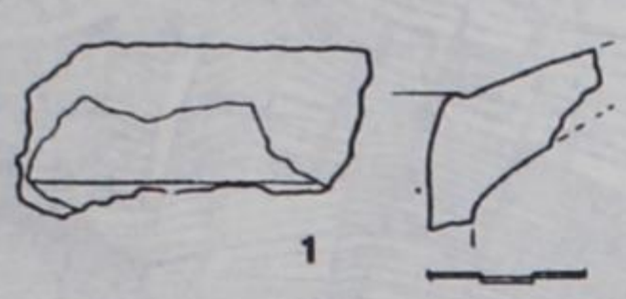

13

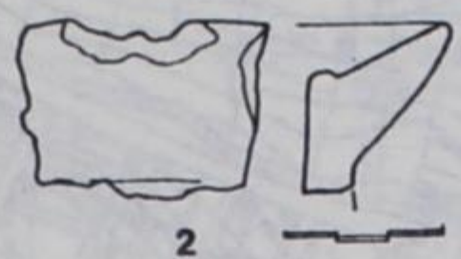

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15

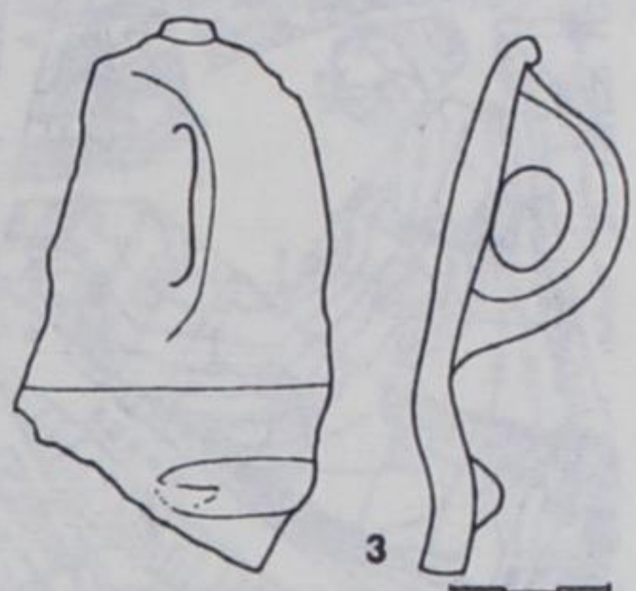

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
21
22
23
24
25
26

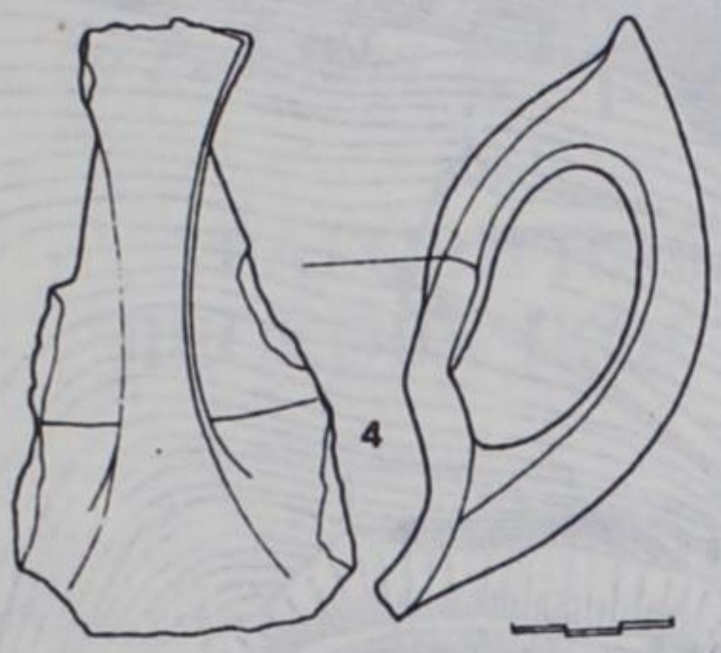

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
12
13
14

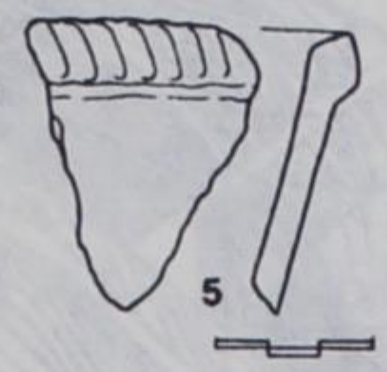

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19

1

2

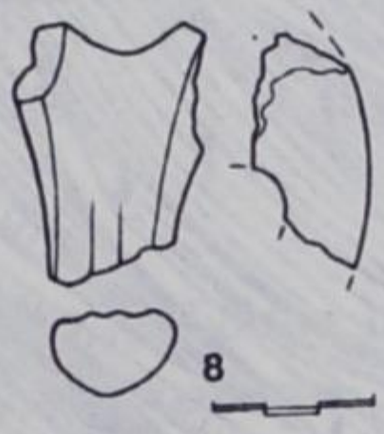

3

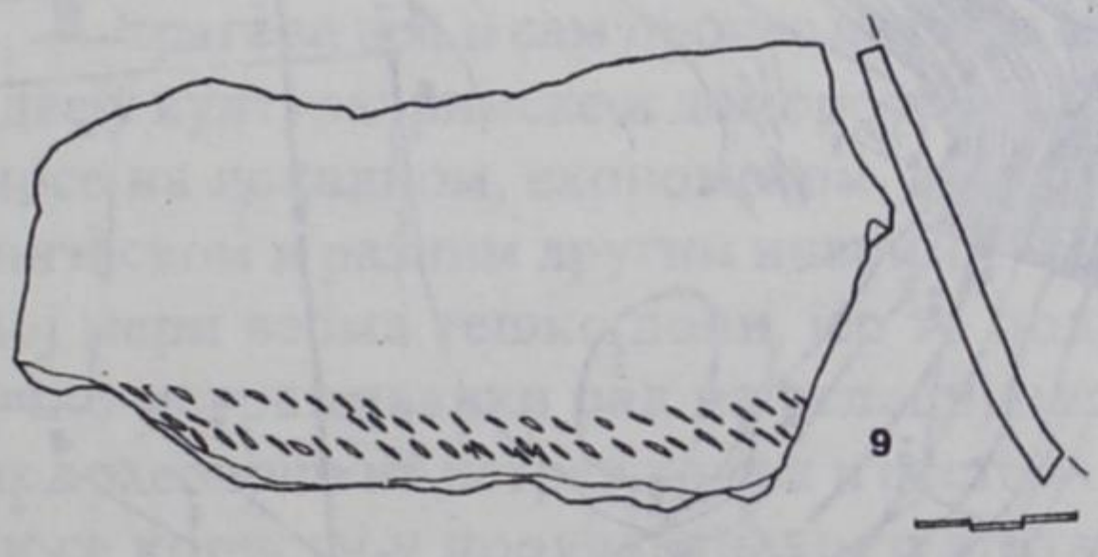

4

5

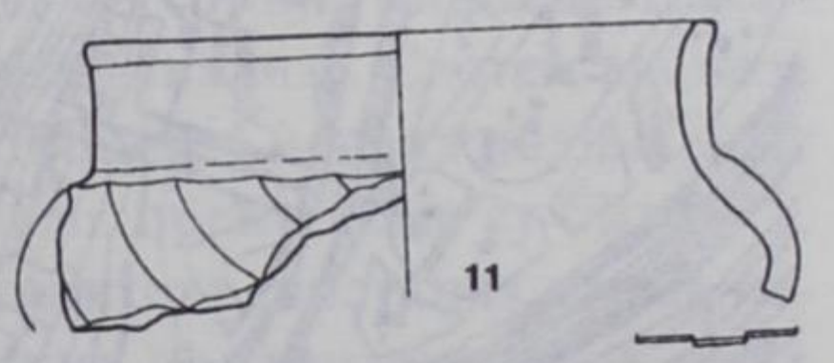

6

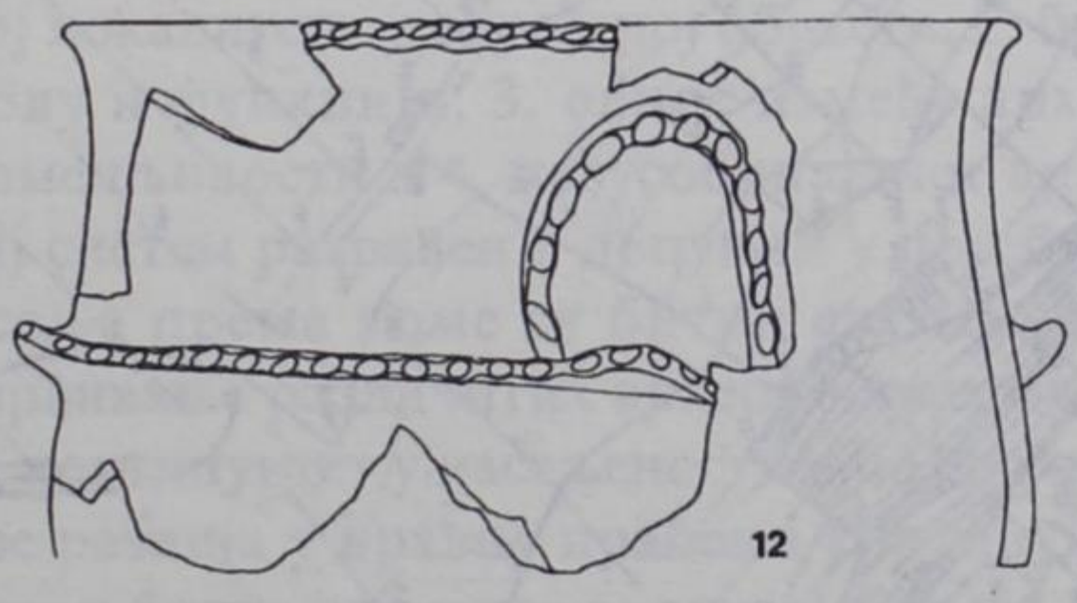

7

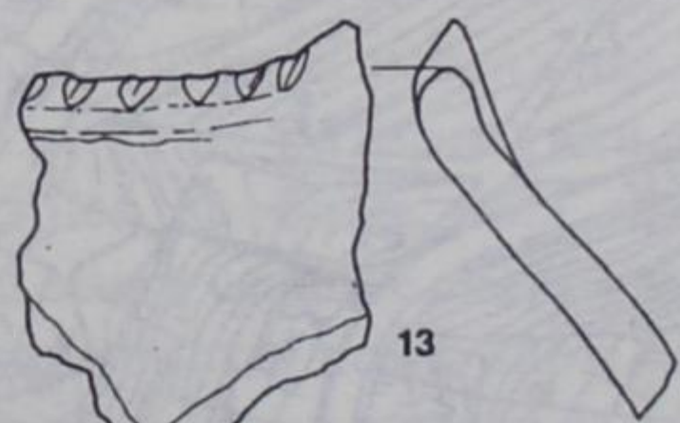

8

9

10

11

12

13

■ Место налаза

УДК904 : 911.37 (497.11)

др Радмила Зотовић

ТРАГОВИ НАСЕЉЕНОСТИ НА ПОДРУЧЈУ ЛЕСКОВАЧКОГ КРАЈА У ПЕРИОДУ АНТИКЕ

Истраживање насељености одређеног подручја у периоду антике не представља само пуко констатовање остатака насеља или њихових трагова већ и сам процес интеграције различитих елемената у односима двеју култура: римске и домородачке. Овај процес подразумева различите односе на локалном, економском, епиграфском, технолошком, културном, религијском и разним другим нивоима.[1] До резултата о истоме је у мањој или већој мери веома тешко доћи, јер то подразумева дуготрајни археолошки научно-истраживачки рад на релацијама праксе и теорије, односно теренских археолошких истраживања и система теоријске анализе. Систем анализе који се користи у проучавању резултата археолошких истраживања јесте систем који су установили Cheri, Gamble и Shennan, према коме су битни: 1. број локалитета у одређеној области, 2. број локалитета сврстаних према периоду и функцији, 3. однос између археолошких локалитета и околних променљивости и 4. међусобни однос археолошких локалитета.[2] Касније је овај систем разрађен и допуњен у посебној спецификацији за истраживања насеља према коме су битни елементи у истраживању разврставање и утврђивање различитих археолошких налаза, натписа, гробова, вила, насеља, континуитет у насељености и појава новца.[3] Од овога се даље систем анализе развија у правцу праћења континуитета насељености, који, опет, има четири битна елемента анализе, а то су: 1. континуитет насељености сам по себи, 2. континуитет и повећање, 3. пораст у насељу и 4. ново насеље. Затим следи и одређивање археолошких спецификација урбанизације као: 1.

1 R. Häussler, The Romanisation of the Civitas Vangionum, Institut of Archaeology Bulletin, 31-34.
2 Cheri J. - Gamble C. - Shennan S., Sampling in contemporary British archaeology, British Archaeology 50, Oxford 1978, 22.
3 R. Häussler, op. cit., 74-75.

главних насеља, 2. вила рустика, 3. вицус-а, 4. трагова насеља, 5. остатака путева и 6. онога што се у археолошком смислу одређује као "није сигурно".[4]

Примена оваква два система анализе у научно-истраживачком раду код нас у области истраживања насеља и насељености је у већини случајева отежана, првенствено зато што захтева добру археолошку истраженост одређеног подручја. Исто се може констатовати и за подручје лесковачког краја. Лесковачки крај, као и други крајеви у нашој земљи, показује релативно добру археолошку истраженост, али без систематски организованих археолошких истраживања која би подразумевала како територијално уједначен приступ истраживањима читавог подручја тако и ревидирање старијих резултата, за које у већини случајева више није могуће, на крају XX века, одредити да ли су још увек релевантни или не. Примера ради, од око педесетак локалитета колико их је до сада према литератури евидентирано, шеснаест њих се ослања на преузимање Каницових података. Како их Каниц одређује, то су све утврђења, и само су два локалитета, Сијарина и Лапаштица, допуњена каснијим налазима остатака опека и видљивих темеља утврђења. Други проблем на који се у истраживању насељености у периоду I-IV века наилази јесте проблем хронолошки недовољне интерпретације објеката и налаза, чиме се долази до немогућности да се прецизније утврде хронолошки односи различитих објеката и локалитета, као и прецизнији покушај интерпретације континуитета насељености на одређеном подручју.

У систему анализе насељености на подручју лесковачког краја узета су у обзир 43 локалитета.[5] Мали број локалитета је било могуће разврстати према периоду и функцији, док је највећи број њих било могуће одредити као насеља без ближе спецификације истих. Тако се као насеља, на основу налаза опеке, тегула и архитектонских остатака могу одредити положаји садашњих локалитета Гагинце, Грајевце, Мирошевце, лок. "Селиште", Мала Копашница, лок."Каменштица", Прибој, лок. "Градиште", Мркоње, лок "Томовина" и Лесковац, лок "Мала Дубочица и Хисарски канал". За мали број локалитета може се приближно одредити хронолошка припадност. Такав је случај са локалитетом "Белије", село Подримце, и лок. "Црквиште", село Липовица, који су датовани оставама новца које су нађене поред архитектонских остатака у II, односно IV в., период владавине Константина Великог (306-337) и Констанција II (335-361).[6] Тип насеља није могуће одредити. Слично је и са локалитетом Лусарје, село Орашац, који се према налазу накита може датовати у III в.,[7] а затим и локалитет Градац, село Злокућане, који се према налазу мале бронзане статуете Јуноне или Церере, датује у период

---

4 Ибид.

5 Према С. Ерцеговић-Павловић - Д. Костић, Археолошки споменици и налазишта лесковачког краја, Београд 1988, 28-38; Д. и М. Гарашанин, Археолошка налазишта у Србији, Београд 1951, 134-135, 144, 160-161; Ф. Каниц, Србија, земља и становништво, Београд 1985, 330, 552, 192, 286, 336, 238, 252, 340, 279, 341-342, 193, 277, 250.

6 Види детаљно С. Ерцеговић - Павловић - Д.Костић, оп. цит.

7 А. Јовановић, Накит у римској Дарданији, Београд 1978, 46, кат. бр. 1.

II-III века.[8] Од осталих објеката констатоване су римске терме на локалитету Радиновац, које нису до сада датоване, а затим и култни објекат - светилиште посвећено богу Херкулу, чије се постојање на основу констатованих вотивних споменика одређује у период краја II - почетка III века.[9] Из истога се изводи закључак да је на овом подручју постојао и вицус[10] и рударско насеље.[11] Такође, треба узети у обзир и да је налазом грађевинског шута, остатака зидова и темељног дела и мермерне главе у природној величини, изведена претпоставка о постојању виле рустике из домена царског пољопривредног имања, могуће из периода цара Валеријана (253-260).[12]

Већи број утврђења, њих 18, одређено је, како је већ речено, према претпоставкама Ф. Каница,[13] али је за потврду истога неопходно извршити ревизиона археолошка рекогносцирања и истраживања терена.

Евидентиране некрополе и појединачни гробови такође упућују на постојање насеља. На првом месту треба поменути некрополу Мала Копашница, лок. Бели брег, која је датована у период II-IV века,[14] а затим и налазе два гроба из Власотинце, лок. "Ћерамициница", датована у IV век, и налаз гроба из села Леце.

За утврђивање континуитета насељености такође не постоји довољно археолошких показатеља. За сада се континуитет у насељености може претпоставити једино за локалитет у селу Грајевце и у Лесковцу - Хисар, што у ширем смислу упућује једино на констатацију да се на овим просторима одвијао живот и пре доласка Римљана. Стање непосредно пре и у време доласка Римљана није познато. Сигурно је да је доласком Римљана остварен континуитет у повећању насеља. Тако постоји податак да су доласком Римљана никла већа насеља, као Шишава, Конопница, код Мале Копашнице и Вучја, и да је насеље код Мале Копашнице имало систем водоводне мреже и грејања хипокаустима.[15] Пораст, односно ширење насеља такође није могуће констатовати. Податак о некрополи Мала Копашница, која је била коришћена у периоду од II до почетка IV века, даје увид у постојање и самим тим и ширење њој одговарајућег насеља у истом периоду. Уосталом, период краја I и почетка II века, времена владавине цара Трајана, јесте период у коме се на свим подручјима провинција, па тако и овом, могу пратити промене у

8 С. Ерцеговић - Павловић - Д. Костић, оп. цит., 38, к. бр. 276.
9 П. Петровић, Епиграфска саопштења, Старинар XIX, Београд 1969, 227.
10 Ибид., 226.
11 П. Петровић, Из епиграфске збирке лесковачког музеја - споменици Херкуловог култа у Горњој Мезији, Лесковачки зборник, VIII, Лесковац 1968, 55.
12 М. Јоцић, Археолошко налазиште у Бојнику, Лесковачки зборник XXIX, Лесковац 1989, 289-291.
13 Види детаљно наводе код С. Ерцеговић - Павловић, оп. цит., 28-38 и напомену бр. 5 нашега рада.
14 Ј. Пешић, Златни накит из римске некрополе у Малој Копашници, Лесковачки зборник XXXV, Лесковац 1995, 35.
15 Мр Н. Цветковић, Прилог Сергија Димитријевића археолошким истраживањима лесковачког краја, Лесковачки зборник XV, Лесковац 1975, 290.

урбанизацији. То је период када се у одређеном смислу административне управе и организације може говорити о постојању римских насеља организованих као муниципији, цивитас-и и вицус-и. Према досадашњим археолошким подацима, може се констатовати да је насеље које је одговарало некрополи Мала Копашница било главно насеље на подручју данашњег лесковачког краја.

О културно-економским односима на подручју лесковачког краја, као и о односима ове области са другим деловима Царства, не може се много рећи. Углавном налази накита говоре да су постојале трговачке везе са источномедитеранским центрима у периоду од II до III века, без обзира на то да ли се ради о производњи на локалном тлу према узорима из ових области или импорту из истих.[16] Производња накита на овом подручју указује и на постојање локалних радионица као израза аутохтоног стила или следовање традицијама хеленистичких узора.[17] Вероватно се као материјал у радионицама користио материјал из рудника по којима је познат црнотравски и власотиначки крај.[18] Све то упућује на постојање економске експлоатације и трговачких односа на овом подручју. Не треба заборавити да под експлоатацијом овога подручја треба подразумевати и пољопривредно-економску експлоатацију, на шта упућује постојање већ поменуте виле рутинске из села Бојника, а из домена царског пољопривредног имања.

Систем експлоатације и трговачких односа подразумевао је и организовану мрежу путева. Несумњиво је да је кроз области рудника Леце пролазио пут, а такође и споредни крак кроз село Бојник на путу Хамеум-Злата.[19] Претпоставка о постојању рударског насеља негде на подручју села Леце упућује можда и на релативно рано постојање саобраћајнице која се интензивније користила тек у позној антици.[20] Од путева треба још поменути раскрсницу коју је Каниц видео на месту где се Туларска река улива у Јабланицу, одакле се један крак одвајао према Вицијани и Улпијани, између кастела Брајински Вис и Мркоњ, а други, јужни, између кастела Сјарина и Свирце према рударским областима Гњилана и Скупа.[21] Несумњиво су одређене области лесковачког краја биле укључене у путну магистралу Наиссус - Виминациум - Лиссус. То, свакако, говори о томе да је шире подручје лесковачког краја одржавало везе са суседним областима и важним градским центрима као што су поменути.

Са гледишта економског аспекта, треба поменути и налазе две оставе новца, лок. "Белије" село Подримце из II века и са лок. "Црквиште", село Липовац из IV века, периода владавине Константина Великог и Констанација II,

16 А. Јовановић, оп. цит., 46, кат. бр. 5.
17 Ибид.; Ј. Пешић, оп. цит, 35.
18 Ибид., 36.
19 М. Јоцић, оп. цит., 294, нап. 28.
20 П. Петровић, Из епиграфске збирке лесковачког музеја ..., Лесковачки зборник VIII, Лесковац 1968, 55.
21 Ибид., 51.

што упућује на несређене прилике и вероватне ратне опасности на овом подручју у поменутим периодима.

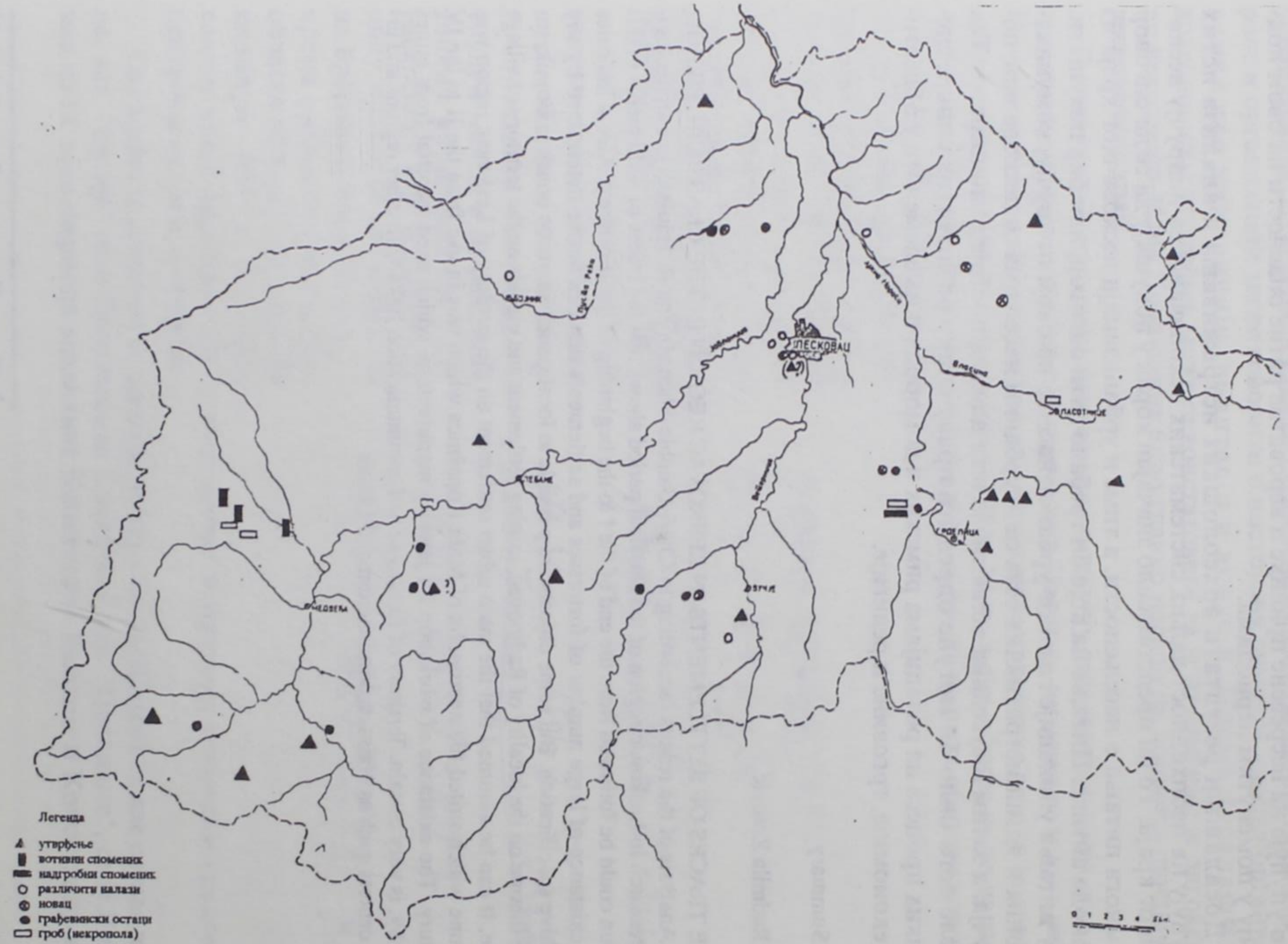
Досадашњи резултати археолошких истраживања и анализа истих упућују на неопходност даљих систематских ископавања на подручју лесковачког краја. То би представљало значајан корак у покушају да се да одговор на многа питања о насељености, а тиме и урбанизацији лесковачког краја из периода антике. Питања на које би требало дати одговор, или бар покушати, јесу питања убикације главног урбаног насеља на овом подручју, комуникационих и административних веза са неурбаним насељима са лесковачког подручја, а затим и суседних области, за шта до сада постоје само назнаке. Тек после тога било би могуће одредити праву слику различитих синкретистичких процеса на релацијама римских и домородачких елемената у областима економије, трговине и религије.

Summary

Radmila Zotović

THE TRACES OF SETTLEMENTS IN LESKOVAC REGION IN THE CLASSICAL PERIOD

Analysis of the results (according to Cheri-Gamble-Shennan and R. Häussler) of archeological research in Leskovac region of the classical period shows that the traces of settlements in this region could be followed from the end of the I to the beginning of the II century. Also it indicates the existance of large number of fortresses and settlements that can not be determined by any positive specification. But some objects are possible to locate, such as: rustic house in Bojnik, roman therme on the locality of Radinovac, mining settlement and vicusis on the territory of village Lece. It can be assumed that the main urban settlement on the territory of Leskovac region was the one which suited the necropolis of Mala Kopašnica which was in use from the II to the IV century. The existance of workshop for jewelry manufacture, which used material from mines nearby, is very certain. Territory of Leskovac had communication links with other regions and urban centers such as Naissus, Viminacium and Lissus.

Карта распрострањености археолошких споменика и налазишта лесковачког краја

УДК 902.02 (497.11)

Мирослава Јоцић

РЕЗУЛТАТИ РЕКОГНОСЦИРАЊА ГОРЊЕ ЈАБЛАНИЦЕ[1]

Горња Јабланица, претежно брдовита микрорегија, налази се на југу централног Балкана. По својим гео-морфолошким особинама тесно је везана за сливове Мораве и Вардара, као главним природним саобраћајницама централно-балканске регије.

Друга природна саобраћајница, долине река Јужне Мораве и Јабланице, као и пут Ниш-Лесковац-Лебане-Медвеђа-Приштина, директно повезују јужно Поморавље са Косовско-метохијском котлином са којом у културно-хронолошком смислу чине јединствену територију.[2]

Прва рекогносцирања поменуте територије везују се за Ф. Каница, који је, обилазећи Србију крајем 19. века, оставио белешке и о неким археолошким налазиштима у Горњој Јабланици.[3]

Оснивањем Археолошког института 1947. године и Градског музеја у Лесковцу 1948. године, започињу обимна археолошка рекогносцирања територије Србије, с тим што је Горња Јабланица тек делимично истраживана.

Озбиљнији подухвати на том плану започињу 50-их година, када су вршена и мања археолошка ископавања тумула у Медвеђи[4], док су 80-их година рекогносцирана готово сва села Горње Јабланице и археолошка налазишта картирана.[5] То је, заправо, била основа и за наша истраживања ове посебно занимљиве регије.

---

1 Археолошко рекогносцирање Горње Јабланице вршено је благодарећи моралној и материјалној подршци СО Медвеђа, Народном музеју у Лесковцу, Клубу младих истраживача Дома ученика у Лесковцу и Министарству за спорт и омладину. Истраживање терена вршено је од 20. до 31. јула 1998. године.Том приликом рекогносцирана је територија шест села у општини Медвеђа. На терену је вршена провера већ познатих налаза и налазишта а откривени су и неки нови археолошки локалитети и споменици.

2 М. Гарашанин, Праисторија југословенских земаља, Бронзано доба, Сарајево 1983, 703.

3 М. и Д. Гарашанин, Археолошка налазишта у Србији, Београд 1951, 35, 144.

4 Д. Гарашанин, Ископавања тумула у Медвеђи код Лебана, Старинар 9 - 10, 1958 - 1959, Београд 1959, 263 и даље.

5 С. Ерцеговић - Павловић - Д. Костић, Археолошки споменици и налазишта лесковачког краја, Београд 1988, 9 и даље.

Истраживање терена започели смо у селу Лецу, у коме се налази и рудник Леце.[6] Село и рудник Леце смешетни су између планина Радана, Мајдана и Расоваче. Леце је од Лесковца удаљено 42 км западно и од Приштине 60 км југоисточно. Надморска висина насеља је 525 м. Дренски, Мајдански и Врелски поток чине Лецку реку која се улива у Газдарску реку, а ова у Јабланицу. На 20 км од Леца налази се Сијаринска бања позната по својим лековитим изворима, гејзирима и археолошким остацима из неколико временских раздобља. Леце чине махале Горње Леце, Голеш, Бубрег и Врела.Читава област има карактеристике вулканског терена. Просечна надморска висина ове вулканске области креће се између 500 и 75о м, а врхови вулканских купа достижу преко 1ооо м. Већи врхови су Шопот (14О8), Соколов вис (137о), Брајшорски вис (957), Расовача (814), Мркоњски вис (1045), Тупалски вис (913) и Сијарина (970 м) [7].

Геолошку грађу рудне области чине стене андезитског комплекса терцијарне старости, као и туфови и шкриљци. Рудни масив садржи минерале пирит, маркасит, сфелерит, халкопирит, енаргит, галенит и хематит. Дужина рудног масива износи око 50 км, а највећа ширина до 25 км. Главно лежиште олова, цинка, злата и сребра и других метала везано је за пукотинску зону Расовача - Шута и Језерина.Трагови материјалне културе из прошлости нађени су у широком ареалу рудника и селаЛеце [8]

Судећи према археолошким налазима, рудник је експлоатисан у преисторији, римском периоду и средњем веку. У руднику има неколико подземних радилишта. Главни ходници су на територији Гајтана и Дренца. Рудник обилује рудама олова, калијума, бакра, цинка, сребра и злата. У овом ревиру експлоатише се и полудраго камење: аметист, ахат, јаспис, калцедон и кварц.[9] Старе римске радове у јужном и централном ревиру Леца народ зове "римски цирк". На терену је често тешко издвојити старе римске јаме и ходнике јер је све то уништено каснијим радовима. У селу Лецу и околини нађен је велики број археолошких остатака, цркава и других споменика који указују на густу насељеност овог краја. Из Леца потичу заветни римски споменици посвећени Херкулу, Либеру и Омфали из друге половине 2. и са почетка 3. века н.е. Дедиканти носе царска гентилна имена - Флавиус, Елиус и Аурелиус.[10] На једном од споменика спомиње се село - вицус. О каквом би се селу могло радити у непосредној близини рудника? Римски извори говоре о рударским насељима(вици металлорум), о чијем статусу и организацији не знамо много.[11]

---

6 М. Гарашанин - В. Ивановић, Праисторија лесковачког краја, Лесковац 1958., 42,37.
7 Н. Илић, Рудник Леце, монографија, Лесковац 1984, 9.
8 Д. Туровић, Гајтан, Београд 1974., 56.
9 В. Симић, Историјски развој нашег рударства, Београд 1951, 340.
10 П. Петровић, Из епиграфске збирке лесковачког музеја - Споменици Херкуловог култа у Горњој Мезији, Лесковачки зборник 8, Лесковац 1968, 51.
11 С. Душанић, Организација римског рударства у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији, Историјски гласник 1-2, Београд 1980, 43 и даље.

Римски итинерари бележе градове и успутне станице док су кастели и села веома често запостављени. Мања насеља, утврђења и осматрачнице били су саставни део муниципалне територије која се односила некад на ближу околину а некад је заузимала и већу територију. Подаци о селима у изворима веома су оскудни и сведени на обавештења која пружа археологија. Доморо-дачка насеља су постојала и пре доласка Римљана на Балкан, а територија о којој говоримо односи се на Дарданију.[12] До мешања Римљана и домородаца долази нарочито после Каракалиног едикта из 212.г. којим се даје римско грађанско право свем слободном становништву у провинцијама. [13]

У археолошкој литератури већ је изнето мишљење да би лецки рударски ревир могао припадати муниципалној енклави Наиса.[14] Ова је хипотеза сасвим прихватљива али у том случају запоставља се значај градске територије Лесковца чије античко име за сада не знамо услед недостатка епиграфске грађе и неистражености терена. Сигурно је, ако се узму у обзир археолошки налази из самог Лесковца и његове ближе околине, да се на овом месту могло налазити знатно римско насеље као важна раскрсница путева. Како је рудник Леце удаљен од Ниша око 100 км, пре би се могло говорити о припадности овог краја градској територији античког Лесковца. На брду Хисару кроз дужи временски период постојала је тврђава у чијој близини се налазило цивилно насеље цанабае. Краткотрајна сондажна истраживања Хисара 1994. године донекле потврђују ову хипотезу.[15]

Село ЛЕЦЕ
Кулина - Јеринин ӣрад

У римском периоду рудници су штићени из утврђења лоцираних на доминантним бреговима из којих су вршена осматрања и контрола путева.[16] Такав пример имамо на брегу Кулина или Јеринин град, у самом Лецу. Исто тако, постојао је читав систем утврђења у околини рудника која су међусобно комуницирала и штитила одређене пунктове, као што су то нпр. утврђења на Соколовом, Мркоњском, Тупалском и Брајшорском вису, Медвеђи, Сијарини, Брајини и у Врапцу.

На брду Кулини никада нису вршена археолошка истраживања. Остаци утврђења су и данас видљиви а обиље покретног археолошког материјала са овог места говори у прилог дугог и континуираног живота на овом месту. На Кулини су нађене: камене секире и длета, фрагменти керамике из преисторије, Рима, Византије и средњег века, тегови од печене глине, новчићи и сл. [17]

---

12 Ф. Папазоглу, Средњобалканска племена у предримско доба, Центар за балканолошка испитивања, Сарајево 1969, 143.
13 М. Мирковић, Римски градови на Дунаву у Горњој Мезији, Београд 1968, 43.
14 П. Петровић, Нови вотивни натписи из јужне Србије, Старинар Н.С. 15-16, Београд 1966, 247-248.
15 А. Красовски, Старине лесковачке околине, Старинар 5, Београд 1930, 202 - 203; С. Димитријевић, Хисар код Лесковца, Старинар 8-9, Београд 1934, 311; Ф. Каниц, Србија, земља и становништво 2, Београд 1985, 238; И. Богдановић, М. Јоцић, и П. Поповић, Сондажна истраживања локалитета Хисар код Лесковца, Лесковачки зборник 35, Лесковац 1995.
16 С. Душанић, оп. цит. 143.

Утврђење је било добро заштићено од нападача кулама осматрачницама на северу и југу. Око утврђења је био и одбрамбени ров, а приликом просецања пута према врху брда нађени су остаци стамбених зграда.

Непосредно после Другог светског рата, приликом изградње рударске колоније у Лецу, нађена је фигурина од печене земље са птичјом главом, касније изгубљена, енеолитска бакарна секира у близини окна, бакарни, сребрни и златни новац из доба цара Константина Великог (306 -337), затим остаци пећи за топљење руде, керамика и сл.

Црква Видовданка

Посвећена св. кнезу Лазару. То су остаци једнобродне грађевине коју су мештани затрпали ђубретом а 60-их година црква је откопана. У њој су нађени делови архитектонске пластике и неколико римских ар а.

На једној ари Елије Сатурнинус поставља споменик Омфали, лидијској краљици која је тесно везана за Херкула и његов култ. [18] Иста личност јавља се на ари коју смо пронашли 2 км низводно, према селу Газдару, Сатурнинус, без гентилног имена. Споменик посвећује Херкулу непобедивом. Натпис је на каменом блоку од сивог пешчара са текстом у пет редова.

Камени блок димензија: 0,51 х 0,28 х 0,20 м је без профилације и украса. Слова, висине 6 цм, правилно су клесана, само су у петом реду два слова висине 5 цм. Највећи број горњомезијских споменика клесан је у пешчару, а мајдани пешчара налазили су се углавном у близини великих центара, тако да се он могао лако набавити.[19]

На основу откривене епиграфске грађе са посветом Херкулу, могло би се рачунати са постојањем Херкуловог храма у Лецу, као што је то претпоставио Петар Петровић проучавајући епиграфску грађу јужног Поморавља.[20] Римско божанство Херкул (грчки Хераклe), био је заштитник путева, путника и трговаца. Рудари су га узели за свог заштитника пре свега због атрибута велике снаге и моћи, како је то потврђено на налазиштима македонских рудника где су у окнима налажени цртежи Херкула.[21]

Сатурнинус би могао бити угледна личност, трговац, ислужени ветеран или можда управник рудника (процуратор металли). Рудник је био у власништву цара а цар га је издавао у закуп ветеранима, трговцима или угледним личностима.[22] Специјално за руднике кован је новац намењен рудничком особљу. То је руднички новац (нумми металлорум) који је подмиривао потребе рудничког особља а циркулисао је на широкој територији. [23]

---

17 Подаци прикупљени на терену.

18 С. Ерцеговић - Павловић - Д. Костић, Археолошки споменици и налазишта лесковачког краја, Београд - Лесковац 1988, 30,139, В. Р. Петковић, Ископавања Царичиног града код Лебана 1938. године, Старинар, 14, 3.серија, Београд 1939. 152.

19 П. Петровић, Палеографија римских натписа у Горњој Мезији, Београд 1975, 49.

20 П. Петровић, оп. цит.

21 Д. Срејовић - А. Цермановић, Речник грчке и римске митологије, Београд,1979, 472.

22 С. Душанић, оп. цит.

23 С. Душанић, Анонимни квадранси, Нумизматичар 1, Београд 1978,30.

Потреба за металима у Римском царству била је изнад других потреба. Дарданski рудници (metalla Dardaniae), чија се управа налазила у Улпијани на Косову, имали су значајну улогу у снабдевању Рима металима.[24] За ковање новца били су потребни злато, сребро, бакар и никл. Метали су били ливени у слитке (масса плумбеа) и тако транспортовани у Италију. Јединице које су обезбеђивале транспорт називале су се (cohortes equitatae).[25] Најкраћи пут до Италије био је пут Наисус-Лисус, који је водио од Ниша до Љеша у Албанији, одакле је бродовима вршен превоз на италијанску обалу. Тако је у реци Тибру нађен оловни слитак чије је порекло из космајских рудника, према жигу који је утиснут на слитку.[26]

Рудар Стеван Петровић, досељеник из Црне Горе, нашао је у Лецу на својој ливади, у близини стене где су видљиви површински римски радови, гвоздени алат: српови, косири, раоник, мотика, будак, двозубе мотике, копље, жрвањ и један просек- рударска алатка, са урезаним именом Ренената или Бенената, име које се често јавља крајем антике.[27] Архиепископ Јустинијане Приме носи име Бенената.

Организација рударства - рес металлица, била је централизована а приходи од рудника сливали су се у царску благајну - фисцус. У близини рудника налазиле су се царинске станице које су припадале јединственом царинском округу (portorium Illyrici) Ту се наплаћивала царина а чиновници запослени у царинским станицама углавном су били царски ослобођеници - либерти и робови који су радили као рачунополагачи и контролори.[28]

У Народном музеју у Лесковцу чувају се две посуде и четири перле од стаклене пасте тамноплаве боје са окцима изведеним белом бојом. Перле су карактеристичне за келтско племе Скордиска (V - IV век пре н.е.), а овакав налаз потврђен је и у некрополи Скордиска на Карабурми у Београду, као и у насељу Гомолава код Хртковаца.[29] Према овом налазу, у руднику Леце можда бисмо могли рачунати на присуство Келта и на њихову рударску активност.[30]

Из извора је познато да су провинције међусобно сарађивале у снабдевању рудничких дистрикта радном снагом, па су тако далматински имигранти радили по рудницима Горње Мезије, што потврђује епиграфска

24 И. Поповић, Експлоатација сребрне руде и пут до финалних производа, Античко сребро у Србији, Београд 1994, 13.

25 М. Томовић, Римско рударство и металургија сребра у Горњој Мезији, Радионице и ковнице сребра, Београд 1995, 126.

26 С. Душанић, оп. цит.

27 Царичин град, Утврђено насеље у византијском Илирику, Београд 1977, 175., нап. 86.; I. Поповић, Царичин град II Belgrade-Rome 1990, 274, П. Петровић ИМС, вол.IV, 1979, 137. I. Поповић, Античко оруђе у Србији, Београд 1988, 60, таб.8/3.

28 Душанић, оп. цит. 243.

29 Документација Народног музеја у Лесковцу, Келти у Галији, уметност и цивилизација, Београд 1978, сл.81,82.

30 Ј. Тодоровић, Келти у југоисточној Европи, Београд 1968, 152, таб.50, сл. 6 и 7, у Археолошка налазишта и споменици..... наводе се под Античка налазишта, кат.јед. 116.

грађа. У средњовековној Србији, као искусни рудари, радили су Саси који су дошли у Србију у време цара Уроша И (1242-1276) и ту остали све до пада Србије под турску власт.[31]

У трећој и четвртој деценији ЏВИ века радила су два рудника између Леца и Стубле. Не само западна већ и источна страна планине Радан обилује траговима старих рударских радова. Нарочито их има у селима Мајковцу, Ивању, Бучумету и Боровцу, где је нађено десетак поткопа које народ назива римским.[32]

У селу Маровцу, на месту званом Мајдан, било је осам шахти које су нађене урушене. Место има изглед кратера 100 х 70 м, а нађени су и трагови рударског насеља.

Михаило Лукаревић, дубровачки трговац, у својој књизи дужника имао је 1430. године у селу Медевцу (Медоневце) дужника који се звао Ђураш Богасалић а по занимању је био рудар. По градовима средњовековне Србије постојале су колоније Дубровчана и Которана којима је била поверена трговина и експлоатација рудника.[33]

У цркви Видовданки нађен је надгробни споменик са уклесаним малтешким крстом који би се можда могао приписати неком саском рудару?

Брдо - Црквина

Локалитет са црквом посвећеном св. Јовану налази се у Горњем Лецу. Црква и насеље налазе се у подножју врха Логор на надморској висини од 731 м. Црква је једнобродна грађевина са полукружном апсидом на истоку. Скоро да је затрпана обрушеним камењем а зидана је од притесаног и ломљеног камена са малтером. У обрушеном камењу налазе се бројни фрагменти античке опеке. Око цркве налазила се некропола са каменим белезима који су имали натпис. Сада тих споменика нема.

Локалитет Трап - Стругара

На месту Копран, на мањем узвишењу, налази се црквина за коју се сматра да је била у склопу колоније рудара који су овде копали руду. Локалитет се налази на надморској висини од 593 м. Црква је зидана од ломљеног камена и блата а са набацаним камењем на зидовима налазе се и фрагменти античке опеке. Црква је необична по томе што на истоку има правоугаону апсиду и ово је једина црква у нашем крају са оваквим типом апсиде. Слична црква ископана је у селу Пожеги код Новог Пазара. Најстарија црква са правоугаоном апсидом у Србији је црква Св.Николе у манастиру Градац, подигнута крајем XIII века . Везује се за градитеље из Приморја који су градили цркву Св. Богородице, задужбину Јелене Анжујске. У извор-

31 Туровић, оп. цит.
32 Илић, оп. цит. 153.
33 Д. Трајковић, Немањина Дубочица, Београд 1961.

има, у области Рашке, забележене су цркве са правоугаоном апсидом у Брвенику, на Рогозни и на Трговишту.

Овакав тип цркава у Приморју настао је под утицајем монашких редова у средњој Италији. Једнобродна црква завршена је правоугаоном апсидом која је погоднија за постављање католичког олтара. У јужном делу Србије овакву цркву једино бисмо могли везати за рударе Сасе - католике.[34]

Којран - Црквина
Црква Св. Прокопија

Налази се на надморској висини од 742м. Црква је већих димензија и очуванаје до висине од 1,20м. У олтарском простору, испод часне трпезе, налази се римски камени жртвеник са оштећеним натписом. Посвета дедиканта односи се на Херкула. Име дедиканта је оштећено а слова АВР могла би се протумачити као Аурелианус.[35] На истом месту налази се један капител обрађен у виду лављих глава које образују једно тело. О. Зиројевић сматра да би се ова Црквина могла повезати са манастиром код села Рударја чије је друго име Негосалци, данашње село Негосавље које се налази у близини села Пустог Шилова у чијем је атару црква Св.Прокопија. Овај податак нађен је у турском попису у нахији Дубочици из 1516. године. [36]

Село Дренце
Локалитет Црквина

Село Дренце, планинског типа, чине махале: Мајдан, Дренце, Кулина, Лазине и Брајшор на коме се налазе остаци утврђења. У близини Мајданског потока налазе се вртаче и јаме, пречника око 2м, које су стари рудари користили за површинско копање руде. Махала Вртоп би могла имати везе са селом Вртопом које О.Зиројевић спомиње у вези с манастиром из турског пописа 1536. године[37]. Ту се налазе остаци кружне грађевине очуване до висине од 0,80 м, зидане од притесаног камена у сухозиду. Ова грађевина је имала отвор за ложиште или за изливање отопљеног метала па би се могло говорити о топионичарској пећи, односно о јединственом рударско-металуршком комплексу уз које су се обично налазиле и цркве.

На локалитету Црквина пронађени су остаци једнобродне грађевине са полукружном апсидом на истоку. Грађевина је урасла у густо растиње. Око цркве су разбацани делови архитектонске пластике. У близини цркве су остаци недефинисане мање грађевине.

Село Газдаре
Црква Св. Пантелејмона

У центру села Газдара налази се црква мањих димензија посвећена св. Пантелејмону, лекару и мученику, која се у литератури погрешно наводи као

---

34 Д. Алексић - Премовић, Црква у Пожеги, Новопазарски зборник 11, Нови Пазар 1987.40.
35 П. Петровић, оп. цит. 246. сл.3.
36 О. Зиројевић, Цркве и манастири на подручју Пећке Патријаршије до 1683, Београд,1984.,63.
37 Иста, 83.

црква Св.Петке.[38] Црква је једнобродна грађевина са полукружном апсидом на истоку. За часну трпезу узет је јонски импост капител са старије сакралне грађевине, вероватно византијске. На чеоној страни капитела налази се розета са рашчлањеним стилизованим крстом.

У северном зиду цркве, као сполија, узидана је плоча од сивог пешчара, са натписом димензија 0,90 х 0,30 м. У литератури је натпис недовољно прецизно интерпретиран. Текст је у седам редова исписан ћирилицом и по облику слова могао би се оквирно датовати у XV век.

Црквина
Имање Ивановића

На имању Ивановића у селу Газдару, у непосредној близини фабрике шприцева "Здравље", налази се црквина са црквом коју је потоњи власник разградио а камене блокове употребио за изградњу свињца у свом дворишту. У непосредној близини цркве, на њиви, нађени су комади гвоздене згуре и фрагменти неолитске атипичне керамике. Приликом дубљег орања, наилазило се на масивне зидове од опеке и камена, фрагменте лонаца сиве боје, танких зидова и земљане тегове.

Црквина
Имање Ранђеловића

Налази се на благој падини, на левој обали Гајтанске реке. У њеној непосредној близини види се мање купасто узвишење које личи на тумул-хумку. Црква је обрасла у шипражје и са пута се не види. То је једнобродна грађевина са полукружном апсидом на истоку. Зидови су очувани до висине од око 5м и виде се и остаци бачвастог свода. У источном зиду нартекса налази се лунета у којој је био лик светитеља коме је црква посвећена. У зидовима се виде отвори сантрача и један оштећени лонац за акустику. Црква је зидана од притесаног и ломљеног камена а местимично су убачене опеке. Као везивно средство употребљен је малтер дебљине 3-5 cm.

Око цркве се налази некропола и ту су нађена два надгробна споменика без текста, са уклесаним крстовима. Остали надгробни белези су без текста и без крста.

Пут који од Леца води у Горње Газдаре поплочан је једним делом полудрагим каменом јасписом. Тим путем иде се до друге црквине која се налази на имању Милошевића, а изнад куће Стојковића. То је заравњени плато без остатака архитектуре, јер су остаци цркве потпуно разнети и од камена су сазидани воденица и свињац и поплочано је двориште.

---

38 Археолошка налазишта..... 57, кат.јед. 60, текст преписан са грешкама, Г.Томовић, Надгробни натписи из околине Лесковца, ЛЗ 25, Лесковац, 1985, 462.

Село Сијарина
Локалитет Градина

За Сијарину Каниц наводи постојање римског кастела чије је остатке видео обилазећи Србију крајем 19. века.[39] На месту Градина , на надморској висини од 970 м , налази се утврђење са остацима бедема ширине око 2,5 м. На око 50 м низ западну косу налази се место звано "римски бунар" где се заиста налази урушен бунар. Ради се, претпостављамо, о остацима римско-византијског утврђења, каквих је у овом крају било у великом броју. Утврђење је штитило антички пут који је преко села Свирца водио према рударском реви ру Јањева. На овом месту нађени су предмети који заслужују нашу пажњу. То су новчић из доба цара Јустинијана, гвоздена мотика, клепетуша и кресиво. Према нађеном материјалу, налаз бисмо могли сврстати оквирно у период IV - VI века н.е.

Повољни климатски услови и природна богатства условили су рано насељавање ове територије, већ у периоду млађег каменог доба - неолита. Називи римски цирк, римски тунел, римски мајдан, рударске јаме и ходници, као и многобројни остаци троске по селима у околини рудника, указују на богату и дуготрајну рударску активност на ширем простору. О значају рудника Леце у античком периоду и касније, у средњем веку, тек можемо наслућивати. Он спада у ред најбогатијих рудника провинције Горње Мезије у коме се експлоатисала златна и сребрна руда. Велики број цркава на релативно малом простору указује на густу насељеност овог краја. Цркве су све у стању пропадања и ниједна није обновљена. Већина њих је зидана на остацима старијих сакралних грађевина. То је једноставан тип једнобродних цркава, мањих димензија са нартексом или без њега и са полукружном апсидом на истоку. Временску припадност цркава тешко је одредити без сондажних истраживања. Ипак, могле би се сместити у временски оквир од припојења области Дубочице српској држави у XII веку па до ослобођења од Турака 1878. год. Цркве су запустеле вероватно средином XV века са турским освајањем јужних делова Србије, а грађене су на остацима старијих култних грађевина. Околно становништво, не поштујући светиње и културно-историјске споменике, уништавало је њихове остатке користећи их као грађевински материјал, мада је Православна црква скоро хиљаду година, све до XIX века, била готово једини носилац и представник просвете, те је тако поставила и све главне основе за културни прогрес српског народа.[40]

Summary

Miroslava Jocić

THE RESULTS OF RECONNOITERING OF UPPER JABLANICA

Archeological reconnoitering of the territory of upper Jablanica was carried out as a part of researching which was organized by the Club of young researchers in Leskovac. The research-

39 Ф. Каниц, оп. цит. М.Гарашанин-Д.Гарашанин, Археолошка налазишта у Србији, Београд 1951, 144.

40 Р.М. Грујић, Православна српска црква, Крагујевац 1989.

ings were related to village and mine Lece and its neighbourhood of 10 km diametrically. On the field some checkings of allready known sites and findings were done and also new archeological monuments and localities were found. Numerious remainings connected with the old way of mining and many churches in very bad condition, indicates the population density of the region and mining activities of inhabitants since the prehistoric era till the medieval period.

It is hard to determine the age of this churches without archeological excavations, but they could all be placed in period of time since the joining of Dubočica region to serbian state in the XII century till the liberation from Turks in 1878. Beside the ravages of time, neighbouring inhabitants participate a great deal in demolishing the archeological remainings and churches, not respecting the sacredness and cultural and historic monuments.

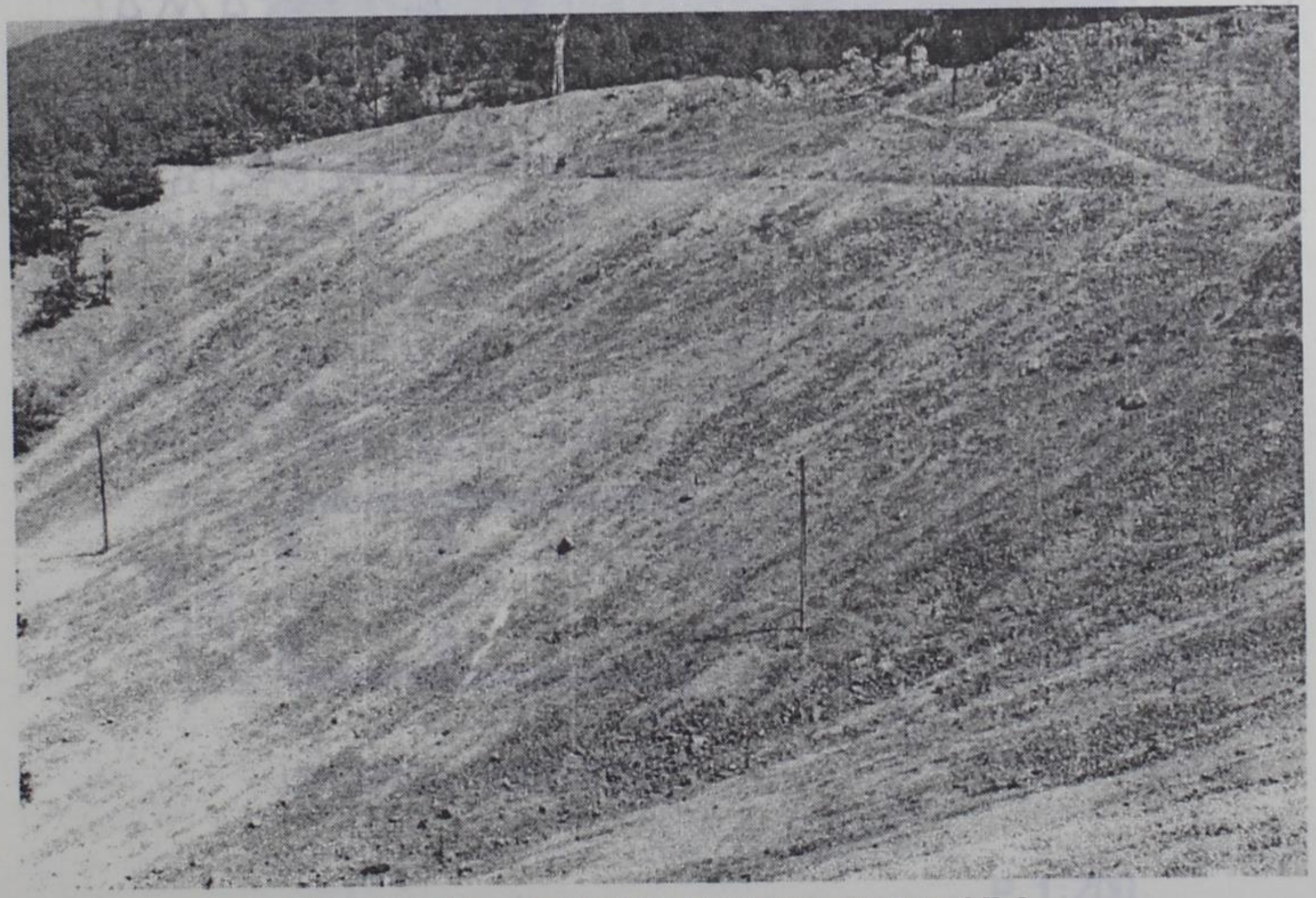
Леце

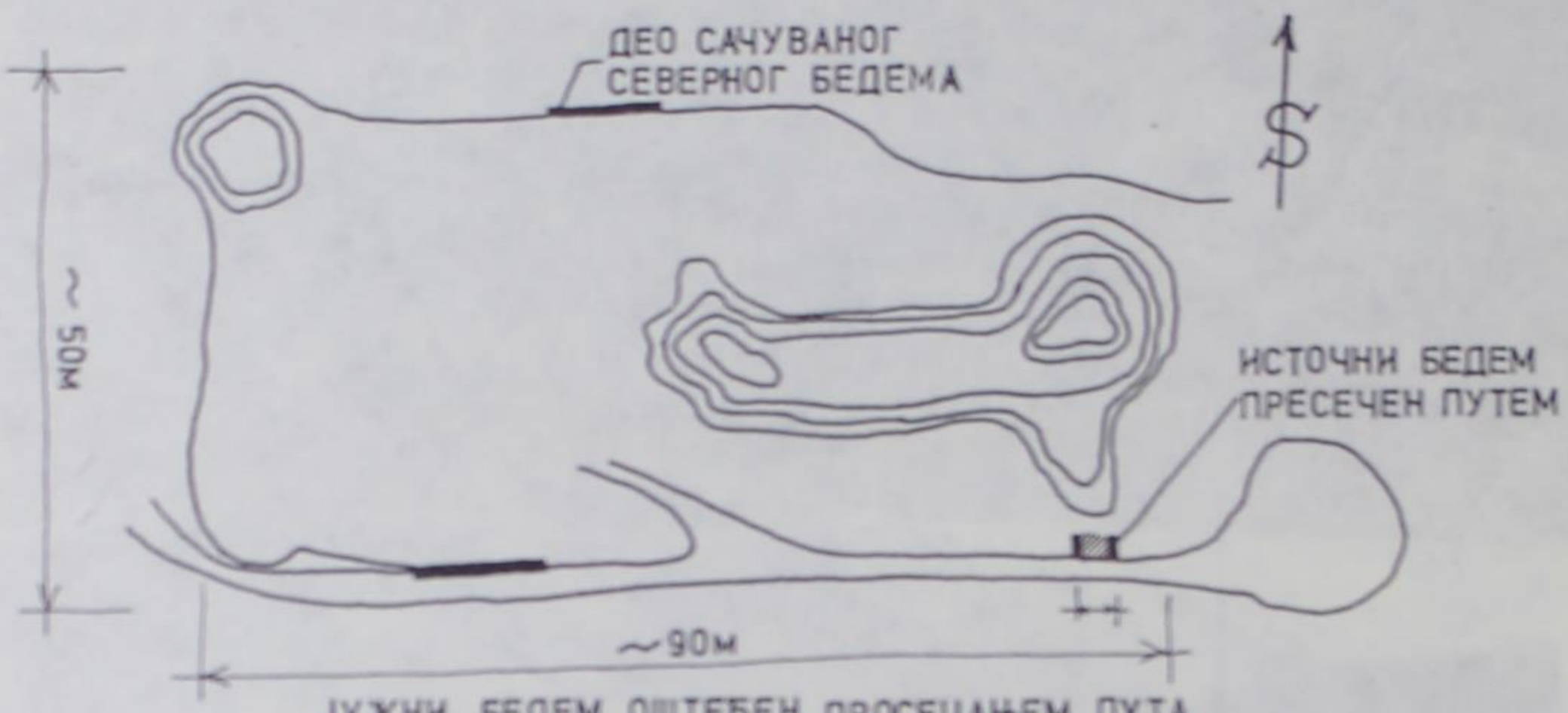
Рудник Леце

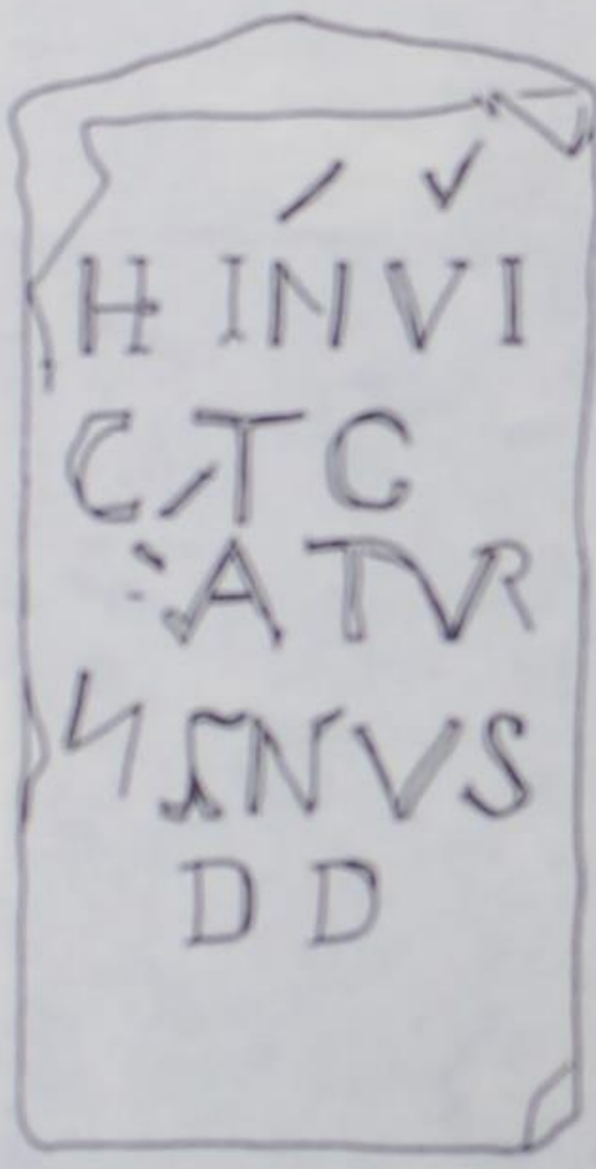
Расовача - улаз у римско окно

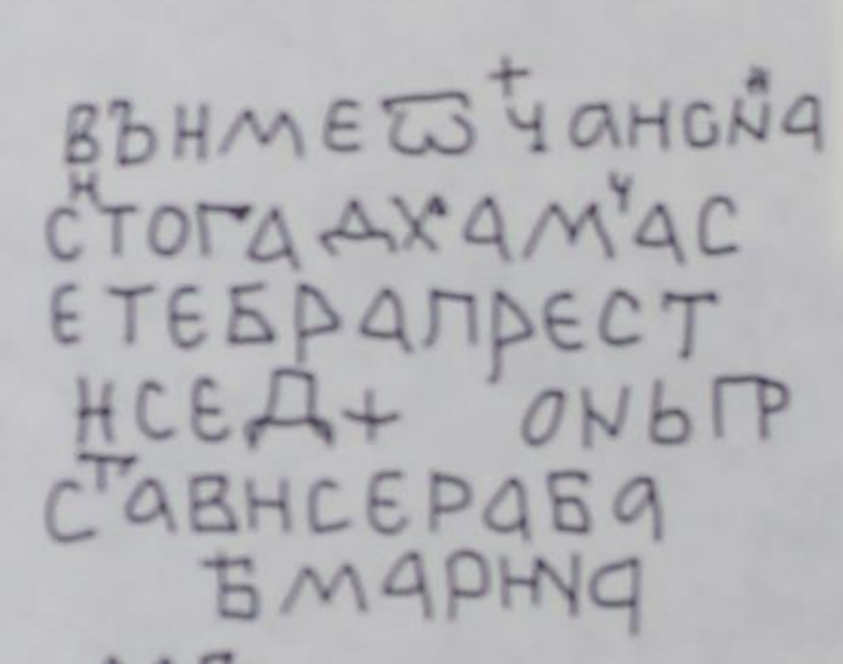
Расовача - остаци старог рударења

Кулина - Леце

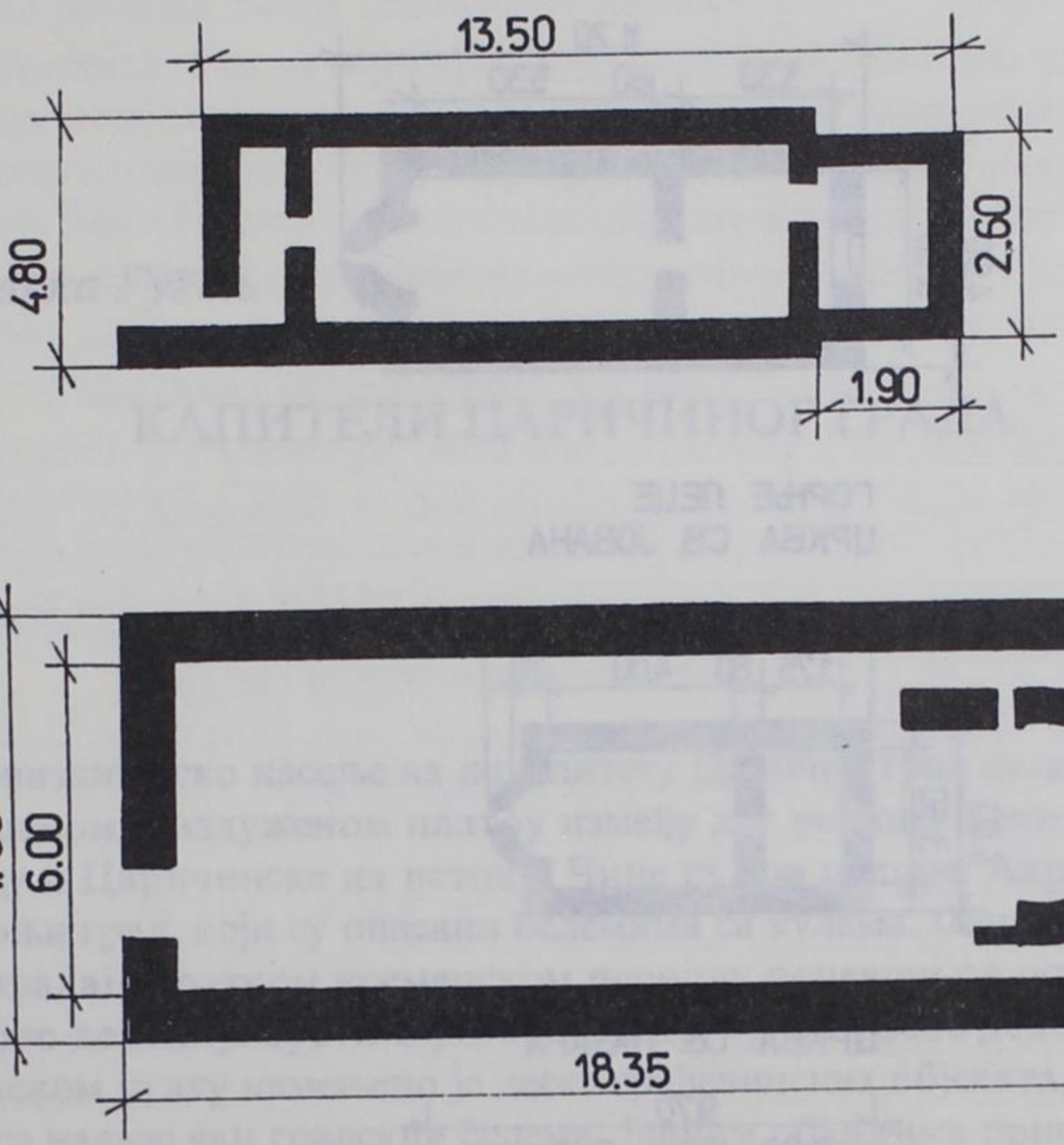

Римска ара
II-III вск н.е.

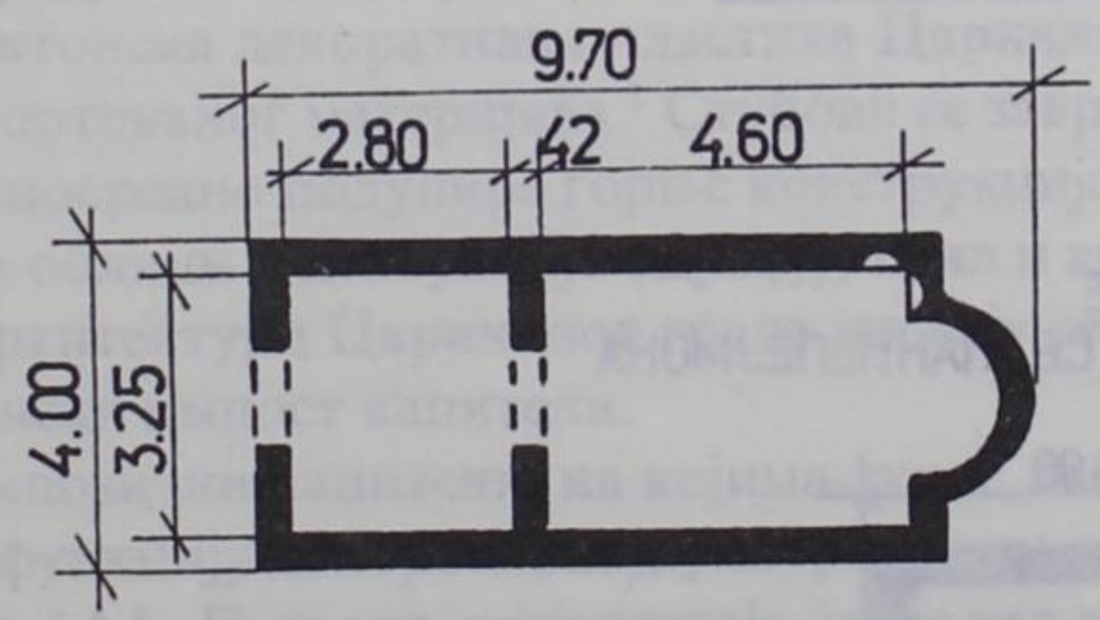

Надгробни натпис из
цркве св. Пантелејмона
у селу Газдару

ЛЕЦЕ - ЦРКВИНА КОД СТРУГАРЕ

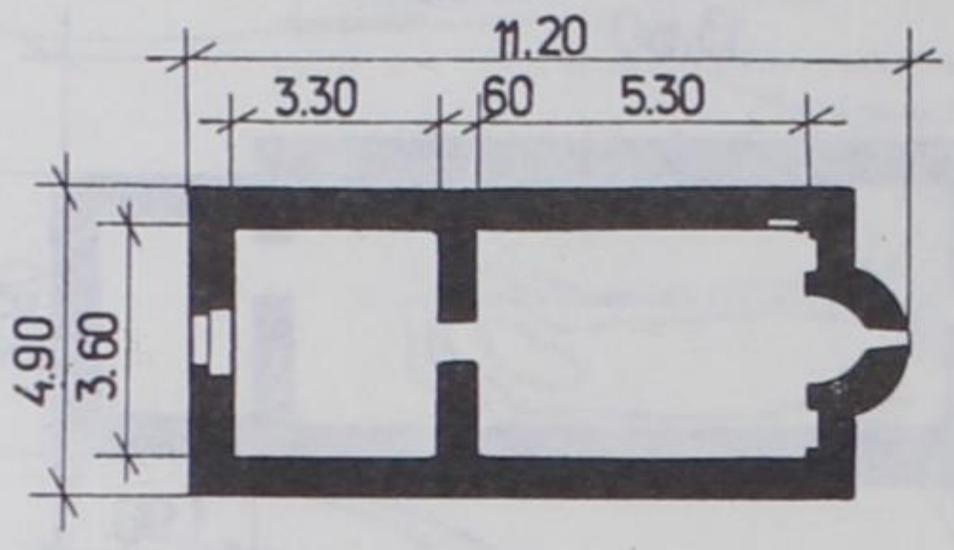
ЦРКВА СВ. ПРОКОПИЈА НА КОПРАНУ

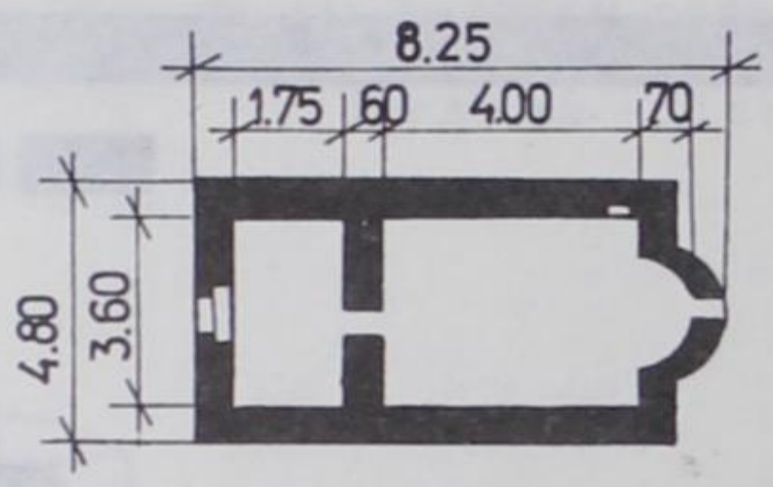
ЦРКВИЦА ДРЕНЦЕ

Р 1:200

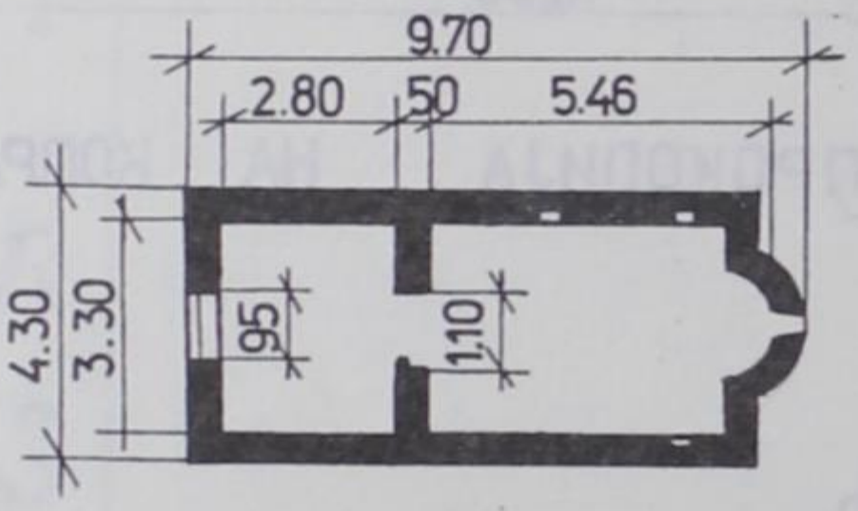
ГОРЊЕ ГАЗДАРЕ
ЦРКВА НА ИМАЊУ РАНЂЕЛОВИЋА

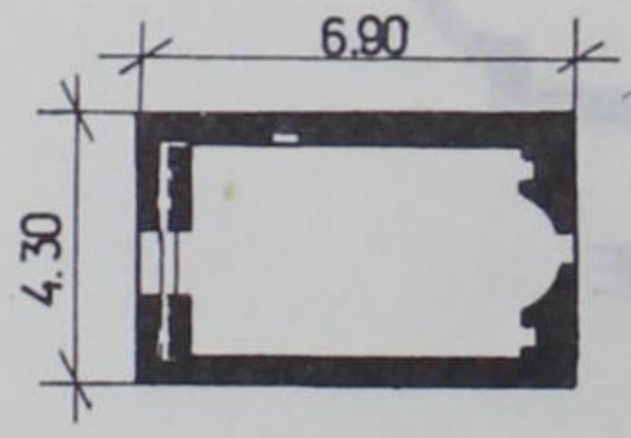
ГОРЊЕ ЛЕЦЕ
ЦРКВА СВ. ЈОВАНА

ЛЕЦЕ
ЦРКВА СВ. ЛАЗАРА

ГАЗДАРЕ
ЦРКВА СВ. ПАНТЕЛЕЈМОНА

P 1:200

УДК 904:72 (497.11)

Бранка Гуљоль

КАПИТЕЛИ ЦАРИЧИНОГ ГРАДА

Рановизантијско насеље на локалитету Царичин град смештено је на узвишеном и издуженом платоу између две речице, Свињаричке на западу и Царичинске на истоку. Чине га три целине: Акропољ, Горњи град и Доњи град, који су опасани бедемима са кулама. Сви грађевински објекти припадају кратком временском периоду почевши од оснивања града током прве деценије Јустинијанове владе, тј. од треће деценије VI века. Хришћанском култу намењено је десет грађевинских објеката, рачунајући и оне који се налазе ван градских бедема. Јавним објектима припадају терме и стамбени, занатски и трговачки комплекси.

Главни конструктивни елемент у архитектури Царичиног града чини стуб са својим деловима. На основу досадашњих истраживања може се реконструисати место за велики број стубова који су се налазили у базиликама, термама, атријумима и портицима. Значајно је нагласити, када је у питању архитектонска декоративна пластика Царичиног Града, да нема сполија ни-ти импортованог материјала.[1] Стубови се завршавају капителима, елементом који непосредно подупире горње конструкције и који се највише декорише, а његови облици и декорација одређују стил и архитектуру самог стуба.

У архитектури Царичиног града јављају се две врсте капитела: композитни и јонски импост капители.

Композитни капители, на којима украс доминира, подређујући конструктивну функцију декоративној, употребљени су у наосу и баптистеријуму базилике "А". Њихова декорација је подељена у четири појаса: две зоне акантусовог лишћа, чаша украшена листовима и низак абакус. Зоне са акантусом чини по осам листова са широким режњевима и благо повијеним врховима. У декорацији баптистеријума двотрачне волуте абакуса на неким

1 И. Николајевић Стојковић, *Les monuments de la décoration architecturale en Serbie d'un atelier local du Vie siécle,* Actes du Ve congrès international d' archeologie chrétienne, Roma-Paris 1957, 467-469.

примерима замениле су главе овна или козе или равнокраки крст у медаљону.[2]

Недекорисани јонски импост-капители једноставног облика употребљавани су за стубове портика и улица атријума, док су они скромне декорације у виду розете или једноставног крста у медаљону припадали атријуму базилике "Б", тј. крстообразне цркве[3] и дворишту стамбене куће или виле.[4]

Другу групу јонских импост-капитела, која је иначе најбројнија, чине:

- капители портика атријума епископске базилике или базилике "А",[5]
- капители из северног одељења тзв. "грађевине са аркадама",[6]
- капители из наоса и атријума базилике са "криптом", тј. базилике "С",[7]
- капители из наоса базилике са трансептом, тј. базилике "Д" у Доњем граду,[8]
- капители који су припадали стубовима на западној страни нартекса базилике "Е", тј. триконхалне цркве ван бедема града.[9]

Декорацију фасадне стране ових капитела чине волуте, латински крст и акантус, док је задња страна капитела украшена само волутама. За разлику од античког капитела на коме волуте полазе из предње широке траке при врху капитела тзв. фасције, чинећи органску целину са њом, и надвијајући се над ехинусом, овде је фасција сасвим изостављена, а волуте полазе из центра доњег дела капитела ка средини, а потом се повијају ка ивичним странама импоста. На средини импоста исклесан је крст, а лево и десно од њега је по један акантусов лист. Бочне стране капитела декорисане су лепезасто исклесаним акантусом, док јастуке волута прекрива копљасто лишће, по средини превезано дршкама акантуса.

Из базилике "Д" потичу два посебно значајна импост-капитела, пронађена уз стубове трибелона. На капителу јужног стуба уклесан је латински монограм цара Јустинијана I, док је на северном пандану представљена розета. Пошто се у цариградским црквама заједно јављају грчки монограми Јустинијана и Теодоре закључено је да је ова базилика подигнута после царичине смрти, иако је можда недовољно обавештен клесар ставио розету уместо Теодориног латинског монограма који није познавао. Могуће је и да

---

2 Иста, Рановизантијска архитектонска декоративна пластика у Македонији, Србији и Црној Гори, Београд 1957, 54.

3 R.F. Hoddinot, Early Byzantine churches in Macedonia and Southern Serbia, London 1963, 212; В. Кондић, В. Поповић, Царичин Град, утврђено насеље у византијском Илирику, Београд 1977. 83; J. Guyon, G. Cardi, *L'église cruciforme,* Caričin Grad I, Belgrade-Roma 1984, 59-60.

4 В. Кондић, В. Поповић, *наведено дело*, 91.

5 И. Николајевић Стојковић, *наведено дело*, 52; R.F. Hoddinot, *наведено дело*, 208; В. Кондић, В. Поповић, *наведено дело*, 31-32.

6 В. Кондић, В. Поповић, *наведено дело*, 69.

7 И. Николајевић Стојковић, *наведено дело*, 52; R.F. Hoddinot, *наведено дело*, 211; В. Кондић, В. Поповић, *наведено дело*, 77, 79-80.

8 И. Николајевић Стојковић, *наведено дело*, 52-53; R. F. Hoddinot, *наведено дело*, 214, 218; В. Кондић, В. Поповић, *наведено дело*, 114.

9 В. Кондић, В. Поповић, *наведено дело*, 136-137.

розета која подсећа на грчко слово Тхета или на латинско Т у кругу, заправо представља почетно слово Теодориног имена.[10]

У вези са капителима са Царичиног града стоје још две групе капитела. Једну групу чине они који припадају триконхалној цркви код Куршумлије[11] чије се време настанка хронолошки поклапа са грађевинском делатношћу на Царичином граду. Јонски импост-капители из Куршумлије имају аналогије са капителима из атријума базилике "А" и са капителима из базилике "Ц" Царичиног града, док композитни капители из куршумлијске цркве имају паралеле у наосу и баптистеријуму базилике "А".

Другу групу чине они капители који по стилским особинама свакако потичу са Царичиног града, а данас се налазе разбацани по околним селима, неки од њих у секундарној употреби. У цркви Св. Параскеве у селу Рударе некада су се налазила четири јонска импост-капитела истоветна са оним из базилике "А".[12] Два од њих су пренета на гробље села В. Грабовница, трећи је пренет у гробљанску цркву села Велико Трњане где служи као престо, а четврти се налази у Лесковачком музеју.[13] Секундарно су употребљена, у функцији часне трпезе, два капитела: један се налази у цркви Св. Пантелејмона у селу Газдаре,[14] а други у цркви села Мрвеш.[15] Разлика између ова два капитела је у томе што пример из Газдара има на фасадној страни исклесану розету, а онај из Мрвеша крст.

Топографски и хронолошки блиска тробродна базилика у Бреговини, у обради капитела показује другу варијанту. На њима је јонски део са волутама одвојен од импоста, на коме нема никаквог украса.[16]

Промена у горњој конструкцији грађевине довела је до замене архитравне конструкције лучном. Притисак лука захтевао је појачање ослонца у самом

---

10 И. Николајевић Стојковић, *наведено дело*, 53, В. Кондић, В. Поповић, *наведено дело*, 115-117.

11 Ђ. Стричевић, *Рановизантиска црква код Куршумлије*, ЗРВИ 2, Београд 1953, 185-186. У питању су два јонска импост-капитела употребљена као базе довратника западног улаза у нартекс обновљене цркве, а који су припадали архитектонском уређењу старе цркве, као и два композитна капитела пронађена у непосредној близини.

12 И. Николајевић Стојковић, *наведено дело*, 467-469; А. Ф. Еман, *Рударска црква храм Св. Параскеве у општини лесковачкој*, Лесковачки зборник 17, Лесковац 1977, 225; С. Ерцеговић Павловић, Д. Костић, Археолошки споменици и налазишта лесковачког краја, Београд, 1988, 41.

13 А. Ф. Еман, *наведено дело*, 225.

14 С. Ерцеговић Павловић, Д. Костић, *Рекогносцирање археолошких локалитета средњовековног обиљежја у околини Лесковца*, Лесковачки зборник 18, Лесковац 1978, 368, у извештају помињу налаз капитела у олтарском делу обновљене цркве Св. Петке у селу Газдаре. Чеону страну капитела чине јако завијене волуте и велика розета у средини, а са стране је акантусово лишће, док је задња страна украшена акантусовим лишћем и волутама. С. Ерцеговић Павловић, Д. Костић, *наведено дело* 58, дају фотографију овог капитела. Најновија теренска истраживања показала су да црква није посвећена Св. Петки, већ Св. Пантелејмону, види: М. Јоцић, *Рекогносцирање територије Горње Јабланице*, Лесковачки зборник 39, Лесковац 1999. 43.

15 С. Ерцеговић Павловић, Д. Костић, *наведено дело*, 72-73, помињу да је на поду цркве у апсидалном делу уместо часне трпезе употребљен један капител украшен крстом у средини и акантусовим лишћем са стране.

16 И. Николајевић Стојковић, *наведено дело*, 177.

стубу па је зато између базе лука и капитела уметнут прелазни део - импост. Морфолошки развој јонског импоста креће се од примера на којима јонски део са волутама и импост чине два елемента изведена одвојено, а која су под притиском лука могла да склизну, што је довело до израде капитела и импоста од једног блока камена, с тим што су оба елемента задржала своју самосталност.[17] Капители Царичиног града морфологијом која подразумева потпуно стапање ова два елемента у органску целину, тиме што су јонске волуте сасвим прешле на површину импоста, чине специфичну и оригиналну појаву, без аналогија, али занимљиву по томе што представља крајњу еволутивну фазу јонских импост-капитела

У декоративном погледу две групе јонских импост-капитела са Царичиног града потпуно се уклапају у општи развојни пут ове врсте пластичне декорације. Развој се креће од сасвим једноставног импоста без декорације и примера са скромном декорацијом коју чини крст или розета, понекад уоквирени медаљоном, који су исклесани на чеоној страни. Постепено се ова декорација употпуњава акантусовим лишћем које фланкира крст или розету. У стилском погледу, за разумевање начина обраде акантуса потребно је подсетити на његов развојни пут започет у уметности IV века, када се формирају две уметничке школе: једну чини Цариград који је у своју орбиту укључио и Тракију и Македонију, а другу атинска или атичка школа са Тесалијом, централном Грчком и Пелопонезом. Основни елемент у уобичајеном репертоару обе школе чинио је акантусов лист, чије је порекло у коринтском капителу класичне грчке уметности. Разлика између ове две школе је у томе што је у атичкој школи акантус задржао свој идентитет, док је цариградска школа кренула у погледу технике и стила путевима који су облик акантуса свели на скоро потпуну непрепознатљивост.[18] Обрада акантуса на капителима Царичиног града уклапа се у оне уметничке токове чије је порекло у атичкој школи. Њих су извели мајстори из неке од локалних радионица чије присуство је потврђено на широј територији Балкана у VI веку.

Недостатак локалног материјала одговарајуће боје и квалитета надокнађен је његовом имитацијом, како то показују једноставни јонски импост-капители примењени у конструкцији купатила ван града, превучени обојеним штуком који имитира мермер са црвеним жилицама.[19]

Чињеница да су ограничене могућности у транспорту материјала усмеравале градитеље и клесаре на локалне изворе, при чему су из карактеристичних врста материјала тла образовани особени токови у архитектури и овде је доказана. Тако недовољну истанчаност линија и облика не треба сматрати последицом непознавања збивања у водећим уметничким центрима царства, већ их пре треба довести у везу са материјалом од кога су капите-

17 Иста, *наведено дело*, 170; J. P. Sodini, *La sculpture architecturale à l'époque paléochrétienne en iliyricum,* Actes du Xe congres international d'archeologie chrétienne, Roma 1984, 249-259.

18 A. Frantz, *Geografy and Politics in Early Christian Ornament in Greece, Byzantine East, Latin West,* Art-Historical studies in Honor of Kurt Weitzmann, Princeton 1995, 41-45.

19 В. Кондић, В. Поповић, *наведено дело*, 131-132.

ли израђени. То је андезит, магматски камен, пореклом са Петрове горе, огранка планине Радан, чија тврдоћа није пружала могућности за финију клесарску обраду.

Summary

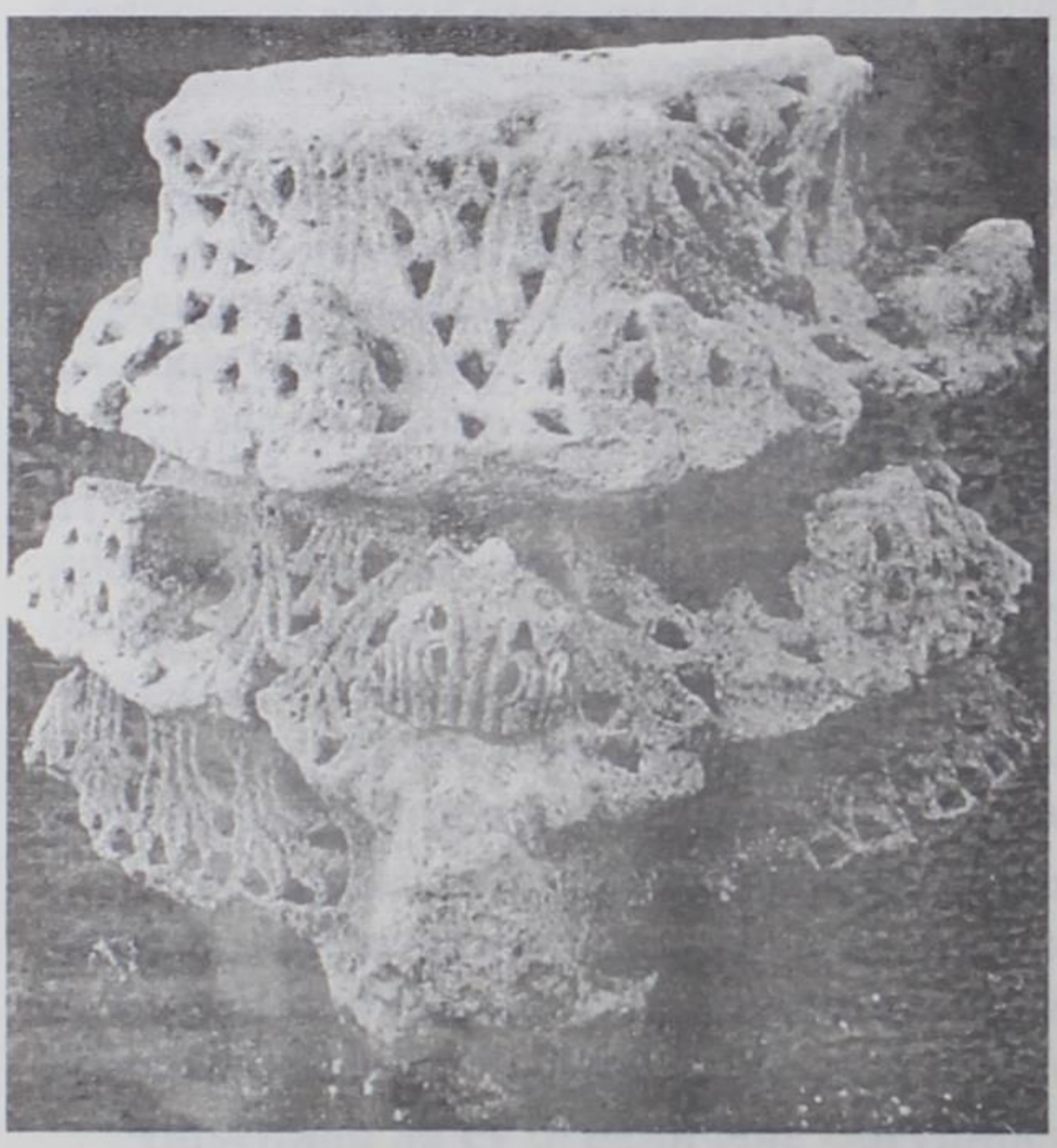
Branka Gugolj

THE CAPITALS OF CARIČIN GRAD

In the architecture of Caričin grad, two types of capitals are represented: composite and ionic impost-capitals. Constructive function of composite capitals is subordinated to decorative function. A change in upper construction of the building led to substitution of architrave construction by arc construction. The pressure of the arc demanded the strenghtening of the supporting pillar, so the transitional part-impost was put between arc base and capital. Under pressure of arc, capital and impost could slide so, in order to prevent this, these two elements were made of the same block of stone. At ionic impost-capital in Caričin grad ionic voluta passed on the surface of impost and reached the last evolutionary stage in development of these types of capitals. In decorative expression, the first group of ionic impost-capitals that have no decoration or a kind of moderate decoration in the shape of rosette or cross in a medallion. The second group, rich in decoration, are those capital which front part was carved in the shape of cross or rosette flanked with acanthus leaves. This kind of art decoration became a common thing in classical greek architecture. In the IV century, two types of school developed. One was in Constantinople along with Thrace and Macedonia and the other was in Athens and Attica with Thessaly, central Greece and Peloponesus. In Attica acanthus kept its identity, while in Constantinople acanthus became unrecognizable. Capitals from Caričin grad were done by craftsmen from the local workshops. Becouse of limited possibilities of transport, they used local materials-andezit, magma stone, too hard for carving. They imitated high-quality stone by the use of colored mortar, and certain capitals are covered with it.

Јонски импост капител

Композитни капител

УДК 904 : 801.311 (497.11)

Душан Спасић

СРЕДЊОВЕКОВНА ДУБОЧИЦА - *БОГАТА И МНОГОЉУДНА ЗЕМЉА*

За полазиште овог рада одабран је један кратак, али, према нашем мишљењу, не и лапидаран, и веома значајан податак који доноси историчар Јован Кинам, личност византијског XII века.

Великог жупана Десу - сина жупана Уроша I, односно брата великог жупана Уроша II - на власт у Рашкој, након кратке владавине његовог другог брата, бана Белоша[1], довео је цар Манојло I Комнин 1162. године, на начин и уз услов које описује Јован Кинам: "Цар нареди да се позове најмлађи брат који се зваше Деса (Δεσέ) и управљаше Дендром (Δένδρας), богатом и многољудном земљом у суседству Ниша (Ναΐσω), и наименова га за архижупана, примивши од њега заклетву да ће кроз читав свој живот чувати ничим неукаљану покорност и, поред тога, да ће се пред Ромејима сасвим уклонити из Дендре, из које је, као што рекох, убирао плодове"[2].

Позабавићемо се сада именом ове области, синтагмом "богата и многољудна земља", као и разматрањем да ли се под Кинамовом Дендром можда ипак може - наравно уз све веома нам добро познате резерве - подразумевати Дубочица. Као један од кључних аргумената за оваква размишљања, предочићемо кратку, синтетизовану анализу археолошких налаза лесковачког краја, који ову област данас, као и Дубочицу средњег века, стављају далеко испред околних области, и за коју би се с пуно права,

---

1 О Вукановићима основне генеалошке податке видети у: Д. Спасић, А. Палавестра, Д. Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови српских династија и властеле*, Београд 1991, 38-45.

2 *Византијски извори за историју народа Југославије IV*, Београд 1971, 58-59.

чак неовисно од Кинамове Дендре, могао употребити опис "богата и многољудна земља".

Стојан Новаковић је сматрао да је Дубочица обухватала "цео лесковачки округ, који се са севера граничио Топлицом, са југа Врањом, с југозапада Косовом или Ситницом", напоменувши да је Немања, добивши Дубочицу од цара Манојла I Комнина, "овим знатно постао јачи од своје браће, задобивши у своју област *богат насељен део*[3], на сву прилику толики, ако не јачи вредношћу, колики је дотадашњи његов део", и да су "његови планови да узме у руке врховну власт овим од један пут кренули напред"[4]. Иако у Новаковићевом граничењу свакако има претеривања, средњовековна Дубочица бесумње је обухватала долину реке Ветернице и реке Јабланице, а свакако и данашње Лесковачко поље; неколико средњовековних села - Мирошевци, Вина, Товрљанци, Горино и Седларци, на пример - за која се у изворима изреком наглашавало да су у Глубочици[5], налазила су се, у ствари, у долини данашње реке Ветернице.[6] Љуба Ковачевић је Дубочицу изједначавао са Дендром Јована Кинама[7]. Положај жупе Реке, коју је могуће прецезније ограничити, помаже у расветљавању поступка цара Манојла I Комнина, који је, 1165, или годину дана касније, Стефану Немањи даровао баш Дубочицу, а не неку другу област. Дубочица је најближа суседна жупа која у географском погледу заједно с Рекама припада великој Лесковачкој

---

3 Подвукао Д. С.

4 С. Новаковић, *Земљиште радње Немањине*, Годишњица Николе Чупића I, Београд 1877, 186.

5 С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 518-519; М. Грујић, *Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку*, Историски часопис V (1955) 64-66, 74.

6 Према М. Благојевићу - "средњовековна Дубочица обухватала је долину река Ветернице и Јабланице, левих притока Ј. Мораве, а вероватно и данашње Лесковачко поље", Исти, *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, Зборник Филозофског факултета 20 (1983) 71.

7 Љ. Ковачевић, *Неколико питања о Стефану Немањи*, Глас СКА 58, (1900), 81-82, 89-90. О Дубочици као Дендри размишљао је и Д. Трајковић, *Немањина Дубочица од најстаријег времена до ослобођења од Турака*, Београд 1961, 27-32; исто и С. Димитријевић у одредници Dubočica у: Enciklopedija Jugoslavije 3, Загреб 1958, 122; у другом издању Енциклопедије Југославије 3, Загреб 1984, 605 овај део је избачен. О различитим мишљењима о положају Дендре видети у: *Византијски извори за историју народа Југославије IV* (Ј. Калић) 58, нап. 140, *Историја српског народа I* (Ј. Калић), Београд 1981, 207, нап. 46, као и Д. Трајковић, *Глубочица у новијим историографским и другим радовима - Критички осврти, прикази и белешке* - (1946-1966), Лесковац 1968, 9, нап. 2. Дендру је са Дубочицом изједначио и С. Милојевић, *Историја Лесковца у средњем веку*, Лесковачки зборник 27 (1987) 14, затим М. Јоцић и Ђ. Јанковић, *Резултати истраживања на средњовековном утврђењу Скобаљић-град*, Лесковачки зборник XXVII (1987) 66, 67. нап 13; такође и J. LeLny, *Studia nad poczatkami serbskie monarchii NemaniczЂw*, Wroc aw-Warszawa 1989, 168, нап. 36-37, као и Ж. Стојковић, Слободанка Стојичић и Х. Ракић, *Историја Лесковца*, Београд 1992, 34. У једном од последњих радова поводом Кинамове Дендре, ова област поистовећена је са жупом Реке: М. Благојевић, *Жупа Реке и "Дендра" (ΔΕΝΔΡΑ) Јована Кинама*, (у даљем тексту *Жупа Реке*) Зборник радова Византолошког института XXXV (1996) 197-212.

котлини. Постојала је, дакле, и практична потреба да се обе жупе нађу под једном управом, у овом случају под управом српског удеоног кнеза. Уступајући Дубочицу, и, том приликом, додељујући Немањи владарско достојанство ("царски сан"), Манојло Комнин је свакако имао у виду веома јасне политичке циљеве, а пре свега да што је могуће чвршће за себе веже удеоног кнеза, чија се територија на широком простору додиривала са Византијом. Познато је да се Византија током XII века веома ангажовала око доласка на престо српских великих жупана, и да је останак на престолу у великој мери зависио од става василевса. Најречитије о томе говори управо долазак на престо великог жупана Десе, затим његово смењивање, па поновно увођење у достојанство великог жупана, и коначно свргавање. Према досадашњим истраживањима, Десина активност се по правилу везује за Приморје, посебно за Травунију и Захумље, али када је византијски цар одлучио да Десу легално уведе у достојанство великог жупана, овај у том тренутку "управљаше Дендром". Према писању Јована Кинама, као што смо видели, Деса се тада обавезао Манојлу I Комнину на верност и покорност, и "да ће се пред Ромејима сасвим уклонити из Дендре из које је убирао плодове". Јован Кинам још на једном месту помиње Дендру. Он, наиме, пише да велики жупан није био лојалан византијском цару, па: "Деса који у то време царевим допуштењем владаше Србијом, чим је био загосподарио земљом, погазио је уговор и поново присвојио земљу Дендру"[8]. И, то би били сви расположиви историјски извори о овој "загонетној" земљи. Зна се да је била богата и добро насељена, и да је лежала у близини Ниша. Зна се, даље, да је била под управом Десином пре но што је овај постављен за великог жупана, а такође и да је Деса убирао приходе са ње. Питање за помније истраживање и расветљавање је: зашто је византијски цар тражио да му се преда Дендра и зашто му ова област није враћена? Утврђивањем положаја Дендре позабавили су се многи истраживачи и саопштили више претпоставки, поприлично опречних. Не задржавајући се на прецизном набрајању и коментарисању појединих убикација, само ћемо подсетити на подручја где је све тражена Дендра. Сматрало се да је то нишавска област, или предео јужно од Ниша; из извесних, прилично примамљивих разлога тражена је у Дубрави, односно Дубравници, која се помиње у Раваничкој повељи кнеза Лазара[9], затим у Топлици, или крајевима северно од Топлице[10], па је чак - не без духа, али, наравно, погрешно - превођена као "Шумадија"[11], и, шта више, изједначавана са Шумадијом. Од недавна изнешен је још један покушај идентификације Дендре, а полазећи од поистовећивања грчке речи δένδρα са прасловенском речи *дубрава*, према коме се под Дендром подразумева Дубравница која се помиње у исправи за манастир Св.

---

8 *Византијски извори за историју народа Југославије IV*, 62.

9 С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, 770, М. Благојевић, *Жупа Реке*, 208.

10 С. Новаковић, *Земљиште радње Немањине*, 194.

11 Д. Трајковић, *Немањина Дубочица*, 26; С. Милојевић, *наведено дело*, 14.

Пантелејмона на Светој Гори, коју је 1395. године издала кнегиња Милица са синовима Стефаном и Вуком, и којом су приликом овом манастиру даровани многобројни поседи у држави Лазаревића, а међу њима - након набрајања села у Топлици - И оу Доубравнице село Богослава Врьгьале сь метохомь и сь мегіами[12]. Одмах потом следи набрајање дарованих села у Глбочици: И оу Гльбочици село Мирошевци сѹ метохомь и сь мегіами. и село Винна сь метохомь и сь мегіами, и ѯабѣломь. и село Товрьліанци сь метохомь и сь мегіами[13]; у истом документу Юга приложи оу Гльбочици село Горино и село Седларци[14]. Поменута Дубравница налазила се, дакле, између Топлице на северу и Глбочице на југу, а тај простор данас захвата Пуста Река. Било би то, уједно, подручје идентично Немањиној жупи Реке[15].

Изједначавање Дубравнице са Дендром Јована Кинама, према овом мишљењу, разумљиво је и могуће, уосталом као и изједначавање назива Пусте Реке са Немањином жупом Реке. И данас се један део Пусте Реке назива Дубравом - западни део ужег подручја Пусте Реке - односно, управо за северозападни део данашње Пусте Реке с разлогом се може везати назив Дубравнице или Дубраве, односно, према овом мишљењу - Дендре, док би се за крајеве више према истоку говорило да су Реке[16]. Ради се, дакле, о покушају да се Немањине Реке могу изједначити са територијом данашње Пусте Реке, као и да се за ово подручје веже назив жупе Дубравнице, односно, на грчки преведене, Дендре Јована Кинама.

Узимајући у обзир ова разматрања, намеће се неколико питања. Пре свега, зашто би Јован Кинам, као савременик, посегао за превођењем наводно оригиналног топонима, изведеног из речи *дубрава*, на грчки језик, дакле - Δὲνδρα? Веома се ретко дешавало да се име неког локалног топонима преводи на грчки језик, и много је чешће да располажемо искривљеним до, не ретко, на први поглед бесмисленим називима, из којих се ипак може, ако не засигурно препознати, оно бар наслутити оригинални назив на словенском језику. Када Константин VII Порфирогенит, на пример, у "покрштеној Србији" помиње град Дреснеик (τὸ Δρεσνεήκ), може се помишљати на град Брезник, у жупи Брезници, код данашњих Пљеваља; или кад помиње Чернавуск (τὸ Τζερναβουσκέη)[17] - на Чрни Врх, односно на жупу Црна Стена, како је углавном прихваћено у савременој историјској географији[18].

Даље, чак и ако прихватимо ову могућност и позабавимо се елементарном лингвистичком анализом, долазимо до следећег. Топоним

---

12 С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, 518.
13 Исто.
14 Исто, 519.
15 М. Благојевић, *Жупа Реке*, 209.
16 Исто, 209-210.
17 *Византијски извори за историју народа Југославије II*, Београд 1959, 58 и нап. 197 и 199.
18 Д. Спасић, *Средњовековни утврђени градови средњег Полимља*, Милешевски записи 2, Пријепоље 1997, 38-39, и нап. 11 и 12.

Дендра може долазити само од грчке речи τὸ δένδρον, ређе τὸ δένδρεον, или, још ређе, τὸ δένδρεσ, у основном и једином значењу - *дрво*, односно *стабло*; номинатив плурала у сва три облика јесте τα δένδρα (или τα δένδρεα)[19] - *дрвеће*. За речи *шума*, *гај*, итд, она дакле ближа словенској речи *дубрава*, у грчком језику, наравно, постоје посебни изрази[20]. Ф. Миклошић је реч *дрво* - дрѣво - објаснио управо грчком речи δενδρον, односно латинском arbor; као и старословенску реч *дуб* - дѫбъ: грчки δένδρον, латински arbor; реч дѫбрава, пак, протумачио је уз помоћ грчке речи δρυμὸς, односно латинске nemus, а реч дѫбравьнъ грчком речи δρυμοῦ односно латинском nemoris[21]. Ђ. Даничић је *дубраву* такође објаснио уз помоћ латинске речи nemus[22].

Уосталом, етимолошки, подједнако право на наслеђивање грчке речи τα δένδρα има и назив *Дубочица*, будући да овај топоним има корен, односно лексемски минимум, у старословенској речи *дуб* - управо са основним значењем: *дрво уопште*, али и одређеније: *храст*[23]. Нема, дакле, преке потребе да се посеже за изведеницом *дубрава*. У старословенском језику основно значење речи *дубрава* јесте *шума*, обично у долини, односно *гај*. Осим тога, реч *дуб* има и значење *рупа* или *јама*[24], па отуда глагол *дубити*, а најближи старословенски синонимни еквивалент овој речи јесте реч *глъв*, односно *глубина* = *дубина*[25], или глъбокꙑ = дълбокꙑ[26], чиме долазимо до Глбочице или Глубочице, другог назива за Дубочицу. Оба, дакле, префикса за име наше жупе имају истозначни корен. Као што је познато, оба варијетета, и Дубочица и Глбочица (Глубочица), у изворима су подједнако заступљена - иако је чешћа употреба варијетета Глъбочица - и оба назива стоје равноправно. У најранијим поменима овог имена, у *Хиландарској повељи* Стефана Првовенчаног стоји Глꙋбочица[27], а у његововом *Житију Симеона Немање* - Глоꙋбочица[28]; у *Хиландарској повељи* Симеона Немање, коју је писао Свети Сава - Глъбочица [29], као и у Савином *Животу Светога Симеона Немање*

---

19 S. Senc, Grčko-hrvatski rječnik, Zagreb 1910 (reprint 1988).

20 το δάσος- шума; δασύς- шумовит; такође ὁ δρυμὸφ.

21 F. Miklosich, *Lexikon linguae slovenicae*, veteris dialecti, Vindobonae 1850, 40, 43.

22 Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских 1*, Београд 1863.

23 Опширно етимолошко образложење речи дуб дао је P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I, Загреб 1971, 449, при чему је, расправљајући о пореклу вокала у овој речи, као грчки еквивалент употребио управо реч δένδρον.

24 *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* САНУ IV, Београд 1966.

25 Исто III (1965).

26 S. Senc, *navedeno delo*, 450.

27 А. Соловјев, *Хиландарска повеља великог жупана Стефана (Првовенчаног)*, Прилози за КЈИФ 5 (1925) 66-67.

28 В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног*, Светосавски зборник 2, Београд 1939, 20.

29 В. Ћоровић, *Списи Св. Саве*, Београд - Сремски Карловци 1928, 1.

- Гльвочица[30]. У поменутој исправи кнегиње Милице, стоји Гльвочица. Наредне године, међутим, Никодим, игуман манастира Св. Пантелејмона, уговорио је с кнегињом Милицом и њеним синовима издржавање (адрфат) за њих у манастиру, и овде се поново помињу иста села у Дубочици, стим што је овде име ове области написано Дльвочица: приложена госпогомь Єүгєніомь и господиномь кнєѕомь и Влькомь оү Дльвочици село Мирошевци, и село Винна, и село Товрлганци[31].

Као Дубочица (Дльвочица) помиње се у једном запису из XVI века - на четворојеванђељу које је писао извесни мнwгогрѣшнїи Петрь попу Марку, вь ѣрамѣ светаго архїєреа и чюдотворца Христова Николи, вь ѕемли рекоѣи Дльвочицѣ, под горwмь рекомом Чрьномь Горwмь.[32]

Питање је, даље, зашто би једна жупа у исто време имала два различита назива, у овом случају Дубравницу, односно Дендру, и Реке? Као што је већ примећено: основна значења ових назива суштински се разликују, па, према томе, и искључују[33]. Тешко је прихватљива могућност да се један део жупе називао једним именом, док је у другом делу преовладавао други назив, а у српској административној подели ређе коришћен збирни назив Реке, односно, у византијској територијалној подели радије коришћен назив Дубрава, Дубравница, односно Дендра - уз подсећање да *дубрава* није најсрећнији и најближи превод речи δένδρα, и да је превођење топонима ретка и, нарочито за византијску администрацију, неуобичајена појава, те овај покушај, иако сугестиван, примамљив и вредан пажње, чини нам се да ипак морамо сврстати у ред озбиљних размишљања и мишљења, али га ипак не можемо приказати као коначно разрешење овог, а једног од такозваних "вечитих питања" српске историјске географије. А ово нарочито због тога што досада није утврђено да постоји ма и једно средњовековно насеље за које се каже да је у Рекама, што би, наравно, знатно олакшало сигурнију убикацију и идентификацију, и на шта је, уосталом, на истом месту такође скренута пажња[34]. А, да подсетимо: Дендра је, изреком описана као "богата и многољудна земља"!

*

Изузетно значајне географске, геополитичке, привредне и стратешке особености жупе Дубочице, имале су видног одраза на историјски, културни и духовни развитак овог подручја, те је овај простор неупоредиво био значајнији и занимљивији од околних жупа (Топлице и Реке). Уосталом, Немања је своје прве задужбине - Богородичину цркву и цркву Св. Николе -

---

30 *Исто*, 152.
31 Исто, 526.
32 И. Ст. Јастребов, *Наставак бележака из мог путовања по Старој Србији*, Гласник Српског ученог друштва 57 (1884) 61, Љ. Ковачевић, *с*, Старинар српског археолошког друштва 3 (1996), 95.
33 М. Благојевић, *Жупа Реке*, 209.
34 Исто, 201.

подигао у Топлици, области сигурнијој и заклоњеној, и, пре свега, мање оптерећеној хировима историјских тренутака. Не излажући даљу судбину области Дубочице, тек да подсетимо колики је значај ова област имала у првој половини XV века, и на то да је управо Дубочица била део мираза за наметнути брак између Маре Бранковић и султана Мурата II, као и на то да је после смрти Мурата II, Мехмед II, уз Мару српској деспотовини вратио и Дубочицу[35], већ толико пута, и, рекли бисмо, традиционално отуђивану земљу. Након успостављања турске власти, ова област припала је Крушевачком санџаку (турски Алаџа-Хисар), основаном 1455. године, који је најпре био у оквиру Румелијског ејалета, од 1560 у саставу је Темишварског, а од 1582. поново Румелијског ејалета. Нахија Дубочица била је највећа и најнастањенија нахија Алаџа-Хисар санџака![36]

Веома важан извор за историју Дубочице, а нарочито за тему која нам је предмет пажње, јесте писмо (*Сповеница*) сењског канцелара Феликса Петанчића, пореклом Дубровчанина, које је овај 1502. године упутио Владиславу, краљу Угарске и Чешке, и у којем означава "путеве којима треба напасти Турке". У делу писма *Други, доњи пут који из истог Београда води преко дарданских и трибалских гора, па се кад пређе Хем близу Хебра спаја с горњим путем*, у којем се говори о путу преко Крушевца и Косова, Петанчић бележи: Aliam autem, que ad Dardanos, Macedones et Tribalos vergit, Serviani, gentes usu mitiores et syderum aspectu benigniori, eo quod magis ad meridiem tendant, et frequentia comeantium mercatorum. Petransitis itaque montibus sequitur *planum Dubotize, frequenter inhabitatum*.[37] Кад се, дакле, пређу брда, следи равница Дубочица, *густо насељена*. Навели смо овај извор искључиво због подвучене синтагме, па је, самим тим, занемарљива временска дистанца између Кинама и Петанчића, у корист готово идентичног описа Кинамове Дендре и Петанчићеве Дубочице.

Изнећемо још неколико разлога у прилог размишљању о Дендри као Дубочици. И једна и друга област налазиле су се близу Ниша; за Дендру се то изричито каже, а за Дубочицу је то јасно из њеног положаја. Даље, у близини Ниша није постојала ни једна друга област за коју би се могло рећи да је у средњем веку била *богата и добро насељена*, и која је била тако пространа као Дубочица да би могла бити довољна накнада Деси и Немањи у време када је Манојло Комнин рачунао на њихову верност. Осим тога, од свих области "у близини Ниша" једино је Дубочица била ван трасе цариградског друма, па је и тога ради испуњавала предуслов да буде гушће настањивана,

35 *Историја српског народа* II (М. Спремић), Београд 1982, 242, 289. Српски летописци помињу враћање само Топлице, док једино Константин Ѝз Островице, поред Топлице, помиње још и Дубочицу: Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове успомене или турска хроника*, Стара српска књижевност у 24 књиге, Београд 1986, 115.

36 Нахија Дубочица обухватала је простор сливова реке Власине, Јабланице, Ветернице и Пусте Реке, односно сливове притока Јужне Мораве.

37 Подвукао D. S. D. Kniewald, *Dubrovčanin Feliks Petančić o ratovanju s Turcima 1502,* Vesnik Vojnog muzeja Jugoslovenske narodne armije 3 (1956) 85; Isti, *Feliks Petančić 1502 o putevima kojima valja napasti Turke,* Vesnik Vojnog muzeja Jugoslovenske narodne armije 5 (1958) 36.

па, самим тим, и богатија од околних области. Затим, и Деса и Немања су те области добили од византијског цара само на управу, што говори да нису сматране интегралним делом српске државе, чиме су искључене све претпоставке о било којој другој области за коју знамо да је од раније била у оквиру српске средњовековне државе. Подсетићем да је Немања, када је довољно стасао, добио део српских земаља на управу - њене источне области: Топлицу, Ибар, Расине и Реке, дакле део баштине владајуће српске породице, док је Дубочицу добио од Манојла Комнина, уз услов да право уживања те области припадне само њему, односно његовим потомцима. Није без разлога, а ни случајност што је Стефан Првовенчани изричито, и са приметним патосом, у *Животу Светог Симеона*, описујући актуелну историјску ситуацију и улогу Стефана Немање, за цара Манојла рекао: "И, одвојив му од своје земље, даде му звану Дубочицу, говорећи: Теби буди и потомству твојему по теби у векове, ни с ким у заједници, ни са мном, ни са сродницима по мени"[38]. И, коначно, у оба случаја је Манојло Комнин давао те области на управу незадовољном члану владајуће династије, с циљем да преко његове тежње да дође на власт онемогући настојања рашких великих жупана да се осамостале.

*

У недостатку историјских извора, приморани смо да посегнемо за констатовањем археолошки документованих налаза који недвосмислено говоре о количини и карактеру локалитета који иду у прилог Кинамовој тврдњи да је ова област била богата и добро насељена, а што област Дендре, односно Дубочице, дакле ширу околину лесковачког краја, ипак ставља знатно испред суседних, и то пре свега мислећи на процес насељавања, односно, условно речено - њену урбанизацију.

Занемарујући овде уводни али детаљнији и хронолошки прецизнији преглед насељавања лесковачког краја од праисторије па завршно са падом српске средњовековне државе под турску власт, односно до анализе првих турски дефтера, само бисмо подсетили на археолошку карту лесковачког краја, на локалитете и споменике који недвосмислено говоре да се реч *континуитет* у овом случају сме употребити у свом примарном и свеобухватном значењу[39].

Подсетили бисмо да се поређењем археолошких налаза, како оних евидентираних, тако, нарочито оних истражених - заштитним или, на жалост ређе, систематским археолошким ископавањима - разне области предложене

---

38 Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, Стара српска књижевност у 24 књиге, Београд 1988, 65.

39 Упутили бисмо тек на књигу С. Ерцеговић-Павловић и Д. Костић, *Археолошки споменици и налазишта лесковачког краја*, Археолошки институт, Београд - Народни музеј, Лесковац, Београд 1988, где је уз опширан преглед археолошких споменика и налазишта, дата и релевантна претходна литература.

да буду носиоци имена Дендра, тешко могу поредити количином, разноврсношћу и, пре свега, историјским значајем археолошких налаза са шире територије лесковачког краја, односно свеобухватног подручја средњовековне жупе Дубочица. *Континуитет насељавања*, синтагма манирастички често експлоатисана на начин општег места, у мало којим областима граница српске средњовековне државе у потпуности задовољава своје пуно значење. Хијатуси урбаницитета нису ретка појава, и заправо би се смели сматрати правилом. Разлога за ово, дакако, има више: од природних услова, оних дакле затечених и наметнутих, који су појединим етничким групама током ране историје насељавања пружали простор за станишта иманентан само њиховим менталним карактеристикама или навикама, али не и другим етничким скупинама, па до оних разлога који су резултат сплета, по правилу - несрећних околности у појединим историјским периодима. За српску средњовековну државу, осим области која је предмет нашег интересовања - када је реч о количини археолошки документованих остатака разнородног карактера - могла би се као сличан пример навести већ поменута област долине Лима, односно подручје средњовековне жупе Црна Стена, познате још из XIII века, која је нешто боље археолоши истражена, и која је својим, пак, карактеристичним особеностима пружала трајну могућност људима прошлости да овај крај насељавају, користе и присвоје. Међутим, ова област - и према географским условима њој сличне области - не одговара у потпуности жупском карактеру бића средњовековне српске државе, не, наравно, у административном већ у географском и привредном смислу те речи. Не тврдимо, дакако, да се област средњовековне Дубочице данас може сматрати парадигмом урбанизовања средњовековне српске државе, али ово не само зато што осим *увида* у многобројне трагове насељавања, од праисторије до позног средњег века, не располажемо свеукупним подацима - а који могу бити резултат једино *систематских археолошких истраживања*, имајући у виду несретну чињеницу, добро познату истраживачима ове области, да је видан недостатак историјских извора - и да су археолошка истраживања једини пут ка расветљавању и потврди тезе да Кинамова синтагма о Дендри може кореспондирати са стварним стањем у средњовековној Дубочици, и да би, шта више, област Лесковца могла бити "опитни узорак" за истраживање процеса урбанизовања српске средњовековне жупе.

Само на територији лесковачког краја, која је, као што је знано, ужа од претпостављене територије жупе Дубочице, завршно са 1988. годином, регистровано је и углавном обрађено 350 археолошких налазишта. Дакако, реално их има више од овог броја, јер су овде урачуната само она налазишта која су или истраживана или рекогносцирањем недвосмислено евидентирана и атрибуирана, без помињања великог броја археолошких локалитета који тек чекају исправну или приближну хронолошку, односно културну идентификацију. Према овом попису, 67 локалитета припадају праисторијском периоду, 43 античком, 28 рановизантијском, 130 средњовековном, а за 82 није могуће установити прецизну временску и

културну припадност[40]. Квантитативно одређење импозантно је само по себи, али је то нарочито у поређењу са археолошким налазима из околних области, односно у поређењу са територијама суседних средњовековних жупа, пре свега Топлице, Ибра, Расине и Реке. Количину археолошких налаза из лесковачког краја више од уобичајеног, опет у поређењу са другим територијама, ближим или оним удаљенијим, прати и квалитативно вредновање налаза. Оно што нарочито изненађује јесте густина насељености и - *континуитет насељавања*, документован великим бројем објеката насеобинског карактера: праисторијских станишта-насеља (23) подједнако као и градина, односно утврђења (5), затим античких утврђених градова (18), рановизантијских (11) и, нарочито, средњовековних. Међу средњовековним више је него речит број оних локалитета који говоре о насеобинском карактеру (28) - иначе изузетно важних за разрешење разних проблема када су у питању средњовековне жупе - подједнако као и број, распоред и карактер оних који спадају у категорију утврђених градова (10)[41]. Више је него вредна помена чињеница да у Лесковачкој котлини данас има око 300 насељених места, као и да се у турским пописима током XVI века на овом подручју помиње исти број насељених места![42]

Скобаљић-град, најпознатији и најистраженији средњовековни утврђени град у лесковачком крају, пример је par exellence. Археолошка ископавања Скобаљић-града показала су да је реч о малом, али вишеслојном, и изузетно занимљивом и значајном утврђењу дугог историјског трајања. Овде се, по свој прилици, налазило предримско утврђење, оквирно од III до I века; изгледа да је коришћено и у римском периоду, а у касноантичком периоду могло је имати улогу refugiuma; први пут је добило бедеме са малтером највероватније у време Јустинијана. У средњем веку град је имао четири фазе развоја: прву - рановизантијску; у другој фази (слој из X-XI века) град је изгледа имао одређену улогу у борбама Словена Самуиловог царства са Византијом - бранио је средишне области Самуилове државе, и могао је бити седиште жупе; недовољно су јасни његов значај, изглед и функција током XI и XII столећа, али са очигледним траговима живота у њему; обновљен је вероватно око средине XIII века; након овог периода два пута је страдао -

---

40 С. Ерцеговић-Павловић, Д. Костић, *наведено дело*.

41 Рекогносцирањем археолошких локалитета лесковачког подручја, вршеним од 1976. до 1984. године, установљен је велики број средњовековних налазишта - укупно 117: од овог броја 28 локалитета имају насеобински карактер, а за 10 локалитета може се сматрати да представљају средњовековна утврђења; такође, регистровано је 27 цркава, а на 18 локалитета констатовано је постојање цркве са некрополом; 22 локалитета имају изразите гробне белеге: С. Ерцеговић-Павловић, *Резултати рекогносцирања археолошких локалитета и споменика културе лесковачког подручја*, Лесковачки зборник XXVII (1987) 69-70.

42 С. Ерцеговић-Павловић, Д. Костић, *наведено дело*, 7, 10.

можда после 1258. године, и вероватно пред крај XIV века - а изнова је сагрђен после 1444. године. У турске руке пао је 1455. године[43].

За лесковачко подручје веома је карактеристично неуобичајено велики број топонима - оних без присуства објеката самих, па и материјалних трагова на које се односе - а који говоре или о насеобинском карактеру места у прошлости, или о присуству других објеката који претпостављају непосредно насеобинско окружење. Реч је о следећим топонимима: Градина, Градиште, Кула, Кулина, Кулиште, Зидине, Кале, Селиште, Старо село, Кучиште, Гумниште, Пазариште, Аниште, Манастириште, Црквина, Црквиште, Старо гробље, Латинско гробље, Грчко гробље, Српско гробље...

sammary

Dušan Spasić

MEDIEVAL DUBOČICA - RICH AND DENSELY POPULATED COUNTRY

For the starting point of this work a short but, in author's opinion, not lapidary and very significant data is selected which Jovan Kinam, Byzantium figure from the XII century, reported. After a short reign of Beloš in Raška, emperor Manojlo I Komnin brought his brother Desa to rule this region. Jovan Kinam described this event: "Emperor called the youngest brother Desa, who ruled in Dendra, rich and densely populated country in the vicinity of Niš and appointed him head of a tribal state Desa took an oath that his submissiveness would be preserved all his life and beside that he would withdraw before Romans from Dendra". In this work etymological origins of toponyms Dendra and Dubočica is discussed, also the meaning of syntagm "rich and densely populated country" and that Kinam's Dendra in accordace with all notions known to us, could be Dubočica. As a key argument a short, synthesized analysis of the archeological sites of Leskovac is given, which puts this region, together with medieval Dubočica, way ahead the neighbouring regions. Quantitative definition is impressive too, but this is obvious in the comparison with archeological sites in neighbouring regions, in comparison with territories of the neighbouring medieval tribal states, Toplica, Ibar, Rasina and Reka. The amount of the archeological findings, more than usual, again in comparison with other territories, closer or more remote, is followed by qualitative valuation of findings. The most characteristic thing is population density and - the continuity of settling, documented by a large number of objects with settlement characteristics: pre - history settlements (23), equally, as gradina-fortresses (5), Greek fortified cities (18), early - Byzantium (11) and medieval. Among the medieval objects the number of localities which indicates the settlement characteristics is large (28) - also very important for disolving various problems regarding the medieval tribal state - as much as number, arrangement and character of those that fall into the category of fortified cities (10).

43 М. Јоцић и Ђ. Јанковић, *Резултати истраживања на средњовековном утврђењу Скобаљић-град*, Лесковачки зборник XXVII (1987) 62-66; С. Ерцеговић-Павловић, Д. Костић, наведено дело, 48. бр. 268 и 86. бр. 268; Ђ. Јанковић, Улога *и значај града Николе Скобаљића у средњем веку*, Лесковачки зборник XXXI (1991) 39-43.

УДК 726.7:75.052 (497.11)

Бранислав Цветковић

МАНАСТИР ЛИПОВАЦ

Прилог проучавању

1.

Манастир Липовац са црквом посвећеном Преображењу Христовом налази се у атару истоименог села, у прибрежју планине Озрен, двадесетак километара источно од Алексинца. Овај мали манастир је током векова израстао у веома значајно духовно средиште целог алексиначког краја. Ипак, међу историчарима српске средњовековне културе до сада је било релативно мало занимања за прошлост и трајање липовачког манастира. Отуда се у стручној литератури сасвим ретко наилази на покушаје истраживача да саопште нешто више од краћих обавештења и штурих описа манастирске црквице.

Основни подаци о историји и архитектури Липовца налазе се, осим у двема малим монографијама о манастиру,[1] у ширим прегледима Милоја Васића,[2] Владимира Р. Петковића,[3] Ђурђа Бошковића[4] и Александра Дерока,[5] док новија литература Липовац наводи у сасвим суженом контексту.[6] У старијој литератури посебно се истичу они ретки наслови који доносе податке о првобитној посвети манастирске цркве,[7] али и радови који преносе, додуше са различитим читањима, познати натпис над западним вратима липовачког храма.[8] Међу новијим написима нарочито треба поменути извештај Мирјане

1 П. Гагулић, *Манастир Св. Стевана у Липовцу*, Београд 1977; Епископ браничевски Игњатије, *Манастир Светог Стевана - Липовац. О монаштву, манастиру и Светој Литургији*, Липовац 1994.

2 М. Васић, *Жича и Лазарица, Студије из српске уметности средњега века*, Београд 1928, 144, сл. 125-127.

3 В. Р. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 174, сл. 492-493.

4 Ђ. Бошковић, *Средњовековни споменици источне Србије*, Старинар н.с. I (1951), 242-244, сл. 55-58.

5 А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура средњовековне Србије*, Београд 1953, 177, 199, сл. 387.

Ћоровић-Љубинковић с археолошких ископавања у манастиру Липовцу,[9] затим чланак Бојане Дељанин о липовачкој остави,[10] као и одговарајуће делове књиге посвећене "моравском" градитељству Владислава Ристића.[11]

Оштећења ктиторског натписа над западним порталом цркве, затим, више пута у литератури истицано уверење да поједини делови храма чувају првобитни живопис, као и чињеница да Липовац до сада није био систематски изучаван - неки су од разлога који су нас определили да се упустимо у истраживање овог малог манастира. Након три теренска обиласка Липовца током летњих месеци 1998. године, у прилици смо да изнесемо резултате досадашњих испитивања. Сасвим неочекивано, боравак у манастиру и сусрет са живописом у храму донели су много нових података који, чини се, нису у складу са досадашњим сазнањима како о липовачком зидном сликарству, тако и о најранијој историји манастира.[12] На следећим страницама доносимо резултате испитивања дела липовачког зидног сликарства, као и анализе натписа монаха Германа, који ће у јубиларној години манастира Липовца (1399-1999) можда подстаћи нека свеобухватнија истраживања.

Упркос томе што се Липовац у народу често назива манастиром Светог Стефана,[13] првобитна посвета манастирске цркве Преображењу, која се прати још од турских дефтера из XVI века,[14] сачувала се до данас.[15] Малобројним истраживачима Липовца је с тим у вези, како изгледа, сасвим промакао и један податак из XVIII века, који такође пружа сведочанство о

---

6 Ђ. Стричевић, *Два варијетета плана цркава Моравске архитектонске школе*, Зборник радова Византолошког института САНУ (=ЗРВИ) III (1955), 218; M. Jovanović, Lipovac, Enciklopedija likovnih umjetnosti 3, Zagreb 1964, 320; Д. Антонијевић, *Алексиначко Поморавље*, Београд 1971, passim; Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора у Деспотовини*, у Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 144, сл. 3, 14; Г. Бабић-Ђорђевић, Полет уметности, у Историја српског народа II, Београд 1982, 180; Zaštita spomenika kulture Niškog, Južnomoravskog i Timočkog regiona, Niš s.a., 35; G. Tomić, Lipovac, Likovna enciklopedija Jugoslavije 2, Zagreb 1987, 195-196; Р. Станић, *Липовац*, у Културна ризница Србије, Београд 1996, 363-364; С. Пејић, *Липовац*, у Споменичко наслеђе Србије, Београд 1998, 246, бр. 306.

7 *Православна српска црква у Краљевини Србији*, Београд 1895, 157; М. С. Анђелковић, *Глас - црквени календар са шематизмом Нишке епархије* (1900), 168.

8 Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* (= ССЗН) I, Београд 1902, 60, бр. 196; *Прилогъ къ србскимъ древностима*, Гласник Српског ученог друштва (= Гласник СУД) I (1847), 184; F. Miclosich, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii, Viennae* 1858, 245-246; М. Ђ. Милићевић, *Манастири у Србији*, Гласник СУД XXI (1867), 13-14; исти, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 788-789.

9 М. Љубинковић, *Манастир Липовац - црква светог Стефана код Алексинца*, Археолошки преглед 15 (1973), 124-125.

10 Б. Дељанин, *Остава из Липовца*, Гласник Друштва конзерватора Србије 20 (1996), 78-80.

11 В. Ристић, *Моравска архитектура*, Крушевац 1996, 42-44, 220 et passim.

12 Посебан осврт заслужује животопис руског сликара Дикија, који је 1938/39. године извео у липовачком храму једно квалитетно, истористички усмерено зидно сликарство, које сада покрива готово сву унутрашњост цркве. Исто тако засебан проблем представљају и прилично наивно изведене фигуре св. Стефана Архиђакона и св. Арханђела Михаила, које фланкирају натуралистички приказан мотив Сунца на јужном зиду приземног дела звоника, дограђеног између 1881. и 1883. године.

13 Д. Антонијевић, *нав. дело*, 8.

првобитној посвети храма празнику Преображења Христовом. Наиме, у једном руском празничном минеју, штампаном 1627. године, својевремено се могао прочитати запис из 1764. године, који је гласио: ѯдѣ како придоχ аѯъ грeш(нн) дигакъ Живко ѵ монастирь Липов(ац) ѯовомогъ, χрамъ светое прeωбражен(,іе) господа Бога Спаса нашега Іс8са Христа 1764 месеца декем. .к. дна.[16] Овај податак, објављен још у првом корпусу записа и натписа Љубе Стојановића, више није могуће проверити јер је минеј, у коме се запис нашао, пре више година однет из манастирске библиотеке у двор Нишке епархије, где му се губи траг.[17]

Само име манастира Липовац везује се и за истоимено село у непосредној близини, чије најраније појављивање налазимо у Германовом ктиторском натпису над порталом манастирске цркве, у коме се наводе виногради 8 липовцн, које кнез Стефан Лазаревић и његов брат Вук поклањају манастиру. Међутим, назив Липовац односи се и на средњовековни град чије се неистражене развалине налазе недалеко од манастира, на једном од висова брда Лесковика. У изворној грађи утврђење Липовац први пут се помиње у једном писму од 8. марта 1413. године, као један од градова које је на свом походу разорио турски султан Муса: "le zitta le prese del despot: Lipovaz e Boluan."[18] Град Липовац у истом контексту помиње и Константин Филозоф у Житију деспота Стефана Лазаревића, где каже да султан Муса "прѣіеть же и Липовьць и плѣніени и разграблени люди."[19] Сам град, међутим, до сада није археолошки истраживан, премда је од њега остало нешто зидова и две делимично очуване куле.[20]

2.

Осим сликарства у унутрашњости цркве, чему ћемо посветити највећу пажњу, сва је прилика да је у Липовцу постојало и сликарство на спољним површинама зидова. Међутим, од првобитно сликаних фасада преостао је до данас само један већи фрагмент малтера са црвено осликаним ивицама, на једној од конзола које чине фриз слепих аркадица са североисточне стране куполног венца.[21] Фасадној декорацији липовачке цркве би можда требало

---

14 У дефтерима за крушевачки крај из 1536. и 1574-95. године бележи се постојање манастира Преображење (Липовац) у нахији Болван, в. Д. Кашић, *Црква у крушевачком крају до првог српског устанка*, у Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 106, 107, 109.

15 Са друге стране, вероватно омашком, Ф. Каниц, Србија. *Земља и становништво од римског доба до XIX века*, Београд 1985, 133-134, погрешно казује да је храм манастира Св. Стевана (Липовац) посвећен Вазнесењу.

16 Љ. Стојановић, *ССЗН* VI, Ср. Карловци 1926, 137, бр. 10312.

17 Сведочење липовачког игумана јеромонаха Дионисија (Пантелића).

18 N. Iorga, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XVe siecle II*, Paris-Bucarest 1899, 139.

19 *Константин философ и његов живот Стефана Лазаревића деспота српскога*, изд. В. Јагић, Гласник СУД XLII (1875), 307.

20 У литератури се само бележи постојање малог града Липовца, без икаквих других података, в. М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, 788; А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950, 125; Ђ. Бошковић, *Средњовековни споменици источне Србије*, 244.

приписати и већи фреско - фрагмент са пуно плеве (53 • 14 cm), који је сачуван и стручно конзервисан на јужном делу некадашње западне фасаде цркве, а садашњег источног зида припрате, по свој прилици дограђене 1399. године.[22]

У литератури се различито говорило о евентуалном старијем сликарству у храму, па је остајала недоумица у којим га деловима храма заправо има - да ли само у тамбуру или и на пандантифима и у проскомидији.[23] Оно се у новијим написима, међутим, на свим овим површинама често одређује као првобитно, а у последње време је чак изнета тврдња да је реч о живопису који припада баштини "Моравске" уметности.[24] На другој страни, штавише, наилази се и на уверење да представа Деизиса у линети над западним порталом почива на истом слоју на коме је изведен и познати липовачки натпис из 1399. године.[25]

Да пред истраживачем стоји веома озбиљан проблем у погледу хронологије липовачких зидних слика, јасно се види најпре у једној широкој сонди отвореној у зидној маси на северном довратнику западног портала цркве, која се шири и преко платна северног дела западног зида наоса. Сонда прецизно показује да се под сликарством које је 1938/9. године извео руски уметник Дикиј наилази прво на један прилично дебели слој малтера, под којим се потом сасвим добро могу запазити још два старија слоја са фреско-живописом. Преко доњег слоја, који би могао припадати првобитном сликаном програму са краја XIV века, а који је веома гладак и избледео, належе, према томе, још један фреско-слој, неизвесне старости. Сличну стратиграфију фреско-слојева могуће је уочити на површинама линете над западним порталом и у ниши проскомидије у олтару, што проблем хронологије липовачког живописа чини веома сложеним.

Дикијево сликарство (укључујући иконе на олтарској прегради) изведено је непосредно уљаним бојама на зиду и покрива готово све површине у храму - олтар, северну и јужну певницу, западни травеј, калоту куполе и, како се чини, нишу проскомидије[26] - осим пандантифа, тамбура и линете над западним порталом. Када је реч о старијем сликарству у линети, мора се одмах рећи да претпоставка да оно припада раздобљу средњег века нема чврсту основу, пошто ова представа није чак ни изведена у фреско-техници.

---

21 Сликану фасадну декорацију први пут помиње М. Јовановић, *нав. дело*, 320.

22 М. Љубинковић, *нав. дело*, 125.

23 *Заштита споменика културе Нишког, Јужноморавског и Тимочког региона*, 35; Г. Томић, *нав. дело*, 196.

24 Р. Станић, *нав. дело*, 364; С. Пејић, *нав. дело*, 246.

25 В. Ристић, *нав. дело*, 42-43.

26 Мртви Христос у ниши проскомидије је насликан преко најмање једног аутентичног фреско - слоја бојама веома слабог квалитета, па је боја на крајевима представе већ увелико почела да отпада и да се љушти. Упркос оштећености представе, може се закључити да је Мртви Христос највероватније Дикијев рад, в. И. М. Ђорђевић, *Две занимљиве представе Мртвог Христа у српском зидном сликарству средњег века*, ЗРВИ XXXVII (1998), 189.

Аутентично старије фреско-сликарство преостало је једино у куполи, на пандантифима и у тамбуру. Рус Дикиј је калоту куполе украсио попрсјем Христа Пантократора у медаљону окруженом шестокрилатим небеским силама, док се у тамбуру налази фреско - живопис непознатог сликара с краја XV или почетка XVI века. Он је између прозора извео стојеће фигуре осморице пророка, под којима је насликао и фриз од дванаест светитељских попрсја у медаљонима сачињеним од лозних врежа. Ово се сликарство по својим општеликовним особинама открива као део једне изванредно квалитетне сликарске целине, коју је урадио неки веома образован и вешт уметник. Способност којом је владао цртежом, бојама, бојеним односима и валерима, високо квалитетни предлошци и развијене сликане кулисе на представама јеванђелиста - говоре о сликару који је у свом времену морао представљати једног од водећих стваралаца. Стилске особине овог живописа, најпре сасвим одређене пиктуралне вредности, потом, карактеристично изведене бадемасте крупне очи на лицима светитеља, одсуство светитељских епитета на портретима јеванђелиста, те мотив танушних испошћених лозних врежа - елементи су који говоре да је реч о сликарској целини која је највероватније настала у периоду који означавамо поствизантијским. На основу стилских аналогија са обновљеним зидним сликарством из 1488/9. године у манастиру Прохору Пчињском, можемо са много основа претпоставити да је и сликарство у куполи Липовца могло настати или крајем XV или почетком XVI века, управо у оном времену када и преостали делови живописа у капели Св. Николе у манастиру Горњаку и цркви у Орлици.[27]

Готово све светитељске представе у куполи Липовца су идентификоване и сви преостали очувани натписи рашчитани. Оштећена места у натписима означавали смо изломљеним заградама ⟨...⟩, надредна слова усправним заградама |...|, а разрешења скраћеница облим заградама (...).

Јужно од источног прозора куполе насликан је млади пророк Авакум, означен натписом: ⟨пророкь⟩ авак8⟨мь⟩, одевен у плаву доњу хаљину и огрнут великим црвеним плаштом. Представљен је на уобичајен начин у живом, извијеном покрету, док левом руком указује ка свом уху, алудирајући на цитат који носи. У десној руци, избаченој напред, држи залепршани свитак са текстом свог познатог пророштва: г(оспод)н оуслышахѣ слоухъ твон н оубогахъ се г(оспод)н разоумѣ|х| дѣла твога н днвнх се.[28]

До Авакума приказан је стари пророк Језекиљ, означен натписом: пр|о|р|о|кь езекнль, одевен у плавичасту доњу хаљину и љубичасти огртач. Окренут је ка младом Авакуму и обема рукама носи развијени свитак на коме је исписан текст његовог познатог пророштва: бы|с|(ть) на мнѣ роука г(о)|с|(под)нга н внде|х| н се д(оу)ь вьз|д|внзае се ндѣше w|т| сѣбе га<ко> н(а) wблакь.[29]

---

27 Г. Суботић, *Обнова зидног сликарства у Светом Прохору Пчињском крајем XV века*, Лесковачки зборник XXIX (1989), 11-13.

28 *Књига пророка Авакума* 3, 1 (3, 2).

29 *Књига пророка Језекиља* 37, 1.

Десно од јужног прозора куполе насликан је пророк Софонија, означен натписом: пр(о)р(о)кь сѡфѡнна, одевен у љубичасту доњу хаљину и тамно црвени огртач. У левој руци, спуштеној низ тело, носи развијени свитак на коме је исписан текст његовог маријанског пророштва: радоуи се сѣло дацїи снѡнга проп|о|вѣдан дьцїи ієр(оу)|с|(а)лимова вьзвесели се.[30]

До Софоније је представљен пророк Исаија, сигниран натписом: пр|о|р|о|кь ісанга, у црвеној доњој хаљини и љубичастом огртачу. Док десном руком указује ка Софонији, левом маше развијеним свитком на коме је текст његовог познатог пророштва везаног за оваплоћење: се д(ѣ)ва вь чреве п⟨р⟩имети родить сниь и нарек8 (его еманоуиль).[31]

Десно од западног куполног прозора насликан је пророк Илија, сигниран натписом: пр|о|р|о|кь ілїа, одевен у доњу хаљину тамно црвене боје и окерасто-сиви огртач од камиље длаке. Левом руком показује ка пророку Данилу, док десном високо подиже залепршани свитак на коме је прилично оштећени цитат који га у монументалном сликарству средњег века веома често прати: ⟨ревноую и поревноую по г(оспо)де б(ож)е вьседрьж⟩нтелю.[32]

Уз Илију је приказан и млади пророк Данило, означен натписом: пр(о)р(о)кь даниль, одевен у окер чакшире, кратку тунику окер и плаве боје и тамноцрвени огртач. Обема рукама на грудима држи отворен кодекс на коме се може прочитати почетак његовог познатог пророштва: азь даниль внде ⟨дондеже престоль⟩.[33]

Источно од северног прозора куполе насликан је пророк Јона, одевен у доњу хаљину окер боје и тамнољубичасти огртач, крај кога је веома оштећени натпис: ⟨пророкь нона⟩. Десну руку подиже у знак обраћања, док левом пред собом уздиже залепршани свитак на коме се чита цитат његовог познатог пророштва: вьзьпихь вь печали мѡен кь г(оспод)оу б(о)гоу мѡемоу оуслышаль есн гл(а)сь м(он).[34]

Крај Јоне приказан је, можда, пророк Малахија, поред кога је веома оштећена натписна легенда: ⟨пророкь⟩ ма⟨...⟩. Одевен је у доњу хаљину пурпурне боје и окер огртач. Десном руком чини гест обраћања, док у левој држи свитак на коме је исписан текст следеће садржине: кто можеть снли г(о)|с|(под)нє нзгла(гола)тн к⟨а⟩мень растает се ал же с(н)на.[35]

Под стојећим фигурама пророка у тамбуру, у прстену тамбура насликан је и фриз светитељских попрсја у лози. Први, јужно од источног прозора, представљен је млади пророк и цар Соломон, означен натписом: пр|о|р|о|к(ь) соломо⟨нь⟩. Одевен је у доњу хаљину зелене боје и пурпурни огртач, украшен позлаћеним нашивцима. На глави му је отворена златна круна, украшена драгуљима и бисерима. Док десном руком указује на свог оца, пророка и

30 *Књига пророка Софоније* 3, 14.
31 *Књига пророка Исаије* 7, 14.
32 *Прва књига о царевима* 19, 10.
33 *Књига пророка Данила* 7, 2 (7, 9).
34 *Књига пророка Јоне* 2, 3.
35 У питању је цитат за сада неизвесног порекла.

цара Давида, левом носи свитак са делимично читљивим евхаристијским цитатом из његових прича: ⟨прѣ⟩мⷦ⟨дрость създ⟩а себе хр⟨амь⟩.[36]

До њега је попрсје младог пророка Захарије, сигнираног натписом: прⷪрⷪк(ь) зⷯхⷧ(а)рїꙗ млⷣдⷩн. Одевен је у пурпурни огртач, а у рукама носи свитак на коме се чита текст који га веома често прати: внⷣⷭхь срьпь ⷧетещь съ нⷭбесь нⷦ.[37]

Крај младог Захарије је и попрсје Захарије старог, који је означен натписом: прⷪрⷪкь зⷯхⷧ(а)рнꙗ. У првосвештеничком је оделу зелене боје са златним украсним нашивцима, а на глави има јеврејско оглавље. Левом руком придржава свитак на коме је исписан јеванђеоски цитат: бл(а)гⷪслⷧ(о)вень г(оспо)ⷣь гако сътворн їзбавленне люⷣм(ьн).[38]

Западно од јужног прозора насликано је попрсје пророка Јеремије. Одевен је у пурпурни плашт и сигниран је натписом: прⷪрⷪкь еремїа. У рукама носи свитак са текстом његовог христолошког пророштва: азь же ако агне незлобївⷪ вⷪⷣнмⷪ на зⷯ(коленне).[39]

До Јеремије је представљено попрсје пророка Јелисеја у пурпурној одори, означеног натписом: прⷪрⷪкь елнсен. Он на свитку носи старозаветни текст који веома често прати лик овог пророка: ⟨рече⟩ нлї⟨а⟩ к⟨ь⟩ ⟨елнс⟩ седн ⷦбⷪ зⷣе ако посла мⷭ г(оспод)ь до (нордана).[40]

Лево од западног куполног прозора налази се попрсје старозаветног Мелхиседека, који је означен натписом: правⷭⷣнї мⷭлхнсⷭⷣ(ⷭ)к(ь). Одевен је у првосвештеничку одежду зелене боје са златним нашивцима, а на глави има отворену круну украшену златом, драгуљима и бисерима. У рукама носи свитак са текстом: бл(а)гос(ло)вень ⷣаврамь б(о)гомь внш(н)ⷩнмь нже.[41]

Између западног и северног прозора куполе насликана су попрсја тројице јеврејских младића, Ананије, Азарије и Мисаила, другова пророка Данила. Први је приказан Ананија, означен натписом: ананна, у сивој одори са прекопом и златним порубом и јеврејским оглављем. У рукама носи свитак на коме је исписан текст: бл(а)г(о)ⷭс⟨ловень⟩ г(оспод)нье ѡ(ть)ць нашнⷯ(ь) хва(лн)мн прос.[42] Следећи је Азарија, сигниран као: ⟨аза⟩рна, такође са јеврејским оглављем, у пурпурном огртачу и у златној одори на преклоп која је украшена венчићима бисера. У рукама носи свитак са текстом: ако правед(ь)нь есн ѡ вьⷭⷭⷭⷯ(ь) нⷯ(ь) же сътвⷪр.[43] Последњи је Мисаил означен натписом: мнсанль, у зеленој одори и са јеврејским оглављем. У рукама носи свитак на коме је натпис: н вⷭа твоа нстнн⟨...⟩ н правн ⟨.⟩ ⷩⷭ г(о)ⷭ(под)н твон.[44]

---

36 *Приче Соломунове* 9, 1.

37 Текст сажима цитате из *Књиге пророка Захарије* 5, 1-2 и новозаветног *Откровења Јовановог* 14, 14-16.

38 *Јеванђеље по Луци* 1, 68.

39 *Књига пророка Јеремије* 11, 19.

40 *Друга књига о царевима* 2, 6.

41 *Прва књига Мојсијева* 14, 19.

42 *Књига пророка Данила*, 3, 26.

43 *Књига пророка Данила* 3, 27 (а).

Источно од северног прозора је попрсје пророка Мојсија, означеног натписном легендом: ⟨пророкь⟩ мlоїсѵ. Одевен је у пурпурну одору са златним нашивцима. У рукама носи свитак са готово у целини оштећеним текстом: ⟨...⟩ с мlкl ⟨...⟩ кь ⟨...⟩юм ⟨...⟩не ϑслнlше ⟨...⟩.[45] До њега је насликан вероватно пророк Арон, чије је име потпуно уништено: прlоlрlоlкь ⟨аронь⟩. Одевен је у првосвештеничку одору извезену ромбоидним мотивима и украшену златним нашивцима. На глави има круну отвореног типа. У рукама носи свитак са текстом: ⟨пр⟩ндѣ⟨т⟩lеl вьѯндемь на г⟨ор⟩ϑ ⟨господню⟩.[46] Последњи до источног прозора са северне стране је пророк Давид, означен натписом: ⟨пророкь⟩ дав⟨ндь⟩. Одевен је у зеленкастоплаву одору са златним нашивцима. На глави има богато украшену круну типа стеме. У рукама носи свитак на коме је оштећени текст: є да ⟨.⟩ га ⟨...⟩ обсиϑю ебе.[47]

Под фризом светитељских попрсја насликана је трака изведена мотивом меандра. Свети убрус (Мандилион) насликан је на источном делу непосредног поткуполног простора. Натпис је делимично оштећен: с(ве)⟨тыl⟩ ⟨оѵ-брооѵ⟩сь. Свето чрепије (Керамион) насликано је на западном делу непосредног поткуполног простора. Од натписа је преостала само сигнатура: іс(оѵсь) χ(рнсто)с.

На југоисточном пандантифу насликан је свети јеванђелист Јован, означен натписом: іѡань б(о)гослоlвl(ь). Представљен је као оседели прођелави старац окружен стенама, у пећини на острву Патмосу, заједно са својим сасвим младим учеником Прохором, који је сигниран натписом: прохорь. Јован је приказан у седећем положају, одевен у белу одору и љубичасти огртач. У десној руци држи перо, левом руком указује на ученика Прохора, док главу окреће у правцу сегмента неба одакле му стиже божанска инспирација у виду светлосних зрака. Прохор је насликан такође у седећем положају, у тренутку док у отворени кодекс исписује речи које му Јован упућује.

На југозападном пандантифу насликан је свети јеванђелист Лука. Приказан је као млађи човек кратке црне косе, дугих танких бркова и кратко поткресане браде. Означен је натписом. лоѵка еванг(ел)ѵlслт(ь). Одевен је у плавичасту доњу хаљину и пурпурни огртач. Насликан је у тренутку док погнут над отвореном књигом пише, пред разуђеном архитектонском кулисом изведеном у различитим нијансама љубичасте боје. Кулиса је састављена од богато украшених зидова, аркадних венаца, портала, прозорских отвора, трема, кула, табернакла и велума.

---

44 *Књиґа пророка Данила* 3, 27 (б).

45 Цитат услед оштећења није могуће реконструисати ни идентификовати.

46 Идентичан цитат је исписан на свитку који носи пророк Арон на живопису у цркви манастира Црна Ријека, в. Р. Петровић, *Истраживања и открића у манастиру Црна Река*, у Зборнику радова Манастир Црна ријека и свети Петар Коришки. Научни скуп Приштина, Зубин Поток, Црна ријека 25-26. април 1996, Приштина-Београд 1998, 63.

47 Цитат због знатних оштећења није могуће идентификовати.

На североисточном пандантифу насликан је свети јеванђелист Матеј, означен натписом: ап(о)|с|т(о)ль маѳен евангелистъ. Представљен је као старији седи човек густе косе и браде, одевен у пурпурну доњу хаљину и плавичасти огртач. Док седи на столици пред високим налоњом са извијеним свитком, окружен је кулисама изведеним у нијансама окера, које на левој страни чине куле, разуђени зидови и велуми, а на десној дугачки ниски зид. Матеј у рукама држи отворен кодекс на коме се читају почетне речи његовог јеванђеља: книга род(ства ісу христова) с(н)на д(а)в(нда) с(н)на аврамля.[48]

На северозападном пандантифу насликан је свети јеванђелист Марко, означен натписом: марко ева(н)гелн|с|ть. Приказан је као смеђ човек средњих година, кратке гргураве косе и браде, одевен у сиву доњу одору и плави огртач. Док седи пред разуђеним архитектонским кулисама исликаним нијансама црвене боје, Марко десном руком на високом налоњу придржава књигу, а на њеним отвореним страницама се налазе већ исписане почетне речи његовог јеванђеља: ѯачело ева(н)г(є)лѵа ѵс8 х(рн)|с|(то)ва с⟨...⟩.[49]

3.

У линети над западним вратима цркве насликана је представа Деизиса, за коју је недавно изнета тврдња да се "везује са фреско-малтером коме припада и натпис" из 1398/9. године.[50] Међутим, након пажљивог испитивања представе у линети, може се закључити да се Деизис налази, заправо, тек на трећем сликаном слоју, који, као ни сликарство у ниши проскомидије, није изведен фреско-техником. На доњој страни линете, али и на њеним бочним странама, могу се сасвим прецизно уочити три потпуно различита слоја зидних слика. Први слој фреско-живописа, коме припада и натпис монаха Германа из 1398/9. године јесте бледоцрвенкасте боје; други слој, изведен по свој прилици техником темпере, плавичасте је боје; док је трећи, на коме се налази представа Деизиса, прљавозеленкасте боје. Према стилским особинама представе, по наивно изведеним фигурама ликова, по веома лошем техничком нивоу изведбе (сувише изражене ђорнате), као и према графијским одликама текста исписаног на отвореном јеванђељу које у рукама носи Христос Страшни судија, ова се зидна слика сасвим сигурно може определити у време око средине XIX века. На отвореној књизи коју носи Христос исписан је препознатљив јеванђеоски цитат: † прн|д|є|т|є благовоѳнн ѡ(т)ца моєго н на⟨сл⟩є⟨днте⟩ 8го|т|овано к(с)|т|(ь) ⟨є⟩ вамь ц(а)р|с|(т)во н(є)б(є)|с|ноє ѡ|т| сложеннга мнр8.[51]

Најзанимљивији део липовачког живописа свакако је Германов натпис, исписан фреско-техником изнад западних врата. Натпис представља практично једини преостали део сликаног украса из времена кнеза Стефана Лаза-

48 *Јеванђеље по Матеју* 1, 1.
49 *Јеванђеље по Марку* 1,1.
50 В. Ристић, *нав. дело*, 43.
51 *Јеванђеље по Матеју* 25, 34.

ревића и састављен је из два дела, који очигледно представљају изводе двеју несачуваних повеља, једне, по својој прилици монаха Германа, и друге, Стефана и Вука Лазаревића. Првобитно је сликарство на слоју са натписом покривало и унутрашњост линете, што се може уочити по деловима фреско-слоја који се подвлачи под представу Деизиса из XIX века. Оквир линете, широк 17 цм, покривен је фреско-слојем на коме је изведен мотив тробојне (окер, црвена, зелена) цик-цак траке на тамноплавој позадини, у по две нијансе, чиме је добијен утисак пластичности. Тробојна трака је уоквирена уобичајеном широком бордуром, изведеном печеним окером, а потом је цела линета уоквирена још једном, танком тамнобраон бордуром. Овом истом бојом изведен је и већи део натписа монаха Германа.

Идентична танка браон бордура уоквирује и текст Германовог натписа, који је изведен на белој правоугаоној основи ширине 37 cm и дужине 137 cm, с тим што је основа натписа пре оштећења првобитно могла бити дугачка и целих 150 cm. Сликари су за натпис одвојили знатно више простора но што је било потребно. Сходно томе, писар натписа је неким оштрим предметом на свежем малтеру извукао седам линија, али је натписни текст сместио потом у свега пет редова.

Структура натписа је неправилна са редовима неједнаке дужине. Услед оштећења, натпис се сада састоји од деведесет и једне речи. Изведен је прилично уједначеним крупним писменима уставног типа, величине од 2 до 2,5 cm. Посебну одлику овог натписа чини велики број екфонетских знакова, неколико неуобичајених скраћеница и релативно мало лигатура (свега пет). Већи део натписа изведен је тамнобраон бојом, док су црвеном бојом исписана само имена кнеза Стефана и брата му Вука Лазаревића.

Натпис је оштећен на левој страни и то тако што сада одређен број речи недостаје на почетку готово сваког реда. С обзиром на то да писар није поштовао једнаку дужину редова, тешко је са потпуном извесношћу сачинити целовиту реконструкцију натписа. Реконструисање првог реда је, међутим, лако, будући да је натпис очито започињао тројичном инвокацијом, јер први очувани словни знаци чине инвокацију Бога Сина: **н вьпльщеннкмь сина**. Испред ових речи, на сада оштећеном великом делу натписа, свакако, најпре се морала налазити уобичајена претходна инвокација малим сликаним крстом, а тек потом инвокација Бога Оца: **нѫволеннкмь wтьца**, иза које је следио преостали сачувани део тројичне инвокације: **н вьпльщеннемь сина н сь поспешеннкмь светаго доуха**.

Након ове уводне формуле монах Герман каже: **азь германь смрѣнн н последнн вь ннокнхь, потрѳднхь ⟨се⟩ w т҃омь**, али се код читања последње речи у првом реду (**т҃омь**) јавља проблем, пошто није јасно да ли је реч исписана у скраћењу или не. Ипак, и поред мањих оштећења, могу се уочити остаци надредних знакова који указују на скраћивање, наиме доњи репић слова **с** и дуга извијена титла.[52] Због тога је Љ. Стојановић ову реч

52 Такво читање (**стомь**) бележи М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, 788.

рашчитао као **свѣтомь**,[53] док се код других аутора преноси само облик **то-мь**.[54] Осим тога, мања оштећења постоје и код речи **потрѕднхъ**, док на позицији повратне речце **сѧ** није јасно да ли је дошло до оштећења или је речца једноставно изостављена.

Текст натписа је на почетку другог реда такође оштећен. Претходном исказу са краја првог реда несумњиво припадају прво очувано слово у другом реду слово **о**, као и глагол **вьѯмогохъ**. Уколико је реч **т‘о̄мь** са краја првог реда била исписана у абревијатури, требало би је, изгледа, разрешити као **свѣтомь**. Иако је у питању крајње необично скраћивање једног сасвим уобичајеног појма, ипак треба имати у виду да је липовачки писар и на другим позицијама прибегавао необичном начину скраћивања речи,[55] као и да је правио очигледне омашке.[56] Оштећени део текста би због тога, по свој прилици, требало реконструисати на следећи начин: **потрѕднхъ сѧ ѡ с(вѣ)томь храмѣ елнко вьѯмогохъ**, то јест, *потрудих се о светом или овом храму колико сам могао*. Слична се конструкција јавља у препису повеље великог челника Радича Поступовића у манастиру Враћевшници, где стоји да је Радич цркву пописао и украсио **елнко емѕ вьѯможно бисть**.[57]

Герман, даље, каже: **и ѕставихъ, ѡпщіе жити вь немь да кго же нѯволи богъ по мнѣ вь немь жити и начелствовати молю и ѯаклинаю**, после чега натпис прелази у трећи ред, који је на почетку такође делом оштећен. Почетни очувани словни знаци су посебно занимљиви, јер представљају неспорну скраћеницу: **с х‘о̄мь**.[58] Пошто Герман на овом месту закletвом чини увод у санкцију, можда би оштећено место требало реконструисати једноставним разрешењем постојеће абревијатуре: **сь христомь**.[59] Уколико је овакво разрешење скраћенице исправно, после ње би уследио преостали део заклињања: **јако да не раѯорить нь и потврьдить**, а заклетва би у том случају у целини гласила: *молим и заклињем са Христом да се не разори него и потврди*.[60]

Монах Герман у наставку изриче санкцију: **аще ли кто дрьѯнеть раѯорити да раѯорить кго богъ и да кеть проклѣть**. После ових речи натпис

---

53 Љ. Стојановић, *ССЗН I*, 60, бр. 196.

54 *Прилозѣ къ србскимъ древностїима*, 184; *F. Miclosich, Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, 245; М. Ђ. Милићевић, *Манастири у Србији*, 13; Ђ. Стричевић, *нав. дело*, 218.

55 На пример, прва реч трећег реда (х‘о̄мь), затим, кнежев епитет (влаго̄вѣрнаго), потом реч сьвршителѧ и на крају синтагма *ва веки*: вѣ̄ки.

56 Германово име пише без р, или пише, на пример, старинамн уместо старинами.

57 Д. Милисављевић, *Враћевшница. Цртежи фресака*, Нови Сад 1990, 50.

58 Тако је донето и у најстаријем објављеном препису у *Прилозѣ къ србскимъ древностїима, 184.*

59 Тако у М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, 788 и Љ. Стојановић, *ССЗН I*, 60, бр. 196.

60 Ако бисмо прихватили овакву реконструкцију почетних делова трећег реда, онда би се могло закључити да у трећем реду натписа, по свој прилици, није ни било оштећења, те да је ред отпочињао очуваном абревијатуром. Ова претпоставка се чини сасвим прихватљивом, будући да је други ред натписа по дужини краћи од остала четири реда. Пошто се ово запажање односи на оба његова краја, закључак је да дужина трећег реда првобитно није у знатнијој мери одступала од дужине другог реда, што значи да сачувана абревијатура представља сам почетак реда.

се сели у четврти ред, који је на почетку, како изгледа, прилично оштећен. Ипак, како су прва сачувана слова: **внн**, почетак четвртог реда је могуће реконструисати на два начина, или као: **обновн се божьствнн храмь сы**, или као: **съѕыда се божьствнн храмь сы**. Ипак, како су резултати археолошких ископавања у складу с Германовом изјавом у почетном делу натписа да је при постојећем храму он установио општежитељни манастир, прва варијанта, која би експлицитно говорила о манастирској обнови, изгледа прихватљивија. Та се манастирска обнова збила, како се види у даљем тексту: **вь дьнін благовернаго кнеѕа стефана вь лѣто** 1398/9.

Годином 1398/9. завршава се први део Германовог натписа који, како се чини, преноси податке из једне несачуване повеље којом је са много више детаља било образложено установљење општежића у Липовцу. Други део натписа несумњиво представља извод из неке друге, такође несачуване повеље коју је издала дворска канцеларија кнеза Стефана и брата му Вука Лазаревића. Лазаревићи су том другом повељом управо обновљени липовачки манастир обдарили новим имањима, наведеним у преосталом делу Германовог натписа. Након уобичајене почетне инвокације знаком крста, други део натписа почиње уводном формулом владарске интитулације: **аѕь кнеѕь стефань сь братомь монмь влькомь**, после чега се четврти ред окончава речима: **прложнхь крнвн**.

На почетку петог реда натписа такође има знатних оштећења, а прва очувана реч јесте деклинована именица: **моравѣ**. На овој се позицији појављује кључни проблем у покушају целовите реконструкције липовачког натписа. Будући да речи с краја четвртог и почетка петог реда, и реч **крнвн** и реч **моравѣ**, припадају категорији топографских именица, сви ранији издавачи Германовог натписа су у публикованим транскрипцијама без правог разлога ове две речи доводили у непосредан однос, као да између њих нису првобитно стајали у међувремену пропали делови натписа. На тај начин је од њих створена једна јединствена синтагматска целина (Крива Морава), то јест, један заједнички топоним, који у стварности, заправо, не постоји.

Независно од чињенице да топоним Крива Морава као такав на терену није забележен, има других разлога који непобитно указују да су данас нестале речи у натпису првобитно морале раздвајати реч **крнвн** са краја четвртог реда, од речи **моравѣ** са почетка петог реда. Први је разлог граматичке природе; различито употребљени род и деклинација у обе речи очевидно показују два у граматичком погледу сасвим раздвојена и неспојива чиниоца. Иза придева *Криви* могла се налазити једино именица мушког рода у акузативу, дакле, ни у ком случају реч женског рода *Морава*, која је, штавише, у натпису исписана у локативу. Други се разлог односи на логику и конгруенцију исказа кнеза Стефана Лазаревића, које не дозвољавају да се прихвати конструкција по којој би кнез са братом Вуком уместо Липовцу, који је предмет даривања, имања прилагао наводној "Кривој Морави." Да Лазаревићи нова добра поклањају обновљеном манастиру Липовцу сазнаје се одмах у наставку текста натписа, где се Липовац наводи именом.

Због тога придев *Криви* у Германовом натпису мора представљати само половину првобитног назива топонима као што су Криви Камен, Криви Лаз, Криви До, Криви Вир, Крива Река или пак Крива Веја из Дечанских хрисовуља.[61] У том смислу, почетак последњег, петог реда натписа свакако би требало допунити другом половином назива села или данашњег потеса који је почињао речју *Криви*. После топонима, а пре речи *Морава* исписаној у деклинацији, пропали део натписа би вероватно требало реконструисати и помоћу предлога *на*. То значи да би се натпис после топонима настављао речима: **на моравѣ**. Лазаревићи, дакле, прилажу село или имање *Криви* (...), које се налази *на Морави*, а у наставку натписа следи уобичајени додатак: **съ вьсемь старинанами**, који је овде изведен са писаревом грешком.[62]

Постојање топонима који почиње речју Криви у липовачком крају није необично. Као доказ наводимо сличне топониме који у називу такође носе придев криви а који се могу убицирати у релативној близини Липовца. Тако се, на пример, десетак километара источно од Липовца налази врх који је крајем XIX века носио назив Криви нос,[63] док је данас познат под именом Кривонос.[64] Исто тако, на свега три до четири километра североисточно од Липовца на брду Лесковику, налази се и потес под именом Крива бука.[65]

Пошто се ток Велике Мораве налази у релативној близини Липовца, а уз реку се и данас могу убицирати многи вирови који носе аналогни назив кључева, биће највероватније да је Стефан Лазаревић манастиру поклонио управо један Криви вир на Морави који је био богат рибом, неопходном за потребе новоустановљеног општежитељног манастира у Липовцу. У натпису је овај Криви вир ближе одређен додатком "на Морави", да би се разликовао од познатог Кривог Вира на Црном Тимоку, који се налази двадесетак километара северно од Липовца.

Реконструисање петог реда на предложени начин лако се објашњава аналогним примерима из дипломатичке грађе. Помоћу сличних конструкција се у више средњовековних повеља поједина села и позиције имања ближе одређују везивањем за неки велики речни ток у њиховој непосредној близини. Тако се, на пример, у повељи Лазаревића светогорском манастиру Св. Пантелејмона каже да: "**и єште приложи госпоѕа кѫра Єѵгєниа и господинь кнєѕь Стєфань и братъ моѵ Влькъ Село на Доѵнавѣ.**"[66] Кнез Лазар у Раваничкој повељи свом манастиру поклања три скеле: "**бродъ на Равно на Моравѣ, бродъ на Обрасцєхъ на Мораве и бродъ на Гложанєхъ на**

---

61 П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, II 27; III 1173, 1181.

62 Уместо **старинанами**, треба **старинами**.

63 Војна карта Краљевине Србије, Београд 1890, секција I. 7 Сокобања, размера 1:75000. Увид у топографске карте омогућила нам је у Историјском институту САНУ колегиница мр Гордана Томовић, на чему јој се и овом приликом срдачно захваљујемо.

64 Војногеографски институт СР Србије, Београд 1979, секција Раденковац 118-4-4, размера 1:25000.

65 Војна карта Краљевине Србије, Београд 1890, секција I. 7 Сокобања, размера 1:75000.

66 С. Новаковић, *Законски сѣоменици срѣских држава средњеѓ века*, Београд 1912, 520.

Моравѣ."[67] Најзад, сам деспот Стефан Лазаревић 1405. године једну своју повељу издаје "**на Расннє**."[68]

После навођења Кривог вира на Морави, кога Стефан Лазаревић поклања Липовцу, у продужетку је Германов натпис у средишњем делу петог реда готово сасвим избрисан. У досадашњим издањима натписа сматрало се да је Германов текст на овом месту у целости уништен. Ипак, преостали трагови слова у "негативу" омогућавају да се пажљивијим посматрањем готово цела лакуна у потпуности ишчита. На овом месту Лазаревићи наводе своје нове прилоге новоустројеном липовачком општежитељном манастиру, али се од назива имања, односно потеса, јасно читају само почетак и крај: **н бо⟨...⟩вце сь вьсемн старннамн.** Данас се на терену јужно од Липовца налази потес Бошевац,[69] који се на топографским картама наводи у још две варијанте, као Бошовац[70] и као Бошавац,[71] док се југоисточно од Липовца на два километра налази и потес познат под називом поток Баутовац.[72] Уколико у липовачком натпису треба препознати један од ова два потеса, не треба да збуњује завршетак топонима на **вце**. Сасвим је могуће да је у средњем веку изговор потеса Бошевац првобитно био Бошевце, како стоји у натпису, пошто у непосредној близини Липовца и данас налазимо потес са истим изговором последњег слога, поток Заставце.[73]

Последњи прилог кнеза Стефана и Вука Лазаревића који следи, иако у потпуности читљив, у досадашњим издањима Германовог натписа такође није био исправно прочитан. На овом месту кнез манастиру Липовцу прилаже и три винограда у селу Липовцу: **н г̃. вниограде 8 лнповцн.**[74] Слово **г** (са сасвим очуваном титлом) које има бројну вредност три (3), старији истраживачи нису тачно пренели у својим издањима. У појединим издањима овај знак са бројном вредношћу је или испуштен[75] или је погрешно пренет као слово **с** без титле[76] или је, штавише, спојен са словом **н** и без разлога стављен под заједничку титлу.[77]

Натпис се после овога окончава завршним славословијем богу, апрекацијом амин и крсним знаком: **слава сьврьшнтелю богоу вь вѣкн амннь †.**

---

67 Исто, 770.

68 М. Спремић, *Крушевац у XIV и XV веку*, у Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 12.

69 Војногеографски институт СР Србије, Београд 1979, секција Станци 118-4-3, размера 1:25000.

70 Војна карта Краљевине Србије, Београд 1890, секција I. 7 Сокобања, размера 1:75000.

71 Војни Географски Институт Краљевине СХС, Београд 1929, секција Параћин, размера 1:100.000.

72 Војна карта Краљевине Србије, Београд 1890, секција I. 7 Сокобања, размера 1:75000.

73 Војна карта Краљевине Србије, Београд 1890, секција I. 7 Сокобања, размера 1:75000.

74 Додељивање винограда манастирима била је честа пракса у средњем веку, што се види већ у Хиландарској повељи великог жупана Стефана Немањића из 1200/1202. године, у којој он манастиру Хиландару поклања и два винограда, в. Ђ. Трифуновић, *Примери из старе српске књижевности*, Београд 1975, 14; Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, Београд 1988, 58.

75 М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, 788; Љ. Стојановић, *ССЗН* I, 60; Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора у Деспотовини*, 144.

76 М. Ђ. Милићевић, *Манастири у Србији*, 14.

77 Прилогъ къ србскимъ древностима, 184.

Поглед на приложена имања манастиру Липовцу у светлу данашње топономастике на терену пружа довољно основа за следећи закључак. Гледано од манастира ка југу и речном кориту Мораве, један за другим ређају се топоними који се савршено уклапају у редослед којим су у Германовом натпису наведена имања поклоњена манастиру Липовцу. Јужно од манастира и данас се налази потес Селиште,[78] по свој прилици првобитна локација средњовековног села Липовца. Јужно се на Селиште одмах надовезује потес Виногради, а потом и потес Бошевац. Данас нестали топоним Криви вир би требало можда препознати у неком од кључева (вирова) који се налазе или око данашњег села Бујмира или пак на оном месту које се данас зове Катунски кључ.

Германов натпис привлачи пажњу из још једног разлога. Наиме, већ при летимичном погледу на надвратник западног портала липовачке цркве одмах пада у очи да поред оштећења на северној страни натписа, што је последица отпадања великог дела фреско-малтера, постоји још једно оштећење натписа у последњем реду. До овог оштећења дошло је на сасвим другачији начин, јер је у питању очигледно намерно уништавање дела натписних слова непосредним брисањем бојеног слоја. При томе се с разлогом поставља питање ко је, када и због чега избрисао само неколико речи из Германовог натписа, који је, у свим другим деловима у доста добром стању. Премда смо у домену претпоставки, разлог за брисање дела натписа чини се да треба тражити у потоњој историји манастирског братства и још увек неистражених правно-имовинских односа манастира са околним земљопоседницима. На овај смер наша размишљања наводи пре свега чињеница што су у Германовом натпису избрисане оне речи које се односе на једно од имања које је манастиру Липовцу поклонио кнез Стефан Лазаревић. Како је непознато лице уклонило само онај део који говори о прилагању потеса **бо⟨...⟩вце сь вьсемн старнн(ам)н**, остављајући недирнуте Криви вир са свим старинама и три винограда у селу Липовцу, могуће је претпоставити да је манастир Липовац у неком каснијем времену изгубио ово имање. Оставши у неизвесном тренутку без Бошовца (?), престала је потреба да ово имање фигурира у свечаном ктиторском натпису над улазом у храм. До интервенције је очито дошло због тога што је Германов натпис имао снагу званичног правног акта, будући заснован на данас изгубљеним повељама. У прилог оваквом следу догађаја говори чињеница да је брисање изведено крајње пажљиво и с одређеном намером, те да ни најмање нису повређени словни знаци који су се односили на друга имања.

Стога, предложена реконструкција натписа не само да разјашњава детаље из ране историје манастира, већ у извесној мери употпуњава наша знања о несталом дипломатичком материјалу, који се у изводима може ишчитати у Германовом натпису.

Натпис монаха Германа са потпуном реконструкцијом гласи:

---

78 Војногеографски институт СР Србије, Београд 1979, секција Станци 118-4-3, размера 1:25000.

1 ⟨† нꙁволєннємь wтьца⟩ н вьпльщеннємь с(н)на н сь п|о|спе-
шеннємь с(ве)таго д(оу)ха. аꙁь ге⟨|р|⟩мань смерѣнн н последнн вь
ннокн|х|(ь), потр⟨8⟩дн|х⟨ь⟩| ⟨|сє|⟩ w |с|(ве)томь

2 ⟨храмѣ елнк⟩о вьꙁмого|х|(ь). н 8ставн|х|ь, wпще, жн|т|(н) вь
немь; да кго же нꙁволн б(ог)ь по мне вь немь жн|т|(н); н начел-
ствовати; молю н ꙁаклннаю

3 с(ь) х(рн)|с|(т)омь; ѩко да не раꙁорнть нь н потврь|д|нть; аще
лн кто дрьꙁнеть раꙁорнти да раꙁорнть кго б(ог)ь; н да к|с|(ть)
проклеть

4 ⟨обновн се б(о)ж(ь)ст(ь)⟩внн, хра|м|ь сы; вь д(ь)нін, бла-
го|верн(а)го| кнеꙁа, стеф|а|на; вь лѣ|т|(о); s̄ ц̄ ꙁ̄ † аꙁь кнеꙁь
стеф|а|нь; сь братомь монмь вль|к|омь; прложн|х|(ь) крнвн

5 ⟨внрь на⟩ моравѣ; сь в(ь)семн старннанамн; н бо⟨...⟩вце сь вь-
семн старнн(ам)н н г̄. виногра|д|е 8 лнповцн; сла|в|(а) сьврьшнте|лю|
б(ог)ov вь (вѣ)|к|н ам(н)|н|ь †

Најновији подаци до којих смо дошли у погледу ране историје манастира Липовца довољна су основа за једно свеобухватније приступање истраживању овог малог, али занимљивог културног средишта. С обзиром на величину липовачког комплекса, који осим манастира чине још увек неистражени средњовековни град Липовац[79] и недовољно испитана оближња монашка испосница са зиданом спољном конструкцијом,[80] мишљења смо да би се чак и у овом тренутку могли наслутити одговори на нека од основних питања. Једно је свакако везано за тумачење контекста у којем је дошло до успостављања општежића у Липовцу. С обзиром на постојање анахоретске испоснице и фортификација на брду, а на основу свега што се о проблему анахоретских насеобина и њиховом организовању зна,[81] чини се да је претварању липовачке баштинске цркве у општежитељни манастир морало да претходи њено укључивање у сасвим одређен анахоретски или пак, можда, лавриотски организам, о чему ће нека будућа систематичнија истраживања, свакако, донети одређеније закључке.

Summary

Branislav Cvetković

A SUPPLEMENT TO STUDY OF MONASTERY LIPOVAC

In this work the results of the most recent researches of small monastery Lipovac were shown. The problem of chronology of wall painting was pointed out and after attentive observa-

79 А. Дероко, *нав.дело*, 125.

80 B. Cvetković, *The Eremite Tradition in Late Mediaeval Serbia. Some Aspects and Problems of Research, International Conference "The Rock-Cut Monuments of East and South Europe"*, Tbilisi, Borjomi, Akhaltsikhe, Gori, 14-20 *September* 1998 (у штампи).

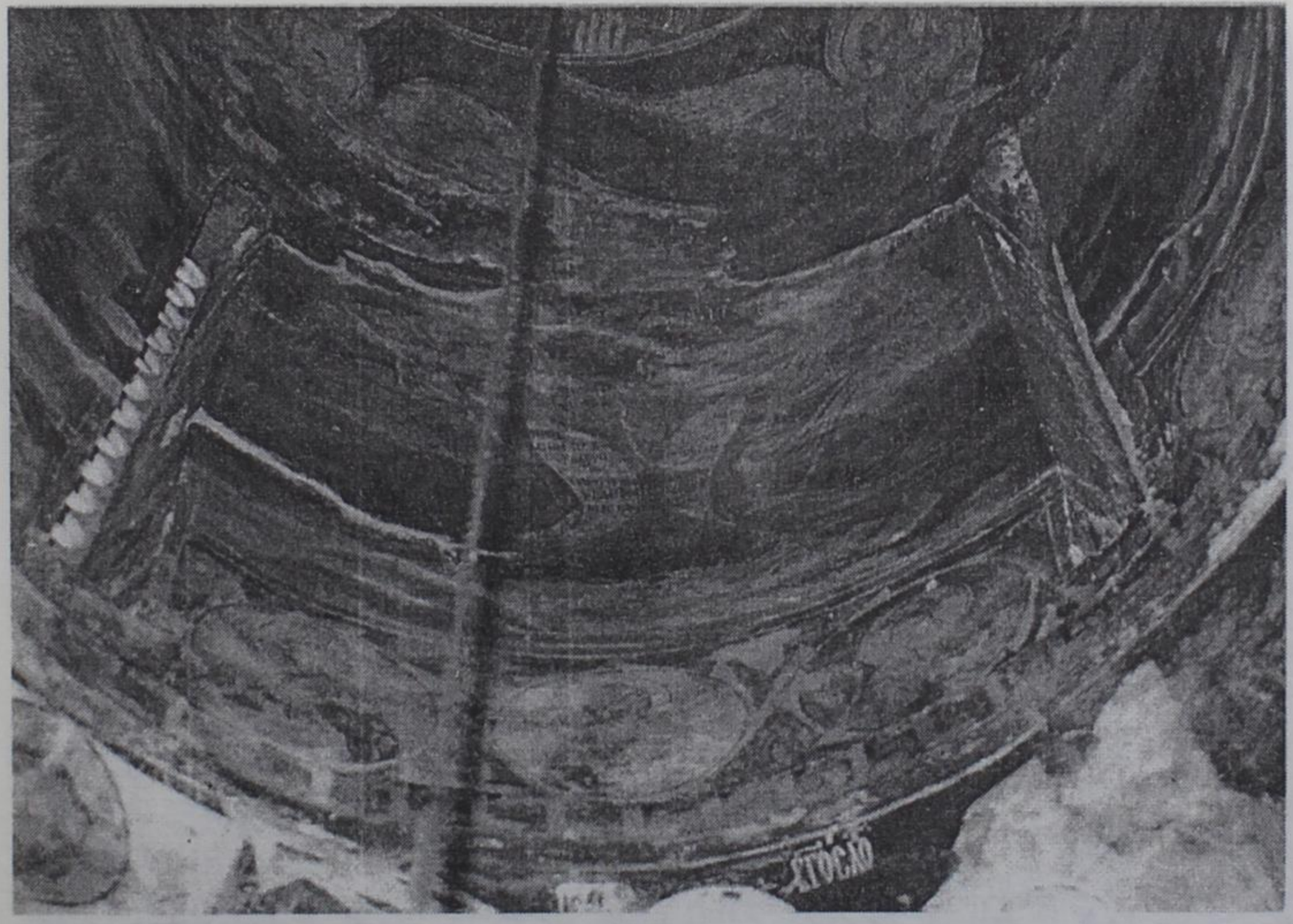
81 О томе в. *D. Popović, The Cult of St Petar of Koriša. Stages of Development and Patterns,* Balcanica XXVIII (1997), 181-211.

tion the conclusion was made that there were remainings of three layers of wall paintings in the interior of the temple.

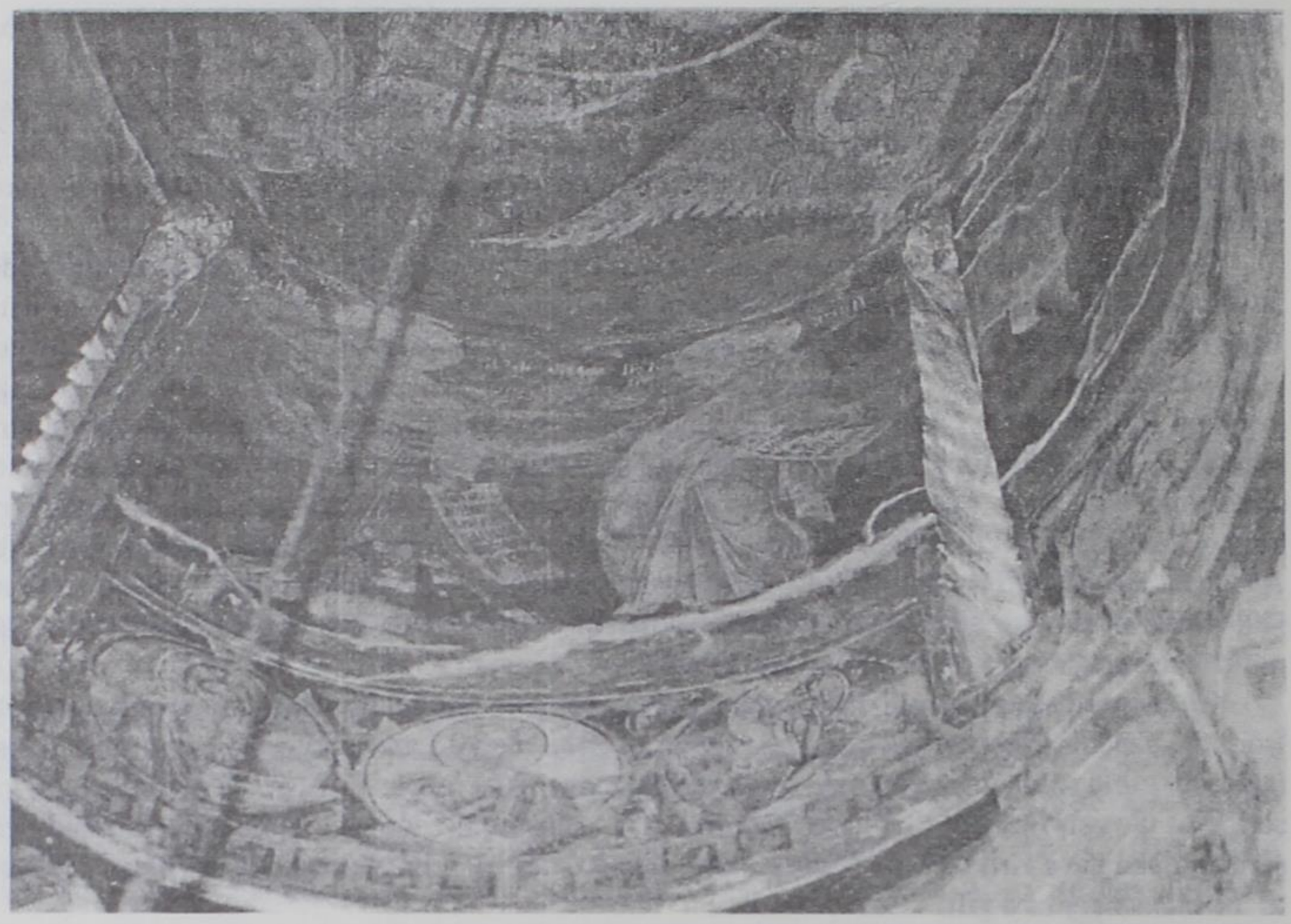
The earliest painting was done by russian painter Dikij in 1938./39. and it covers allmost the whole surface in naos, including the icons on altar partition. A bit older and very poor painting was found in lineta above the west portal (Deizis), and by its art features and paleographical characteristic of titles it could date from the XIX century.

The youngest painting was preserved only around and under linete above the west portal and in the dome of naos, more precisely in tambura and pandantifi. The dome painting could date from the end of the XV till the beginning of the XVI century, first of all by its style closeness with picturesque entirety in monastery Prohor Pčinjski, Gornjak and in church in Orlica. Eight stand up figures of the Old Testament prophets were painted in tambura of the dome (Avakum, Jezekilj, Sofonija, Isaija, Ilija, Danilo, Jona and probably Malahija). Under it the frieze of saints overgrown with vines was painted with portraits of some of the Old Testament figures (Solomon, young Zaharija, old Zaharija, Jeremija, Jelisej, Melhisedek, Ananija, Azarija, Misail, Mojsije, Aron and David). On pandantifi Evangelists were painted in their studies (Matej, Marko and Luka), while Jovan with his disciple Prohor is shown on Patmos island. Among Evangelists one can notice the appearances of Keramion and Mandilion.

Ktitor inscription from 1398./99. above the west gate of church which represents excerpts from the chapter of monk German and chapter of duke Stefan Lazarević which were fully translated, illegible spots were cleared, while the damages were repeared. In the first part of the inscription we can find out that monk German was restoring the temple, while in the second part serbian duke gave Krivi Vir on Morava, area of Bo(...)vce and three vineyards in village Lipovac to the monastery as a gift.

Слика 1. Авакум и Језекиљ/Соломон, Захарија млади, Захарија стари

Слика 2. Софонија и Исаија/Јеремија, Јелисеј, Мелхиседек

Слика 3. Илија и Данило/Ананија, Азарија, Мисаил

Слика 4. Јона и Малахија (?)/Мојсије, Арон (?), Давид

Слика 5. Јеванђелист Јован са Прохором

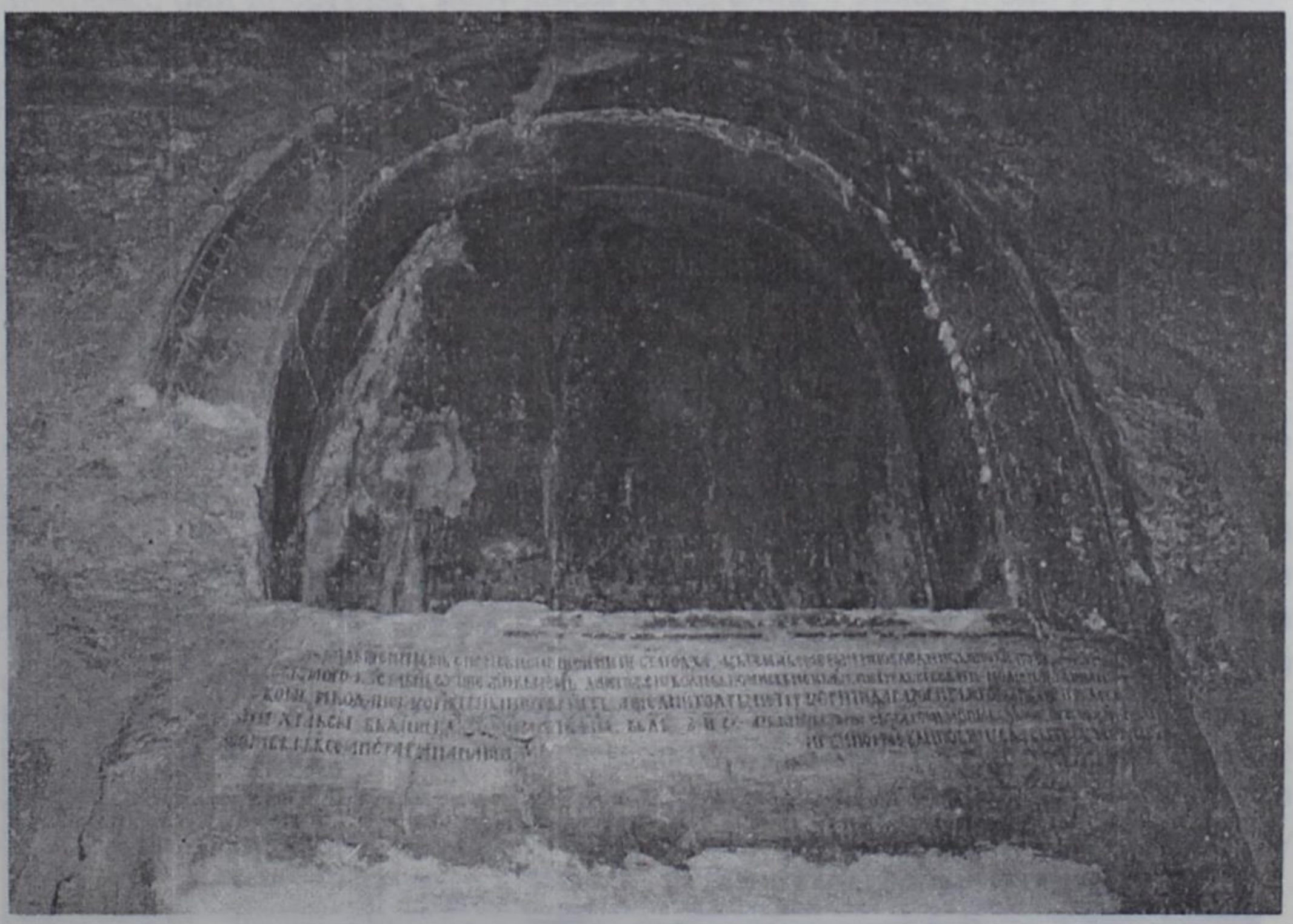
Слика 6. Јеванђелист Лука

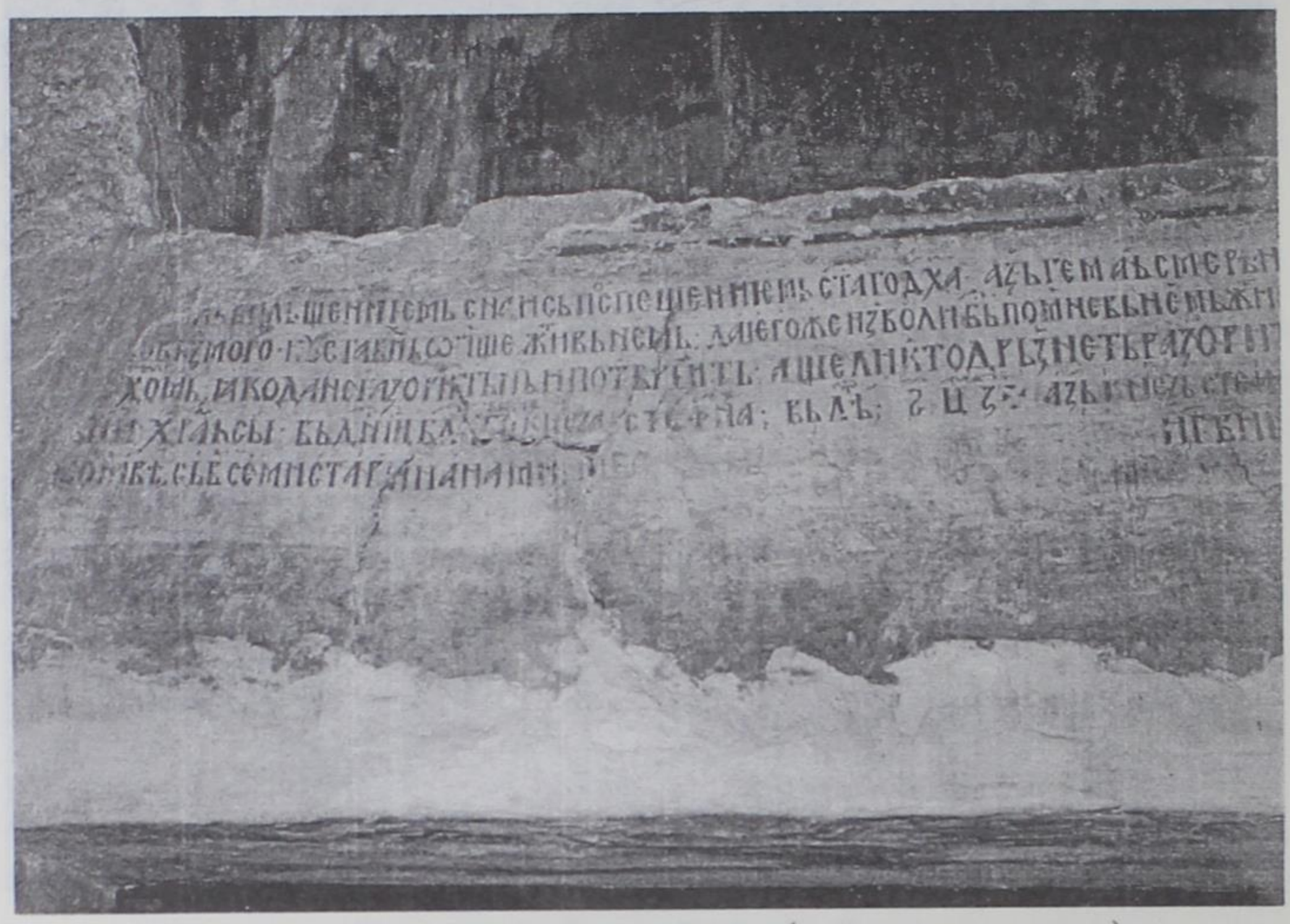
Слика 7. Јеванђелист Матеј

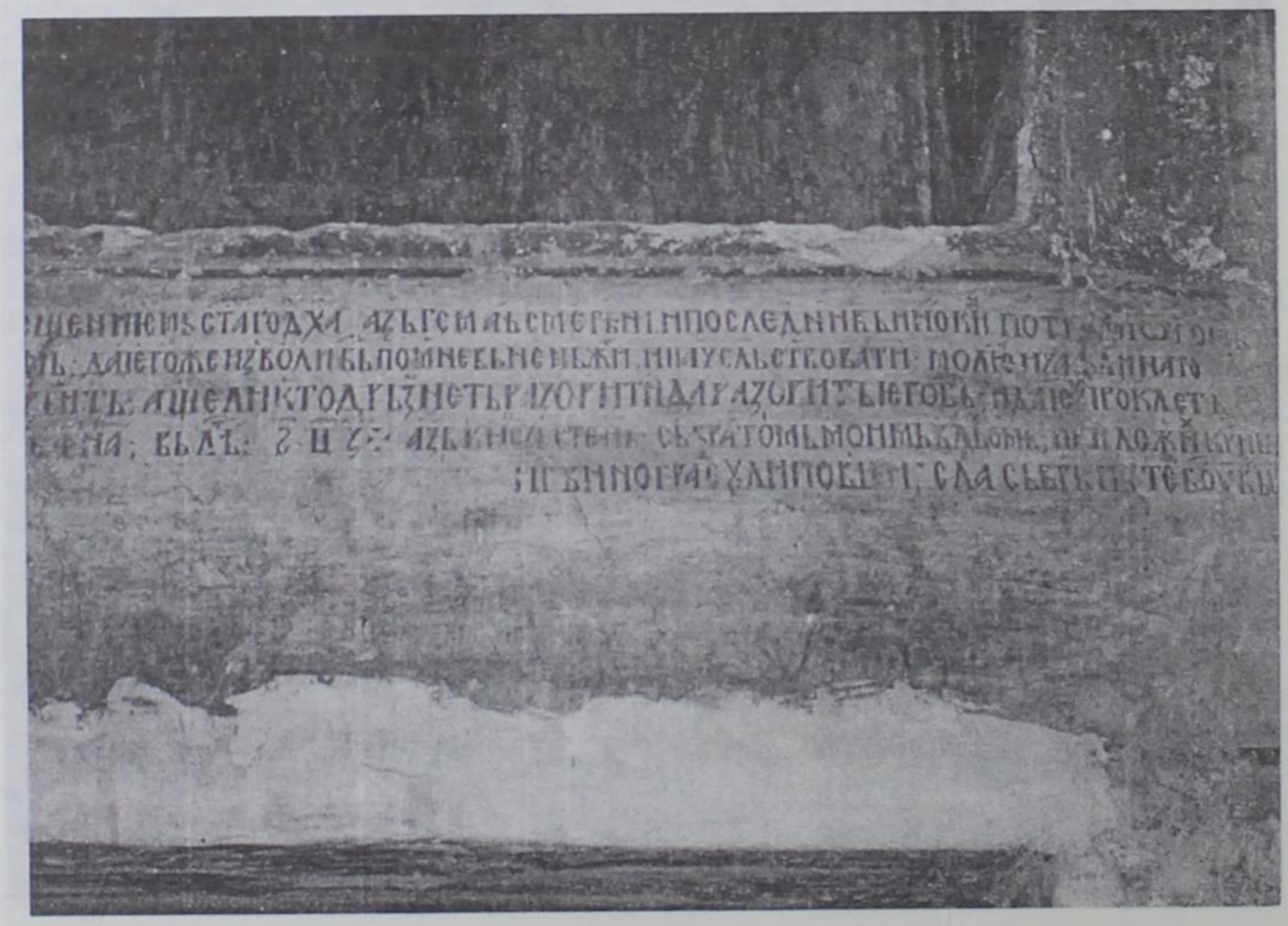
Слика 8. Јеванђелист Марко

Слика 9. Деисис и натпис монаха Германа

Слика 10. Германов натпис (лева половина)

Слика 11. Германов натпис (десна половина)

УДК 75.071.1 : 920

мр Миодраг Рогић

ЂУРА ЈАКШИЋ, ПЕСНИК И СЛИКАР "КАРАУЛЕ"

Ђура Јакшић (1832-1878), цењени српски песник и сликар, показивао је у целокупном свом стваралаштву изузетну доследност: певао је као што је сликао, а сликао је као што је певао. Романтичар не само по убеђењу и времену у којем је растао, он је у стиховима био близак Петефију и Пушкину, као што му је, у сликарству више него иједином од савремених сликара, близак, Ежен Делакроа. Јакшић није био дескриптивни поета који опева само оно што види око себе; њему су била ближа ноћна бдења и сањарења, они простори "међу јавом и мед сном". Такав је био и у сликарству. Савременици су му замерали да цртачке неспретности заклања "halb-dunkelom",[1] а њему је понајвише одговарало да своје историјске композиције посвети догађајима што се одвијају ноћу. Тако су настали једна његова песма и једна слика, подстакнути истинитим догађајем из ратне 1876.[2] године. Реч је, наравно, о подужој песми под називом Караула на Вучјој Пољани и о познатој композицији, која је временом стекла неколико имена, а два су најчувенија - *Одмор после боја и Караула.*

Занимљиво, пут Ђуре Јакшића кроз сликарство започиње и завршава се историјским композицијама. Прва, *Бој Црногораца са Турцима* "(1846) најављује једну успешну каријеру, а последња - *Таковски устанак* (1876-78),[3] дело је уметника што за свога тегобна и бурна живота није много среће осетио. Нешто пре тога - током 1876. или, можда, с почетка наредне године - настала је слика, која поред Одмора после боја и Караула има и друге називе - Ноћна straжа, После боја и На стражи (данас се чува у београдском Народном музеју). За мене, она је најпознатија као Караула, јер се, поред осталог, на тај начин веже за нешто раније насталу песму што у наслову носи исто име.

Да је био истовремено поета и живописац показао је Ђура Јакшић у више наврата. У Кикинди, на северу Баната, где се први пут искрено заљубио и као многи млади пропевао, најпре је стиховима овенчао деву свога срца, лепу

---

1 Д. Медаковић, *Српски сликари XVIII-XX века*, Нови Сад 1968, 189.
2 М. Јовановић-Н. Кусовац, *Ђура Јакшић сликарство*, Београд 1978. 115.
3 М. Јовановић-Н. Кусовац, *нав. дело.*

Милу Поповић, чији је отац-кафеџија држао кафану "Код белог крста", а онда ју је - те исте, 1856. године - представио на чувеном портрету *Девојка у плавом*.[4] И како не ретко бива, Мила је пошла за другог, за Ђурку Рајковића, и - настанивши се у Новом Саду - постала глумица, али је иза ње остала чувена песма која се и данас радо слуша:

Ана точи, Ана служи,
Ал' за Милом срце тужи.

Ништа мање славан, "образ" Девојке у плавом, једне од три лепотице које је овенчао Јакшић, и данас је један од најлепших портрета у српском сликарству XIX века.

Године 1862. у писму насловљеном свом великом пријатељу Даничару, преводиоцу Сервантесовог Дон Кихота, Јакшић је напоменуо да је вољан да наслика убиство Карађорђа, а ако у томе не успе - да ће то опевати.[5] Више него на портретима, Јакшић је баш на историјским композицијама показивао двојство своје несумњиве даровитости - оно што је Лазар Трифуновић назвао "јединством песничке и ликовне мисли" и, даље, "да је синтеза поетског и ликовног једна од најважнијих одлика Јакшићевог стваралаштва".

Позната по много чему, *Караула* или *Одмор после боја* не само да је типична за Јакшићев однос према пејзажу већ је и карактеристична за српско сликарство до појаве Милана Поповића и Милоша Тенковића. Узбудљив догађај везан за караулу на Вучјој Пољани, у ноћи између 4. и 5. октобра 1876, током првог српско-турског рата, када је група од пет војника-граничара пружила херојски отпор и зауставила две стотине турских војника, подстакао је најпре песника Јакшића да се јави у листу "Отаџбина" Владана Ђорђевића, лекара, песника, касније градоначелника Београда и обреновићевског министра, следећим стиховима:[6]

"Насред куле карауле,
Око ватре на огњишту
Стражари се искупили...
Ватра гори, пламен лиже
И по тамни дуварови
Горостасне сенке диже,
Ко да ј' рада из прошлости
У ватреној занетости
Витезове да нaниже
И тим време доба давна
С нашим даном да изравна".

Дуга, чак предуга, ова песма је, на начин типичан за романтичарску поезију, набијена осећањима, истицала не само подвиг наших крајишника, од којих је један, по имену Илија, пао јуначком смрћу, већ је певана у духу ро-

---

4 Л. Трифуновић, *Ђура Јакшић сликар и песник*, Београд 1978, 54.
5 Л. Трифуновић, *нав. дело*, 54.
6 Дела Ђуре Јакшића, I, песме, Београд 1911, 236-240.

дољубивог песништва коме су и уредник Ђорђевић и песник Јакшић несумњиво припадали.

Убрзо се огласио и сликар Јакшић. Овог пута настало је снажније и убедљивије сликарско дело - *Караула*. Песник је био на услузи сликару. Поета будења и снова, Јакшић је, а прилика је била лепа, изградио узбудљиво сведочанство о јуначкој групи људи што су издржали неравноправну борбу и сада се, опхрвани умором, одмарају крај ватре. Иза њих су ноћ и смрт, представљени хладним плавим и зеленим, а пред њима, симболика је очигледна и њу је давно запазио један од најбољих тумача сликарства Ђуре Јакшића, Бранко Поповић, написавши у Уметничком прегледу да је то - "ватра, вечни огањ - живот".[7] Плава копрена смрти прекрила је небо позади косо истуреног зида у чијем се подножју налазе три људске фигуре, а четврта, очито стражар, искорачује са сцене. Оно што су, на пример, дозвољавали себи искусни сликари као, рецимо, позни Тицијан или Јакшићев бечкеречки учитељ Константин Данил, остављајући недовршене партије руку на портрету супруге, Софије Дели, чинио је сада, не случајно, наш мајстор, сликајући намргођене и умором савладане граничаре. Та румена, пунокрвна лица, слична лицима Гојиних земљака из рата Шпанаца против Француза, загњурена су у топле шињеле српске стајаће војске.

Као ни на другим Јакшићевим платнима, ни овде природа није пријатељски расположена према човеку. У њој се догађају убиства, у њој се ратује, у њој се самује. У Јакшићевим ноћима није било места за дионизијске свечаности. У њима нема, ни у стиху ни на платнима, љубавних сцена нити веселих згода; напротив, све је испуњено драматичним збивањима. Као и песник, и сликар Јакшић сликао је платна на којима је човек у средишту пажње. Људи слични Ђури Јакшићу виде природу на посебан начин: она је препуна сени и тајанства, у њој је све заогрнуто слутњом, а предео је тек партилац догађаја. Јакшићу није одговарало да пева о изгледу манастира Горњака, али је радо певао о путу кроз ноћ према Горњаку. Опевајући је, природу Јакшић није гледао на начин Војислава Илића и Јована Грчића Миленка, нити је, на платнима, пејзаже видео очима Милана Поповића и Милоша Тенковића. Међутим, једно му се не може оспорити - увек је био доследан свом представљању природе.

Зна се ко је учествовао у боју око карауле на Вучјој Пољани октобра 1876. године и свуда се наводи да је она на српско-турској граници, али историчари уметности нису дали одговор где се она тачно налази. А граница између Кнежевине Србије и Турске царевине, у то време, била је дуга и простирала се од Тимока до Дрине. Караула се, према сведочењу поузданог Милана Ђ. Милићевића, налази на "сувој ужичкој граници", коју је, на упорно тражење Књаза Милоша Обреновића, у пролеће 1830. поставила руско-турска комисија.[8] На планини Јавору, између места Тисовица и Васиљевићи,

---

7 Б. Поповић, *Ђура Јакшић, Уметнички преглед* (Београд 1938) 390.

8 М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија, II*, Београд 1876, 724.

недалеко од манастира Ковиље, а отприлике на пола пута између Сјенице и Ивањице, била је караула Вучја Пољана око које су вођене жестоке борбе.[9] После успеха код Шуматовца, како је рат потрајао, а наша војска, убрзо се показало, недовољно обучена, слабо одевена, скромно наоружана и с командним кадром без ратног искуства, готово је морала да доживи пораз код Ђуниса. И док су се велике силе, Аустроугарска и Русија, договарале иза леђа Срба о томе коме ће припасти Босна, а генерал Черњајев, заједно са руским добровољцима, напустио своје ратне другове, Кнез Милан потражио је спас у примирју. Ипак, стечена су нека драгоцена искуства. Годину дана касније она ће дати плодове: децембра 1877, овог пута припремљена и боље вођена, српска војска у незадрживом налету ослободила је редом Ниш, Пирот, Лесковац и Врање.

Историју овог херојског времена писао је Слободан Јовановић живо и упечатљиво, на начин лепе књижевности.[10] У поезији, међутим, Ђура Јакшић није Караулом на Вучјој Пољани досегао највиши ниво, али је зато - како је написао Лазар Трифуновић - "од свих Јакшићевих дела, *Караула* највише слика".[11]

Summary

Miodrag Rogić

DJURA JAKŠIĆ, THE POET AND THE PAINTER OF "WATCHTOWER"

The exciting event on Vučja field on the 4th and 5th of October in 1876. when group of five soldiers - frontiersmen offered a heroic resistance and stopped two hundred turkish soldiers, inspired a poet and a painter Djura Jakšić to extol the heroic deed in a rather long poem "Watchtower", and then to paint it. Powerful and convincing work of art which has several titles: "Rest After Battle", "Nightwatch", "Watchtower", "After the Battle", and "On Guard". The painting is kept today in the National museum in Belgrade. Djura Jakšić did not achieve his highest level of poetry in the poem "Watchtower", but the author of this summary must quote the words of Lazar Trifunović who said: "Of all Jakšić's poems, "Watchtower" paints the most".

9 *Благо на путевима Југославије*, Београд 1983, стр. 362, мапа 33 и 34.
10 *Сабрана дела Слободана Јовановић*, VIII, Београд 1934, 1-89.
11 Л. Трифуновић, *нав. дело*, 172

Караула (1876), Уље на платну, вел. 610 x 810 mm,
Потписано десно доле: Ђ. Јакшић,
Народни музеј у Београду, инв. бр. 376

УДК 930.85 "1907/1910" : 929

мр Ненад Макуљевић

ПУТОВАЊА МИЛАНА МИЛОВАНОВИЋА ПО СТАРОЈ СРБИЈИ, МАКЕДОНИЈИ И СВЕТОЈ ГОРИ 1907-1910

Прилог проучавању путовања српских уметника

Од почетака новог доба па све до данас примећено је истакнуто место које су путовања уметника заузела у изградњи света уметности. Током тих путовања уметници су упознавали друге средине и културно наслеђе прошлости, бележили драгоцену грађу за сопствене инвенције и стварали уметничка дела. Један од задатака који се налазио пред сликарима, архитектима и илустраторима био је бележење старина. Овај поступак имао је за циљ у првом реду прикупљање података са терена. Уметници су тако наручиоцима овог посла доносили тачне снимке изгледа појединих грађевина, сликаних и вајаних украса из прошлости и удаљених предела.

Код Срба процес укључивања уметника у изградњу сазнања о националним старинама започиње у XVIII веку. Он је тада имао верско - политички карактер. Графике српских манастира Дечана, Студенице, Хиландара као и манастира са подручја Карловачке митрополије намењене популисању култних места или изградњи верско - политичког програма архијереја Карловачке митрополије доносиле су и изгледе манастира, њихових цркава и зграда као и околине у којој су се налазили.[1]

У XIX веку, по ослобођењу Србије од турског ропства, видан је успон историјско - уметничких проучавања у чему истакнуто место добијају српски уметници. Они по захтевима носиоца власти или пак државних културних институција обилазе Србију и простор на коме живи српски народ и на коме

1 Д. Давидов, Историјски увод, Јерусалим и српска култура, Јерусалим и Христофор Жефаровић, Х. Жефаровић, Описаније Јерусалима, приредио Д. Давидов, Нови Сад 1973,7-50; Исти, Српска графика XVIII века,Нови Сад 1978;. Исти, Хиландарска графика, Београд 1990. За тумачење представа манастира упор.: Р. Михаиловић, О Жефаровићевом бакрорезу Св.Стефан Штиљановић, Манастир Шишатовац, Београд 1989, 256-259.

се налазе споменици српске прошлости. Са ових путовања они доносе како цртеже старина тако и писане извештаје јер се њихова стручна оспособљеност, изграђивана на уметничким академијама, није заустављала на цртачком умећу, већ је подразумевала и познавање иконографских тема као и стилских токова у уметности прошлости.

Хронологија уметничких путовања српских уметника започиње по ослобођењу од Турака. Већ на једном од првих истраживачких подухвата изражена је блиска сарадња истраживача старина и сликара. Приликом проучавања натписа из Жиче 1822. године у пратњи Димитрија Давидовића налази се и зограф Јанко Михаиловић који преписује натпис.[2] Димитрије Аврамовић обилази током четрдесетих година манастире по Србији и Светој гори.[3] Стева Тодоровић, за потребе представљања Србије на Славенофилској изложби у Русији 1867, заједно са Миланом Милићевићем, обилази, по налогу Српског ученог друштва, све крајеве Кнежевине и прикупља и црта етнографски материјал.[4] Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић у низу експедиција проучавају старине по Србији.[5] Ђока Миловановић обилази Србију и током низа година истражује етнографски материјал.[6] Ђорђе Крстић по повратку са минхенских студија, почетком девете деценије XIX века, путује по новоослобођеним српским пределима.[7] Путовања кроз Србију и српске пределе предузима и Владислав Тителбах који је остварио низ приказа етнографског материјала и српских насеља.[8] Укључивање уметника у истраживачке подухвате добија значајније размере крајем века. Тада они постају обавезни део научних експедиција. Од 1906. према пројекту Владе Петковића, при одељењу за српске и византијске старине Народног музеја, предвиђа се да се на научним експедицијама уметници баве копирањем фресака. [9] Тако истих година започиње систематско копирање фресака за Народни музеј. У експедицији коју је Андра Стевановић предводио по Македонији 1911. учествовао је, ради "цртања мотива орнаментских" Милан Бороjевић, учитељ цртања у Српској гимназији у Скопљу.[10]

---

2 Б. Вујовић, Уметност обновљене Србије 1796-1848, Београд 1986, 248.

3 П. Васић, Димитрије Аврамовић, Београд 1970, 57-66. Д. Медаковић, Стара виђења Хиландара, Истраживачи српских старина, Београд 1985,127-129,

4 Аутобиографија Стеве Тодоровића, приредила З. Симић-Милованович, Нови Сад 1951. 47-48.

5 С. Богдановић, Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић као истраживачи српских старина, Излози Српског ученог друштва, Београд 1978,7-81,Љ.Мишковић-Прелевић, Рад Драгутина Милутиновића и Михаила Валтровића на снимању средњовековних споменика у Србији, Излози Српског ученог друштва, 93-101.

6 М. Јовановић, Ђока Миловановић, Галерија САНУ књ.44, Београд, 51-57.

7 М. Коларић, Ђорђе Крстић, Београд 1977, 9,27.,

8 П. Ж. Петровић, Живот и рад Владислава Тителбаха, Владислав Тителбах акварели и цртежи,Београд 1931, 3-5.

9 В. Петковић, Извештај о раду у одељењу Народног музеја за српске и византијске старине у години 1906, Народна библиотека, Народни музеј и Музеј Српске земље у 1906 г, Годишњак Српске Краљевске Академије, (Београд 1907), 213-214.

10 Извештаји гг Андре Стевановића и д-ра Александра Белића по утрошеној помоћи из задужбине "Велиминиријанума", Годишњак Српске Краљевске Академије XXVI, (Београд 1912), 214.

У истраживачкој делатности српских уметника посебно место заузимају путовања Милана Миловановића по Старој Србији, Македонији и Светој гори 1907-1910. Она представљају једну од оних активности које су имале вишеструки значај и дале велики допринос упознавању српских старина. Досадашњи проучаваоци Миловановићевог дела углавном су се бавили икторалном анализом слика насталих на овим путовањима[11], док процес истраживање српских старина, иако је био познат, није побуђивао њихову нарочиту пажњу.[12] Циљ Миловановићевих путовања тумачио је Лазар Трифуновић који је закључио, на основу анализе активности политичко-просветног одељења Министарства иностраних дела- наручиоца ових обилазака Старе Србије, Македоније и Свете горе, да је млади српски сликар на том путу обављао поверљиве задатке и успут сликао.[13] Тако је, чини се, активност Милана Миловановића у целини остала несагледана и није уочен заједнички карактер свих делатности насталих на овим путовањима. Задатак овог рада је покушај утврђивања циља путовања као и анализа тада обављених активности Милана Миловановића.

I

Милан Миловановић је у периоду од 1907 до 1910, у неколико наврата, обилазио Стару Србију, Македонију и Свету гору. На ова путовања Миловановић је био упућен од стране Министарства иностраних дела са задатком да "обиђе по могућству све крајеве српске у Турској и сними - наслика што је могуће више предела, манастира, руина од градова, свих знаменитости које својом целином или остатцима потсећају на прошлост српску тих крајева, као и живаљ српски тих крајева, оба пола, како појединце тако и у групама - фамилијама - а у ношњи која живописно карактерише крај из кога су."[14]

Податке о овим путовањима оставио је понајвише сам Миловановић. У својим аутобиографским белешкама он записује да је по налогу српске владе обилазио српске старине на територији Турске.[15] У његовој документацији сачуван је и један низ докумената који говоре о овој његовој делатности. Прво његово путовање одвијало се током 1907-08 године. На њега је упућен као чиновник Министарства иностраних дела на просветном раду у јужној Србији.[16] Током 1909. путовао је по налогу Министарства просвете, [17] док је на

---

11 Упор.: М.Стевановић, Милан Миловановић, Милан Миловановић, Коста Миличевић, Народни музеј Београд, Београд 1960,16-17; Л,Трифуновић, Српско сликарство 1900-1950, Београд 1973, 67-74, В.Ристић, Милан Миловановић, Каталог изложбе Народни музеј, Београд 1986., 15-16.

12 Чињеницу да је Миловановић обилазио српске старине познавали су сви истраживачи његовог дела; упор.В.Ј. Ђурић, Милан Миловановић, Сликари и Вајари III, Београд 1964, 8-9, Л.Трифуновић, нав. дело, 67-74. В.Ристић, нав.дело, 15-16. Историјско-уметничка разматрања М. Миловановића уочио је, према сазнањима аутора овог рада, једино Б. Тодић који одбацује Миловановићеве ставове о Лози Немањића у Грачаници; упор. Б. Тодић, Грачаница, 1988, 72.

13 Л.Трифуновић,нав.дело,67-74.

14 Архив Србије,МИД-пп, год. 1907, ред 654. Упор. прилог 1.

15 Упор. М. Стевановић, нав. дело, 16-17

16 Исто, 16.

17 М. А. Миловановић, Господину Министру просвете и црквених дела -извештај од 2.августа 1909, Народни музеј у 1909 години, Годишњак Српске Краљевске Академије XXIII, (Београд 1909), 237-255

његов боравак на Светој гори 1910 утицала жеља краља Петра Карађорђевића.[18] Један цртеж унутрашњости манастира Крушедола из 1909. указује на могућност Миловановићевог истраживања српског наслеђа на територији Аустрије.[19]

Током 1907-1908 Милованович обилази Косово и Метохију, Македонију и Свету гору. Из тих година сачуван је низ слика тих предела, попут приказа Грачанице, Високих Дечана, Пећке патријаршије, Душановог моста у Скопљу као и многобројни изгледи Хиландара.[20]. У Хиландару је тада, по сопственом казивању, открио сликарство Георгија Митрофановића у трпезарији. На једној слици тада насталој, -играчи уз гоч,[21]- као и у његовим бележницама, налази се и низ сцена из живота народа на Косову.[22]

Током 1909. године Милованович одлази на једномесечно путовање на Косово ради, како у извештају наводи, истраживања Лозе Немањића. Иако је ова композиција била позната и ранијим истраживачима,[23] Милованович је истицао како ју је он открио. Он износи мишљење да се израда Лозе Немањића у Грачанци разликује од осталог сликарства стила карејске школе и да припада другим ауторима. У извештају наводи да је у Грачаници покушао да обави и неке конзерваторске радове "После дужег ресторисања покушао сам учинити неколико снимака али ми исти нису испали." [24]

Тада се Милованович одлучује на обилажење других цркава на овом подручју. Он посећује храмове у Липљану, Кијеву, Долцу, Будисавцима, Гораждевцу, као и манастире Девич и Пећку патријаршију. Милованович бележи да се у селу Чабићу налази лепа црква Петковица коју, по његовом казивању, нико од Срба до тада није посетио.[25]

Путовање на Свету гору у манастир Хиландар 1910. било је условљено, како сам Милованович наводи, жељом краља Петра I Карађорђевића. Краљ Петар је у пролеће 1910. посетио Хиландар и тада се упознао са манастирским духовним и културним наслеђем. Вероватно да му је тада пажњу привукао и циклус слика из трпезарије, рад Георгија Митрофановића, у коме је приказан живот светог Саве. Чувши да је овај циклус већ истраживао Милан Милованович, краљ се одлучио да истог сликара поново пошаље у Хиландар ради конзервације овог живописа.[26]

---

18 Према изјави коју је Милованович дао у разговору З.Кулунџићу ,З.Кулунџић, Разговори са београдским уметницима, Сликар Милан Милованович, Београдске општинске новине, (Београд 1939),787-788

19 Цртеж се чува у графичкој збирци Народног музеја у Београду. - инв. бр. 948.

20 Каталог Миловановићевих дела доноси М.Стевановић, нав.дело, 39-60; В. Ристић, нав. дело, неозначене странице.

21 В. Ристић, М. Милованович, кат. бр. 29,

22 Цртежи М. Миловановића са сценама из живота народа на Косову чувају се у Графичкој збирци Народног музеја у Београду.

23 Б.Тодић, нав. дело, 46.

24 М.А.Милованович, нав. дело, 238.

25 Исто, 241..

26 З. Кулунџић, нав. дело, 487-488

II

Резултати које је Миловановић донео са својих путовања, иако фрагментарно сагледани, јасно говоре о образованости и способности уметника, као и о комплексности задатака постављених од српске владе.

Током својих путовања Миловановић је, по жељи српске владе, на простору који обилази, насликао низ слика знаменитих српских старина. Његове слике Грачанице, Дечана, Пећке патријаршије, Хиландара и Душановог моста у Скопљу настајале су током путовања. Иако реализоване пикторалним језиком свог времена, са наглашеним истицањем светлости,[27] оне су испуњавале задатак наручиоца и финансијера Миловановићевих путовања па су у њима забележене кључне српске старине са простора Старе Србије, Македоније и Свете горе.

Слике са путовања допуњавали су Миловановићеви извештаји у којима он показује сопствена историјско - уметничка знања. Средњовековно сликарство у Дечанима и Грачаници он приписује Карејској школи. Сликарство каснијих раздобља Миловановић одређује према вековима настанка, чиме јасно раздваја стилска обележја старије српске уметности.

Посебну пажњу Миловановић је посветио иконографским карактеристикама храмова које је проучавао. Овај сегмент историјско уметничких истраживања имао је тих година код Срба већ скоро вишегодишњу традицију, а многа старија решења била су и даље присутна у црквеном сликарству. Тако је Миловановић могао да користи ранија научна сазнања, као и актуелна искуства црквених живописаца.[28] Изгледа да су у центру његових интересовања биле представе српских светитеља. На то указује проучавање Лозе Немањића 1909. и истраживање циклуса Светог Саве у Хиландару из 1907-08 као и из 1910. Уз ове композиције Миловановић описујући Пећку патријаршију наводи и друге примере из средњовековне иконографије, попут представе Христа Пантократора.[29]

У својим истраживањима Миловановић бележи и нека од битних обележја храмова које обилази. Он не зауставља пажњу само на фреско сликарству већ истиче и најважније култне карактеристике. У Дечанима бележи гробове светитеља који се ту налазе.Пружа податке о кивоту и моштима св.Стефана Дечанског. Описује и владарски трон на коме се налази Лонгинова икона св.Стефана Дечанског. Такође је приметио да је за време поправки у унутрашњости цркве "при намештању дрвеног патоса, покренут престо у висини за неколико сантиметара".[30]

Миловановић је део својих запажања посветио и архитектури. То је најистакнутије у описима Дечана.Упознат са радом Гедеона Јуришића Миловановић је покушао да продуби сазнања о дечанској пластици.У једној

---

27 Л. Трифуновић, нав.дело, 67-74

28 Иконографска тумачења могао је Миловановићу да пренесе Михаило Валтровић који је и открио младог сликара. М.Стевановић, нав.дело, 6-7.

29 М. Миловановић, нав. дело, 241.

30 Исто, 255.

декорацији над порталом он крст са љиљанима тумачи као стари српски грб.[31]

Резултати Миловановићевих путовања показују да је он покушао да путем слика и текста комплексно осветли српске старине које је проучавао. Овај приступ, који је заснован на принципима деветнаестовековног истраживања старина подразумевао је културну функцију храма а за циљ је имао бележење свих уметничких и материјалних вредности које су, без обзира на време настанка, говориле о животу и култури српског народа. Овако сложен приступ истраживањима старина показује Миловановићеву способност за обављање оваквих задатака која је и допринела одлуци власти да га упути у неослобођене крајеве Србије.

III

Циљ Миловановићевог путовања имао је вишеструку функцију. Процес истраживања старина још од ослобођења од турског ропства био је један од најважнијих националних задатака и као такав доприносио је изградњи идентитета народа и његовом међународном истицању. Уз ове опште оквире, истраживање неослобођених крајева имало је и јасне ангажовано - политичке карактеристике.

Милованович је на своје прво истраживачко путовање кренуо по налогу Министарства иностраних дела,[32] просветно-политичког одељења, које је било задужено за пропагандни рад па је тако и звано пропаганда.[33] Основни правац рада овог одељења био је усмерен према Старој Србији и Македонији где је српски интерес , због турске окупације и бугарске активности, био доведен у питање. У раду овог одељења истакнуто место имали су многи српски интелектуалци и научници тога доба попут Стојана Новаковића, Слободана Јовановића, Бранислава Нушића, Владана Ђорђевића.[34] Зато је рад на очувању српских културних и историјских вредности на овом подручју, као што су биле акције око Дечана и Хиландара,[35] и био изузетно истакнут .Тако је и Миловановићев рад био део активности овог одељења, што потврђује одобрење његове плате од стране министра иностраних дела Николе Пашића у коме се изричито наводи да је циљ његових путовања бележење српских старина.[36]

---

31 Исто, 247

32 Архив Србије, МИД-пп, год. 1907, ред 654.

33 С.Јовановић,Стојан Новаковић-личне успомене,Споменица Ст.Новаковића,Београд 1921,83-88.

34 Р.Љушић, Извештај Слободана Јовановића о посети српским конзулатима у Турској из 1894 године, Историјски гласник 1-2, (Београд 1987) 213-215.; Архив Србије, МИД-пп, ред 677, пп-бр. 2451,година 1894.;В.Стојанчевић,Стојан Новаковић у своме времену и историји српског народа,Стојан Новаковић личност и дело, Београд 1995,15-18. М.Војводић, Стојан Новаковић у спољној политици Србије, Стојан Новаковић личност и дело, 553-585.

35 Д.Батаковић, Дечанско питање, Београд 1989.Р.Радић, Хиландар у државној политици Краљевине Србије и Југославије, 1896-1970,Београд 1998,33-82. Н.Макуљевић, Однос између Србије и Хиландара у XIX веку, рад у штампи.

36 Архив Србије, МИД-пп, год. 1907, ред 654.

Миловановић је у својим извештајима доносио истраживачке белешке са територија које је обилазио. То је и утицало на одлуку Милоја Васића да један од извештаја објави у Годишњаку Српске Краљевске Академије[37] и да га тако уведе у историографију проучавања српске уметности. Миловановић је у својим извештајима и предлагао нека решења која би допринела богатству културног живота Србије. Он предлаже да се из Дечана за Народни музеј ископира фреска Спаситеља која се налази над улазом у наос и коју он сматра ремек-делом карејске школе.[38] У Будисавцима Миловановић храм доживљава као веома лепу цркву која би могла да послужи као модел малим црквама у Србији.[39]

Значајну политичку ангажованост имале су и слике, настале током путовања, Милана Миловановића. Оне су посматрачима показивале пределе из којих су тих дана константно допирале информације о крвавим сукобима.Историјској меморији Срба,присутној у историјској науци,предању и поезији,тако су надограђиване слике што је доприносило визуелизацији српске историје и мита као и изградњи визуелне свести о правцима политичке акције Србије.Коришћење сликарског умећа, а не фотографског, сведочи о жељи да се тај задатак што успешније обави јер управо је ликовни језик способан да изрази и пренесе публици савремене осећаје и визуре везане за предмет који се представља. Зато су слике Милана Миловановића српској јавности указивале на неослобођене крајеве, као и на њихову српску прошлост, чиме се сигурно доприносило активном укључивању ликовне публике у актуелне политичке догађаје.

Сведочанство овакве рецепције Миловановићевих слика доноси А.Г Матош када пише поводом његовог излагачког учешћа са групом Медулић 1910. " ...Па онда оморике на мору, на Егејском мору, на мору Ћирила и Методија, Светог Саве и Марка од Прилепа, на мору класичних чежњи и тамних атавизама пјесме Војислава Илића, на мору са плачем звона Светог Хиландара! Колика сличност између тих безазлених песмица познатих нам већ из Мокрањчеве збирке ! А над том неописивом идилом Орфеја, Демокрита и Сунчанице грозна реалност младотурског и комитског клања"[40]

Миловановић је националну ангажованост потврђивао у својим јавним наступима у ликовном животу Србије. Критиковао је југословенске изложбе и залагао се за организовање српских уметника.[41]То је и остварио у Српском уметничком удружењу где је као један од циљева поставио стварање уметности у националном духу.[42]

---

37 М.Васић, Народни музеј у 1909,Годишњак Српске Краљевске Академије XXIII, (Београд 1910),194-195.

38 М.Миловановић, нав. дело, 249

39 Исто, 239

40 А.Г.Матош, Поводом изложбе Медулића, Савременик, Загреб 1910, 803. према М.Стевановић, нав. дело, 18.

41 М.А. Миловановић, Изложба југословенске колоније, Дело, књ. 42, (Београд 1907) према: Изложбе у Београду 1904-1911, приредио М.Коларић, Београд 1990, 34-36.

42 Исти, Поводом прве изложбе Српског уметничког удружења, Дело, књ. 48, (Београд 1908), према: Изложбе у Београду 1904-1911, 71-73.

У периоду 1907-1910 Милан Миловановић је обавио неколико уметничких путовања по Старој Србији, Македонији и Светој гори. Упућен по задатку од владе Краљевине Србије, он је бележио цртежом, сликом и писаним извештајима српске старине на том подручју. Оваква активност Милана Миловановића била је део политичке акције коју је тих година водила Србија и имала је јасну друштвену ангажовану функцију. У предвечерје балканских ратова слике и описи српских споменика са неослобођених подручја доприносили су како упознавању националног наслеђа тако и изграђивању свести српског народа.Тако су резултати путовања Милана Миловановића били у функцији захтева српске државе и представљали један од видова уметничке активности која је била у служби националне политичке акције Краљевине Србије.

ПРИЛОГ 1

АРХИВ СРБИЈЕ, МИД-ПП, ГОД 1907, РЕД 654

" Министарство Иностр. Дела
ппбр. 5. Априла 1907.
Београд

На предлог Консуларног одељења решавам да се из кредита на достојније заступање, а рачунајући од 1-ог априла ове год. издаје Милану Миловановићу сликару, Динара : 240-две стотине четрдесет у злату месечно са задатком : да обиђе, по могућству све крајеве српске у Турској и сними-наслика што је могуће више предела, манастира, руина од градова, свих знаменитости које својом целином или остатцима потсећају на прошлост српску тих крајева, као и живаљ српски тих крајева, оба пола, како појединце тако и у групама- фамилијама а у ношњи која живописно карактерише крај из кога су.

председник
Министарског Савета
Министар иностр. дела
Пашић

5.Априла 1907 год,
Београд

Summary

Nenad Makuljević

NATIONAL WORK AND ART, TRAVELLINGS OF MILAN MILOVANOVIĆ ARROUND OLD SERBIA, MACEDONIA AND SAINT MOUNTAIN 1907-1910

(Enclosure to study of travellings of Serbian artists)

In the period of 1907-1910 Milan Milovanović published several art travellings arround Old Serbia, Macedonia and Saint Mountain. Sent with task of Goverment of Serbia Kingdom he wrote down picture and records Serbian antiquities on this region. Such activity of Milan Milovanović was a part of political activity which was led by Serbia and had clear social function. In

the eve of Balkan wars, pictures and descriptions of Serbian monuments from occypied regions contributed to introduction of national inheritage and building of the national conscience of the Serbian people. So the results of Milan Milovanović travellings were in function of requirements of Serbian state and represent art activity which was in service of national political activity of Serbia Kingdom.

М. Миловановић, Цртеж
Христа Великог
Архијереја, Народни музеј
Београд

М. Миловановић, Цртеж
унутрашњости манастира
Крушедол, Народни музеј
Београд

М. Миловановић. Грачаница

УДК 9 49.85 "1907/1910" : 929

др Владимир Стојанчевић

УЧЕШЋЕ СЕЛА ЛЕСКОВАЧКЕ КАЗЕ У ОСЛОБОЂЕЊУ 1877-78. ГОДИНЕ

Други рат за слободу и независност Србије Србија је објавила Турској 2. децембра 1877. године, а већ 6. био је заузет стратегијски важан Мрамор и ослобођено Прокупље. Два дана касније, службени извештај српске Врховне команде саопштио је како је "... једно одељење наше војске после упорне борбе, заузело непријатељска утврђења на *Чеченском мосту*, порушило овај мост. Тиме је сад пресечена непријатељска веза између Лесковца и Ниша у овом правцу". Сутрадан, 9. децембра турско становништво почело је да се евакуише из Лесковца, док су се добровољци Колета Рашића из Ниша, заједно са локалним усталим сељацима и нешто српских војника, појавили у Печењевцу и запосели пролазе на реци Јабланици, као и положаје код Винарца и Залужја. На глас да су и турске власти 10. децембра напустиле Лесковац, подигла су се и сва села између доње Јабланице и Мораве, па је 11. децембра Привремена управа Лесковчана, предвођена Нешком Митровићем, сачекавши на локацији Мире Колу Рашића са његовим устаницима, прогласила ослобођење Лесковца. По навођењу лесковачког учитеља Јосифа Хаџи Костића (који је био секретар Привремене управе): "Кад је ова чета дошла, сваког је изненадила, јер у њој бејаху на челу: *Коле Рашић, Таско и Ђорђе браћа Узуновићи, Ђоша Војиновић, коњички наредник, Влајко Миленковић, народни војник*, и још неколико добровољаца, а за овима иђаху сељани који беху из околних села лесковачких. Редак беше сељанин, који имађаше оружја, но сваки беше упртио по коју мотку, и ова му је све оружје било". Лесковац је, тако, био прво среско место, дотада у Турској, које се ослободило локалним снагама устаника и добровољаца.

Лесковачки срез (турска каза) обухватала је широко пространство, граничећи се на североистоку Пиротском, а на југу Врањском казом. Садржавао је неколико предеоних целина, издељених (углавном) по притокама Моравиним, односно по планинским заравнима и котлинама, пре свега у гравитационом подручју реке Власине, притоке Моравине. Ово наводимо

стога што се устанак села Лесковачке казе развијао према околностима ратне ситуације после ослобођења Лесковца. Та ратна ситуација у Лесковачкој кази трајала је равно месец дана - до завршетка битке на Копашници и Грделици, 8. и 9. јануара 1878. године. Важно је поменути да је Власотинце, други центар лесковачке казе, истерало представнике турске власти још 10. децембра и да су успоставили јаке утврђене страже према Грделици. Десно прибрежје Мораве, уопште, важило је као најзначајније устаничко подручје, не само до доласка јединица српске војске већ и неко време после тога, све до средине јануара 1878. године, када је започела битка за ослобођење Врања.

Ради лакшег прегледа подручја народног устанка у лесковачкој кази и суседним крајевима, топографски се могу догађаји локализовати на неколико рејона: на села у нишко-лесковачкој котлини са Власотинцем; на села у Црној Трави, Лужници, Знепољу и Власини са делом Грделичке клисуре; на Поречје; и на Пусту Реку са доњом Јабланицом. У ствари, сва села на северу од Топлице и Нишаве од Прокупља до Сићевачке клисуре, око Калне и Равног Бучја на Светониколском кланцу, затим даље у долини Темштице и предела Висок, као и Заплање и села на десној обали Мораве од Курвин града до Грделице била су у устанку. Затим токови река: Љуберађе, Дарковачке, Власине, Јерме и Божичке реке са масивима Чемерника, Варденика, Бесне кобиле, Пчињских врлети све до Козјака представљали су, на крају децембра и почетком јануара 1878. године, нова подручја антитурског устанка. А на левој обали Мораве то су били: крај око Грабовнице, Вучја, Чукљеника; у Јабланици Бошњаце, Војловица, Винарце, Печењевце и део Пусте Реке. Сва ова територија - на истоку обухвативши и извориште реке Струме са Граовом, Мраком и дела Крајиште, а на југу Изморник и Гњиланску Криву Реку - које је ослободила српска војска у јануару 1878. године, била је истовремено и друго подручје великог народног покрета и устанка тих предела. У даљем излагању навешћемо само главније догађаје и личности из устаничког покрета села лесковачке казе, са напоменом да је од горе напоменуте територије коју је - на истоку и југу ослободила српска војска - једна њена добра половина, по одлукама Берлинског конгреса, била уступљена Бугарској, односно враћена Турској.

На простору Пусте Реке до Печењевца српској војсци, односно појединим њеним одељењима, посебну помоћ пружили су устаници села: Пуковца, Брестовца, Кочана, Печењевца, Винарца. А преко Мораве, узводно од Чеченског моста, за везу са Власотинцем, српска Врховна команда одредила је сељаке села Барбеша и Гркиње, "којима су биле раздељене пушке и придодати и одабрани војници са подофицирима стајаће војске, да устанике у руковање са оружјем обучавају, устаничке чете устројавају и Турке у свим правцима узнемиравају".

Власотинце је, у ствари, био центар и главно упориште народног устанка на десној обали Мораве, на територији лесковачке казе. После ослобођења варошице, 10. децембра, Власотинчани са сељацима околних села били су у пуном устанку бројећи, према приликама, од неколико стотина устаника -

бораца на предстражама према Турцима до 1000-1200 бораца. Већ 11. XII они су заробили 170 Турака, а 12.XII код Орашачког моста и Козарачке чуке тукли су се са турским низамом - редовном војском, добили битку и заробили 25 низама. На Косовици, 16. XII и 19. XII Власотинчани - њих око 1200 устаника, сударили су се са око 4000 Турака, и уз обостране велике губитке, били приморани да се повлаче, одржавши ипак бојни поредак и кључне позиције за одбрану Власотинца (тада су погинула два брата стрнчевића Стојан и Јован Стоилковићи). Но долазак једног батаљона српске војске са потпуковником Јованом Поповићем и једном батеријом топова, 22. XII приморао је Турке на повлачење у Грделицу. Десетак дана касније, долазећи из Радомира и Трна, преко Пирота, у Власотинце је стигао и Добровољачки корпус потпуковника Ђоке Влајковића. Устанак се тада проширио и на села Ладовицу, Косовицу и Сејаницу, са околним насељима. Већи и мањи окршаји били су свакодневни током 10-15 дана, тим пре што је Црна Трава узела најактивније учешће на овом сектору.

Црна Трава се подигла на устанак још 13. децембра 1877. године, кад је Коле Рашић са својом четом, ојачаном и лесковачким добровољцима, дан раније из Лесковца стигао у Власотинце пошто је био именован за команданта свих добровољачко-устаничких чета на простору од Чечине до Грделичке клисуре. Устанак Црнотраваца био је олакшан претходним припремама које је био извршио познати Нишки комитет, чији су чланови - и представници својих места и подручја - били: поп Стеван Поповић, поп Милентије Стојановић, трговац Тоза Ђокић и Станко Илић - сви из Црне Траве. Затим Тричко Момчиловић и Хаџи Анђелко Митровић (Димитријевић) из Рупља под Чемерником, као и Данко Митровић из Брода. "Они су са усташама (устаницима) држали позицију од Новог Села до Врле Реке." Упутства, наредбе и муницију добијали су од потпуковника Јове Поповића и Стојиљка Барнодолца, једног од "главних организатора устанка и предводника Власотинчана, који је био додељен штабу Ђоке Влајковића." (Први Црнотравац који је испалио пушку био је неки Радоило Ракић), а на Чемернику човек који је испалио два трешњева топа на Турке, који су се упутили из Трна ка Власини и Врању био је ковач из Козарнице - деда Мирча. За време битке на Грделици, 9. јануара 1878. године, 150 Власотинчана и Грделичана јуришем је освојило мост на Морави и чувене грделичке ханове - који су тада служили као низамске касарне. За то време на Власини је поп Тома Михајловић подигао своје парохијане и страже и потукао низам (па је тада погинуо Цветко Стојановић и ранио се Златко Стевановић). Око 900 устаника из грделичких и власотиначких села учествовало је у првим редовима борбе на Грделици 8. и 9. јануара, а затим наставио и са прогонима Турака - у саставу Српске војске све до заузећа Владичиног Хана 11. јануара 1878. године.

У међувремену, одмах по ослобођењу Лесковца, села доњег Поречја, подигла су велики устанак са центром у селу Вучју. Тако се 212 устаника из села: Чукљеник, Велико Трњане, Стројковце, Велики Поток, Радоњица, Бунуша, бранило неколико дана из опседе у Дилавер-беговој кули у Вучју,

под командом наредника српске војске Влајка Стојановића. Турско-арбанашки пораз је 22. XII достигао врхунац: 140 мртвих и 12 убијених коња, што је за последицу имало расуло арбанашког башибозука и њихово бежање из Ветерничке клисуре, пред усталим сељацима Клисуре и горње Пољанице. Бој на Вучју био је 20. децембра, а "сутрадан, по боју, у Вучје и околна села дошле су неке мање јединице Шумадијског корпуса, поселе цело подручје и узеле у заштиту цео крај од даљих турско-арбанашких напада". За време битке на Копашници и Грделици, 8. и 9. јануара 1878. године Друга шумадијска дивизија ослободила се изворишног дела Вучјанске и Ветерничке клисуре и операције пренеле у Пољаницу. Колики је био одзив сељака за борбу против Турака видело се и по томе што је Степа Степановић, тада пешадијски поручник, од њих саставио читав батаљон "с пушкама спредњачама."

Са Клисурцима, Пољаничани су се посебно одликовали у борби за Врање. Међу овима посебно су се истицала села: Градња, Големо Село, Студена, Тумба, Крушева Глава, Мијаковац, Влахова, Дреновац и Секирце, а од вођа попови Симеун Стоилковић и Василије и Стојиљко Поповић. Продирање Прве шумадијске дивизије долином Мораве знатно су помогли устаници села на левој обали Мораве - из Несврте, Јастрепца и Летовишта, а од Клисураца - Ветерничана истицали су се сељаци Вине и Мирошевца, за које је Мита Ракић, поред осталог, записао "чим од куће - пушку на раме; јуначни су; зимушњег рата много су ваљали нашој војсци, где које место сами су држали и бранили или нападом и освојили".

На сектору операција Тимочког корпуса мање борбе биле су вођене 6. јануара, код Бријања и Кацабаћа, 7. јануара код Дубова и Придворице, а 8. јануара у селу Кривач. Праве борбе, међутим, вођене су 8. јануара, такође и 21. јануара код села Медвеђе, која је потпуно очишћена од арбанашког башибозука.

У Јабланици борбе са Арнаутима вођене су у селу Бошњаце и у Војловици коју је бранило 70 сељака устаника и добровољаца из села: Винарце, Д. Стопање, Г. Стопање, Трњане, Власе, Синковце, Тогочевце, Цекавица, Врановци, Велика Стриковица, Мала Војиловица. Војиловчанима су у одсудном часу помогли Бошњачани да се Арнаути неповратно одбију не само из В. Војиловце већ и из свих околних села. Даље, велику услугу српској војсци у наступању учинили су Стоша Станојевић из Гегле, као путовођа, и Миленко Цветковић из Шилова. Из општине ивањске заслужан за истеривање Турака и Арнаута је Милан Миленковић из Обрежја, а у одбрану цркве у Бошњаку - Бошњаце- истакао се као "добровољац" неки Миленко Н. из чете Колета Рашића са још деветорицом својих другова.

Примери које смо навели нису једини у ослободилачком покрету лесковачких села за истеривање Турака 1877/78. године. Нису наведени ни сви окршаји и оружани сукоби. Међутим, као знак признања српске Врховне команде, неколико десетина најистакнутијих добровољаца и устаника било је одликовано медаљом за храброст или неким од ордена Кнежевине Србије за заслуге стечене у рату. (Њих смо навели - у свом раду о Добровољцима у сас-

таву Српске војске 1877/78.). Улога ових представника појединих села, као и учешће читавих села у ратовању са Турцима, у сваком случају није било мало, а то су - својевремено - истицали и водећи људи из државне управе и војске Српске Кнежевине, али и други: савременици - учесници у Другом српско-турском рату 1877/78. године. Било би од великог научног значаја, али и шире друштвене потребе, ако би се неко од млађих научних радника прихватио да детаљније истражи ову занимљиву проблематику из наше народне прошлости, а пре свега са лесковачког подручја.

Учешће села лесковачке казе, у сваком случају, било је од значаја и за укупан исход Другог српско-турског рата, а свакако представља и не мање важан сегмент за потпуније конципирање војне историје овог рата, који је довео до ослобођења скоро целог слива Јужне Мораве и територије данашње југоисточне Србије.

Summary

Vladimir Stojančević

THE PARTICIPATION OF VILLAGES IN LESKOVAC COUNTY IN BATTLES FOR LIBERATION OF SERBIA

Serbia declared its second war for Liberation and independance to Turkey on the 2nd of December in 1877. Soon, the Turkish population started to evacuate from Leskovac and its vicinity, and Koleta Rašić, a volunteer from Niš, together with local peasants, took possesion of passages on river Jablanica. The news that Turks retreated from Leskovac raised all villages between lower Jablanica and Morava. War situation in Leskovac county lasted for a month - untill the ending of the battle in Kopašnica and Grdelica on the 8th and 9th of January in 1878. The right shore of South Morava was considered to be the most important rebel territory, not only till the arrival of Serbian army, but certain period of time after that, untill the mid - January in 1878 when the battle for liberation of Vranje started.

УДК 72.071.1 : 929

мр Тошева Снежана

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ РАДА СВЕТОЗАРА ЈОВАНОВИЋА СТАРИЈЕГ У ЈУГОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ

Обнова историјских стилова у Европи током деветнаестог века одразила се и на развој градитељства у Србији. Академски стил постаје званични стил државе која подиже монументална здања, док, истовремено, ове тенденције полако освајају и широке слојеве грађанства, тако да је у духу академизма подигнут и велики број породичних кућа и стамбених зграда. Крајем деветнаестог и почетком двадесетог века архитектура академизма у Србији, обележена израженом обновом ренесансних елемената, претрпела је знатне измене, како у погледу просторног решења основе, тако и у погледу третмана спољне композиције која постаје знатно слободнија у односу на претходни период.[1] У овом раздобљу, за потребе државе, саграђен је велики број репрезентативних грађевина, као што су: судови, начелства и гимназије. Осим монументалних здања, подигнут је и велики број скромнијих установа попут основних школа, болница и касарни, као и стамбених зграда.

У овој фази развоја новије српске архитектуре посебно се својом креативношћу истичу Јован Илкић, Милан Антоновић, Данило Владисављевић, Никола Несторовић, Драгутин Ђорђевић, Бранко Таназевић, Димитрије Т. Леко и Милорад Рувидић, као аутори антологијских пројеката. Студирајући у различитим европским центрима или на Техничком факултету Велике школе у Београду, многи од њих су постали искрени пропагатори и присталице историјских стилова, преносећи своја знања кроз здања која су градили по Србији. Генерација архитеката која је деловала на размеђи двају векова одиграла је значајну улогу у архитектонско-урбанистичком уобличавању многих градова, по узору на средњоевропска струјања у архитек-

1 Б. Несторовић, Архитектура Србије у XIX веку, необјављени рукопис, Архив САНУ, Историјска збирка бр. 14410, 341-342.

тури, прилагођена свим специфичностима средине произашлих из посебних националних, политичких и социјалних прилика.

Интензивна градитељска делатност у градовима, варошима и варошицама крајем деветнаестог и почетком двадесетог века била је обележена радом Грађевинских дирекција Министарства грађевина, у којима је радила читава генерација архитеката који су углавном остали анонимни. Радећи у сенци признатијих колега, ван Београда, остали су сасвим неоправдано на маргини главних токова новије српске архитектуре, иако су својим радом значајно обележили архитектонско-урбанистички развој и уобличавање многих градова у Србији. Тек ће обимнија истраживања делатности грађевинских дирекција и секција у архивима појединих градова открити њихово стварно место и значај у новијој српској архитектури. Као извршиоци великих градитељских подухвата државне управе која је, подижући јавне објекте, имала значајну улогу у уобличавању градских центара, израдили су велелепна здања широм Србије.

Међу градитељима који су у овом периоду службовали у србијанским окрузима Министарства грађевина, својим богатим градитељским опусом издваја се Светозар Јовановић старији. Будући да његов рад није до сада био предмет посебних истраживања, сем кратких напомена у општим прегледима новијег градитељства, а с обзиром на чињеницу да је својим бројним остварењима обележио развој многих градова, расветљавање његове градитељске делатности, упркос недостатку грађе, представља само почетак истраживања на откривању богате делатности читаве генерације архитеката.[2]

Светозар Јовановић старији дипломирао је 1888. године на Техничком факултету Велике школе у Београду,[3] на коме су крајем деветнаестог века дипломирали архитекти који ће оставити неизбрисив траг у развоју новије српске архитектуре (Андра Стевановић, Милан Капетановић, Милорад Ружидић, Драгутин Ђорђевић и Никола Несторовић). Одмах након дипломирања запослио се у Министарству грађевина где је радио до Првог светског

2 О Светозару Јовановићу старијем видети: Б. Несторовић, Архитектура Србије у XIX веку..., 415-416, 433; Б. Несторовић, Преглед споменика архитектуре у Србији XIX века, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе X, Београд 1974, 159, 161, 163, 167; М. Војиновић Архитектонско наслеђе Лесковца (1878-1940), Лесковачки зборник, 25, Лесковац 1985, 322-324; М. Војиновић, Зграда Окружног начелства у Врању и њен значај у односу на градски центар, заједно са зградом Окружног суда и другим јавним грађевинама кроз историју, Врањски гласник XXVI-XXVII, Врање 1993/94, 140-142; В. Б. Шолаја, А. С. Магдић, Инжењери у Књажевству/Краљевини Србији од 1834. године до завршетка Првог светског рата, Београд 1994, 45; В. Шолаја, Окружни инжењери у Кнежевини/Краљевини Србији од 1852 до 1914. године, Путеви српског инжењерства током XIX века, САНУ Научни скупови књига LXXIII, Одељење техничких наука књига 1, Београд 1994, 84; М. Војиновић, Зграда Окружног суда у Лесковцу, Гласник друштва конзерватора Србије 19, Београд 1995, 207-210; А. Кадијевић, С. Марковић, Градитељство Лесковца и околине између два светска рата, Лесковац 1996, 7.

3 В. Б. Шолаја, А. С. Магдић, Инжењери у Србији..., 45; М. Николова, Образовање инжењера у Србији до Првог светског рата, Пинус записи 4, Београд 1996, 98; Б. Несторовић, Архитектура Србије у XIX веку..., 29.

рата. Као окружни инжењер, радио је од 1889. до 1890. године у Пожаревачком округу, од 1892. до 1893. године у Ваљевском, затим Моравском 1895. године, од 1899. до 1900. у Топличком, у Пиротском од 1901. до 1903. године,[4] Врањском од 1905. до 1910. године[5] и Крајинском округу 1911. године.[6] Године 1904. и 1913. радио је у Инжењерском одељењу Министарства грађевина у Београду, напредујући од подинжењера II класе до вишег инжењера II класе, а крајем 1919. године постао је инспектор Министарства грађевина у Београду.[7]

Радећи дуги низ година као окружни инжењер, у складу са положајем и функцијом, вршио је посредничку улогу у пословима техничке службе између државе и окружне власти, имајући првенствено задатак стручно-оперативног извршног органа за питања из надлежности матичног Министарства, као и других министарстава.[8] С обзиром на чињеницу да је до сада пронађено врло мало оригиналних извора, о ауторству Светозара Јовановића старијег сазнајемо из написа у Српском техничком листу и необјављеном рукопису Богдана Несторовића.

Као службеник Министарства грађевина, Светозар Јовановић старији је пројектовао: Окружни суд (1904),[9] Начелство (1904), Општину (1905), Окружну болницу (1906)[10] и кућу Сотира Илића у Лесковцу; затим Окружне болнице у Јагодини (1906),[11] Љубовији (1906),[12] Свилајнцу (1907)[13] и Чачку (1907),[14] као и зграду Окружног суда у Врању (1907).[15] Иако до сада нису пронађени подаци који би потврдили његово ауторство, а будући да постоје сличности у начину обраде и компоновања стилских елемената са до сада познатим радовима, Светозару Јовановићу старијем се приписују и пројекти за зграде Среског здања и Суда у Јагодини.[16]

Као репрезентативни пример државне установе са почетка овога века, својим архитектонским вредностима истиче се Окружни суд у Лесковцу из 1904. године, изграђен по плановима Светозара Јовановића старијег.[17]

---

4 Државни календар Краљевине Србије за годину 1904, Београд 1904, 202.

5 Државни календар Краљевине Србије за годину 1906, Београд 1906, 211; Државни календар Краљевине Србије за годину 1907, Београд 1907, 215; Државни календар Краљевине Србије за годину 1908, Београд 1908, 222; Државни календар Краљевине Србије за годину 1909, Београд 1909, 226; Државни календар Краљевине Србије за годину 1910, Београд 1910, 136; Државни календар Краљевине Србије за годину 1911, Београд 1911, 241.

6 В. Б. Шолаја, А. С. Магдић, Инжењери у Србији..., 45; В. Шолаја, Окружни инжењери..., 84.

7 В. Б. Шолаја, А. С. Магдић, Инжењери у Србији..., 45.

8 В. Шолаја, Окружни инжењери..., 74.

9 Аноним, Грађење судских зграда у Лесковцу, Српски технички лист 1, Београд 1907, 7.

10 Аноним, Грађење нове среске болнице у Лесковцу, Српски технички лист 24, Београд 1906, 192.

11 Аноним, Грађење Окружне болнице у Јагодини, Српски технички лист 22, Београд 1906, 175.

12 Аноним, Среска болница у Љубовији, Српски технички лист 22, Београд 1906, 175.

13 Аноним, Грађење среске болнице у Свилајнцу, Српски технички лист 17, Београд 1907, 148.

14 Аноним, Грађење обласне болнице у Чачку, српски технички лист 7, Београд 1907, 59.

15 Аноним, Грађење зграде за првостепени суд у Врању, Српски технички лист 7, Београд 1907, 59.

16 Б. Несторовић, Архитектура Србије у XIX веку..., 416, Б. Цветковић, Лепота аутентичности, Нови пут 9.10.1996, 6.

Репрезентативни објекат на углу улица Пана Ђукића и Лоле Рибара, у продужетку Среског начелства, има високо приземље и спрат. Симетрична архитектонска композиција чини складну целину са наглашеним широким засеченим углом као централним мотивом у чијој је основи смештен главни улаз, док се на првом спрату налази дворана (сала за суђење). Осим једноставно обрађених бочних фасада са натпрозорницима, венцима и пластиком у академском духу, аутор је посебну пажњу посветио угаоном ризалиту.

На такозваној трећој фасади, обликованој у академском стилу, са декоративним елементима у духу сецесије, доминирају балкон и лучно завршени отвори подељени пиластрима. Посебан акценат на угаоном истуреном ризалиту представља високи кров у облику четвороводног кубета са декоративном обрадом елемената у виду ограде, што, заједно са калканом на коме се налази грб Краљевине Србије, даје посебну раскош и велелепност згради која доминира у архитектонско-урбанистичком ткиву овог дела града. Ентеријер је решен у складу са спољном обрадом, где је посебна пажња посвећена обради степенишног хола и судске дворане, украшених флоралном декорацијом и класичним мотивима, уз истицање свечаног тона главне дворане.

У непосредној близини Суда, преко пута зграде Општине, на углу улица Пана Ђукића и Лесковачког одреда, налази се зграда Среског начелства, сазидана 1904. године, такође по плановима Светозара Јовановића старијег.[18] Локација на углу, као и намена, условиле су решење композиције која је обрађена знатно скромније у односу на зграду Суда. Осна симетрија, примењена како у просторном распореду тако и у обликовању спољашњег изгледа, одраз је тежње аутора ка јаснији израза у духу академизма са елементима ренесансе. На мирним, канелованим фасадним површинама уличних трактова са плитким ризалитима доминира дуги низ ритмично постављених правоугаоних прозора завршених плитко профилисаним тимпанонима или архитравном гредом на конзолама и једноставно обрађеним потпрозорником. Главни мотив фасаде је широко засечен угао који чини трећу фасаду, са улазним делом једноставне профилације, посебно обрађеним квадерима, приступним степеништем и наглашеном атиком, чинећи хармоничну целину са осталим деловима композиције складних пропорција.

Године 1905. у непосредној близини Начелства, на углу улица Пана Ђукића и Лесковачког одреда, подигнута је зграда Општине, такође по плановима Светозара Јовановића старијег.[19] Приземни објекат јавне намене, складних пропорција и мирних фасадних површина, обликован је у духу нео-

17 Б. Несторовић, Архитектура Србије у XIX веку..., 416; Б. Несторовић, Преглед споменика архитектуре..., 163; М. Војиновић, Зграда Окружног суда..., 207-210; М. Ђурђевић, Поглед на новије градитељско наслеђе југоисточне Србије до Првог светског рата, Лесковачки зборник XXXV, Лесковац 1995, 65; Б. Цветковић, Лепота аутентичности..., 6.

18 М. Војиновић Архитектонско наслеђе Лесковца..., 323.

19 М. Војиновић Архитектонско наслеђе Лесковца..., 322; Б. Несторовић, Архитектура Србије у XIX веку..., 416; М. Ђурђевић, Поглед на новије градитељско..., 65.

ренесансе. Основни елемент архитектонског обликовања на канелованом зидном платну са имитацијама камена, јесте низ прозора уоквирених равним профилисаним натпрозорником на конзолама и троугластим тимпанонима. Као и код Суда и Начелства, главни мотив је широко засечен оштри угао фасаде, са посебно обрађеним квадерима и наглашеним улазним делом као средиштем архитектонско-урбанистичке композиције. Изнад поткровног венца једноставне профилације је лучно завршена атика украшена балустрадама на централном делу који се завршава стрмим кровом, што даје посебан акценат средишњем делу композиције, такозваној трећој фасади са наглашеним засеченим угаоним делом.

Једини до сада познати стамбени објекат који је Светозар Јовановић старији пројектовао у Лесковцу је кућа Сотира Илића у Улици Радоја Домановића 1-3, сграђена вероватно у првим деценијама двадесетог века.[20] Породична кућа која је била смештена у пространо двориште парковски обрађено, има приземље, спрат и поткровље. Раскошно обликована, са циљем да одслика богатство и моћ власника, по слободи архитектонског израза разликује се од јавних грађевина Светозара Јовановића старијег у Лесковцу. Репрезентативни стамбени објекат садржи складно укомпоноване архитектонске елементе барока и сецесије, а посебно обликованим детаљима и аутор је успео да у потпуности искаже сву слободу и креативност, која је у случају пројектовања јавних здања била врло често спутана и условљена наменом и унапред утврђеним правилима.

Јединствени ефекат раскошности и велелепности постигнут је разиграним масама, наглашеним улазним делом, ризалитима, истакнутим балконима, калканским завршецима и мансардним кровом. Са посебном пажњом и мајсторством Светозар Јовановић старији је обрадио изражене, богато профилисане венце, затим прозорске отворе уоквирене малтерском пластиком, као и гвоздене ограде на балконима, са декорацијом у виду преплета, флоралних мотива и антропоморфних представа, створивши "материјално сведочанство у погледу развоја декоративног занатства у грађевинарству с почетка овога века".[21]

По пројекту Светозара Јовановића старијег, израђеном у Министарству грађевина 1907. године, сграђена је зграда Окружног суда у Врању, у централном градском простору на парцели захваћеној Тргом републике, Улицом цара Душана и Петог конгреса, у непосредној близини зграде Начелства.[22] У првобитном облику зграда је сграђена као приземни угаони објекат, са асиметрично решеним уличним крилима у односу на угао зграде и са широко засеченим угаоним трактом. Просторни склоп решен је врло јед-

---

20 М. Војиновић, Архитектонско наслеђе Лесковца..., 322.

21 Исто.

22 Б. Несторовић, Архитектура Србије у XIX веку..., 416; Б. Несторовић, Преглед споменика архитектуре..., 161; М. Војиновић, Зграда Окружног начелства у Врању..., 140-142; М. Ђурђевић, Прилог проучавању новије архитектуре у Врању, Врањски гласник XXVI-XXVII, Врање 1993/94, 124-125.

ноставно, са одељењима распоређеним дуж оба улична тракта и главним улазом смештеним у средишту дужег крила, док је конфигурација терена омогућила пројектовање сутерена на краћем тракту. Угаони део, у који је била смештена судска дворана као најзначајнија просторија, био је најраскошније обрађен, са издигнутим кровним венцем, богато обликованом атиком и угаоним кровним надвишењем.

У спољној обради, рађеној у еклектичком духу, аутор је користио препознатљиве елементе ренесансе, како у пропорцијама тако и у избору и третману елемената архитектонског обликовања. Једноставно обрађени прозори, уоквирени гредама и троугластим тимпанонима, пиластри и лезене између отвора, затим једноставно профилисани венци и балустраде на кровној атици, препознатљиви су мотиви карактеристични за академска стилска обележја с почетка двадесетог века.

После 1945. године дограђен је још један спрат, када је главни улаз премештен у угаони тракт, док је у распореду маса и стилској обради у великој мери поштован аутентични језик архитектонског обликовања, тако да зграда Окружног суда није много изгубила од своје изворности и првобитне замисли аутора.

Осим јавних објеката за административне потребе, Светозар Јовановић старији је као окружни инжењер Министарства грађевина израдио серију планова за болнице.

Окружна болница у Јагодини саграђена је 1906. године по плановима Светозара Јовановића старијег.[23] Симетричан правоугаони објекат је скромно компонован, што је вероватно било условљено и наменом самог здања, једноставно профилисани прозорски отвори са плитком пластичном декорацијом главни су мотив на правоугаоном блоку чврстих маса који се завршава четвороводним кровом покривеним ћерамидом и оживљеним пажљиво обликованим калканима.

Планове за болницу у Љубовији Светозар Јовановић старији је израдио 1906. године. Правоугаони блок чврстих маса покривен је стрмим кровом који се изнад централног плитког ризалита завршава калканима. Основни мотив на скромно обрађеном зидном платну су ритмично постављени правоугаони прозори са једноставно обрађеним потпрозорницима, чије пропорције и распоред условљавају изглед читаве композиције.

Зграда Окружне болнице у Свилајнцу из 1907. године[24] представљала је један од првих центара развоја здравства и здравствене културе у овом делу Србије. У једноставном просторном распореду био је предвиђен капацитет довољан за ондашње потребе. Кроз централни хол улазило се у лекарске ординације повезане са болесничким собама, док су санитарни блокови смештени при бочним, споредним улазима. Једноставна, симетрично обрађена композиција скромних размера, издужене правоугаоне основе, кон-

23 Б. Несторовић, Архитектура Србије у XIX веку..., 415.
24 Б. Несторовић, Архитектура Србије у XIX веку..., 416.

ципована је у јединствену целину са соклом, парапетним испустом дуж целог објекта и уједначеним ритмом једноставно профилисаних прозорских отвора. Посебно је наглашен улазни део са вишеструко профилисаним порталом и окулусом изнад улаза украшеним каменим испустима, као и стрми кров који се на краћим странама завршава калканима.

Окружна болница у Чачку из 1907. године је највеће здање ове намене које је Светозар Јовановић старији пројектовао у првој деценији двадесетог века. Једноставно и симетрично обрађена композиција правоугаоне основе оживљена је уједначеним ритмом једноставно профилисаних отвора. Посебан акценат дат је централном ризалиту и пажљиво обрађеном калкану који оживљавају блок чврстих маса покривених стрмим кровом разиграних облика над централним делом. По начину компоновања и свежини решења, окружне болнице у Свилајнцу и Чачку представљају најбоља остварења Светозара Јовановића старијег у области пројектовања болница, јер је на тим пројектима, упркос ограничењима условљеним програмом и материјалним приликама, успео да испољи пуну креативност.

Иако до сада није пронађена архивска грађа која би детаљније расветлила рад Светозара Јовановића старијег, његов градитељски опус сведочи о томе да је као службеник Министарства грађевина у српским окрузима имао висок положај у строго утврђеној хијерархијској организацији Министарства. Као реализатор и оперативни извршилац широких акција државне управе у подизању јавних објеката, имао је посредничку улогу у архитектонско-урбанистичком уобличавању и развоју градских центара, тако да се кроз његов градитељски опус могу сагледати опште тенденције развоја српске архитектуре почетка двадесетог века. Као што је речено, у овом периоду су за потребе државе подигнута многа начелства, судови и гимназије, као и касарне, болнице и основне школе.[25] Врло често су јавна здања грађена у непосредној близини, чинећи јединствену архитектонско-урбанистичку целину која је имала административну функцију. Пример оваквог начина урбанистичког компоновања су и остварења Светозара Јовановића старијег. Наиме, зграде Суда, Начелства и Општине у Лесковцу, пројектоване отприлике у истом раздобљу, смештене су у централну градску зону.[26] Трг као централни градски простор остао је главно место за лоцирање оваквих објеката, чиме су њихова улога и значај још више истакнути.[27] Пројектовани у стилу академизма који је почетком двадесетог века претрпео у Србији извесне промене, својом раскошном обрадом и монументалношћу имали су за циљ да репрезентују сву снагу и моћ државе. Просторном обликовању се поклањала све већа пажња, док је спољна композиција у погледу избора, начина компоновања, пропорција и обраде архитектонских елемената постала знатно слободнија, не одступајући од опште прихваћених принципа академизма.[28]

---

25 Б. Несторовић, Архитектура Србије у XIX веку..., 341.
26 М. Војиновић, Архитектонско наслеђе Лесковца..., 323.
27 М. Војиновић, Зграда Окружног начелства у Врању..., 131-132.
28 Б. Несторовић, Архитектура Србије у XIX веку...,341.

Осим готово стандардних карактеристика архитектонског обликовања произашлог из владајућих стилских тенденција и времена у коме су настали, пројекти Светозара Јовановића старијег садрже и неке заједничке именитеље у чијим елементима препознајемо основни језик његовог градитељског израза. То су углавном једноставне грађевине, складних пропорција, мирних фасадних површина и умерене декорације, са главном фасадом као најизразитијим делом композиције, а у већини случајева читав изглед био је условљен распоном и пропорцијом прозора.

Упркос чињеници да су стил и богатство обраде били једним делом условљени наменом објекта, док су у случајевима изградње болница примењена готово типска решења, Светозар Јовановић старији је у појединим остварењима успео да испољи наглашену креативност и мајсторство у обради и начину компоновања различитих елемената архитектонског обликовања. Разнолика стилска опредељења карактеристична за овај период развоја српског градитељства присутна су и на његовим пројектима, на којима има и примера комбиновања елемената различитих стилова, што је било карактеристично за многе ауторе чији се речник архитектонског изражавања врло често састојао од синтезе владајућих стилских тенденција на једном објекту.

Значај градитељског опуса Светозара Јовановића старијег има вишеструку важност. Са једне стране, представља репрезентативни пример академизма почетка двадесетог века, због сигурног владања стилским обележјима и изванредне проучености ренесансе, док је, са друге стране, његово дело важна основа у расветљавању делатности највећег архитектонског бироа тога доба - Министарства грађевина. Градитељски опус Светозара Јовановића старијег потврђује неопходност даљег истраживања читаве генерације архитеката запослених у окружним начелствима, који су као стручно-оперативни извршиоци Министарства грађевина имали значајну улогу у архитектонско-урбанистичком уобличавању и развоју градова широм Србије.

Summary

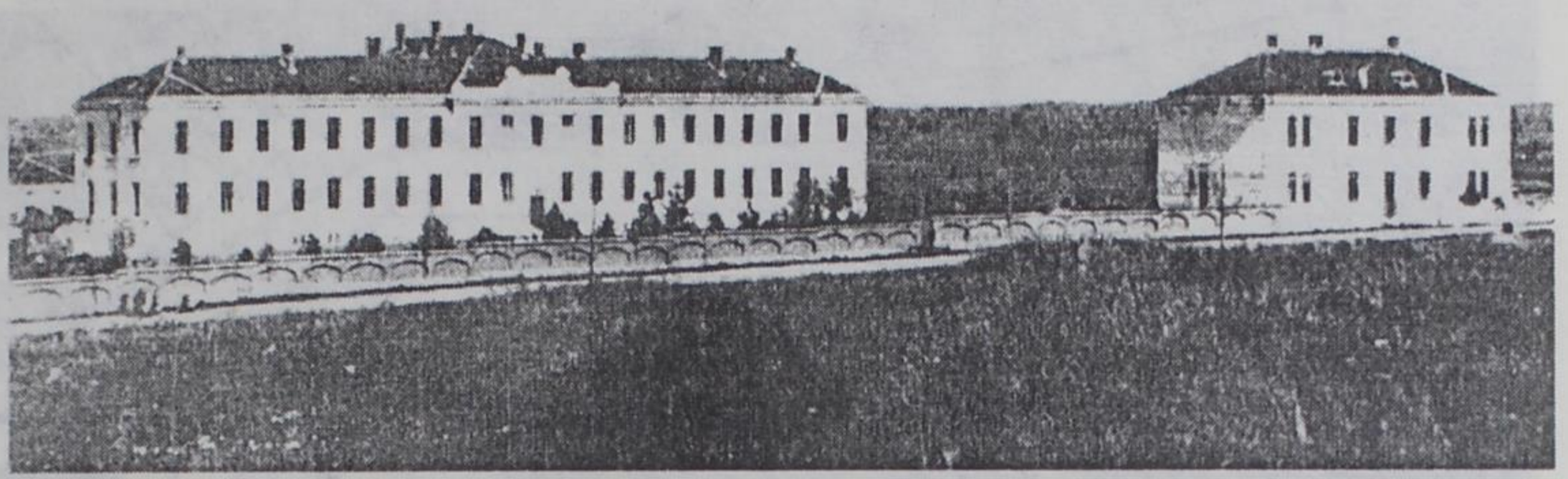
Snežana Toševa

A SUPPLEMENT TO STUDIES OF WORK OF SVETOZAR JOVANOVIĆ SENIOR IN SOUTH-EAST SERBIA

As employee at Ministry of construction, Svetozar Jovanović senior made the projects of: District court (1904), Načelstvo (1904), Community building (1905), District hospital (1906) and house of Sotir Ilić in Leskovac; as well as district hospitals in Jagodina (1906), Ljubovija (1906), Svilajnac (1907) and Čačak (1907), together with the building of District court in Vranje (1907).

Beside the standard characteristics of architectonic shapes which came from dominant style tendencies of that time, the projects of Svetozar Jovanović senior consist of some common denominators and in its elements we can recognize the basic language of his architectural expression. These are mainly simple constructions, with harmonious proportions, calm facade surfaces and moderate decoration with the main facade as the most significant part of the composition, and in most cases the whole appearance was restricted by the range and proportion of windows.

The significance of Svetozar Jovanović's architectural opus has varied importance. It represents example of academism in the beginning of the XX century becouse of his skillful control of style characteristics and remarcable knowledge of Renaissance, and on the other hand his work is an important base in the work of the greatest architectural bureau of that time - Ministry of construction. Architectural opus of Svetozar Jovanović senior confirms the necessity of the further researching of whole generation of architects who worked as prosfesional - operative executives at Ministry of construction which had a significant role in architectural and urban development of cities throughout Serbia.

Слика 7. Окружна болница у Чачку (1907)

Слика 1. Окружни суд у Лесковцу (1904)

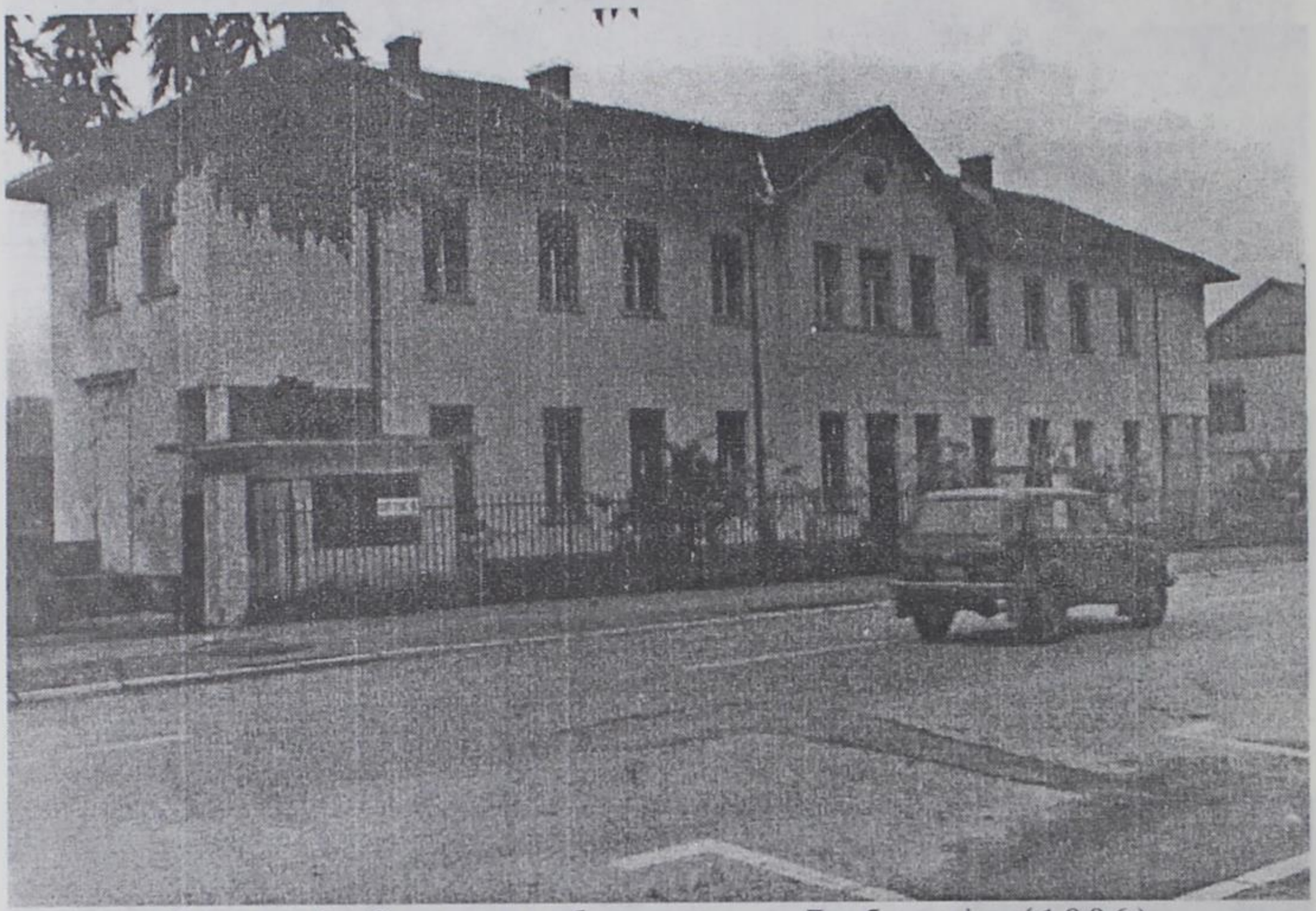
Слика 2. Општина у Лесковцу (1905)

Слика 4. Окружни суд у Врању (1907)

Слика 3. Кућа Сотира Илића у Лесковцу

Слика 5. Окружна болница у Љубовији (1906)

Слика 6. Окружна болница у Свилајнцу (1907)

УДК 72.071.1:929

мр Душица Живановић

РАД АРХИТЕКТЕ МИЛОРАДА РУВИДИЋА У ЈУГОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ

Увод

Новија српска архитектура, настала у периоду од краја XIX до средине XX века, била је до недавно на маргини интересовања истраживача. Отуда су многи градитељи који су својим делима дали печат урбаној структури српских градова остали само поменути у општим студијама, без темељнијег истраживања њиховог живота и дела. Циљ овог рада је упознавање са изведеним објектима арх. Рувидића на територији Југоисточне Србије.

Урбанистичка делатност у Србији, од њених првих почетака тридесетих година прошлог века до Првог светског рата, развијала се под различитим утицајима и са различитим схватањима о основним задацима планске изградње градова. Остварене урбанистичке вредности допуштају да се изврши временска подела урбанизма у Србији на два главна периода. Период оснивања нових градова, који обухвата три деценије, од 1831. до 1861. год., и период реконструкције старих градова, од 1861. до 1914. године.[1] Други период карактерише процес реконструкције и регулације постојећих урбаних структура. Уместо правоугаоних тргова, настајали су, засецањем оштрог угла на косоуглим раскршћима, троугласти тргови. Јавне грађевине обично су биле оријентисане својом главном фасадом према ширем простору трга, што је омогућавало добар приступ.

Од изузетног значаја за развој урбанизма код нас било је доношење Закона о подизању јавних грађевина 1865. године и Закона о експропријацији приватних непокретних добара 1866. године. Од значаја за овај рад је и Предлог Грађевинског закона за варош Београд и друге вароши и варошице у Краљевини Србији, донет 1894. године. У одељку *"Регулација*

---

1 Б. Максимовић, Идејни развој српског урбанизма, Београд 1978, 19.

вароши и варошица" прописује се обавеза подношења плана регулације и нивелације министру грађевина на одобрење. За нове улице извршена је подела према саобраћајном значају на три класе, за које су предвиђене нормативне ширине: "главне улице 20,00 м; средње улице 15,00 м; споредне улице 12,00 м." Грађевински одбор старао се и о уређењу зелених површина: "Дужност је грађевинског одбора, да при регулацији вароши обрати пажњу да буде што више садова (паркова) и засађених улица."

Однос према наслеђеној структури старих вароши у другом периоду српског урбанизма огледа се кроз два супротна схватања и метода реконструкције неправилних уличних мрежа. *Први* је прилагођавање нове регулације постојећој структури уличне мреже, док је *други* систем подразумевао кореницу реконструкцију наслеђене структуре. Обе методе можемо пратити кроз анализе регулационих планова Ниша и Пирота.

После ослобођења од Турака 1877. године Ниш почиње свој плански развој. Први пројекат за реконструкцију Ниша, Винтеров план, израђен је 25. августа 1878. године. Овај план није реализован. У циљу компарације, поред Винтеровог плана (пр. 1) доносимо и изглед Ниша из 1925. године (пр. 2). На основу упоредне анализе приказаних планова, можемо констатовати следеће: Винтеровим планом било је предвиђено шест башти за публику; такође је био одређен положај за све важније друштвене институције - основну школу, гимназију, реалку, начелство, пошту и телеграф. Улице су пројектоване ортогонално, са уједначеним блоковима. У реализованом плану систем уличне мреже знатно је слободнији. Улице су распоређене по дијагонали са неправилним блоковима, често троугластог облика. Упоредо са реконструкцијом уличне мреже, Ниш је већ у првим годинама изградње, поред зграда основних школа, гимназије и учитељске школе, добио и низ јавних грађевина.

О реконструкцији Пирота М. Ђ. Милићевић саопштава:

"Варош Пироћ исправља се по плану, који је одобрен од министарства грађевина. Скоро ће бити неколико улица регулисано".[2] *Констатација да се "варош исправља"* указује на примену регулације уличне структуре која у највећој мери прати постојећу уличну мрежу. Б. Максимовић износи и податак да је Министарство грађевина дало 1902. године сагласност за измену регулације у Пироту. Том сагласношћу одобрено је сужавање улице која преко моста повезује два посебна дела града, од предвиђених 20 на 16 метара.[3] Поред тога, Б. Максимовић наводи и рукопис предлога "Упутства за регулациону комисију града Пирота", такође из 1902. године, у коме се каже: *"Када се у једној улици изврши потпуна регулација ... општина је дужна наредити одмах прављење тротоара по нивелационом плану о трошку сопственика... По извршеној регулацији и после начињеног тротоара, општина је дужна да подиже паркове, водовод са чесмама, засађује украсна дрвећа и*

---

2 М. Ђ. Милићевић, Краљевина Србија, 269; цит. у: нав. дело, 82.

3 ДАС-МУД, 1902., ф. 24-131.

уопште да се стара о улепшавању града Пирота; па било то новчаним средствима или општим радом и да варош снабде добром пијаћом водом." Брига за квалитет животне средине изнесена у наведеном предлогу на почетку столећа, по својим еколошким стандардима била би пожељна и данас, сто година након његовог доношења (пр. 8).

Међу значајним српским градитељима новог доба чија је делатност обухватила територију целе Србије био је и архитекта Милорад Рувидић. Рођен је 1863. године у Липолисту код Шапца, у свештеничкој породици. Након завршетка Техничког факултета Велике школе у Београду и потом Краљевске Високе школе у Шарлотенбургу-предграђу Берлина, арх. Рувидић вратио се у Београд 1893. године и добио посао у Министарству грађевина.

После смрти проф. Драгутина Милутиновића (1900), арх. Милорад Рувидић је 1903. постављен за хонорарног професора на архитектонском одсеку Велике школе, на катедри за Историју архитектуре са византијским стилом. Након оснивања Универзитета (1905), изабран је за сталног наставника на предметима: историја архитектуре, византијска архитектура и архитектонски проблеми.

Од многих фактора који су били значајни за стручни развој архитектуре Рувидића, издвајамо школовање у Берлину, истраживачки рад професора Д. Милутиновића и М. Валтровића, као и утицај бечког професора Теофила Ханзена и његових следбеника.

Стручна делатност арх. М. Рувидића обухватала је пројектовање јавних, стамбених и сакралних објеката, као и учешће на конкурсима, бавио се преводилачким и публицистичким радом. Поред тога, био је више пута постављан за члана Грађевинског савета, Грађевинског и Општинског одбора, био је у комисијама многих испитних одбора, активан члан "Удружења српских инжењера" и његов дугогодишњи секретар, као и сарадник у "Техничком гласнику".

Арх. Рувидић пројектовао је следеће објекте: у Београду - Официрски дом са арх. Ј. Илкићем - конкурсни рад I и II награда, дом Друштва "Краљ Дечански" са арх. Д. Ђорђевићем, кућу Димитрија Крсмановића, Дом Народног представништва са арх. Д. Ђорђевићем - конкурсни рад II награда, кућу Димитрија Наумовића-Казанџије, кућу др Миливоја Јовановића, среску кућу на Врачару, Удеоничку задругу-конкурсни рад са арх. П. Бајаловићем, Смедеревску банку са арх. И. Фидановићем, кућу Милана Обреновића, адаптације Етнографског музеја и сопствене куће; у Нишу и Пироту - Гимназије; у Смедереву, Чачку и Азањи Основну школу; у Великом Градишту - Царинарницу и Среско начелство; у Шапцу - Царинарницу, Среско начелство и Окружни суд. У Нишу је 1921. године подигута реплика Смедеревске банке у улици Победе, која је срушена 1964. године (пр. 6). Заједно са арх. М. Капетановићем пројектовао је Српски павиљон за Светску изложбу у Паризу 1900. године. Поред наведених објеката, са арх. Николом Несторовићем пројектовао је и два споменика: споменик изгинулим борцима у Нишу (нереализован пројекат) и споменик књазу Милошу у виду велике чесме у Чајетини. Од објеката пројектованих за потребе цркве, познати су

његови пројекти за цркве у Белој Паланци, Дивљанима, Мојсињу, Книћу, Бресници и Туману; затим звонаре у Ћуприји, Остружници, Грабовцу; конкурсни рад за цркву у Тополи; споменик митрополиту Михајлу у Саборној цркви у Београду и иконостас Преображењске цркве у Панчеву са арх. Б. Таназевићем.

Указом њ.в. краља од 27. августа 1907. године ванредни професор Милорад Рувидић одликован је орденом Св. Саве IV реда. Преминуо је у Београду 1914. године у 51. години живота.

Градитељска делатност у југоисточној Србији

Објекти арх. Рувидића подигнути у југоисточној Србији су цркве у Белој Паланци и Дивљанима и гимназијске зграде у Нишу и Пироту. Заједно са арх. Николом Несторовићем, учествовао је на првом конкурсу за споменик изгинулим борцима у Нишу, 1900. годиине, (III награда). Иницијатива за изградњу споменика покренута је још 1897. године поводом двадесет година ослобођења Ниша. Првонаграђени рад београдског вајара Симеона Роксандића није изведен због недостатка средстава. У Нишу је 1921. године подигнута у улици Победе реплика Рувидићеве Смедеревске банке, објекат је порушен 1964. год. (пр. 6 и пр. 7) Следи приказ црквених објеката и објеката грађанске архитектуре арх. Рувидића, на територији југоисточне Србије.

Црквени објекти

Крајем XIX века у Србији можемо пратити развој два паралелна правца у градњи црквених објеката. На једној страни суверено је владала ханзенатика, док се на другој страни развијао нови стил базиран на националном средњовековном градитељском наслеђу. У Рувидићевим раним пројектима за цркве и звонаре можемо препознати елементе ханзеновог стила у комбинацији са традиционалним моравским елементима, да би у његовим каснијим пројектима преовладао неоморавски стил.

Пројекат за цркву у Белој Паланци један је међу првим Рувидићевим пројектима рађеним у Министарству грађевина (пр. 10). Према архивским подацима, дежурни судија нишког духовног суда послао је 3. јула 1895. године, господину министру просвете и црквених послова план и предрачун за градњу цркве у Белој Паланци, ради ревизије и одобрења.[4]

Министар грађевина одобрио је решењем од 14. маја 1903. године да се сагради нова црква у Белој Паланци, према приложеном плану и предрачуну, израђеним у Министарству грађевина.[5] По предрачуну који је радио г. Ст. Маринковић, градња је уступљена за 28.000. Површина цркве је 132,63 м2. Висина без кубета је 16,85 м, висина са кубетом 25,15 м. Градња цркве је

4 АС, Б-3236, 1895, Сбр. 3015.

5 АС, Б-3265, 1903, бр. 585/1901. год.

почела 1909. године. У 1910. она је озидана и покривена.[6] Радове је изводио предузимач Никола Антић.[7]

Основа цркве решена је у облику сажетог триконхалног плана. Северна, јужна и источна фасада подељене су по хоризонтали и по вертикали, употребом полуколонета и кордон - венаца. Полуколонете су постављене на угловима где се стичу стране апсида, док су на северној и јужној страни постављене на местима где су обично били постављани плитки пиластри. Полуколонете су полукружног облика. Кордон-венцима фасада је подељена на три дела. Доњи ред прозора лежи својом доњом ивицом на доњем кордон-венцу. Горњи кордон-венац одваја ову површину од последње фасадне површине која обухвата простор испод кровног венца. На овој површини постављене су мање розете изнад којих су крстови. Доња површина фасаде између доњег кордон-венца и истакнутог бојеног сокла једноставно је омалтерисана без икакве бојене декорације, што важи за цркву у целини. Опис се односи на тренутно стање цркве после рестаурације; према сведочењу мештана црква је раније била бојена наизменичним редовима, тамно окер и пурпурне боје, што је типична одлика цркава ханзеновог стила.[8] Црква у целини лежи на каменом постаменту. Улаз је испод трема и наглашен је са три степеника. Западно прочеље има троугаони облик. Изнад истуреног лучног трема налази се лучна трифора која је истакнута дуплираном архиволтом у плиткој пластици. Кракови крста су на фасади истакнути тимпанонима изнад засведених конхи. Моћно осмострано кубе уздиже се на пресеку кракова крста, што су све елементи преузети са средњовековних српских споменика.

Полигонално кубе подељено је полуколонетама на угловима, док се на свакој страни полигона налазе уски прозори лучно завршени и истакнути плитком профилацијом. Кубична структура цркве са малим бројем прозорских отвора, као и наизменични хоризонтални бојени појасеви, представљају елементе ханзеновог стила.

Манастир Дивљане (пр. 11) следећи је пројекат арх. Рувидића на коме је он у највећој мери користио прочишћене елементе са средњовековних српских споменика. Манастир је вероватно добио име по селу Дивљану, налази се 5 км југозападно од Беле Паланке. Посвећен је чудотворцу св. Димитрију Солунском.[9] Каниц износи податак (1892) да се на овом месту налазио Митрин споменик. Следи ранохришћански храм подигнут крајем III века. На овом месту подигнута је црква у периоду између 1389. и 1395. године. Немац Герлах помиње 1578. године црквено имање и 5 калуђера на њему. Градња данашње задужбине започела је 1874. године, а манастир је

---

6 СТЛ, ГОД. XXII, број 11, недеља 13. март 1911.

7 Б. Несторовић, Саопштења РЗЗЗСК X, Београд 1974, Преглед споменика архитектуре у Србији XIX в., 143.

8 Према усменом сведочењу истраживача Ж. Јоцића.

9 П. Пузовић, Дивљански манастир у XIX веку, 249-258.

озидан до висине прозора и то је стање које је арх. Рувидић највероватније затекао на терену.[10]

Према П. Пузовићу, манастир датира из XVI века и мисли се да је задужбина Мрњавчевића.[11] Обнављан је више пута.[12] О градњи манастира сведоче следећи документи:

Председник нишког духовног суда послао је маја 1899. године министру просвете и црквених послова скицу манастира с молбом да је проследи министарству грађевина да изради план и предрачун за довршење манастира.[13]

Министар грађевина послао је 3. маја 1900. године министру просвете план и предрачун за довршење манастира Дивљанског. Радови на манастирској цркви завршени су 1902. године.[14]

Објекат има издужену триконхалну основу. Конципиран је као једнобродна грађевина засведена полуобличастим сводом и покривен је двоводним кровом. Фасаде су декорисане једноставно, у духу рашких споменика. Западно прочеље уоквирено је лизенама које носе слепи аркадни фриз. Улазни портал завршен је архиволтом ослоњеном на полустубове. Изнад улаза је розета образована од низа концентричних кругова. Источна и западна фасада истакнуте су постављањем правоугаоне атике изнад низа слепих аркадица у темену калкана, са розетом у осовини овог поља и крстом на врху.

Остале фасаде подељене су по хоризонтали једноставно профилисаним потпрозорним венцем. Прозори су решени у виду трифора. Вертикална подела фасада остварена је плитким лизенама и полуколонетама. Испод кровног венца је низ слепих аркадица. Вертикална подела јужне и северне фасаде наглашена је паром полуколонета које носе спуштени аркадни фриз. Апсиде су рашчлањене низом полуколонета које носе архиволте. У нишама апсида постављени су уски прозори завршени бојеном архиволтом. У осовини изнад ових прозора постављене су розете у виду концентричних кругова.

Црква је у целини решена коришћењем поједностављене пластике са рашких споменика. У спољној структури цркве истакнут је централни брод и кракови крста завршени су у виду забата са аркадним фризом и крстом у темену. У пресеку кракова крста изостало је уобичајено кубе.

Анализа градитељског опуса арх. Рувидића у области црквеног градитељства указује на његове тежње ка оживљавању изворних српских градитељских облика, у комбинацији са елементима ханзеновог стила. Док је

---

10 Ж. Јоцић, Никета из рамезијане, Ниш, 1998 (књига у припреми за штампу).

11 М. Костић, Ж. Мартиновић, Туристички центар "Дивљана", Гласник српског географског друштва, Београд 1972.

12 Љ. Антић, Преглед Цркве Епархије Нишке, Духовне бројанице, Дивљански манастир.

13 АС, МПс-ц, Б-3264, 1899, Сбр. 2147.

14 Исто, бр. 2978, 3. мај 1900. год.

у профаној архитектури доследно спроводио академски правац, примењујући и елементе сецесије, његов став о српско-византијској архитектури није довољно јасан. Предавања на Великој школи наследио је од проф. Д. Милутиновића, а колико је познато мало је снимао и проучавао на терену, и то у сарадњи са Б. Таназевићем, када је већ био постављен за професора. Мале сеоске цркве у Мојсињу и Дивљанима нагињу Ивачковићевим типовима, као и звоник у Остружници, а може се претпоставити да је као млађи архитекта сарађивао и са арх. Ивачковићем на његовим многобројним пројектима за цркве.[15] Ове оцене проф. Б. Несторовића важе и данас, када смо у могућности да целовитије сагледамо стваралаштво арх. Рувидића. У његовим раним пројектима којима припадају и цркве у Белој Паланци и Дивљанима доминантни су елементи ханзеновог стила у комбинацији са неороманским, рашким и моравским елементима. Касније, он се све више ослобађа "ханзенатике" и све доследније примењује транспоноване елементе са моравских споменика. Доминантно централно кубе, примењено на цркви у Белој Паланци, први је елемент доследно транспонован са моравских споменика. На осталим црквеним објектима Рувидић преузима елементе са моравских споменика, и то профилацију, декорацију и облик основе. Највећи степен слободе арх. Рувидић је испољио у обликовању и декорацији манастира Тумане, који је изведен након његове смрти у неоморавском стилу.

Објекти грађанске архитектуре

Оживљавање српске традиције није нашло своје место у обликовању профаних објеката арх. Рувидића. Изузимајући павиљон Краљевине Србије на Светској изложби у Паризу 1900. године, сви остали његови профани објекти подигнути су у духу владајућих историјских стилова у комбинацији са сецесијским елементима.

Гимназија "Св. Саве" у Пироту (пр. 9) пројектована је 1897. године у неокласицистичком стилу. Министарство просвете известило је министра грађевина да усваја 23. децембра 1897. године предлог пројекта пиротске гимназије, према пројекту лесковачке гимназије. По новоусвојеном закону о средњим школама, пиротска гимназија, била је сведена на четвороразредну полугимназију, и министар грађевина стога пита да ли ће гимназијска зграда имати 10 учионица, колико их има лесковачка, и за колики број ученика да буду учионице, треба ли у пројекат унети и стан за директора и колики, и хоће ли требати каквих соба и за разредна већа, које предвиђа нови закон. Министар просвете је одговорио да без обзира на то што је пиротска гимназија четвороразредна и даље остаје потреба да се подигне већа зграда, бар као она у Лесковцу.[16]

---

15 Б. Несторовић, Архиектура Србије у XIX веку, рукопис, Архив САНУ, Историјска збирка бр. 14410.

16 И. Николић, Школске зграде, 16.

Министар грађевина обавестио је министра просвете 26. марта 1899. године да је готова скица за нову зграду гимназије у Пироту. Према програму с којим би се требало сложити, она би имала 24 одељења, и то: канцеларију за директора, две канцеларије за професоре, писарницу, собу за библиотеку, осам учионица, резервну учионицу, слушаоницу за физику и хемију, салу за цртање, собу за цртаћи прибор, салу за свечаности, кабинет за физику, кабинет за хемију, кабинет за биологију, кабинет за географију и две собе за послугу.[17]

За време прославе стогодишњице Првог српског устанка, 6. јуна 1904. године, на свечан начин је ударен камен темељац новој гимназијској згради и у њега је уложен запис на месту званом Турско гробље. Објекат је свечано отворен 14. октобра 1907. године. Већ школске 1911/12. године осећала се потреба да се зиданьем бочних страна објекат прошири, иако то није било предвиђено првобитним планом. Тесна за 275 ученика и шесторазредна, она би проширењем удобна била за осам разреда гимназије.[18]

Уз оба краја зграде дограђена су 1921. године крила са по четири учионице у приземљу и на спрату.[19] Доградњом је потпуно поштован постојећи објекат у функционалном и естетском смислу, тако да она са првобитним објектом чини јединствену целину. Модерна зграда била је ограђена живицом са лепо уређеном авлијом и бàштом.

Објекат пиротске гимназије подигнут је као самосталан-слободностојећи, на углу улица Маршала Тита и Драгољуба Миленковића, има приземље и спрат. Основа је решена симетрично са монументалним степеништем и вестибилом у попречној осовини. Из средишњег, улазног хола кроз оба тракта воде ходници са оријентацијом према улици и трактом учионица према дворишту.

Подужни карактер објекта наглашен је соклом са венцем и лаком рустиком у приземљу, међуспратним и кровним венцем. Објекат је решен симетрично у основи и на фасади. Симетричност зграде је истакнута средишњим ризалитом у чијем је склопу улазна партија. Отвори у приземљу су лучни и третирани су појединачно са стилски обрађеним завршним каменом у темену и повезани су рустиком у једну целину. Отвори на спрату такође су третирани појединачно, они су правоугаони са потпрозорним профилима које носе стилски обрађене конзоле и натпрозорним равним профилом.

У осовини објекта је полукружно засведен улаз наглашен картушама са леве и десне стране. Изнад улаза у средишњем ризалиту формиран је плитак трем у виду лође, фланкиран са обе стране масивним ступцима у рустици. Лођа је подељена на три дела двоструким паром јонских стубова између којих су правоугаони отвори завршени тимпанонима, ограда је од балустера.

---

17 Исто.

18 Извештај Пиротске гимназије за шк. 1911/1912, 47-50.

19 И. Николић и Д. Раденковић, Пиротска гимназија (1879-1979).

Композиција ризалида завршена је класичним главним венцем са тимпаноном. У спољној архитектури видан је академски манир са елементима стилског обликовања у духу класицизма и неоренесансе.[20]

Током 1910. године арх. Рувидић пројектује зграду гимназије у Нишу (пр. 3, 4, 5). Одлука о почетку гадње гимназије донета је почетком септембра 1909. године на конференцији ђачких родитеља, професора и општинских власти. Одлучено је тада да одмах отпочне изградња објекта на месту Ислахане. Општина је купила и суседан плац од др Ђоке Јовановића, а на предлог нишких посланика у Скупштини Србије обезбеђено је 1910. године, из посебног фонда, 80.000 за изградњу гимназије. Решењем спора, јуна 1910. године, нишка општина добила је одобрење за изградњу гимназије на плацу Ислахане. Свечано освећење темеља одржано је 20. маја 1912. године. Послове је добио предузимач Никола Викторовић, као најјефтинији понуђач. Зграда је грађена од 1912. до 1914, а градња је прекинута од 1915. до 1919, да би радови били коначно завршени 1922. године.[21]

Основа објекта је решена симетрично са главним фронтом дужине 62 м и бочним трактовима дужине 41 м. Објекат има приземље и спрат. По композицији, објекат је решен у стилу академизма. Фасада је симетрична са наглашеним централним ризалитом и угаоним ризалитима. У осовини централног ризалита постављен је главни улаз са вестибилом и степеништем. Изнад улаза је сала за свечаности. Положај сале истакнут је на фасади великим полукружним прозорима у нивоу првог спрата. Ови прозори постављени су између масивних плитких пиластара у рустици, који носе ниски архитрав са фризом и кровним венцем на конзолама, изнад кога је пуна атика. Фасадне површине између пиластара украшене су флоралном декорацијом. Угаони ризалити вертикално су рашчлањени плитким пиластрима са бифорама у приземљу и спрату, а завршени су тимпаноном и атиком. Хоризонтала објекта наглашена је венцима у приземљу и соклом у сутерену, као и спратним и кровним венцем. Приземље је решено у лакој рустици, са полукружним отворима у чијем темену је завршени камен у виду профилисане конзоле. Спратни прозори су правоугаони са балустерима у парапету и геометријском декорацијом на натпрозорнику. Угао објекта решен је у стилу академизма са скромном сецесијском декорацијом.

Следи компаративна типолошка и морфолошка анализа наведених школских објеката.

Типолошка анализа

Типолошка анализа хоризонталног плана наведених школских објеката вршена је на основу следећих критеријума:

1) према положају објекта на парцели,

---

20 М. Војиновић, Архитектонски ансамбл у центру Пирота, Гласник друштва конзерватора Србије 15, Београд 1991, 128.

21 Б. Андрејевић, Зграда нишке гимназије, Споменици Ниша, "Просвета", Ниш 1997, 206-208.

2) према облику основе,
3) према просторној организацији и
4) према положају карактеристичних простора.

Према положају у урбаној структури објекта постављена су на регулациону линију.

Гимназија у Пироту пример је објекта правоугаоне основе сажетог облика са централним ризалитом на главној фасади. Додавањем бочних крила на главну масу објекта гимназије у Нишу добијен је развијени облик са крилима и истакнутим угаоним ризалитима.

Оба школска објекта припадају типу грађевина подужног плана.

Основна карактеристика грађевина овог типа је подужно низање просторија, са једне или обе стране ходника. У пројектовању ових школских објеката арх. Рувидић је користио једнотрактно решење, које се састоји из подужног ходника са уличне стране и ширег тракта дуж кога се нижу учионице оријентисане према дворишту.

Оваква организација основе последица је масивног система градње. Конструктивни зидови су подужни фасадни зидови и средњи ходнички зид. Попречни зидови су осим преградне функције имали и носећу улогу.

Једнотрактно решење примењено је и у случају када су на главно тело објекта додата бочна крила (гимназија у Нишу). Подужни распоред просторија, међусобно повезаних ходником, омогућавао је лаку комуникацију, која је била од велике важности за школске и управне зграде.

На основу типолошке анализе, запажамо значај појединих простора за укупно просторно решење објекта. То су улазни делови (улаз и улазни вестибил), хоризонталне и вертикалне комуникације (ходници, главна и споредна степеништа) и санитарне просторије.

Комуникацијски простори (улазни вестибил, холови и степеништа) својим положајем у великој мери утичу на квалитет функционалног решења. Поред тога, они су обично истакнути у просторном обликовању објекта.

У организацији хоризонталног плана за школске и јавне објекте арх. Рувидић је користио симетрију, као основни принцип приликом њиховог решавања.

Улазна зона постављена је на средини главне фасаде, тако да су главни улаз, улазни вестибил, монументално степениште и дворана за свечаности смештени у попречној осовини објекта, док се управно на њу пружа ходник целом дужином објекта. (гимназије у Нишу и Пироту).

У већини својих објеката Рувидић посвећује посебну пажњу главном степеништу. Имајући у виду његов значај као месту укрштања хоризонталних и вертикалних путања, решавао га је веома помпезно, истичући његов централни положај у улазном вестибилу.

У објекту гимназијске зграде у Нишу степениште и цео степенишни хол решени су веома репрезентативно. Троктако степениште је постављено у осовини главне фасаде и представља доминантан мотив у склопу главног улазног хола. Велики степенишни подест и широке галерије на спрату, око целог степенишног простора, решене су у академском маниру, са удвојеним

стубовима и балустерима, док је правац кретања наглашен подним мозаицима. Два помоћна степеништа лоцирана су у продужетку ходника, на завршетку бочних крила објекта. На западној фасади објекта, помоћно степениште је истакнуто плитким ризалитима и осветљено преко прозора на подестима.

Санитарни чвор у објекту нишке гимназије заузима централни положај. Директна вентилација и осветљење санитарног чвора омогућена је његовим постављањем уз дворишни зид главног степенишног хола. Димензионисан је према планираном броју ученика.

Гимназије у Нишу и Пироту арх. Рувидића, као и Дом друштва краљ Дечански који је коауторски пројекат са Драгутином Ђорђевићем, у великој мери подсећају на Другу београдску гимназију чији је аутор Д. Ђорђевић и Трећу београдску гимназију чији су аутори Д. Ђорђевић и Д. Живановић. Сличност треба тражити у примени уобичајених шема које су поштоване код унутрашње организације школских објеката, која је подразумевала једнотрактно или двотрактно решење основе. Централни и бочни делови објекта наглашавани су у виду ризалита. Средишњи ризалит је посебно истакнут и богато декорисан, у њему се дуж попречне осовине развијају улазни хол, главно степениште и свечана сала.

Морфолошка анализа

Правилна организација основе оба школска објекта имала је за последицу симетричну спољну композицију. Централни положај главног улаза, улазног вестибила, монументалног степеништа и дворане за свечаности, на оба објекта, наглашени су, како у основи тако и на главној фасади, истицањем централног ризалита. Заједничка карактеристика већине објеката арх. Рувидића је наглашавање централног ризалита.

Посебно можемо истаћи значај који је арх. Рувидић придавао обликовању улазног вестибила и положају централног степенишног простора. У већини његових пројеката главно степениште је монументално обрађено и истакнуто је брижљиво бираним положајем, како у хоризонталном плану тако и у вертикалној организацији маса. Степениште најчешће заузима централни положај у оквиру улазног хола, или је код угаоних објеката у симетрали угла.

Централни ризалит на објекту пиротске гимназије наглашен је фронтоном који носе удвојени јонски стубови, док је на објекту нишке гимназије централни ризалит решен као доминантна маса у композицији целог објекта.

Фасаде оба објекта рашчлањене су хоризонталним профилисаним венцима и коришћењем рустике степенованог интензитета по висини објекта. Хоризонтална подела остварена је применом следеће шеме: као постамент коришћен је наглашен базис обрађен у босажу - веза са тереном, следи профилисан подеони венац, затим приземље обрађено у рустици, подеони спратни венац и испод крова завршни венац на декоративним стилским конзолама. Хоризонтална подела фасаде имала је за последицу разуђену мирну и веома тешку масу објекта који чврсто лежи на тлу. На објекту нишке гимназије ова дуга хоризонтала пресечена је истицањем вертикалних кубуса

у осовини објекта и на његовим угловима. Овакви контрасти смерова унутар целине стварају ритмичке сложености и динамизам маса.

Чини се да је управо ова идеја, третирања објекта у масама, а не само декорисањем у једној равни, и најзначајнија одлика пројектанта Рувидића.

Следи анализа појединих архитектонских елемената (прозори и врата) и њихов међуодноc.

На наведеним школским објектима прозори су симетрично постављени на фасади. Сваки отвор третиран је појединачно као независтан елемент. Веза између прозора остварена је у истој хоризонталној равни. Прозори приземља су лучно засведени, једноставно су украшени и уклопљени у рустику, чиме се доприноси стварању утиска затворености објекта у целини. Спојнице у темену лука наглашавају место кључног камена, који је обликован у облику профилисане конзоле. Код објекта нишке гимназије прозори приземља леже на подеоном венцу, док је код пиротске гимназије обликован једноставни парапет. Спратни прозори су у облику издужених правоугаоника са натпрозорним и потпрозорним гредама које маркирају и истичу сваку прозорску нишу појединачно.

Прозори су третирани као самостални елементи и у одређеном ритму су понављани на фасади.

Улога приземља је изражавање близине земље, чврстине и затворености. У својим пројектима арх. Рувидић је остваривао ово начело подизањем објеката на масиван базис, који је додатно истицан грубом обрадом фасадног платна; тако је базис најчешће израђен од крупних тесаника или је обрађен у босажу.

Главни улаз је истакнут својим положајем у осовини уличне фасаде и својим лучним обликом са драматично наглашеним кључним каменом. Он је уздигнут од нивоа терена мањим бројем степеника.

Закључак

Арх. Рувидић је био познавалац архитектонских детаља и конструкције. Он је публиковао и прве преводе пруског грађевинског правилника, "Упутство за пројектовање зграда" са инж. Јов. Ковачевићем (1895.), као и самосталан превод "Конструкције из бетона са гвожђем (железо-бетона, ојачаног бетона)" - крајем 1904. и почетком 1905. године.

У пројектовању објеката градске архитектуре арх. Рувидић је примењивао актуелне историјске стилове, које је касније комбиновао са елементима сецесије. По начину обликовања својих грађевина, он је типична појава у архитектури свога доба.

Приказани објекти градске и црквене архитектуре настали су на почетку Рувидићевог стваралачког опуса.

На уличним фасадама арх. Рувидић је доследно примењивао пропорционисање, пропорцијским правоугаоницима, водећи рачуна о узајамној сразмери и хармонији, делова и целине, као и о естетским законима при компоновању фасада.

Правилна организација основе имала је за последицу симетричну спољну композицију. Заједничка карактеристика већине Рувидићевих објеката је - наглашавање централног ризалита.

Опрема његових објеката вероватно је набављана у иностранству, како је у то доба било уобичајено. Ово се односи како на санитарне уређаје тако и на каљеве и друге пећи, ограде за степеништа, керамичке и друге облоге, паркет, оков за врата и прозоре, лустере, централно грејање и електричне инсталације.

У пројектовању црквених објеката арх. Рувидић је у почетку био под непосредним утицајем идеја бечког проф. Теофила Ханзена. Касније се постепено ослобађа "ханзенатике" и све више се окреће националним узорима, најпре рашкој а касније моравској школи. Тако су Рувидићеве пројектантске идеје временом еволуирале од чврсте блоковите масе до разигране моравске структуре. Код обликовања цркава можемо констатовати типичан хибридни правац. Сматрамо да без обзира на типичност изведених објеката, како градске тако и црквене архитектуре, не треба потцењивати Рувидићев стваралачки допринос, посебно као везну карику у развоју и афирмацији националног стила, као и његову пионирску улогу у примени сецесије. Несумњиво је значајан и његов педагошки допринос остварен кроз рад на катедри за византијску архитектуру.

Даља проучавања новије српске архитектуре омогућиће правилно вредновање и одређивање места које му је у развоју српске архитектуре било дуго неправедно ускраћено.

Summary

Dušica Živanović

THE WORK OF ARCHITECT MILORAD RUVIDIĆ IN SOUTH-EAST SERBIA

Architect Milorad Ruvidić is one form the pleiad of well-known constructors who Laid a foundation in modern serbian engineering. He was born in 1863. in Lipolist near Šabac. After graduating at School of technical engineering in Belgrade he continued his education at Royal High School in Berlin. Soon after he finished his education in Berlin, he returned to Belgrade where in 1903. started a part - time teaching at School of technical engineering. When University of Technical engineering was established, he became a full-time teacher of the architecture department in following subjects: history of architecture, byzantium architecture and architectonic problems. His public engagement was significant; he was engaged in translation works and journalism, projected churches, public and private objects. He died in Belgrade in 1914.

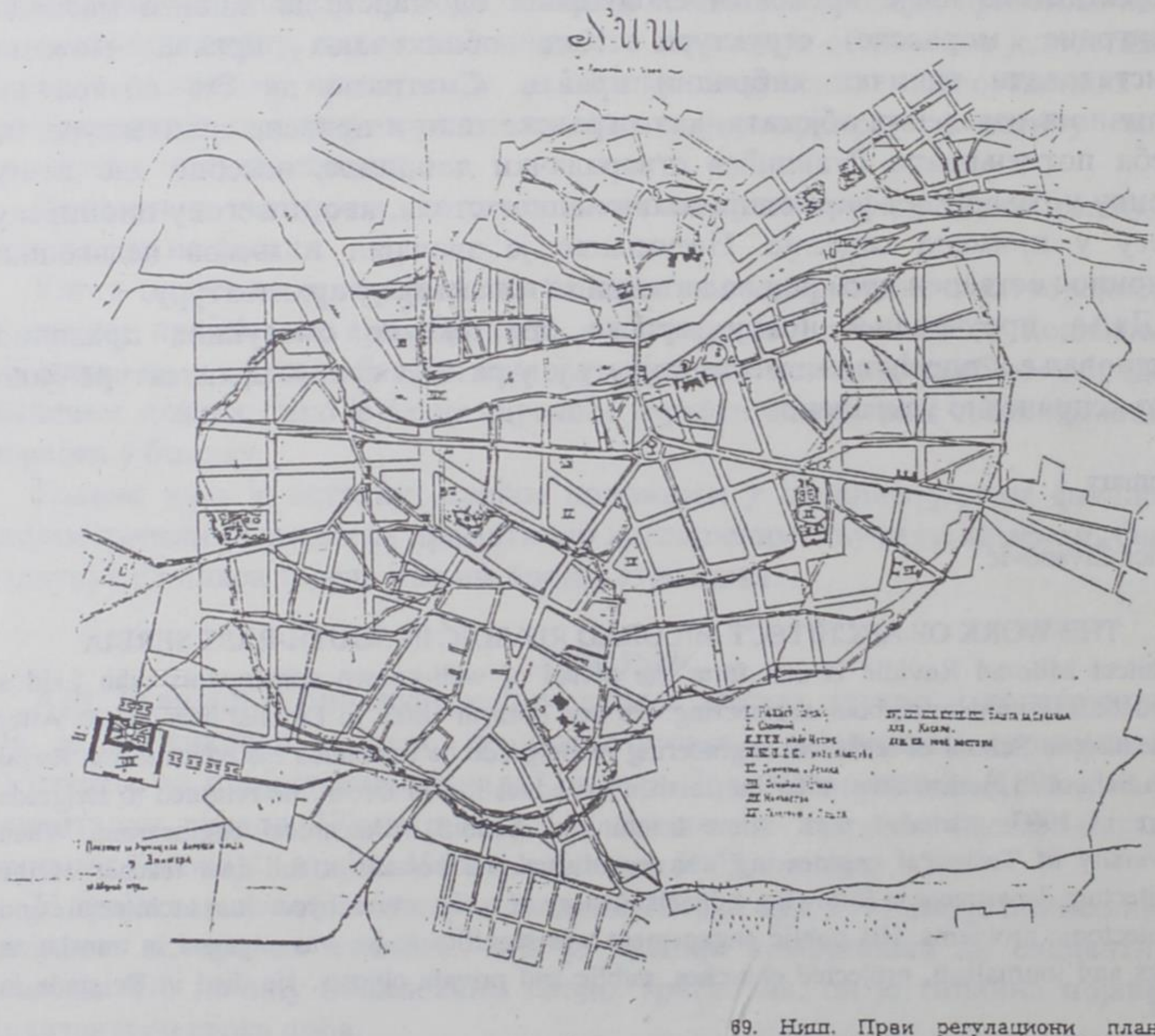
On the territory of south-east Serbia, architect Ruvidić made projects of two school objects in Pirot and Niš, and two smaller churches in Bela Palanka and Divljani.

Both high schools, in accordance with the shape of foundation, belong to the type of construction which is called *podužni plan*, designed in the spirit of several historic styles. In both buildings one tract solution is implamented consisted of narrow tract-corridors and broad tract - classrooms. The arrangement of rooms, Linked by corridors, provided a better communication which is of great importance for school objects. This kind of base organization is the result of the massive system of construction. Constructional walls are facade walls and corridor walls.

Transversal walls, beside the partition function, have the supporting function as welll. In organization of the horizontal plan in these school objects, architect Ruvidić used symmetry as a major principle in solving the construction problem. The entrance area is situated in the base of main facade and marked with central rizalit. The mean rizalit is especially emphasized and fully decorated and entrance hall, main stairs and ceremony hall are spread all along the transversal axis.

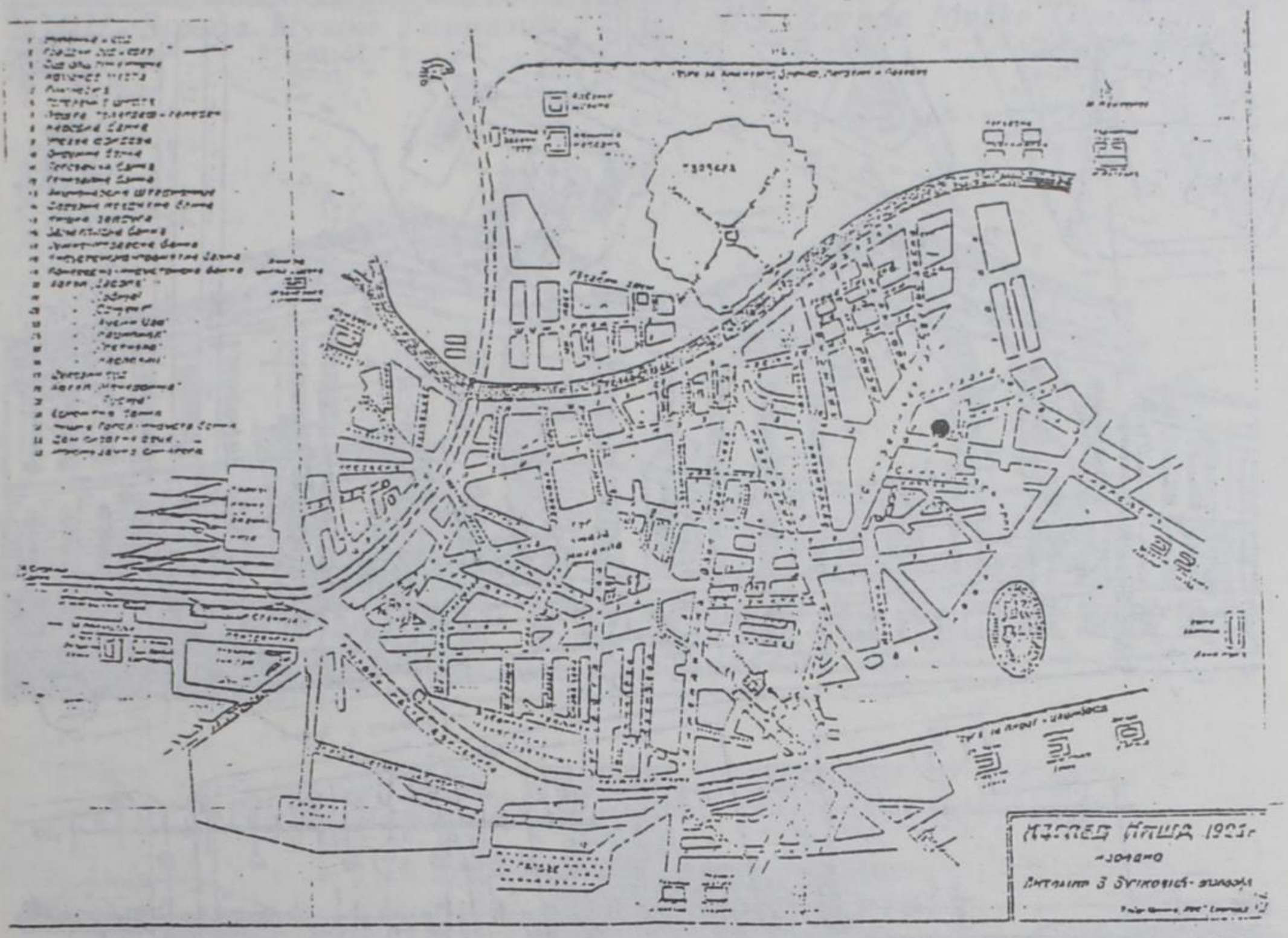
These school objects were very beginning of Ruvidić's creative opus, therefore academic rules of that time were applied. In his early projects, architect Ruvidić divided facade by a horizontal line, but in his following works he used a vertical division untill the appliance of secession and expansive division of facade structure.

Analysis of Ruvidić's architectal opus in the domain of church construction indicates his aspiration for authentic serbian, architectal shapes in combination with elements of hanzen style.

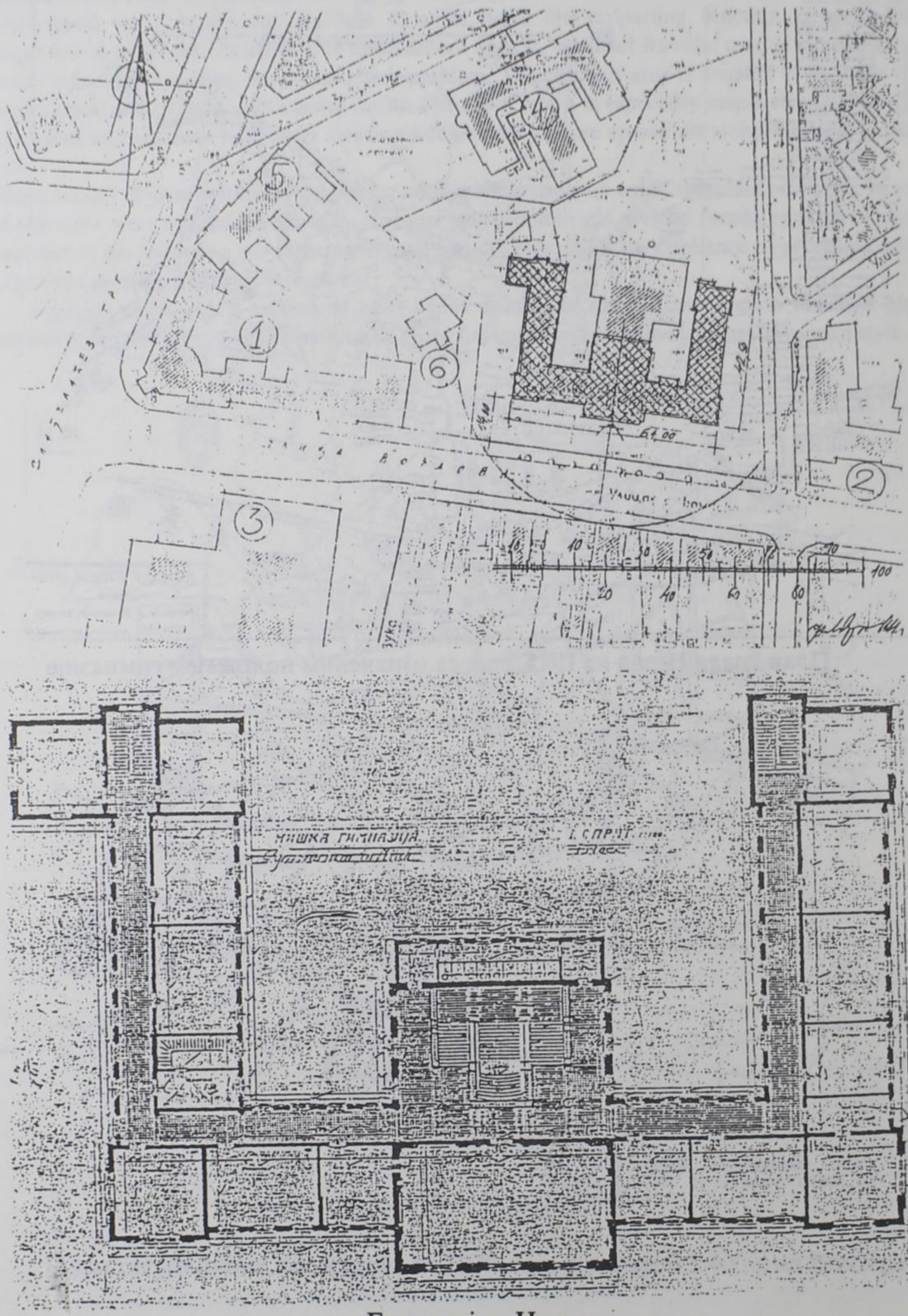

69. Нцп. Први регулациони план града из 1878. у размери 1:4000 од Винтера.

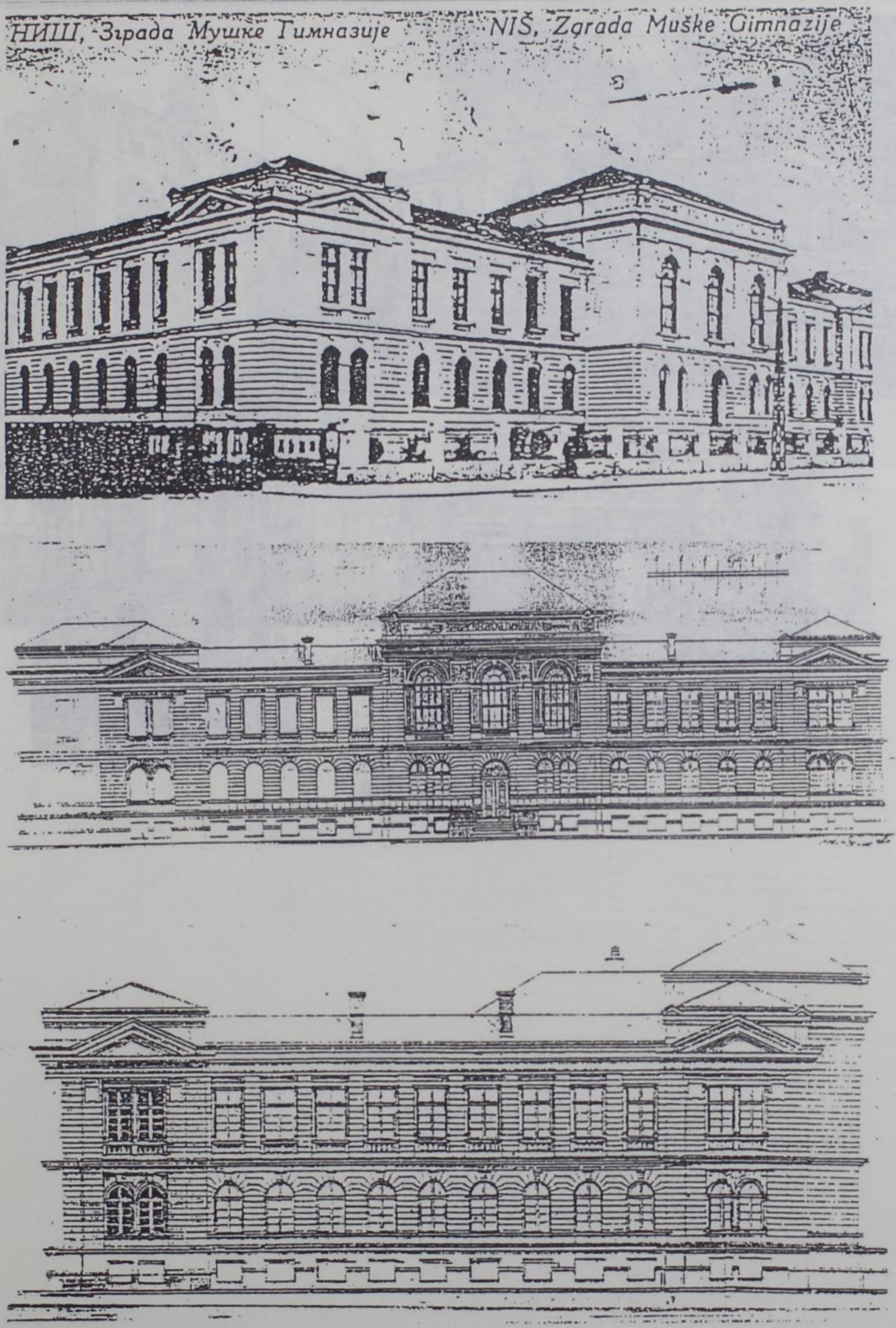
Први регулациони план града из 1878. год. у размери 1:4000, од Винтера

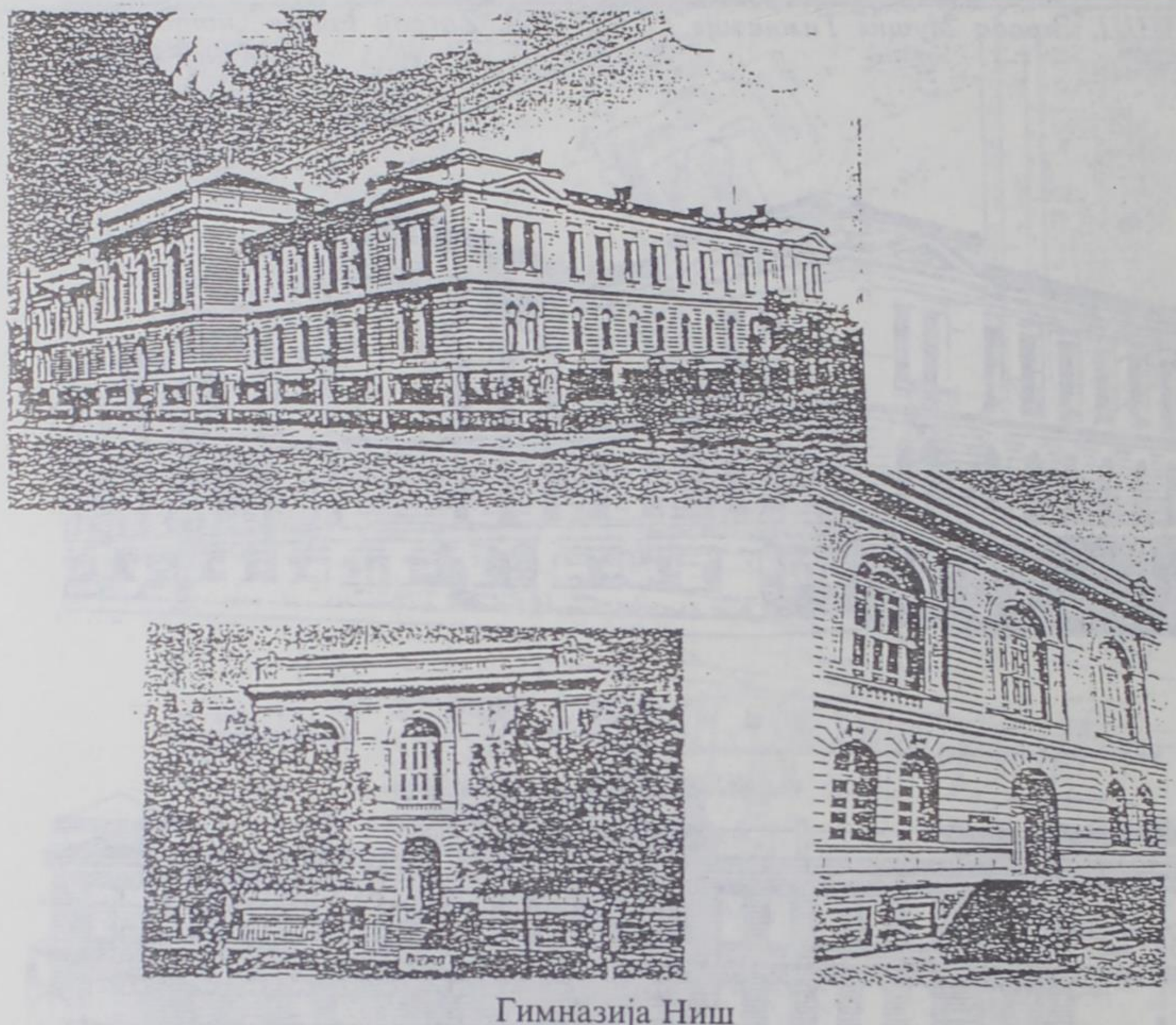
План града Ниша из 1925. год. са означеним положајем гимназије

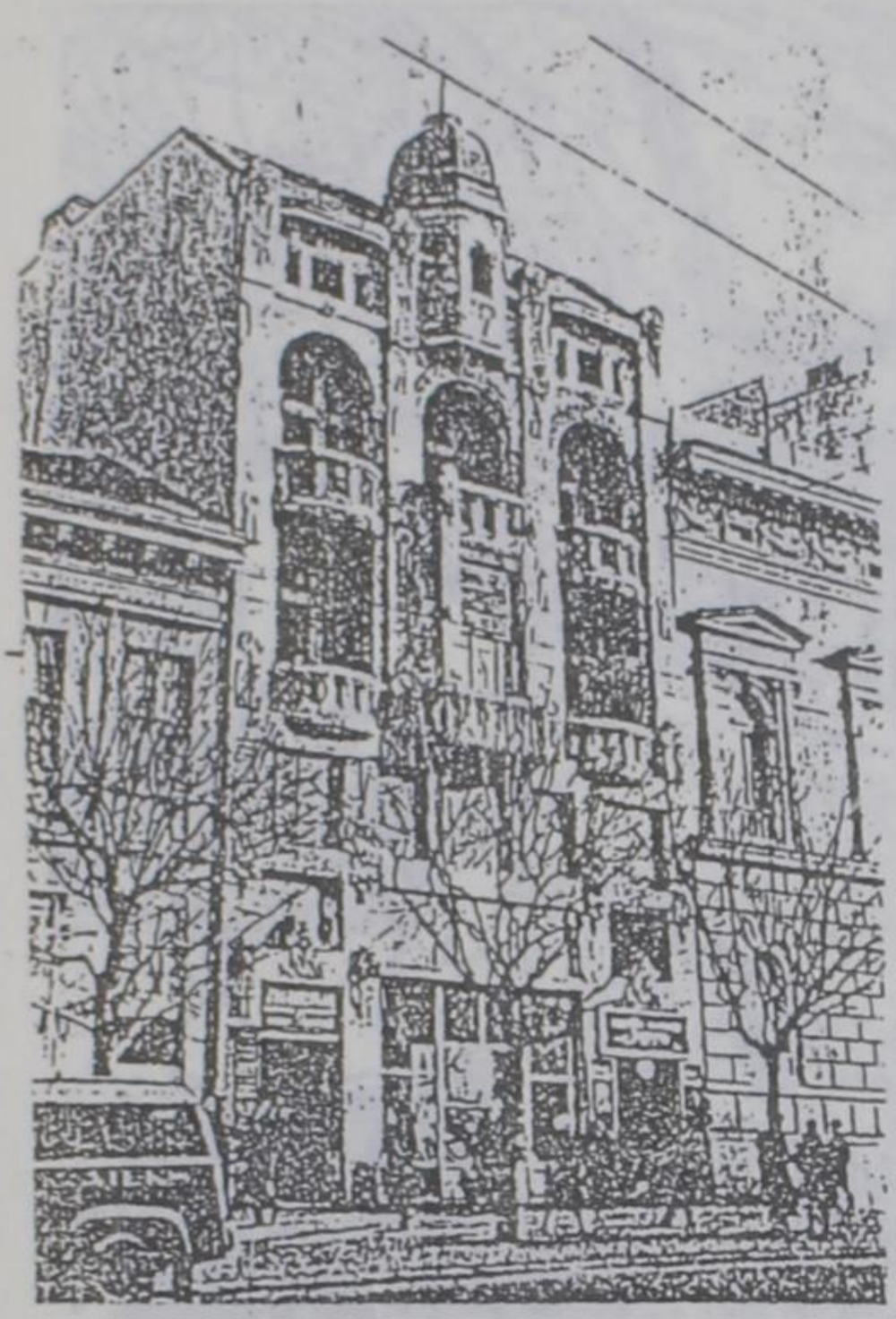
Гимназија у Нишу;

Гимназија у Нишу, општи изглед;

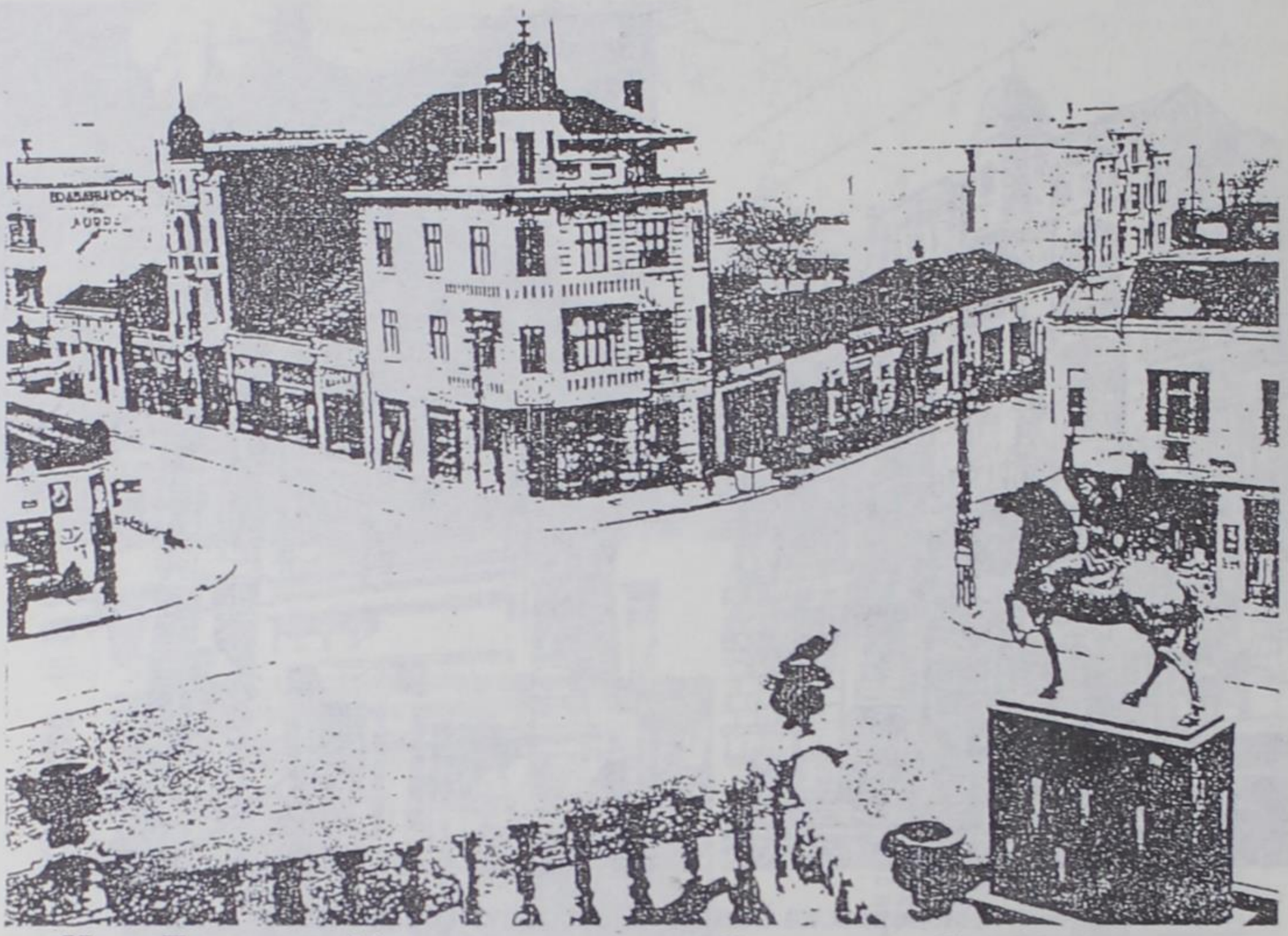

Гимназија Ниш

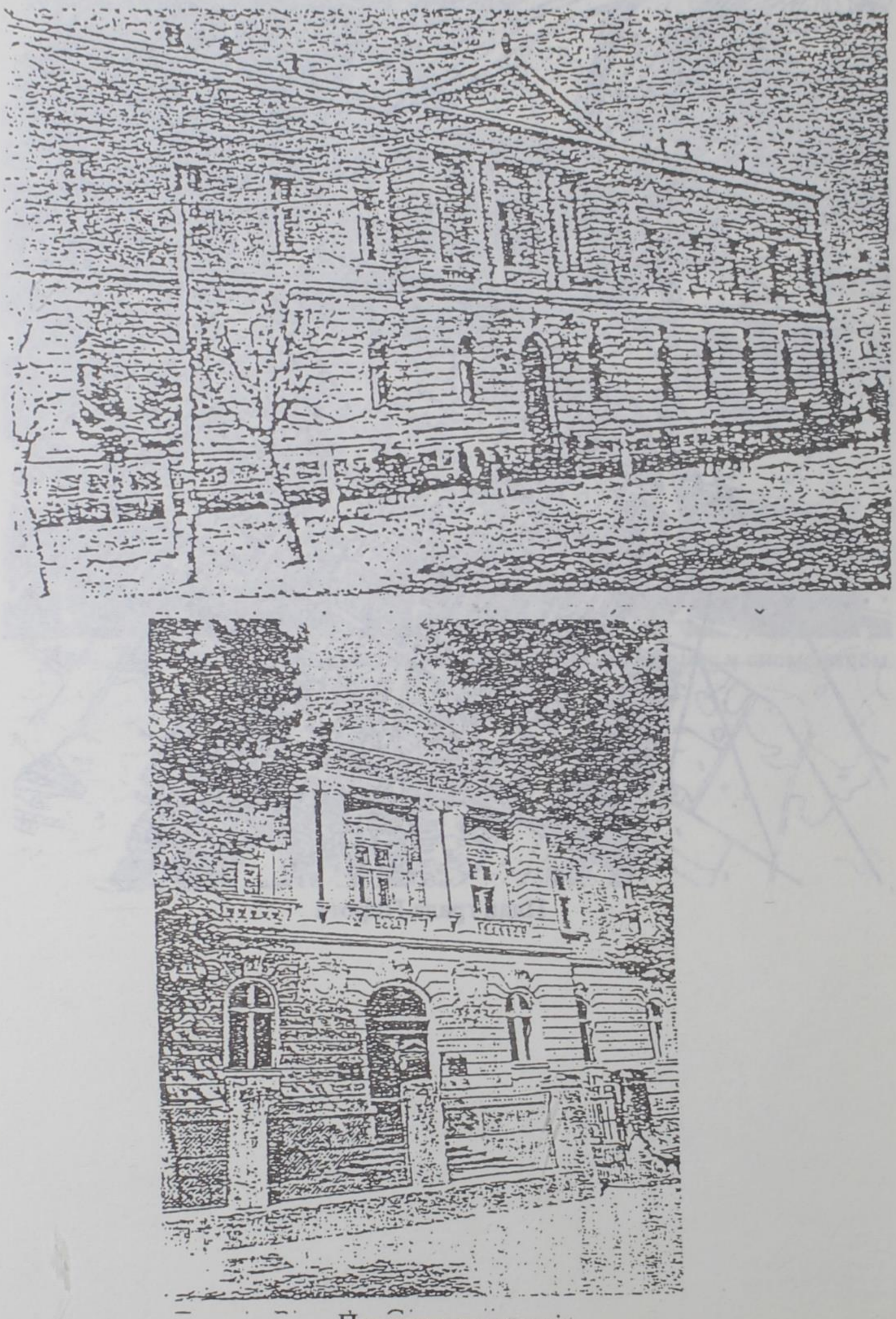
Смедеревска банка у Београду, Теразије 39;

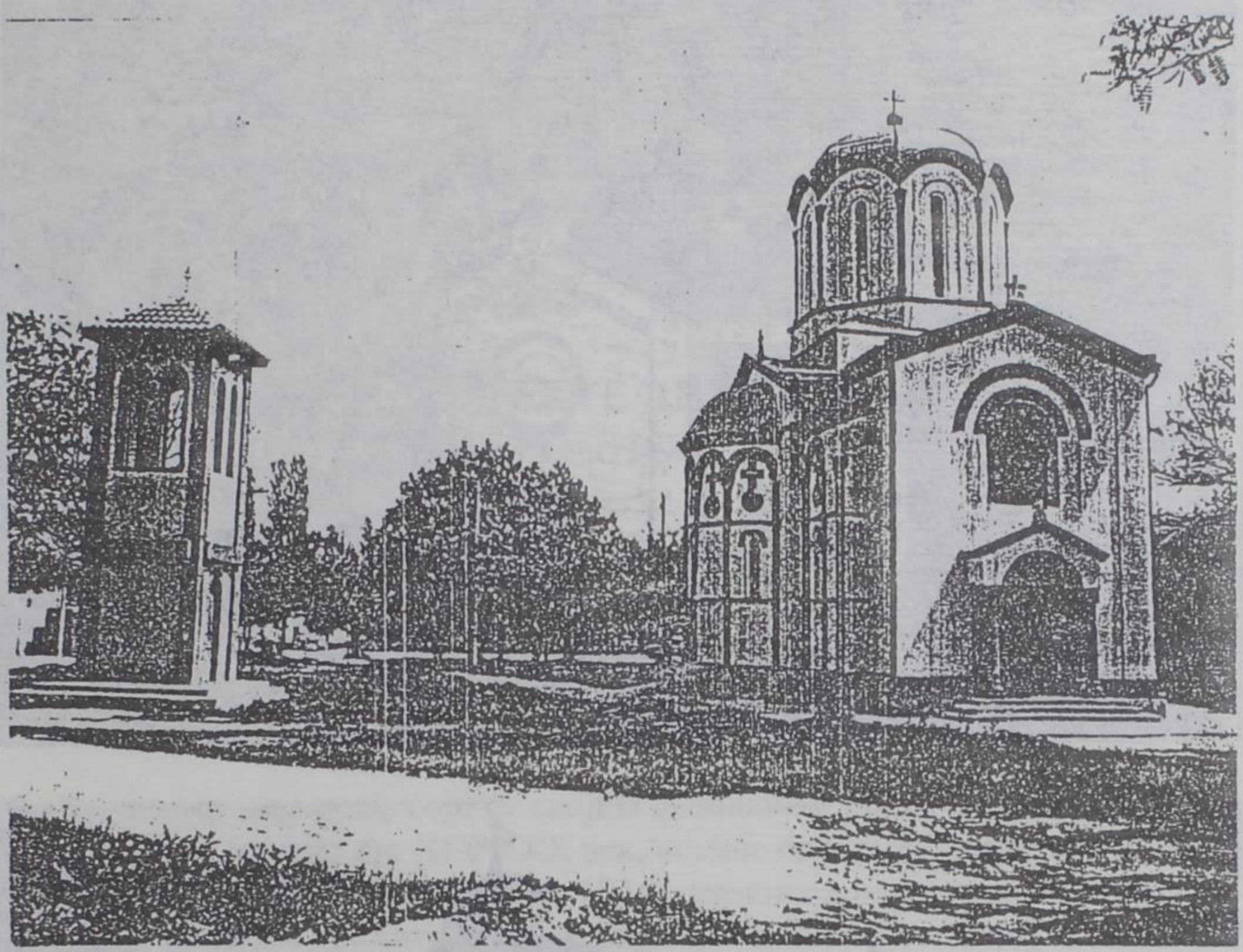
Ниш, Трг краља Милана, са репликом Смедеревске банке и спомеником.

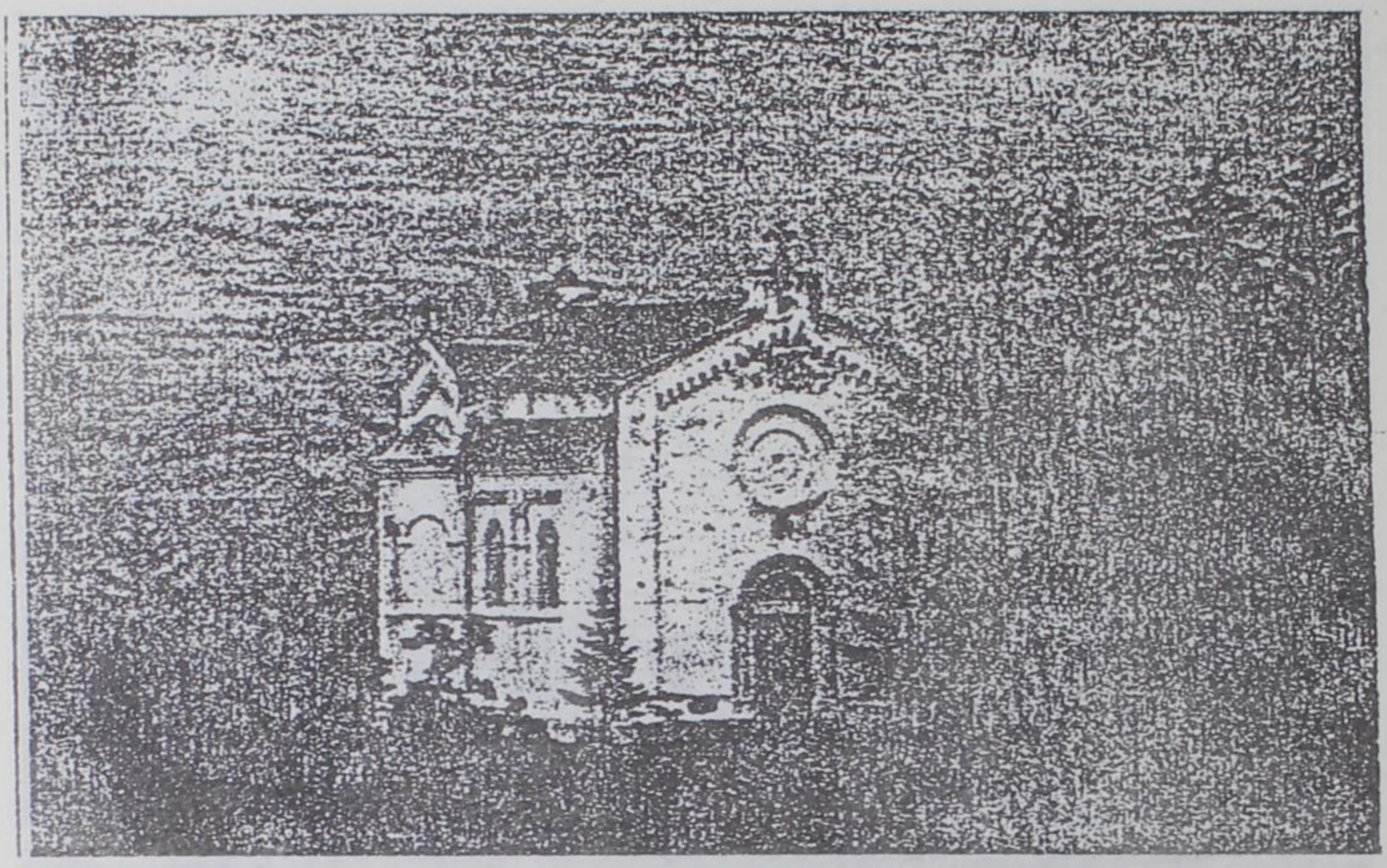
План града Пирота

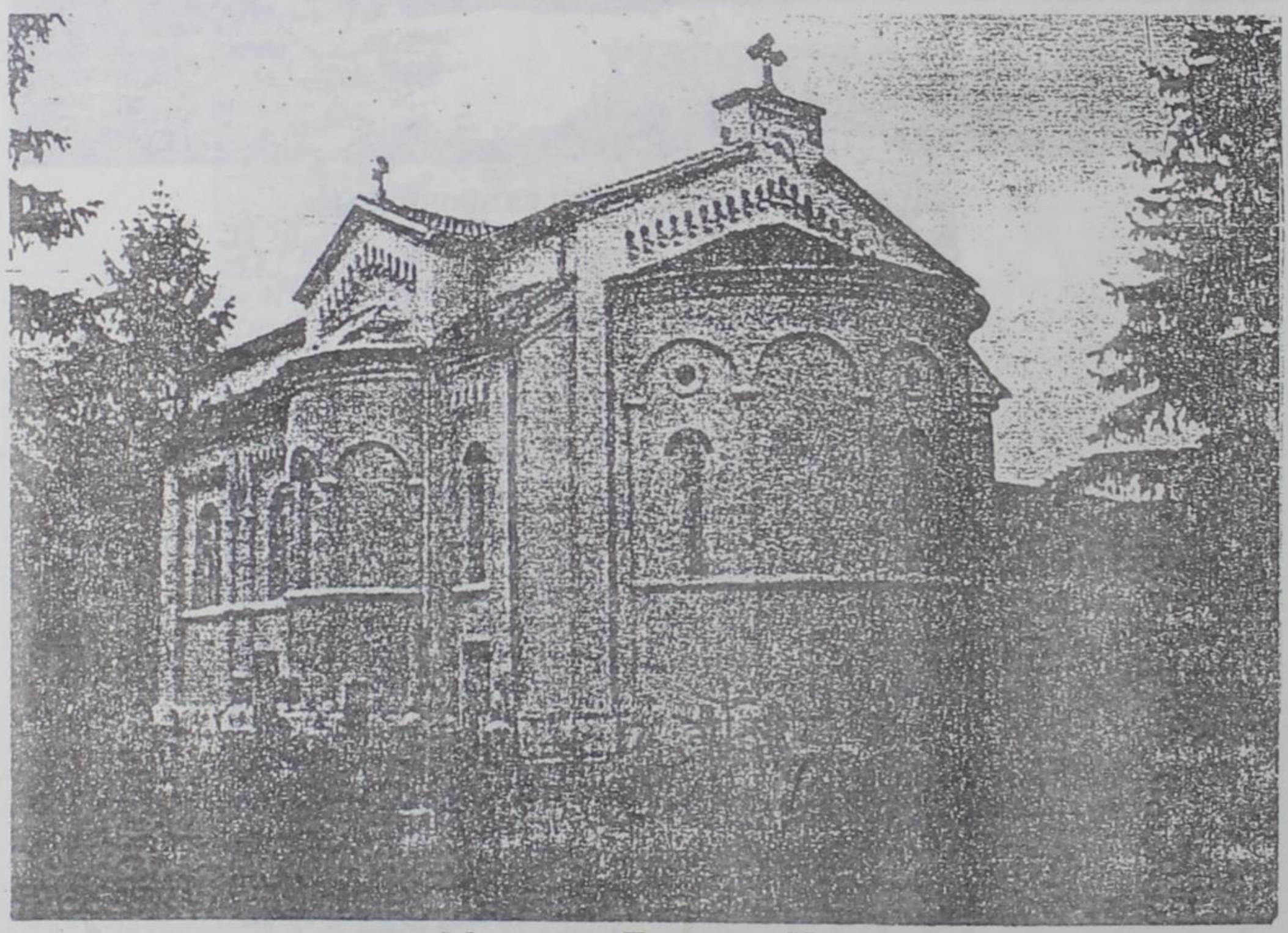

Пиротска гимназија

Црква у Белој Паланци са звоником

Манастир Дивљане, Изглед

УДК 72.071.1 : 929

Драгица Јовановић

ДЕЛАТНОСТ АРХИТЕКТЕ ДИМИТРИЈА Т. ЛЕКА У ЈУГОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ

У низу стваралаца, који су својим деловањем обележили архитектуру Србије на прелазу XIX у XX век, истиче се и име Димитрија Т. Лека (Београд, 1863 - Крагујевац, 1914), једног од најконтроверзнијих архитеката у српском градитељству новијег доба. Иако по својој активности више жустар полемичар и непомирљив критичар пројеката који су обележавали време у којем је и сам радио, Леко је дао и свој допринос укупном архитектонском стваралаштву у југоисточној Србији у периоду након њеног ослобођења 1878. године. У овом контексту његов рад заслужује нарочиту пажњу, тим пре што се он појављује као аутор грађевине која се својом укупном идејном структуром издваја из низа уобичајених градитељских подухвата на овом па и ширем подручју.

У најкраћим цртама, Лекова животна и радна биографија, о којој још увек не постоји исцрпнија студија, изузимајући његово присуство у ширим прегледима новије српске архитектуре,[1] обухвата период школовања у Цириху, Минхену и Ахену, где је студирао архитектуру, а потом, по повратку у Београд, од 1890.године службовање у Министарству грађевина, па Министарству војном и Београдској општини, и на крају, поново у Министарству грађевина до пензионисања.[2]

У току своје професионалне активности, која обухвата период од око две деценије, овај по много чему необичан архитекта, огледао се у најразличитијим областима своје струке, нудећи своје идеје и кроз теоретске написе, критичке осврте и јавне полемике, и кроз конкретна пројектантска решења, од којих је, на жалост, реализован тек мањи број. Током каријере, Леко је неуморно испољавао своју свеприсутност у јавном животу, бивајући

нарочито оштар критичар у полемикама око уобличавања разних конкурсних пројеката, на којима је и сам нудио решења (од сакралних за храм Св Саве у Београду, Маузолеј Карађорђевића на Опленцу),[3] и о овим и другим актуелним темама низао текстове првенствено у стручним часописима.[4] Његово оригинално учешће огледа се у пројектима за уређење урбанистичких целина,[5] а од изведених архитектонских дела, његов опус броји десетак здања, подизаних махом у Београду.[6] Поред ових, међутим, Димитрије Леко је израдио и један пројекат који се налази у југоисточној Србији, и који не само зато представља изузетак у његовом опусу: то је капела Ћеле-куле у Нишу.[7] (сл. 1, 2 и 3)

Историја овог јединственог споменика почиње још у првој деценији XIX века, када је, након једне од најкрвавијих битака читавог Првог српског устанка, на Чегру 1809.године, турски паша решио да од лобања изгинулих Срба сазида језиви спомен своје скупе победе. Кула је наменски постављена на чистину крај Цариградског друма, да би што ефикасније послужила сврси - опомена остатку побуњеника.[8] Прва интервенција, изведена након ослобођења ових крајева од Турака 1878. године, обележила је значај грађевине подизањем дрвене надстрешнице са кровом од ћерамиде ослоњене на четири дрвена стуба, у виду балдахина (као и ниске дрвене ограде око куле).[9] Ова крхка конструкција, која је поред симболичне имала и функцију заштићивања самог објекта од директног утицаја падавина, није се дуго одржала, што је дало повода да се изнађе трајно решење које ће истовремено визуелно обележити значај куле и обезбедити њену физичку заштиту и очување. О подизању капеле над Ћеле-кулом извештава Нова искра :" Кад је год. 1878. српска војска у Ниш ушла, на домаку његовом стајала је бледа и тужна Ћеле-кула окићена главама српских устаника, верних другова храброг Синђелића. Из ужасних дупља ове црне куле повађене су тада лубање српских бораца и

---

1 С. Стојановић, Српски неимар, Београд 1912, 19-20; Н.Несторовић, Грађевине и архитекти у Београду прошлог столећа, Београд 1937, 88; З. Маневић, Пионири модерне архитектуре Београда, Архитектура-урбанизам 16 (1962), 48: Г. Гордић, Архитектонско наслеђе града Београда II, Саопштења ЗЗСКГБ 4 (1966), 89; Ж. Шкаламера, Сецесија у архитектури Београда 1900-1914, ЗЛУМС 3 (1967), 318,330; Б. Несторовић, Носиоци архитектонске мисли у Србији XIX века, Саопштења ИАУС 2 (1969), 53-54; Ж. Шкаламера, Обнова "српског" стила у архитектури, ЗЛУМС 5 (1969), 212-214, 217-218; З. Маневић, Новија српска архитектура, Српска архитектура од 1900-1970, МСУ, Београд 1972, 13-14,45-46,135; Б. Несторовић, Архитектура у Србији XIX века, необјављен рукопис. Архив САНУ, 1973, 326,399; Б. Несторовић, Преглед споменика архитектуре у Србији XIX века, Саопштења РЗЗСКС X (1974), 157; Б. Максимовић, Тежње за увођењем естетичких вредности у просторе Београда крајем прошлог и почетком овог века, ГМГБ XXI (1974), 207; Б.Максимовић, Урбанистичка мисао у Србији почетком XX века, Врњачка Бања 1975, 53-54; Д. Ђурић - Замоло, Београд 1898-1914, из Архиве Грађевинског одбора, МГБ, Београд, 1980, 48-49; Д.. Ђурић - Замоло, Градитељи Београда 1815-1914, Београд 1981, 67- 69; М. Јовановић, Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба, Београд--Крагујевац 1987, 188-190; А. Кадијевић, Један век тражења националног стила у српској архитектури ,ср. XIX - ср.XX века, Београд 1997, 60-61,73,100-101,223.

уз велике почасти покопане. -Српска војска подигла је тада (1878) кров више ове тужне куле, да сачува овај спомен српског прегнућа и љубави за слободу. Али пре неколико година посрну овај кров, те српска влада подиже капелу у којој је олтар-Ћеле-кула, а иконе-мрачне дупље у којима беху дичне главе заточника српске слободе... "[10]

На идеју о подизању капеле над Ћеле-кулом дошао је, током 1892. године, Одбор за подизање споменика устаничком војводи Синђелићу, на чијем челу се налазио нишки епископ Јероним.[11] Из сачуване кореспонденције између епископа и надлежног министра просвете и црквених послова (прилог 1), јасно произилази да је нишки одбор решио да споменик Синђелићу и његовим саборцима буде "у виду једне капеле подигнуте онде, где је Ћелекула, тако, да ова буде у самој капели",[12] с тим што се од Министарства просвете и црквених послова, односно Министарства грађевина, тражи да архитекта, који ће бити задужен да пројекат изведе, нарочиту пажњу обрати на значај и положај будућег споменика. У ту сврху, Одбор је послао и скицу са размерама Ћеле-куле, уз коју је, судећи по наводима у преписци, будући да скица није сачувана, извесни нишки инжењер приложио и начелно идејно решење изгледа будуће капеле. Непостојање ове првобитне скице уноси одређену дозу забуне око прецизног утврђивања удела који су у пројектовању имали поменути инжењер, односно архитекта у Министарству грађевина, у овом случају Леко. Коначно решење се сасвим извесно може приписати самом Ле-

---

2 Леко се 1890.године запослио у Архитектонском одељењу Министарства Грађевина, где ради као подинжењер I класе до 1895.године када постаје инжењер VI класе. Од 1896.до 1900. године се налази на служби у Министарству војном где ради као инжењер III класе у фортификационом одсеку Артиљеријско-техничког одељења, а од 1898. у грађевинском одсеку Инжињерско-техничког одељења, а следеће 1899. постаје инжењер II класе на истом месту. Године 1900. прелази у Техничко одељење Београдске општине. Затим 1908. опет мења службу и сада је виши архитекта I класе у Управи за грађење нових железница, Дирекције српске државне железнице., која се налази при Министарству грађевина. Од 1909. до 1911.године је виши архитекта I класе у Архитектонском одељењу Министарства грађевина. (Шематизам Календара Краљевине Србије за године 1890-1911). Леко се 1911.год. пензионисао на своју молбу. (Н.Несторовић, Грађевине и архитекти у Београду прошлог столећа, Београд 1937, 88).

3 Скица за цркву у Тополи (1904); Скица за храм Св. Саве (1906).

4 у *Српском техничком листу*, *Техничком гласнику*, као и у многим другим листовима: *Београдским општинским новинама*, *Самоуправи*, *Србији*, *Народу*, *Трговинском гласнику*, *Делу*... Самостално је издао четири публикације: *У лету кроз Београд*, Београд 1899; *Скице за нову цркву у Тополи*, Београд 1904; *Наше прилике*, Београд 1909; *Реклама Професора Универзитета г. Н. Несторовића*, Београд 1909.

5 Пројекат уређења Малог Калемегдана (1899); регулациони план Дорћола (1906); генерални регулациони план Скопља (1914).

6 Опсерваторија (1890), Булевар ЈНА 8; Кућа породице Вучо(1893), Делиградска 2;. Нова Војна академија (1899), Бирчанинова 3; Палата "Атина" (1902), Теразије 28; Вучина кућа на Сави (1908), Карађорђева 6. Основне школе у Савамали и на Савинцу из 1908. године порушене су у Другом светском рату.

7 О пројекту ове капеле Леко није оставио трага у својим текстовима. О архитектури Ниша: Д.Т.Леко, Мост код тврђаве у Нишу, Наше прилике, Београд 1909, 22-24.

ку, без обзира на поменуту недоумицу. У прилог томе говоре и наводи који се налазе у писменом одговору министра грађевина министру просвете и црквених послова априла 1893.године (прилог 2), у којима стоји да је план за подизање капеле израђен и прегледан "на основу података изложених у поменутом писму вашега претходника"[13], и даље се само помиње да се враћа послата скица. Овај одговор је прослеђен преко Министарства просвете и црквених послова епископу Јерониму јуна 1893.године (прилог 3). Дакле, осим података о размерама, не помиње се и евентуално коришћење предложеног изгледа са скице. Поред тога, имајући у виду начин на који је епископ у свом писму указивао на потребу да архитекта уложи напор да капела "што лепшу форму добије",[14] као и чињеницу да пројектовање било ког значајног објекта у оновременој Србији није пролазило без строгог вођења рачуна о квалификацијама пројектанта, а посебно када се узме у обзир симболички значај Ћеле-куле за новију националну и државну историју, може се закључити да је ова капела ауторско остварење Димитрија Т. Лека, у то време запосленог у Архитектонском одељењу Министарства грађевина.[15]

Иако је нишки епископ планирао да радови на подизању капеле започну у марту 1892.године,[16] грађење капеле почело је освећењем њених темеља у мају 1894.године.[17] Зидање је очигледно дуго трајало услед недостатка материјалних средстава и очигледне недовољности 7000 динара које нишки епископ

---

8 "... Кула се ова находи на истоку од Ниша, за један километар далеко, у крај друма што у Пирот води. Она има квадратну основу, и сад, овако оброђена, висока је до пет метара. На свакој страни куле зијају, у четрнаест редова, рупе, којих у свакоме реду има по седамнаест, дакле свега девет стотина и педесет две. Ту кулу озидаше Турци одмах после погибије српске на Каменици, и у сваку од оних рупа узидаше по једну српску главу. Главе су с временом поиспадале или повађене, али су оне празне и мрачне шупљине, у које беху узидане, тако исто као и пре и страшни и речити сведоци како српске одважности тако и неслоге и саможивости..." (В. Карић, Србија,опис земље, народа и државе, Београд 1887, 787)

9 "...Истицање владара, кнеза и потоњег краља Милана, на новоослобођеним територијама започето је већ непосредно по окончању ратних дејстава. Кнез ослободилац је већ тада почео да обележава истакнута историјска места тога краја, наглашавајући сопствену улогу. Над Ћеле-кулом, симболом отпора Турцима, поставио је конструкцију у виду балдахина са крстом, потврдивши мученичтво јунака из Првог српског устанка, чије је тежње за ослобођење овог краја он остварио... " (Н. Макуљевић, Реформа црквене уметности у југоисточној Србији после 1878. године, Лесковачки зборник XXXVII <1997>, 43-44)

10 Нова искра, април 1902, 123.

11 Преписка између Одбора за подизање споменика Синђелића, Министарства просвете и црквених послова и Министарства грађевина, у вези са подизањем капеле над Ћеле-кулом, Архив Србије, фонд Министарства просвете и црквених послова, одељење црквено, 1983.год., Б-3229. (Видети прилог 1, 2, и 3)

12 Прилог 1

13 Прилог 2

14 Прилог 1

15 Од 1890. до 1900. године ради у Архитектонском одељењу Министарства грађевина, а од 1896. до 1900.године у Министарству војном. (Видети. напомену 2)

16 Прилог 1

17 Подизање капеле код "Ћеле куле", Весник српске цркве, Београд 1894, 489.

спомиње у писму,[18] тако да је на крају изграђена добровољним прилозима из читаве Србије.[19] Према сачуваној разгледници из документације Завода за заштиту споменика културе Ниш, датованој у 1899.годину, и вести о капели, која је први пут објављена у Новој искри 1902.године, за сада се једино може констатовати да су радови на капели свакако приведени крају око 1900.године.

Лековo решење представља кубичну грађевину централног типа. Висина грађевине је 13,90 метара заједно са металним крстом, а основа је 11, 50•11,50 метара. (инкорпорирана Ћеле-кула је висине 5м, основе 4•4м). Основа капеле је квадратна, са истуреним вестибилима у средиштима страница квадрата, који творе крстообразну основу. Вестибили са дрвеним порталима су наткривени двосливним крововима покривеним бибер црепом. Над квадратном основом је преко октогоналног тамбура на тромпама изведено кубе надвишено кровом покривеним бибер црепом. На врху осмостраног крова постављен је метални крст. Фасаде капеле су украшене уским фугама које формирају хоризонталне траке, распоређене тако да имитирају моравски слог (три уске траке, па једна широка - што подражава однос слојева опеке и малтера према слојевима тесаника). На зидовима изнад вестибила су декоративне розете. Декорацију тамбура чине фризови слепих аркада под кровним венцем, и испод њих лучно завршени, уски отвори на странама између кракова крста. Због композиције архитектонских маса и начина решавања зидног платна, грађевина се може посматрати као ехо Ханзенове школе. Александар Кадијевић овај објекат означава као "својеврсни позни одјек Рундбогенстила у српској архитектури",[20] а говорећи о карактеру удела српских архитеката у трагању за националним стилом, сврстава Д. Т. Лека у групу градитеља "којима је пројектовање у националном стилу била само привремена епизода, коју су касније неретко и критиковали".[21] Капела Ћеле-куле, као једини сакрални објекат у Лековом опусу, настала под утицајем романтичарских струјања, замишљена је као еклектична композиција, као уосталом и сва његова друга остварења. Архитекту Лека никада није оптерећивала привржености одређеном стилу, већ тежња ка складу академске форме, једноставне и хармоничне целине, и њене уклопљености у шири простор (сада несагледив због измењене околине), без претрпавања детаљима и тренутним помодностима које су обележавале архитектуру на прелазу два века, а којима се противио како кроз дела тако и кроз критичке осврте[22]. Кроз пројекат капеле, као кроз призму, исказан је Леков архитектонско-урбанистички став, његова стална жеља за остварењем склада у архитектури.

---

18 Прилог 1

19 Б. Андрејевић, Споменици Ниша, Ниш 1996, 33-36.

20 А. Кадијевић, Један век тражења националног стила у српској архитектури, Београд 1997, 60.

21 Исто, 223.

Грађевина је подигнута са сакралном наменом, као тип војничке капеле, ради одржавања комеморативне службе, и јединствен је споменик ове врсте на нашим просторима. "... Грађани Ниша су ово место сматрали светим гробом те су због тога и изнад Ћеле-куле подигли капелу која сем чисто физичке заштите у себи носи и симболику сахрањивања. Пред капелом се сваке године 19.маја (1.јуна) вршио помен Стевану Синђелићу и његовим јуначким друговима. Све то указује на чињеницу да је Ћеле-кула одувек била нешто много више од споменика па и данас њене остатке можемо сматрати симболичним гробом не само 592 јунака, колико је глава узидано у Ћеле-кулу, већ свих Срба палих на Чегру..." [23] У току своје већ један век дуге историје капела над Ћеле-кулом је претрпела многе интервенције и прераде. [24] Било је и предлога да се она измести на друго место, а да се за саму Ћеле-кулу нађе адекватније решење, како у конзерваторском тако и естетском погледу, али временом се појам о Ћеле-кули нераскидиво везао за капелу. [25] Капела Ћеле-куле је 1948.године стављена под заштиту државе,[26] а 1979.године је проглашена за споменик од изузетног значаја.[27]

У целини, капела Ћеле-куле чини једини пример реализованог сакралног здања у опусу Димитрија Т. Лека, а у ширем контексту српског градитељства новијег доба представља јединствен пример меморијалне и сакралне архитектуре, и несумњиво једну од значајнијих споменичких целина југоисточне Србије.

---

22 "...Поред униформе, апсолутно су немогућа свеколика постројења у духу националном; униформа у клицу сатире сваки индивидуалан типичан покрет и тада никакво чудо што иоле оригиналнији рад не може бити успешан, па чак ни тада, кад у пола повлађује униформи, а другу половину хоће да потчини месту, приликама или другим каквим особеним условима.- Униформа је највећи апсолутист на свету и она апсолутно ништа не може да трпи поред себе, чак ни у подчињеној улози јер је њено Величанство униформа безусловно безобзирна. Сем тога, као што је познато свака је униформа раскошно скупа и тада, са профаном архитектуром и нашим сиротињским средствима, ми смо у стању само да ударимо закрпе на извешталу стару униформу..." (Д.Т.Леко, Наше прилике, Београд 1909, 34-35)

23 Д.Миловановић, Ћеле-кула, архитектонско-урбанистичко-конзерваторска систематизација, Нишки зборник 4 (1977), 142.

24 Први конзерваторски радови и преправке вршене су 1937. год. Најобимнији радови на комплексу Ћеле-куле обављени су 1982-84. (М. Војиновић, Радови на заштити Ћеле-куле и уређењу ширег амбијента као меморијалног простора, Гласник ДКС 9 <1985>, 87-91). Неопходне интервенције су вршене 1989. године, а последње 1991. године.

25 "...Капелом је заштићена кула иако нису обезбеђени сви потребни услови за одстрањивање штетних утицаја температуре и влаге на већ озбиљно угрожену кулу и лобање... Мала и скромна, капела не омогућава широк и обухватан поглед на кулу и не постиже некадашњи доживљај, али данас и она представља значајан споменик..." (З. Милентијевић, Ћеле кула, Народни музеј, Ниш 1988, 19)

26 Решење Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НРС од 6. маја 1948. године, бр. 678/48.

27 Споменик је утврђен за непокретно културно добро - споменик културе од изузетног значаја (Службени гласник СРС бр. 14 од 7. априла 1979, 778)

ПРИЛОГ 1б

Препис писма нишког епископа Јеронима министру просвете и црквених послова, од 26. новембра 1892. године

Господину Министру просвете и црквених послова
Господине министре,

У Нишу постоји један одбор за прикупљање прилога за споменик Синђелића и његових другова, који с њим падоше на Каменици у борби с Турцима.

Овај је одбор до сад прикупио око 5000 динара, који се новац налази на приплоду код једне овдашње штедионице. Па, како је одбор решио, да се тај споменик у виду једне капеле подигне онде, где је Ћелекула, тако, да ова буде у самој капели, то је потребно, да се изради план за ту капелу, Ћелекула, над којом ће се подићи капела, висока је 5 мет., а у квадрату је широка 4 метра.

Поред капитала који је прибављен, и општина нишка поклања 1000 динара, а може се рачунати да ће и народ сеоски притећи у помоћ материјалом у вредности од 1000 динара. И тако, цела сума, која би се утрошила на поменуту капелу, износила би 7000 динара.

Као председник овога одбора, част ми је, г. министре, умолити Вас, да изволите наредити, да се изради план за капелу, која ће служити као споменик нашим изгинулим јунацима.

Одбор Вас моли, г. министре, да тај план буде готов раније, како би се могло приступити раду у месецу марту ове године

Како ће се овај споменик подићи на врло угледноме месту, код војничких болница, на цариградском путу и поред железничке пруге, то ће личност, која буде план радила, имати ово на уму, те да и капела што лепшу форму добије.

У исто време шаљем Вам, г. министре, под. /. и један нацрт овдашњег инжињера, из кога се може видети, какову форму он замишља да треба дати капели, и каквих је размера у висини и ширини Ћелекула.

Примите, г. министре, и овом приликом уверење о моме одличном поштовању.

26. новембра 1892. г.,
у Нишу.

Епископ нишки
и
председник одбора за
споменик Синђелића,
Јероним

ПРИЛОГ 2б

Препис писма министра грађевина министру просвете и црквених послова од 17.априла 1893.године

Министарство Грађевина

бр. 7148/92 год.
17. Априла 1893. године
у Београду

Господине,

У вези са писмом вашега претходника од 30. Новембра пр. (ошле) године Цвр. 1654, част ми је послати вам у прилогу под ./. (један) план и под. /. 2 (два) предрачун за подизање Капеле над ћеле Кулом код Ниша, који су израђени и прегледани у подручном ми Министарству (Грађевина), на основу података изложених у поменутом писму вашега претходника.

У прилогу под. /. 3 (три) враћа се и послата скица плана споменика. Молим вас, Господине Министре, да примите уверење мога поштовања.

Министар Грађевина
Инжињерски потпуковник
Свет. Станковић

Председнику Министарског Савета
Господину Министру просвете и црквених послова

ПРИЛОГ 3б

Препис писма министра просвете и црквених послова нишком епископу Јерониму од 1.јуна 1893.године

Цвр 461
1. јуна 1893. год.
у Београду
Његовом Преосвештенству,
Епископу нишком и председнику
"одбора за подизање споменика Синђелићу",
Господину Јерониму.

У одговору на писмо Ваше од 26. новембра пр. (ошле) год. (ине) упућено на ондашњег министра просв. (ете) и цркв. (ених) послова част ми је послати вам. /. (у прилогу) план и предрачун за подизање капеле над Ћеле-Кулом код Ниша који су израђени и прегледани у министарству грађевина, на основу података изнешених у горњем вашем писму; а уједно част ми је вратити Вам. /. (у прилогу) и скицу плана споменика, који сте изволели послати поменутим Вашим писмом,

Summary

Dragica Jovanović

THE WORK OF DIMITRIJE T. LEKO IN SOUTH-EAST SERBIA

Dimitrije T. Leko (1863-1914), architect, urbanist, theoretician and critic of architecture from Belgrade, is the author of the project of Ćele-kula in Niš, which stands out with its structural idea from the other common construction achievements in the region of south-east Serbia.

The idea of building a chapel above Ćele-kula, which Turks made of sculls of dead serbian rebels after the battle on Čegar in 1809. came from the Committee for construction of monument to rebel duke Sindelić. The president of the Committee was bishop Jeronim from Niš. As a type of soldier chapel it had to give a simbolic meaning to Ćele-kula, the synonym of serbian suffering in struglle for liberation, commemoration was supposed to be performed infront of it, and at the same time an old problem of preservation and protection was solved.

A suggestion was made by the Committee and the project of chapel was done at the Ministry of construction by Dimitrije T. Leko. The construction work started in 1894. and ended in 1900. Leko's academic, eclectic solution of the chapel, by the way the one and only realized sacral object in his opus, represents a cubic construction of central tipe, with octagon roof and a metal cross on top of it. The foundation of the chapel is square and in the middle of its sides vestibules have forward position. Decorated rosettes are placed on the walls above vestibules. Through the project of chapel, like through some kind of prism Leko's aspiration is focused in the achieving proportions in architecture.

In the context of serbian new age architecture, Ćele-kula represents an unique example of memorial and sacral architecture and certainly one of the most significant construction entirety in south-east Serbia.

Господине министре,

У Лапову постоји један одбор за прикупљање прилога за споменик Синђелића и његових другова, који с њим падоше на Пачекиној у борби с Турцима.

Овај је одбор до сад прикупио око 5000 динара, који се имају наћи на дотичне тестаменте. На, како је одбор решио, да се тај споменик у виду једне капеле подигне онде, где је Пелекуна, тако, да она буде у самој капели, што је потребно, да се испади онак за ту капелу. Пелекуна, над којом ће се подићи капела, висока је 5 мет., а у њој гради је широка 4 метра.

Пошто капитала који је прибављен

Господину Министру просвете и црк. послова.

и одштетна ципка износиће
1000 динара, а може се рачунати,
да ће и свако сеоско друштво
у свом материјалом учешћу
носити од 1000 динара. А тако,
цела сума, која би се употребила
на поменуту канцу, износила
би 7000 динара.

Као председник овога одбора,
част ми је, г. министре, умолити
Вас, да извоните наредите,
да се изради план за канцу, која
ће служити као санитет нашим
истакнутим ђацима.

Одбор Вас моли, г. министре,
да овај план буде готов раније,
како би се могло приступити раду
у месецу марту ове године.

Како ће се овај санитет
градити на врло углед ном месту,
код војничких болница, на
чаршијској бари и свако
шетачке друге, што ће мог-
ност, која буде имао радња,

имати ово на уму, иде да
и када што лепшу форму
дефиле.

Београд

А исто време молим
/ Вам, г. министре, од /. и један
кадрт овдашњег инжињера,
из кога се може видети, какаву
форму ће заузимати да треба
дати каналу, и какав је разме=
ра у висини и у ширини Пелагића.

Притом, г. министре, и овом
приликом уверење о моме од=
личном поштовању.

26. новембра 1892. г.,
у Нишу.

Еписког инжињ.
и
Председник одбора за
спровођење Синђелића

1 а. Факсимил: Писмо Нишког епископа Јеронима Министру просвете и црквених послова, 26. новембар 1892.год. прослеђено из Министарства просвете и црквених послова, Цвр. 1654, 30. новембра 1892.год. , Архив Србије, фонд Министарства просвете, одељење црквено, 1893, Б-3229

Препис писма нишког епископа Јеронима министру просвете и црквених послова, од 26. новембра 1892. године

Господину Министру просвете и црквених послова
Господине министре,

У Нишу постоји један одбор за прикупљање прилога за споменик Синђелића и његових другова, који с њим падоше на Каменици у борби с Турцима.

Овај је одбор до сад прикупио око 5000 динара, који се новац налази на приплоду код једне овдашње штедионице. Па, како је одбор решио, да се тај споменик у виду једне капеле подигне онде, где је Ћелекула, тако, да ова буде у самој капели, то је потребно, да се изради план за ту капелу, Ћелекула, над којом ће се подићи капела, висока је 5 мет., а у квадрату је широка 4 метра.

Поред капитала који је прибављен, и општина нишка поклања 1000 динара, а може се рачунати да ће и народ сеоски притећи у помоћ материјалом у вредности од 1000 динара. И тако, цела сума, која би се утрошила на поменуту капелу, износила би 7000 динара.

Као председник овога одбора, част ми је, г. министре, умолити Вас, да изволите наредити, да се изради план за капелу, која ће служити као споменик нашим изгинулим јунацима.

Одбор Вас моли, г. министре, да тај план буде готов раније, како би се могло приступити раду у месецу марту ове године.

Како ће се овај споменик подићи на врло угледноме месту, код војничких болница, на цариградском путу и поред железничке пруге, то ће личност, која буде план радила, имати ово на уму, те да и капела што лепшу форму добије.

У исто време шаљем Вам, г. министре, под. /. (један) и један нацрт овдашњег инжињера, из кога се може видети, какову форму он замишља да треба дати капели, и каквих је размера у висини и ширини Ћелекула.

Примите, г. министре, и овом приликом уверење о моме одличном поштовању.

Епископ нишки
и
председник одбора за
споменик Синђелића,
Јероним

26. новембра 1892. г.,
у Нишу.

1 б. Препис: Писмо Нишког епископа Јеронима Министру просвете и црквених послова, 26. новембар 1892. год. прослеђено из Министарства просвете и црквених послова, Цвр. 1654, 30. новембра 1892. год. , Архив Србије, фонд Министарства просвете, одељење црквено, 1893, Б-3229

Министарство Грађевина
Бр. 7148/92. год.
17. Априла 1893. године
у Београду

ЈРК

Господине,

У вези са актом вашега деловодника од 30. Новем. ове год. бр. 1654, част ми је послати вам у дилогу под /1/ план и под /2. предрачун за подизање капеле над тзв. Кулом Код Лева, који су израђени и детаљно дати у одељењу ми Министарству, на основу података изложених у поменутом акту вашега деловодника.

/1 /2

У дилогу под /3 врата се и послата скица ова, за споменика.

/3.

Молим вас, Господине Министре, да примите уверење моје нарочите оданости.

Министар Грађевина
Инжењерски пуковник,
Свет. Симић

Председнику Министарског Савета.
Господину Министру просвете и црквених послова.

2 а. Факсимил: Писмо Министра грађевина Министру просвете и црквених послова, бр. 7148, 17. април 1893. год. , Архив Србије, фонд Министарства просвете, одељење црквено, 1893, Б-3229

Препис писма министра грађевина министру просвете и црквених послова од 17.априла 1893.године

Министарство Грађевина

бр. 7148/92 год.
17. Априла 1893. године
у Београду

Господине,

У вези са писмом вашега претходника од 30. Новембра пр. (ошле) године Цвр. 1654, част ми је послати вам у прилогу под. /. (један) план и под. /. 2 (два) предрачун за подизање Капеле над ћеле Кулом код Ниша, који су израђени и прегледани у подручном ми Министарству (Грађевина), на основу података изложених у поменутом писму вашега претходника.

У прилогу под. /. 3 (три) враћа се и послата скица плана споменика.

Молим вас, Господине Министре, да примите уверење мога поштовања.

Министар Грађевина
Инжињерски потпуковник
Свет. Станковић

Председнику Министарског Савета
Господину Министру просвете и црквених послова

2 б. Препис: Писмо Министра грађевина Министру просвете и црквених послова, бр. 7148, 17. април 1893. год., Архив Србије, фонд Министарства просвете, одељење црквено, 1893, Б-3229

Ц.бр. 461.

1. јуна 1893. год.
у Београду.

Његовом Преосвештенству,
Епископу нишком и предсе-
дателю Конзисторије
Српској,
Господину Јерониму.

Пр. Ф.

У одговору на ваше
Д 26. септембра пр. год. дозвољ-
ава ондашњи министар г. дов.
и испов. послова, нашем министр-
скоме Вам /. одлаз и пред-
рачун за подизање болнице од
Зем. Куле код Ниша, иду-
ћи пропорен и пропотан у министар-
ству финансија, на исплату ов.
суме што је потребна у горњем Вашем
писму; а ја Вам
врлинским Вам /. и молим
~~Вашег~~ ваша одлучења,
Којој ћете извољети одмах по-
ступити Вашим писмом.

Примљено "15"

Ж. 8-VI-93
Достављено

Зa. Факсимил: Писмо из Министарства просвете и црквених послова послато Нишком епископу Јерониму Цвр. 461, 1. јун 1893. год., Архив Србије, фонд Министарства просвете, одељење црквено, 1893, Б-3229

Препис писма министра просвете и црквених послова нишком епископу Јерониму од 1.јуна 1893.године

Цвр 461
1. јуна 1893. год.
у Београду
Његовом Преосвештенству,
Епископу нишком и председнику
"одбора за подизање споменика Синђелићу",
Господину Јерониму.

У одговору на писмо Ваше од 26. новембра пр. (ошле) год. (ине) упућено на ондашњег министра просв. (ете) и цркв. (ених) послова част ми је послати вам. /. (у прилогу) план и предрачун за подизање капеле над Ћеле-Кулом код Ниша који су израђени и прегледани у министарству грађевина, на основу података изнешених у горњем вашем писму; а уједно част ми је вратити Вам. /. (у прилогу) и скицу плана споменика, који сте изволели послати поменутим Вашим писмом,

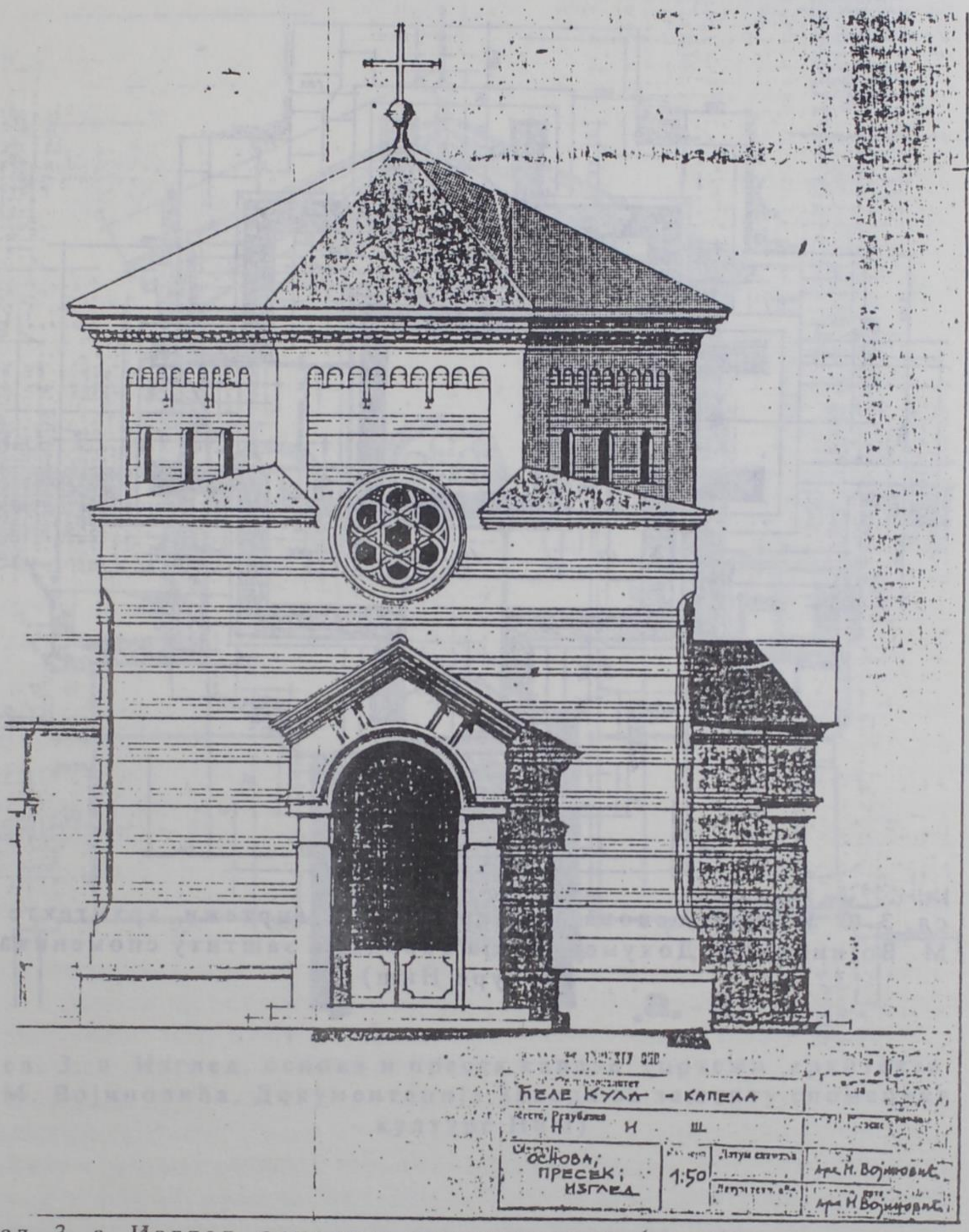
3 б. Препис: Писмо из Министарства просвете и црквених послова послато Нишком епископу Јерониму Цвр. 461, 1. јун 1893. год., Архив Србије, фонд Министарства просвете, одељење црквено, 1893, Б-3229

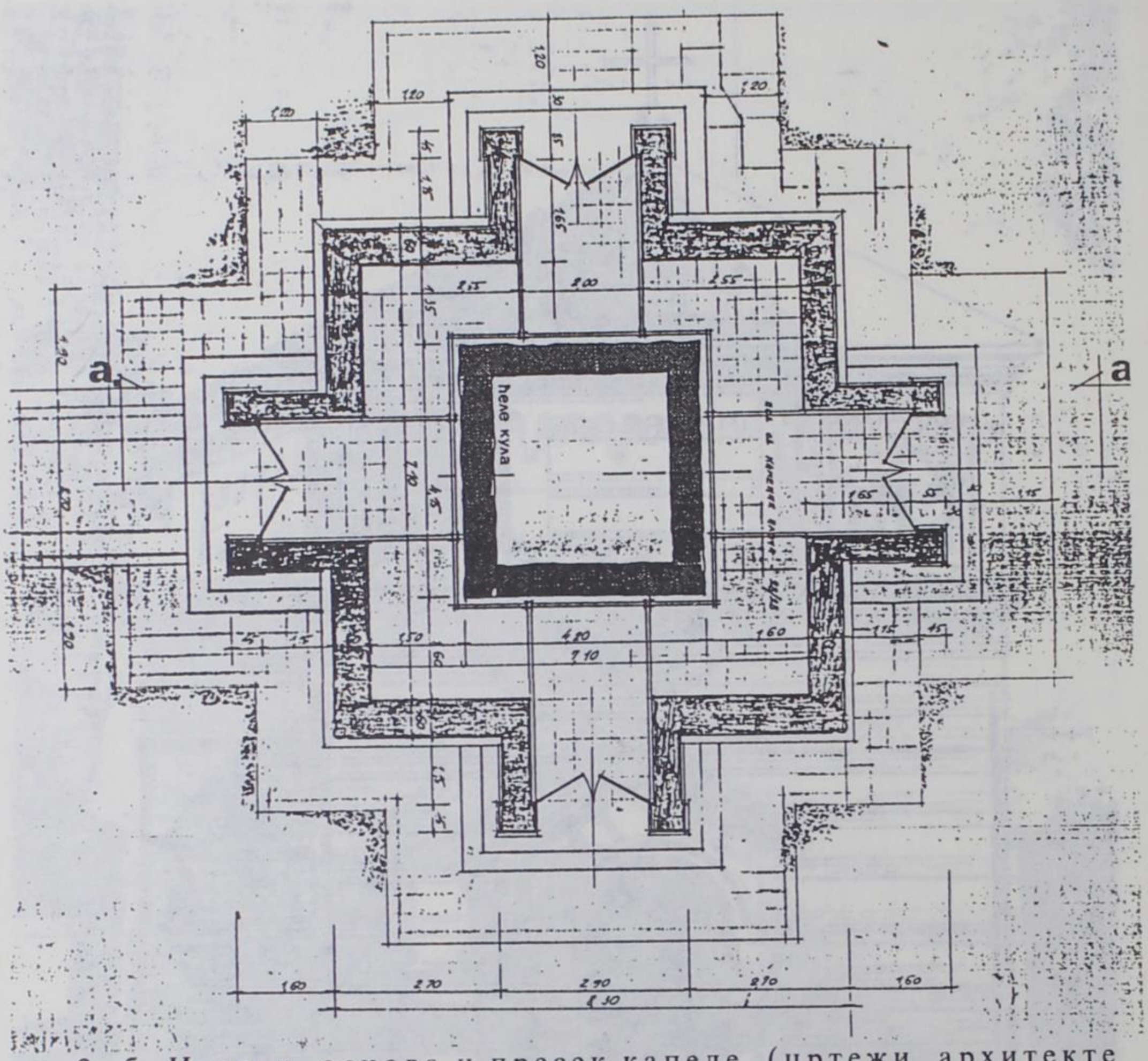
сл. 1. Фотографија капеле Ћеле-куле из 1899. године (према Документацији Завода за заштиту споменика културе Ниш)

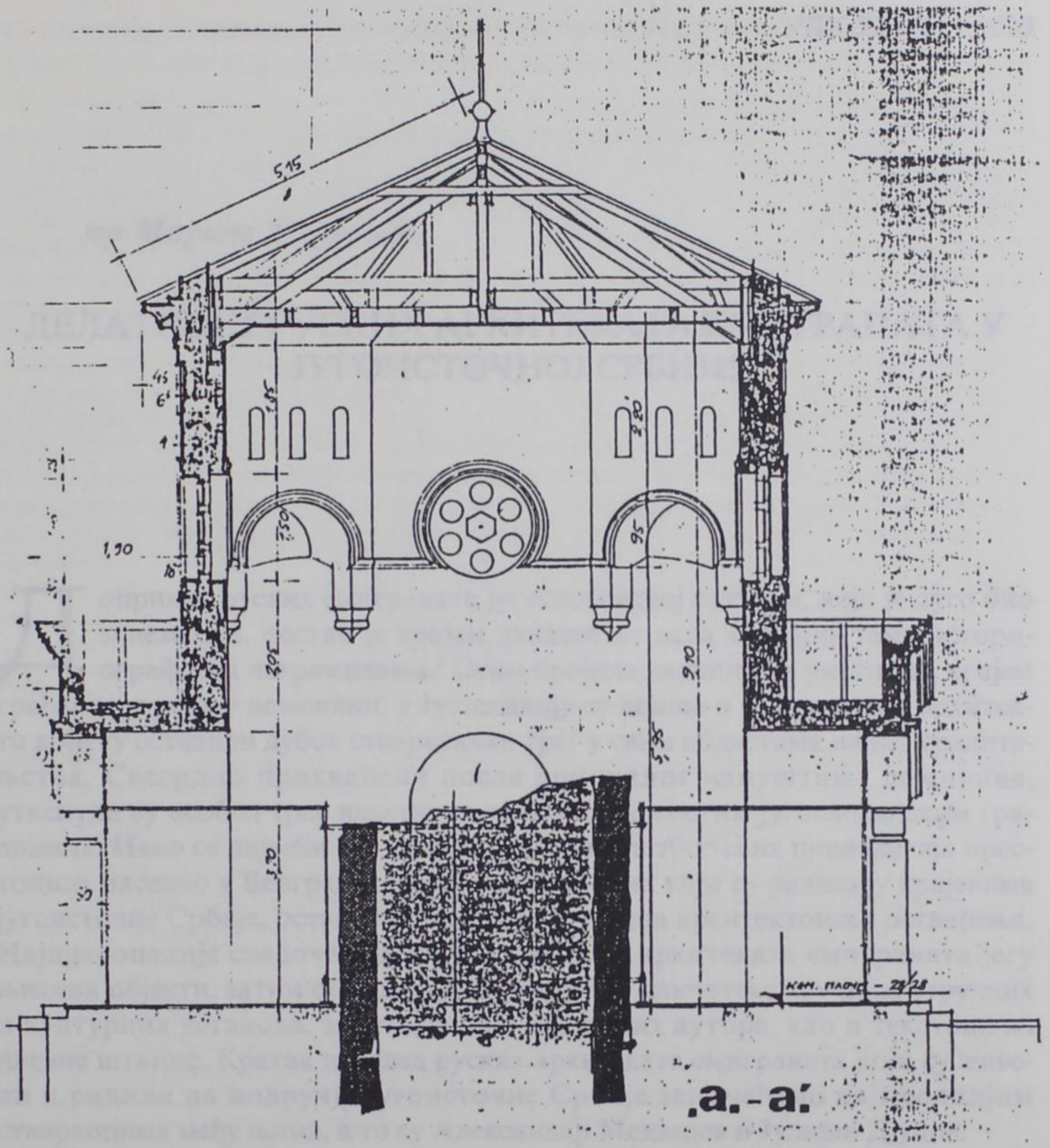
сл. 2. Садашњи изглед капеле Ћеле-куле (фотографија из 1987. године, Д. Јовановић)

сл. 3. а Изглед, основа и пресек капеле (цртежи архитекте М. Војиновића, Документација Завода за заштиту споменика културе Ниш)

сл. 3. б Изглед, основа и пресек капеле (цртежи архитекте М. Војиновића, Документација Завода за заштиту споменика културе Ниш)

сл. 3. в Изглед, основа и пресек капеле (цртежи архитекте М. Војиновића, Документација Завода за заштиту споменика културе Ниш)

УДК 72.071. 1 : 929

мр Марина Ђурђевић

ДЕЛАТНОСТ РУСКИХ АРХИТЕКАТА ЕМИГРАНАТА У ЈУГОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ

Допринос руских емиграната југословенској култури, који је дуго био занемарен, постао је крајем двадесетог века значајна тема историографских истраживања.[1] Осим бројних научника и уметника, крајем грађанског рата у домовини, у Југославију су дошли и многи руски архитекти који су оставили дубок стваралачки траг у свим областима нашег градитељства. Свесрдно прихваћени после принудног напуштања домовине, утиснули су особен траг властитог неимарства многим југословенским градовима. Иако се највећи део руских емиграната због свих привилегија престонице населио у Београду, није мали број оних који су радили у крајевима југоисточне Србије, оставивиши за собом вредна архитектонска остварења. Најдрагоценије сведочанство о раду руских архитеката емиграната јесу њихови објекти, затим обимна архивска грађа, планотеке научних, стручних и културних установа, заоставштине појединих аутора, као и текстови из дневне штампе. Кратак преглед руских архитеката емиграната који су живели и радили на подручју југоисточне Србије започећемо најплоднијим стваоцима међу њима, а то су Александар Медведев и Јулијан Дјупон.

Након што је уочи избијања грађанског рата у Русији емигрирао у Србију, Јулијан Дјупон је 1918. године живео и радио у техничком одељењу општине у Нишу. Према подацима Бориславa Андрејевића, Дјупон је у Нишу и околини саградио преко сто објеката.[2] Кратко ћемо се задржати на само неким од најпознатијих. Један од њих је стамбено-трговачка палата Милорада Васића, данас палата издавачког предузећа "Градина", која је подигнута 1927. године у централној зони градског језгра и може се убројити у репрезентативне примере еклектичке архитектуре Ниша између два рата. Исте године Дјупон је, у част педесетогодишњице ослобођења града, подигао на Чегру (узвишењу североисточно од Ниша) монументално спомен-обележје у облику куле (као симбол војног утврђења) које представља значајно остварење академског смера у српској меморијалној архитектури

између два рата. Једна од Дјупонових најрепрезентативнијих грађевина у

1 О. Минић, Развој Београда и његове архитектуре између два рата ГМГБ 1, Београд 1954, 184-185; Ј. Крунић, Архитектура Београда, Београд 1954; М. Минић, Краснов Никола, ЕЛУ 5, Загреб 1962, 385; О. Минић, Краснов Никола, ЕЛУ 5, Загреб 1964, 242; Ж. Шкаламера, Обнова "српског стила" у архитектури, ЗЛУМС 5, Нови Сад, 1969, 189-237; У. Мартиновић, Модерна Београда, Београд 1972, 14; З. Маневић, Новија српска архитектура, у "Српска архитектура 1900-1970", Београд 1972, 17-18; Б. Вујовић, Црквени споменици на подручју града Београда 2, Саопштења ЗЗЗСКГБ 13, Београд 1973; Б. Несторовић, Постакадемизам у архитектури Београда (1919-1941), ГГБ 20, Београд 1973, 349-353; Н. Добровић, Брашован, ИТ Новине 710, Београд 1. 10. 1976; Б. Којић, Друштвени услови развитка архитектонске струке у Београду 1920-1940. године, Београд 1979, 259-263; З. Маневић, Јучерашње градитељство 1, Урбанизам Београда 53-54, Прилог 9, Београд 1979, 6, 15; Исти, Појава модерне архитектуре у Србији, рукопис докторске дисертације на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета у Београду, 1979; М. Јовановић, Српска ликовна уметност и Русија крајем 19. и почетком 20. века, Саопштења РЗЗЗСК15, Београд 1983, 124-129; Ж. Шкаламера, Архитекта Никола Краснов (Москва 1864-Београд, 1939), Свеске ДИУС 14, Београд 1984, 109-129; Б. Трпковић, Стари двор на Дедињу, Свеске ДИУС 16, Београд 1985, 100-104; Б. Андрејевић, Споменици архитектуре Ниша од 1878. до 1944. године, Нишки зборник 11, Ниш 1982, 95-100; Исти, Споменици Ниша, Ниш 1996; М. Јовановић, Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба, Београд-Крагујевац 1987; Исти, Опленац, Топола 1989; М. Миловановић, Архитекта Григорије И. Самојлов, у "Руска емиграција у српској култури 20. века", 1, Београд 1994, 308-314; Исти, Григориј Иванович Самојлов у "Руси без Русије. Српски Руси", Београд 1994, 255-265; А. Кадијевић, Допринос руских неимара - емиграната српској архитектури између два светска рата, у "Руси без Русије. Српски Руси", Београд 1994, 243-254; Исти, Цркве архитекта Василија Андросова у Лесковцу и околини, Лесковачки зборник 35, Лесковац 1995, 75-79; М. Миловановић, Андреј Васиљевич Папков, у "Руси без Русије. Српски Руси", Београд 1994, 265-272; Исти, Преглед делатности архитекте Александра Ивановича Медведева на подручју југоисточне Србије, Лесковачки зборник 36, Лесковац 1996, 19-26; А. Кадијевић Прилог проучавању дела архитекта Николе Краснова у Југославији (1922-1939), Саопштења РЗЗЗСК 26, Београд 1995, 181-192; С. Тошева, Капитална дела руских архитеката у Београду, у "Руска емиграција у српској култури 20. века", 1, Београд 1994, 302-307; Б. Вујовић, Београд у прошлости и садашњости, Београд 1994; Исти, Српске цркве и манастири Београда, Београд 1995; А. Кадијевић - С. Марковић, Градитељство Лесковца и околине између два светска рата, Лесковац 1996; М. Живковић, Градитељи Ниша, Ниш 1993; А. Кадијевић, Примери архитектуре српског националног стила у Врању између два светска рата, Врањски гласник 28, Врање 1995, 67-80; Исти, Проучавање доприноса руских емиграната српској архитектури двадесетог века, Гласник ДКС 21, Београд 1997, 177-178; В. Трифуновић, Архитектура о Крагујевцу, Крагујевац 1995; П. Анагности, Сећања, у "Руси без Русије. Српски Руси", Београд 1994, 310; Т. Миленковић, Руски инжењери емигранти у Србији 1919-1941, године ПИНУС Записи 2 Београд 1995, 63-73; Исти, Руски инжењери у Југославији 1919-1941, Београд 1997; О. Латинчић, Руски емигранти у Београду, Прилог 5, 7, 8, Београдске новине 21.6.1996, 5.7.1996; А. Кадијевић, Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина 19 - средина 20. века), Београд 1997, 113-226; Б. Пантелић, Nationalism and architecture, JSAH 56, 1, March 1997, 31-33; Б. Миленковић, Композиционе варијанте једнопростора, Гласник ДКС 21, Београд 1997, 40-43; М. Поповић, Хералдички симболи на јавним зданьима Београда, Београд 1997, 88-128; З. Јаковљевић два примера рестаурације фасада, Наслеђе 1, Београд 1997, 104; Руска емиграција у српској и другим словенским културама, тезе реферата, Београд 1997; М. Ђурђевић, Пројекти руских архитеката у Музеју архитектуре. Петар Анагности, у "Руска емиграција у српској и другим словенским културама", тезе реферата, Београд 1997, 50-51; Иста, Григорије Самојлов (архитектонски опус) ГГБ 44, Београд 1997, 257-273. А. Кадијевић и М. Ђурђевић написали су рукопис "Руски емигранти у српској архитектури" који је припремљен за штампу. Текст о делатности руских градитеља на подручју југоисточне Србије заснован је на заједничким истраживањима од два аутора.

области профаног градитељства јесте палата Учитељског дома у Нишу која представља значајан урбани сегмент централне зоне града. Њено зидање завршено је 1933. године. Осим ове, Дјупон је подигао у Нишу још две палате, обе 1932. године и обе у улици Станка Пауновића. Једна од њих је у броју 39, а друга, палата Давида Абеншоама, бивша комунална банка, у броју 20. Борислав Андрејевић износи могућност да би Дјупон могао бити и аутор чувене Апелове зграде у улици Иве Лоле Рибара 2, из 1923. године, али то би тек требало потврдити.[3] И остала дела Јулијана Дјупона у Нишу требало би тек евидентирати и проучити.

Александар Медведев након завршених студија у Београду и рада у неколико грађевинских предузећа, као и низа година рада на подручју Бања Луке, на позив колеге и сународника Јулијана Дјупона, 1935. године прелази у Ниш у коме ће провести остатак живота и остварити своја најзначајнија дела.[4] Иако модерно оријентисан, Медведев ће, као уосталом и већина српских модерниста, на почетку каријере морати да прави уступке конзервативно оријентисаним поручиоцима. Из тих разлога, први Медведевљеви пројекти, рађени у оквиру самосталног пројектантског бироа у Нишу, у периоду између 1935. и 1936. године, задржавају трагове грађанске архитектуре, посебно у обликовању фасаде. То је случај са Медведевљевим пројектима на почетку "нишког периода", као што су зграда Милице Барбијери из 1935. године или зграде лекара Дикића, свештеника Ђорђа Поповића, Бранислава Хаџи-Танасијевић и Воје Николића из 1936. године. Тек на пројекту за зграду Јавне берзе у Нишу из 1936. године Медведев у потпуности напушта традиционална схватања. Заобљени акценат хоризонталних трака на зидном платну, елемент је преузет из експресионистичког речника архитектуре. У каснијим делима, разрађен и усавршен, овај мотив даће препознатљив печат аутентичном Медведевљевом рукопису. Овим својим делом Медведев је на самом почетку каријере, ослободивши се крупних стега традиционализма, подарио српској модерној архитектури антологијско остварење. Оно је, међутим, било тек најава ремекдела која ће уследити. Наиме, на пројектима у периоду од 1937. године до почетка рата, Медведев је као већ афирмисани архитект успео да изгради своју карактеристичну и ауторски препознатљиву варијанту модерног стила. Он је у већој или мањој мери присутан на многобројним нишким објектима из тог времена.[5] Такође занимљива по примењеним архитектонским елементима јесте и вила Драгише Цветковића у Нишкој бањи из 1939. године. На њој су осим, за Медведевљев архитектонс-

2 Б. Андрејевић, Споменици архитектуре...
3 Исто.
4 О делатности Медведева на подручју југоисточне Србије в: М. Миловановић, Преглед..., 19-26.
5 То су куће Елијаса Варона, Зорана М. Јовановића, Димитријевића и Милојевића, књижевника Александра Шишковића-Пфафа, Јефтимије Ристић, као и зграде на углу Обреновићеве (Победе) и Јевремове, Хиландарске и Доситејеве, Хиландарске и Власотинчанинове, В. Конгреса и Д. Костића, В. Конгреса и М. Орешковића, Вакуфском дому, као и на кућама Маре Митровић или Медведевљевог пријатеља Александра Сластенка.

ки речник уобичајених, модернистичких мотива, присутни и елементи "фолклорне архитектуре". У близини Цветковићеве резиденције Медведев је пројектовао још једно значајно модернистичко остварење. То је вила народног посланика Живковића (1938-39), која је у поређењу са Цветковићевом ипак знатно скромнија. Исте, 1939. године Медведев је израдио један од својих најзначајнијих неизведених пројеката - Бански хотел у Нишкој бањи.[6] Пред крај предратне делатности, 1938. године, Медведев је пројектовао своје најзрелије дело, зграду Шегртског дома на којој је, од младости исказана тежња ка остварењу чисте савремене архитектонске форме, досегла врхунац. Овај објекат карактерише кружна заобљена форма која неизбежно наводи на поређење са делима архитекте Ериха Менделсона.[7] На згради Шегртског дома срећно се поклопила околност да једно од последњих предратних Медведевљевих дела буде уједно и најзначајније, како у погледу достигнуте професионалне зрелости, тако и у погледу остварене чистоте савременог архитектонског израза. Са несмањеним ентузијазмом Медведев је пред рат приступио пројектовању још једног значајног објекта у Нишу. Била је то угаона спратна зграда трговца Фјодора Загорудњака из 1939. године. По својим особеностима она се уклапа у типичне примере архитектуре која је у време јачања тоталитарних режима у Европи својим наглашено монументалним и симетричним формама у луксузном материјалу требало да изражава снагу и моћ "новог поретка". Према Медведевљевом пројекту, 1940. године у Нишкој бањи изведена је вила господе Главића и Станковића. На Саборној цркви у Нишу (1937) Медведев је дограђивао звонару. Од послератних пројеката поменућемо Индустријску средњу школу у Нишу из 1947-49. године. Највећи број Медведевљевих пројеката може се лоцирати на подручје југоисточне Србије. Чињеницу да је Медведев пројектовао и у Лесковцу помиње Борислав Андрејевић у свом прегледу споменика архитектуре Ниша од 1878. до 1944. године.[8] Ипак, град о чијој се архитектонској физиономији не може говорити без помињања Медведевљевог имена јесте Ниш. У богатој Медведевљовој каријери управо су два нишка објекта била од пресудног значаја. Зграда Берзе рада из 1936. године значајна је како по напуштању традиционализма и првој примени језика модерне архитектуре, тако и по већ изграђеном стилу и ауторском печату Медведева које ћемо препознавати и на каснијим објектима. С друге стране, зграда Шегртског дома са обдаништем из 1939. године издваја се као Медведевљево најзрелије остварење на којем су елементи модерног речника, први пут примењени на Берзи рада, дошли до пуног изражаја. Модерно конциповани објекти Медведева издваја-

---

6 Из личних разлога Медведев је одустао од коначне разраде палирских планова уступивши одбору за подизање хотела своје првонаграђене идејне скице. На хотелу који је убрзо подигнут, приметне су измене првобитне Медведевљеве концепције; в: М. Миловановић, нав. дело.

7 Асоцијација на Менделсона толико је јака да је кратак приказ зграде Шегртског дома насловљен "Менделсонове форме"; в: М. Живковић, Менделсонове форме, Градитељи Ниша, Ниш 1993, 16-17.

8 Б. Андрејевић, нав. дело

ју се као посебна драгоценост, јер су конзервативно оријентисану архитектонску средину Ниша оплеменили новим духом.

Заједно са својим супругом и Ксенија Петровна Белавенец-Медведев, која је била међу најактивнијим малобројним женама архитектама у кругу руске емиграције, прелази 1935. године у Ниш где оснива приватни архитектонски биро. Судећи према сачуваној грађи о њеном животу, она је радила заједно са мужем, вршећи на њега и одређен утицај. Учествовала је у разради појединих нацрта у њиховом бироу, усаглашавајући при том њихова заједничка модерна градитељска опредељења. Модерна архитектонска начела дошла су до пуног изражаја на њеном пројекту зграде за ренту са пасажом из 1940-41. године, урађеном као домаћи рад за овлашћење. Својом архитектонском и педагошком активношћу [9] Ксенија Медведев дала је несумњив прилог модернизацији нишке архитектуре у предратном периоду њеног развоја.

И Василиј Михаилович Андросов, један од најпродуктивнијих руских неимара који се нарочито исказао у црквеној архитектури, оставио је на подручју југоисточне Србије неколико значајних остварења.[10] Према Андросовљевом пројекту, на гробљу у Врању подигнута је црква Св. Параскеве у периоду од 1925. до 1927. године. Једнокуполни храм основе развијеног уписаног крста са припратом, наосом и олтарским простором садржи у спољној обради елементе моравске школе. Најрепрезентативнија црква из првог периода Андросовљевог рада у Југославији и уметнички најуспелија јесте саборна црква Св. Тројице у Лесковцу из 1931. године. Лесковачка црква, живописна и монументална грађевина складних пропорција, са минуциозно обрађеним детаљима и богатом декорацијом, представља академску компилацију мотива српске средњовековне архитектуре. Конак у коме је смештена црквена општина такође је пројектовао Андросов. Заједно са Пером Поповићем, Андросов је 1926. године пројектовао цркву Св. Петра и Павла у Доњој Лакошници - селу североисточно од Лесковца. Складан изглед овог невеликог храма, завршеног 1930. године, потиче од његове конструктивне целовитости, добрих размера и сведене декорације која је карактеристична за романске и рашке цркве. Црква Св. Параскеве у Кумареву из 1930-1933. године, несумњиво је једна од најрепрезентативнијих Андросовљевих цркава у Југославији. Без дословног цитирања мотива моравске школе, Андросов је остварио синтезу барокног третмана форме и традиционане српско-византијске матрице. Према Андросовљевим нацртима, 1936. године у центру Врања подигнута је спомен-костурница у српском националном стилу. Једноставна, готово безорнаментална спољна обрада наговештава напуштање класичне у корист модерне методологије грађења меморијалних објеката. Остао је неизведен Андросовљев пројекат за храм у Сијаринској бањи.

---

9 Ксенија Медведев предавала је као професор нацртну геометрију, перспективу, конструкцију, пројектовање и урбанизам у Средњој техничкој школи у Нишу.

10 А. Кадијевић, Цркве архитекта Василија Андросова..., 75-79.

И архитект Всеволд Татаринов припада великој колонији руских емиграната која је у међуратном периоду живела и радила у Нишу. Његово главно дело је зграда Бановинског позоришта из 1937. године, подигнута у модернистичком стилу. Овакво стилско опредељење Татаринова може се објаснити снажним утицајем београдских модерниста на младе руске архитекте формиране у српској средини. Осим позоришта, Татаринов је у Нишу подигао и Бановинске стамбене зграде у улици Ћирила и Методија из 1938. године и зграду Трговачке академије, која је освештена 1940. године.

У овом прегледу осврнућемо се кратко и на лесковачки опус Григорија Самојлова који су досад најпотпуније обрадили Александар Кадијевић и Срђан Марковић у књизи Градитељство Лесковца и околине између два светска рата.[11] На самом почетку самосталне пројектантске делатности Самојлову се пружила ретка и срећна прилика да изгради читав комплекс административних, индустријских и стамбених објеката у селу Вучју код Лесковца. Моћни фабрикант текстила Влада Теокаревић указао је поверење младом Самојлову поверивши му решавање озбиљног архитектонског задатка.[12] Овакву прилику Самојлов, наравно, није пропустио. Привремено је напустио Београд и настанио се у Лесковцу. Комплекс у Вучју чине улаз у фабрички круг, управна зграда и производне хале, сврстане у главну целину, постављену око правоугаоне зелене површине. Другу целину чине резиденцијална зона, економат и станови за госте. Трећа целина налази се ван фабричког комплекса. Реч је о становима радника и угоститељским објектима. Распоред објеката и њихова репрезентативна архитектонска обрада представља Самојлова као зрелог и даровитог стваралаца који се успешно снашао у решењу урбанистичке композиције поменутих објеката са различито обликованим појединачним зградама. Године 1934-35. Самојлов је пројектовао и вилу Теокаревић, као монументалну једноспратницу са мансардом, разуђеног просторног распореда, са луксузно уређеним ентеријером и богатом спољном обрадом.[13] У периоду између 1935. и 1938. године Самојлов је у истом крају, у брдима североисточно од центра Вучја, изградио и цркву Рођења св. Јована Крститеља.[14] Црква је подигнута као задужбина Ване Теокаревић и њених синова у духу националног српског стила. Поштујући захтев наручилаца, аутор је применио, тада популарни, триконхалан план цркве уписаног крста сажетог типа са једном куполом и звоником на југозападној

11 А. Кадијевић, С. Марковић, нав. дело

12 У историографији је изнета претпоставка да је младог Самојлова богатим лесковачким индустријалцима препоручио Александар Ђорђевић који је познавао Теокаревиће; в: М. Миловановић, Градитељска делатност, 70.

13 О вили Теокаревић в: З. Маневић, О вредновању градитељског наслеђа новијег доба у Лесковцу, Лесковачки зборник 29, Лесковац 1989, 47-48; М. Миловановић, Градитељска делатност..., 71; А. Кадијевић, С. Марковић, нав. дело 94-95.

14 О цркви у Вучју в: З. Маневић, нав. дело 48; А. Кадијевић, Прилог познавању црквене архитектуре двадесетог века, Лесковачки зборник 33, Лесковац 1993, 198-200; Исти, Један век тражења..., 193-194; М. Миловановић Градитељска делатност..., 72; А. Кадијевић, С. Марковић, нав. дело, 94-98.

страни, органски сраслим са телом грађевине. Самојлов је у свему поштовао дух места и историјску базу на којој је подигао цркву. Саграђена на темељима старијег црквеног здања, црква има нешто и од старог и од новог, у схватању простора, елевацији, просторној обради. У архитектури храма садржани су познати елементи из српске средњовековне архитектуре, укомпоновани у савремену целину, прилагођени потребама модерног доба. Цркву у Вучју Зоран Маневић је чак прогласио "можда и најзначајнијим примером међуратне црквене архитектуре у нас."[15] У односу на десетине мањих градских и сеоских цркава подигнутих у српском стилу, задужбина Теокаревића у Вучју спада у групу највреднијих остварења, заједно са појединим делима Момира Коруновића, Василија Андросова и Александра Дерока.[16] Кућа Војводића у улици Јована Кашиковића 23 представља још један вредан пример међуратне лесковачке архитектуре. Иако у композицији фасаде преовлађују елементи модерне архитектуре, на објекту се још увек запажају и реликти традиционалног градитељства. Године 1936. Самојлов је за индустријалца Душана Стојановића пројектовао палату "Нишава", на углу улица Пријездине и Облачића Рада у Нишу. На монументалној угаоној вишеспратници са поткровљем присутни су неки од типичних мотива београдских модерниста-хоризонтале у малтеру, округли прозори, држач за заставу. Посебан акценат у концепцији целине чине угаони балкон у облику прамца брода, чест мотив у архитектури експресионизма, виђен и на неким пројектима водећих српских модерниста.[17] Године 1939. Самојлов је у Лесковцу пројектовао и саградио стамбену зграду са апотеком у приземљу. Зграда је подигнута у главној лесковачкој улици, Краља Александра (данас Бул. ослобођења), по наруџбини Мике Мазнића. Богата архитектонска обрада на објекту невеликог габарита показује да је Самојлов са једнаком озбиљношћу и амбицијама приступао сваком градитељском задатку. Компонована са видном брижљивошћу у обради и најситнијег детаља, апотека Мике Мазнића носи препознатљива обележја Самојловљевог ауторског рукописа. У обликовном погледу, Самојлов је исказао недогматичан приступ у примени елемената модерне архитектуре, у време када је модерна форма у београдској архитектури постепено попримила каноничан, хладан, академизиран вид. Својим префињеним, сензуалним и оплемењеним модернистичким приступом, он се прикључио групи архитеката који нису доследно тумачили строга начела функционалистичке архитектуре. Мазнићева апотека органски се уклопила у архитектуру суседних старијих грађевина, али не као њихов савремен сликарски пандан, већ као оригинална, блистава надградња једног значајног урбанистичког потеза.

---

15 З. Маневић, нав. дело.

16 Коруновићеве цркве у Делиграду, Цељу и Љубљани, Дерокова у Новом Сарајеву и црква у Лесковцу Андросова.

17 То су нпр. Злоковићев Поморски музеј у Сплиту (1928) или Брашованов павиљон Југославије на међународној изложби у Барселони (1929). О палати "Нишава" в: М. Живковић, Градитељи Ниша, Ниш 1993, 21.

И један сегмент делатности Петра Анагностија везан је за подручје југоисточне Србије. То је пројекат за Владичин Конак у Нишу који је израдио заједно са Александром Дероком 1940. године. Ефектна једноспратна грађевина са пуним приземљем и тремом у средини, отвореним еркерима на угловима спрата, са избаченим стрехама, декоративно обрађеним димњачким главама, представља један од успелијих покушаја оживљавања народне традиције у српској архитектури. У Анагностијевој заоставштини, која се чува у Музеју архитектуре при Музеју науке и технике, сачуван је и један цртеж стамбене зграде у Врању о којој немамо ближих података.

И Ђорђе Коваљевски, који је српску средину задужио највише радом у области урбанизма, оставио је на подручју југоисточне Србије један свој објекат. То је вила апотекара Величковића у Нишкој бањи из 1935. године.[18] Иако оверени пројекат носи потпис овлашћеног грађевинског инжењера Цветка Аранђеловића, са високим степеном сигурности може се претпоставити да је пројекат израдио Ђорђе Коваљевски. Наиме, цртеж фасаде носи потпис Коваљевског, али будући да је њему као државном чиновнику било забрањено да обавља приватну праксу, пројекат је морао бити оверен од стране овлашћеног инжењера. Изузетно раскошна вила, у духу романтичарске архитектуре, подсећа на раније подигнуту, Брашованову вилу за инжењера чешке банке Шкарку.[19] Богата орнаментација фасаде обеју вила изведена је из декорације историјских стилова медитеранског културног круга. Очигледан је утицај позноготичке Венеције, као и архитектонских детаља арапске и барокно-католичке архитектуре.

Георгије Билински је такође између два светска рата радио у Нишу и околини.[20] Потпуније истраживање његовог рада тек предстоји.

Архитект Павле Лилер припада великој групи руских неимара емиграната који су живели у Нишу. Једино познато Лилерово дело је хотел "Зеленгора" у Нишкој Бањи.[21] Његови биографски подаци, као и његова остала остварења за сада су непознати.

Александар Герценвиц припада групи руских архитеката емиграната који су током међуратног периода радили у Нишу и околини. Ближи подаци о његовом раду за сада нису познати. Миодраг Живковић претпоставља да је Герценвиц 1930. године пројектовао део зграде Нишког универзитета.[22]

Руски архитект Петар Бачујков је у периоду између два светска рата био наставник у нишкој средњој грађевинској школи.[23] Остали подаци о њему за сада нису познати.

---

18 О вили апотекара Величковића в: Г. Митровић, Прилог истраживању градитељског наслеђа бање југоисточне Србије, Лесковачки зборник 37, Лесковац 1997, 88-91.

19 О Шкаркиној вили в: А. Кадијевић, Живот и дело архитекта Драгише Брашована, ГГБ 37, Београд 1990, 153.

20 Б. Андрејевић, Споменици архитектуре Ниша..., 97.

21 Исто.

22 М. Живковић, Градитељи Ниша..., 11.

23 Према подацима Срђана Марковића, историчара уметности из Лесковца.

Међу руским интелектуалцима емигрантима који су били настањени у Лесковцу између два светска рата издвајао се грађевински инжењер Андрија В. Бриген. Он је био један од ретких присталица модерне архитектуре међу руским емигрантима који се и залагао за њено шире прихватање. Склоност теоријском приступу исказана је кроз текстове који су допринели популаризацији модерне архитектуре у југоисточној Србији.[24] У тренутку емотивног растројства нагло и трагично окончао је свој живот.[25]

На крају, можемо закључити да су руски архитекти емигранти значајно обогатили градитељско наслеђе на подручју југоисточне Србије, не само бројем својих остварења већ и њиховим квалитетом. Осим мање познатих аутора, вредне објекте у домену профаног и сакралног градитељства оставио је и знатан број стваралаца попут Андросова, Самојлова, Медведева, Ковањевског, Анагностија, Татаринова и Џупона. На архитектонским остварењима руских емиграната на подручју југоисточне Србије заступљена су сва три стилска обележја карактеристична за међуратни период развоја српске архитектуре - академизам, српско-византијски стил и модернизам. Интересантно је, међутим, приметити да су међу руским архитектима који су своју делатност везали за подручје југоисточне Србије у великој мери заступљени модерно оријентисани аутори који по оваквом свом опредељењу међу својим колегама представљају изузетак. Ту се, пре свега, мисли на Татаринова, Медведева, Самојлова, Бригена и Ксенију Медведев. Још увек недовољно проучена делатност руских архитеката на подручју југоисточне Србије, као и наше земље у целини, чека будуће истраживаче. Предстоји даље употпуњавање списка руских градитеља и њихових остварења, како би се стекла што целовитија слика о доприносу руске емиграције српској архитектури на подручју које је било тема овог рада.

Summary

Mr Marina Đurđević

THE WORK OF EMIGRATED RUSSIAN ARCHITECTS IN SOUTH-EAST SERBIA

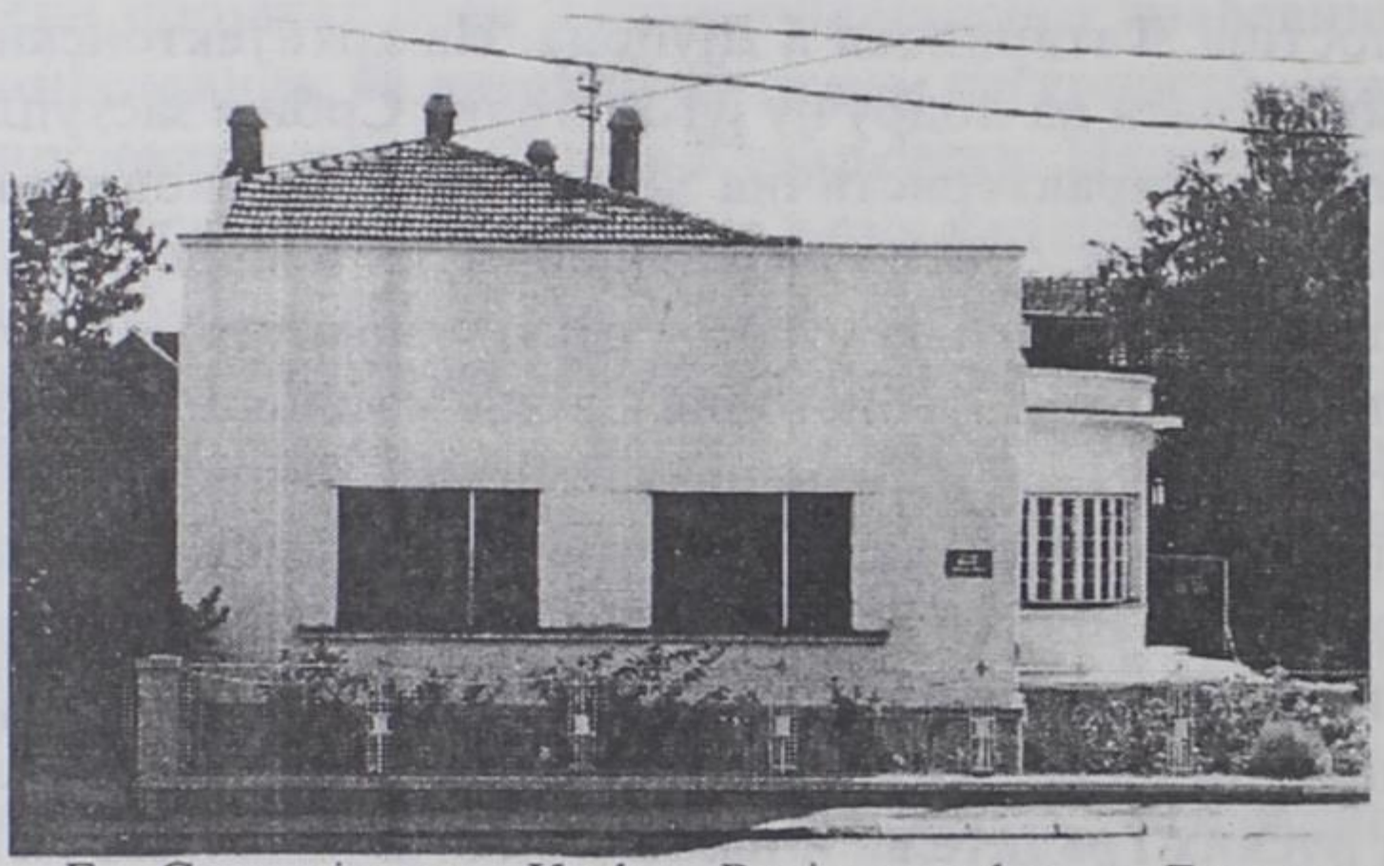
Emigrated Russian architects significantly enriched the architectal legacy on the territory of south-east Serbia not only in numbers of their achievements but with its qualities. Beside the less-known authors, valuable objects in the domain of profane and sacral construction were left by a large number of creators sucḥ as Androsov, Samojlov, Medvedev, Kovaljevskog, Anagnostija, Tatarinov and Djupon. In the architectal implementation of russian emigrants on the territory of south-east Serbia, tree kinds of style, characteristic for that period of time, are represented-academic, serbian-byzantium and modern.

24 А.В.Бриген, Архитектура у културном животу града, Лесковачки гласник 20, Лесковац 1934.

25 Извршио је самоубиство искочивши из воза код Грделице; в: А. Кадијевић, С. Марковић, нав. дело, 12, 20.

Г. Самојлов, Вила Теокаревића у Вучју (1934-1935)

Г. Самојлов, Кућа Војводића у Лесковцу

Г. Самојлов, Црква св. Јована у Вучју (1936) на позивници за освећење

УДК 726.54

Хранислав А. Ракић

НЕКОЛИКО ФРАГМЕНАТА ВЕЗАНИХ ЗА ИЗГРАДЊУ САБОРНЕ ЦРКВЕ СВ. ТРОЈИЦЕ У ЛЕСКОВЦУ

Лесковац је после ослобођења од Турака почео нагло да се економски развија. Он постаје привредно-економски друштвено-политички и културно-просветни центар ширег подручја. Град почиње да успоставља многе трговачке везе са светом, а они који су долазили у Лесковац, видели су у њему многе фабричке димњаке, па чак и џамије, али не и торањ православне цркве. То је било за странце несхватљиво, тако да је један од њих казао, како истиче Сретен Динић у Лесковачком гласнику: "Па ако ништа друго, а оно бар зарад варошке декорације треба да има једна лепа црква."[1]

Лесковчани су мислили о томе и схватили да није добро што немају лепу нову цркву. То се нарочито осетило онда када је ондашњи посланик Стојан Николић био 1914. године изабран за председника лесковачке општине. После избора посетила га је једна делегација са Сретеном Динићем на челу, честитала му на избору за општинског председника и поставила му питање шта прво жели да ради као председник. Прво што је споменуо била је градња нове цркве. У току разговора председник се обратио Сретену Динићу: "Ама, како би нам ви, г-не надзорниче, могли посаветовати да ми цркву подигнемо. Ово је срамота за Лесковац, да још нема цркву као што треба".

На постављено питање Сретен Динић је одговорио да је то лако и да треба одмах почети са градњом. Треба да установимо једну књигу за увођење прилога и ми присутни да дамо по једну банку (десет динара) и то је почетак градње. Сва је мука почети. А то није ништа тешко почети од првог динара. Ако се чека да се обезбеде велике паре никад се неће подићи црква. Том приликом је договорено да Сретен Динић уради правила и да се после тога састану још једном. Пошто је радио са председником у истој згради, није било проблема у договарању.

---

1 Лесковачки гласник, бр. 25, 28.06.1931, стр. 1.

После свега овога, Сретен Динић је саопштио Трандафилу Коцићу, ђакону и учитељу лесковачком, разговор са председником Стојаном Николићем о подизању цркве, био је сав узбуђен и само што није заплакао од радости. Одмах је купио нову књигу и усвојио рубрике за сакупљање прилога. Сретен је саставио правила која су предвиђала средства од 300.000, за изградњу цркве. Извори су предвиђени: од цркава, од општине буџетом и добровољни прилози од грађана.

Правила и књига за сакупљање прилога показани су председнику који их је прегледао и усвојио. Трандафило се том приликом прекрстио и пољубио правила и књигу и рекао: "Хвала, теби Боже, да једанпут отпочнемо".

После тога, правила и књига за сакупљање прилога однети су проти Стевану Комненовићу, намеснику, који је то разгледао и наредио шта треба даље да се ради. Међутим, Комненовић је све одобрио, али се није слагао да се свештеници мешају у подизање и изградњу цркве и том приликом је истакао: "Неки иначе називају цркву "попов дућан", сад још ако је ми сами подижемо, још ће више викати." После оваквих речи Трандафило Коцић се следио, отишао је председнику и саопштио шта је Комненовић рекао. Председник је онда казао: "Ако они неће, ми ћемо морати при Општини да образујемо одбор за подизање цркве". У међувремену је избио Први светски рат и организација за подизање цркве је престала. Према томе, први покретач пре Првог светског рата за подизање нове цркве је Стојан Николић, председник Општине Лесковац.[2]

О градњи нове цркве Св. Тројице у Лесковцу објављено је више написа у локалном листу "Лесковачки гласник", дневним и недељним листовима од 1922. до 1931. године. У последње време проучавање нове цркве побудило је интересовање млађих научних радника (архитеката, историчара уметности и других), али они не прате изградњу цркве већ говоре о архитектури, унутрашњем ентеријеру, изради икона, живописа итд. Такви су чланци и монографије др Александра Кадијевића: *Цркве архитекта Василија Андросова;* мр Срђана Марковића: *Андреј Биценко у Лесковцу* (Лесковачки зборник XXIV) и њихова заједничка књига: *Градитељство Лесковца и околине између два светска рата.*

Србија је за време Првог светског рата и окупације 1915-1918. претрпела велике људске и материјалне губитке. Иницијатива за подизање нове цркве у Лесковцу била је на истом месту где је и пре рата. Одмах после рата није могло да се мисли о остваривању тих идеја. Није се знало шта је пре. Да ли обнављати и подизати школе које је окупатор попалио и порушио или збрињавати ратну сирочад или подизати нове споменике. Међутим, идеја за подизање нове цркве је била сазрела. Рат је учинио своје и многе везе народа са црквом су покидане. Велики број свештеника је стрељан или интерниран за време Првог светског рата, црквено богослужење су обављали бугарски свештеници и народ је избегавао та чинодејства. После ослобођења, 7. окто-

2 Исто, стр. 1.

бра 1918. године, да би се повратило самопоуздање, врлина, религијска осећања итд., а тим пре што је стара црква подупрта дирецима и није могла да служи трајно, одлучено је да се почне са подизањем нове цркве у Лесковцу.

У споразуму са свештенством, а на наваљивање виђенијих грађана, прота Милун Стојадиновић, ондашњи намесник, позвао је 24. новембра 1919. грађане на ужу конференцију, којој су, поред месног свештенства присуствовали Михајло Марковић, директор гимназије, Жив. Маринковић, судија, Ћуриловић, срески начелник, Стојан Николић, председник општине, и Сретен Динић, школски надзорник. Одлучено је да се начелно почне радити на подизању цркве, да се пропишу правила и да се тражи одобрење од духовне власти.

Одмах је приступљено изради правила и заказана је шира конференција грађана за пријем правила и избор црквеног грађевинског одбора.

Прва шира конференција грађана одржана је на трећи дан духова 1920. године. На служби у цркви свештеник Харалам Цветковић одржао је говор и позвао грађане да се одазову позиву за подизање нове цркве, нудећи свој прилог од 1.000 динара. После службе прота Милун Стојадиновић обзнањује почетак збора звоњењем црквеног звона и пева са свештенством Царју небесни и саопштава народу да је епископ нишки одобрио и благословио рад на подизању нове саборне цркве у Лесковцу, а он призива Бога у помоћ да помогне Лесковчанима да изврше ово велико дело.

Збор је изабрао за председника Милуна Стојадиновића, а Хараламлију Цветковића за секретара. Пошто су саслушали правила, збор их је усвојио, а потом се приступило избору управе. У Управни одбор су ушли: прота Милун Стојадиновић, Мих. Тасић, свештеник, Хараламлије Цветковић, свештеник, Милан Стојадиновић, трговац, Алекса Стојановић, вршилац дужности председника општине, Трајко Митровић, обућар и тутор, Сретен Динић, школски надзорник, Таса Стојановић, адвокат, Чеда Стојановић, судија, Стојан Николић, бивши председник општине, Коста Ш. Ђокић, трговац, Миле Стојиљковић, индустријалац, Глигорије Јоргаћевић, трговац, Мих. Бабамилкић, кафеџија, Сотир Каписазовић, економ. болнице, Тодор Вељачки, кафеџија, Михајло Јовић, ћурчија, Петар Весин, свештеник, Глигорије Петровић, трговац, Атанасије Губеровић, трговац, Андон Хараламовић, трговац, Мика Цветковић Лешњак, трговац, Милан Крњић, трговац, Милан Јовановић, срески начелник, и Ђока Врањкић, трговац.

На збору је изабран и надзорни одбор у који су ушли: Ђорђе Ђорђевић Кукар, трговац, Душан Костић Шабинче, Тодор Тонић, адвокат, Мих. Срећковић, трговац, Трајко Џунић, трговац, Таса Стефановић, директор млина, Костадин Тончић, трговац, Михајло Поповић, свештеник и Гавра Стаменковић, индустријалац.

После избора одбори су се конституисали. За председника Управног одбора изабран је Костадин Ш. Ђокић, а за председника Надзорног одбора Таса Стефановић, за благајника Стојан Николић, који је убрзо умро, а заме-

нио га је Димитрије Митић Жишка. Треба напоменути да је у одборима долазило до промена због одсуства или смрти појединих чланова, тако су они допуњавани новим људима који су активно учествовали у спровођењу одређених задатака у изградњи нове цркве.[3]

Правила о подизању нове цркве у Лесковцу имају седам чланова. Они регул ν због чега се подиже нова црква, где ће се подићи, са којим почетним капиталом, који су извори средстава; прилози грађана, категорије даваоца прилога и њихова права; одређују да финансијским средствима рукује Управни одбор, установљава управни и надзорни одбор, број њихових чланова, обавезе и права, предвиђају да сви чланови управног и надзорног одбора улазе у повељу која ће бити уграђена у темељу нове цркве.[4]

Пошто су правила била оверена од месне полицијске власти и одобрена од епископа, Духовног суда и Министарства вера, приступило се прибирању средстава, изради плана, избору места и стила цркве.

Израда плана поверена је Василију Андросову, инспектору Министарства грађевина, место је изабрано одмах до старе цркве, а стил цркве је позајмљен од Грачанице на Косову, што неки истраживачи оспоравају а нису у праву. Вероватно да их збуњује онолики број стубова у цркви који онемогућавају да се види човек са човеком. Предрачун за изградњу нове цркве износио је 1.213.831,78 динара црква се градила у етапама, и то према расположивим средствима. Прва средства за подизање темеља прикупљена су од продаје црквених дућана, а цигла је купована од продатих црквених имања (њива).

Ова почетна средства нису била довољна, па је Одбор тражио прилог од грађана. Одбор је подељен на секције, које су ишле по вароши и скупљале прилог, а у томе су учествовале и чланице Женске подружнице. Писана су писма имућним људима и чињени апели преко "Лесковачког гласника".[5]

Према решењу министра грађевина од 20. марта 1922. године, Одбор за подизање нове цркве у Лесковцу одржао је 15. маја "Офералну лицитацију" за зидање темеља и сокле нове цркве у Лесковцу. Предрачунска сума је била 339.513,80 динара. Планови, предрачун и погодбени услови могли су се видети у канцеларији одбора за подизање цркве. Оглас је објављен априла 1922. године, а штампала га је Уметничка штампарија и књиговезница "Покрет" у Лесковцу.[6]

Зидање темеља и сокле прихватио је предузимач Риста Станковић из Брода. Пре почетка радова Одбор за подизање нове цркве у Лесковцу обавестио је грађане Лесковца да ће се 8. јуна 1922. године, на дан краљеве свадбе, извршити освећење места на коме ће се подигнути нова црква у Лесковцу. Освећење је одржано на заказани дан. За ову прилику издат је плакат којим се моли грађанство да ову свечаност удостоји обилатом посетом.[7]

---

3 Лесковачки гласник бр. 26 од 4. јула 1931, стр. 1 и 2.

4 Правила за подизање нове цркве у Лесковцу уместо старе цркве - храма Рожденства Пресвете Богородице. (види крај текста)

Као што смо напред истакли, нова црква је подизана у фазама према количини прикупљених средстава, онако како је и планирано. Прво је подигнут темељ који је освећен 15. октобра 1922. године, а освећење је извршено уз чинодејство окружног врањског проте Николе Недељковића, када је узидана и ова: "Повеља

У име Оца и Сина и Светога Духа, основа се овде у граду Лесковцу ова црква у част и славу Рођења Пресвете Богородице, за владе благоверног и христољубивог Господара и краља Срба, Хрвата и Словенаца, Александра I из династије Карађорђевића и благоверна Супруге Његове Краљице Марије, Принцезе Румунске, за време црквене управе Српског патријарха Димитрија и Епископа Нишког Доситеја 1922. године од рођења Исуса Христа Амин."[8] За свечани чин освећење темеља Одбор за зидање нове цркве издејствовао је повлашћену вожњу железницом од 50% за све оне који су хтели да присуствују овом чину.

Текст повеље који је објављен у Лесковачком гласнику и Летопису цркве није исти, постоје мале разлике у формулисању.

---

5 Господине,
У целом културном свету много се полаже на подизање јавних грађевина па и приватних кућа, јер је то огледало духовне висине, здравствених погледа, укуса и осећаја дотичнога грађанства.
С тога се људи труде да у том погледу иду напред и надмећу се ко ће и што лепшу и удобнију зграду подићи, то важи не само за вароши него и за села. И кад у пролазу видите неку варош или село, прво управљате поглед на уређење њихово и на грађевине, које их красе. И у колико која варош има боље уређење у свима правцима и што више грађевина - у толико вам се више допада. А о народу тога места имате добро мишљење као о вредним и просвећеним грађанима. ЈЕР ЦЕЛОКУПНА СПОЉАШНОСТ КОЈА СЕ ВИДИ, ОГЛЕДАЛО ЈЕ ДУХА КОЈИ СЕ НЕ ВИДИ.
Наш град Лесковац у последње време почео се нагло уређивати у сваком погледу и данас има изглед једне модерне вароши. Подигнуто је доста јавних грађевина и лепих приватних кућа и фабрика. У пројекту је да се наш град још боље уреди у свима правцима. Само нам је црква у вароши веома ниска, стара и тако дотрајала да је готово склона паду. Међутим Лесковчани важе као побожан народ. Дакле, ми несмемо дозволити да нам се црква сруши и затвори, јер би нам то поред личне штете много убило углед у културном свету.
Зато је овде образован одбор за подизање нове цркве, извештен је г. Епископ који је благословио рад, написана су правила и одобрена од г. Министра Вера и приступило се раду.
ГОСПОДИНЕ! ЕТО ПРИЛИКЕ СВАКОМ ЛЕСКОВЧАНИНУ ДА ОСВЕТЛИ СЕБИ ОБРАЗ И КАО ХРИШЋАНИН И КАО СРБИН.
Овим писмом чинимо апел, да сваки по могућству УЧИНИ ПРИЛОГ НА ОВУ ЦЕЉ. А из правила сваки може видети колики су чланski улози и каква права стичу чланови разних категорија. СВЕ ЈЕ НА ОВОМ СВЕТУ ПРОЛАЗНО А ДОБРА ДЕЛА И ЛЕПО ИМЕ ВЕЧНИ СУ.
Стараћемо се, ако нам средства допусте, да на узиданим спомен - плочама испишемо имена и свих палих хероја и осталих светлих и драгих жртава палих за отаџбину, те да их отргнемо од заборава.
Похитајте са уписом и прилозима, јер посао кога смо се латили не трпи одлагања. А ПРЕГАОЦУ БОГ ДАЈЕ МАХОВЕ.
Из седнице Одбора за подизање нове цркве Бр. 10. на дан Српског Деспота Стевана и Апостола Јакова IX-22. октобра 1920. год. Лесковац.

Средства за наставак рада на подизању цркве су сакупљана од народа, а користио се сваки моменат да се до њих дође. Тако је новоизабрани председник Милан Поп-Димић у општини приредио поводом рођендана престолонаследника Петра II честитање, а увече је у хотелу "Плуг" приређена забава и народно весеље на коме је Поп-Димић дао 100 динара за подизање нове цркве. Том приликом сакупљено је 5.000 динара на име повојнице престолонаследнику, а та средства су намењена за подизање нове цркве у Лесковцу. О томе је обавештен краљ Александар и Краљица Марија, као и да ће престолонаследник свечано бити уписан за члана добротвора и његово име биће уписано златним словима на црквеној спомен-плочи.[9]

Са обезбеђеним средствима у 1923. години подигнути су зидови у висини од осам метара. Радови су настављени и у 1924. години. У овој години радови су достигли предвиђену висину зидова. Даљи радови, као што су израда бетонске плоче са стубовима, арматура и остало, поверени су Николи Матејићу, али они нису могли да се окончају у 1924. већ су настављени и у 1925. години. Истом мајстору су поверени и радови на изради кубета и кровне конструкције. Ови радови нису могли да се наставе јер су финансијска средства била исцрпљена и у међувремену су се тражили нови извори. Одбор за подизање нове цркве је захтевао да се непокретна имовина Светоилијске цркве испарцелише и парцеле уступају уз накнаду грађанима за сахрањивање умрлих. Међутим, између Одбора и Управе Светоилијске цркве настао је неспоразум. Да би разрешио неспоразум, Одбор за подизање нове цркве је позвао збор грађана 14. септембра 1925. године на коме је понудио оставку. Збор није прихватио оставку, већ је осудио став управе Светоилијске цркве који се супротстављао парцелисању имовине. Смењен је Михајло Поповић и на његово место постављен Сотир Поповић. После тога је одређена имовина испарцелисана, одређена је цена и продаја је отпочела. Новац је пристизао, али радови нису настављани, јер је цела година изгубљена у разрешавању неспоразума.[10]

Одбор се није ослањао само на продају испарцелисаних гробних целина, већ се обраћао и народу и појединцима. У апелу којим је позивао народ да да прилог за доградњу нове цркве се каже: *"Као што вам је познато на место старе овд. цркве која је потпуно дотрајала подиже се нова црква. До сада је учињено све што се могло тј. стара црква жртвовала је своје непокретно имање, Св. Илијска помогла је новчано и известан број грађана дао је своје прилоге.*

---

6 Архивска грађа Народног музеја "Оглас" нерегистрована грађа (У даљем тексту НМЛ, н.г.)
7 ??????????????
8 Лесковачки гласник, Бр. 27, 11 јула 1931. стр. 1.
9 Лесковачки гласник, 8. септембра 1923. године.
10 Даљи текст у раду је већином изложен на основу "Летописа цркве Св. Тројице у Лесковцу", који је устројио прота Тодор Стојменовић, а својина је Саборне цркве Св. Тројице у Лесковцу.

Да се досадашњи велики труд и трошак не би изложио пропасти и да би наш град што пре дошао до једне знамените културне тековине која ће задовољити наше верске потребе и пред светом бити доказ наше побожности и патриотизма, Одбор овим писмом обраћа се Вама и најлепше Вас моли да се не оглушите према овом предузећу него да за спасење своје душе хитно донесете благајнику Димитрију Митићу Жишки, трг. овд. суму коју одбор сматра да можете приложити за ову годину".[11]

Од прибављених средстава градња је настављена у 1926. години. За планиране радове позвано је неколико понуђача, а прихваћена је понуда Адама Птечика из Ниша за радове на кровној конструкцији, за суму од 410.891,70 динара. Средства су се и даље прикупљала, а било је и добротвора као што је Ђорђе Цекић, казанџија, који је одбору понудио бакар за покривање цркве, али под условом да се он и његова жена Јелена и сестра Роксанда Ђурић упишу као добротвори. Одбор је са захвалношћу понуду прихватио.

Одбор за подизање нове цркве у 1927. години предузео је нове мере у циљу обезбеђења средстава за довршетак изградње цркве. Издао је поново апел народу да се одазове позиву и да према могућностима да свој прилог за цркву. У апелу од 1. септембра 1927. године се, поред осталог, каже: *"Поштовани господине и госпођо! Знамо да Вам није ово прво писмо од нас. Можда је ово треће или четврто писмо, по истој ствари, о подизању нове цркве.*

Али зар се можете љутити на нас, кад знате да нова црква још није довршена. Лепо је то кад људи нешто започну. Још лепше кад започето дело заврше. А зацело да није лепо кад нешто започну па не доврше.

Ми смо свесни тога да се оваква црква какву Лесковац подиже, не може подићи за годину дана и две. Зато смо се помирили стим да је подижемо за неколико година.

Свесни смо и економских криза које преживљујемо последњих година. Али све има својих граница. И разлог да наша црква стоји још недовршена не може се више оправдати. Јер има већ 7 година како је започета и још није покривена људски. Није лепо за Лесковац и његово велико име да она и тако даље стоји. На ту нас дужност позива и стара дотрајала црква која више не може да нас служи.

С тога Вас моли да одвојите колико Вам могућности дозвољавају ЗА ДОВРШЕЊЕ ЦРКВЕ, без обзира на то да ли сте до сада дали или нисте."[12]
Упозоравају грађане да је последња пара издата за дотадашње радове и да даље црква очекује помоћ грађана. Поред прикупљања прилога грађана, Одбор је приступио продаји обвезница ратне штете, као и обвезница државног зајма. Међутим, иако је била тешка ситуација у овој години, у крстове су биле уграђене стаклене кугле, крстови су постављени на кубетима, а

11 Позив за помоћ из 1925. (А.Н.М.Л. н.г.)
12 Плакат од 1. септембра 1927. год. (А.Н.М.Л. н.г.)

израђени су и постављени гвоздени прозори. Такође, делимично је изграђена и фасада.

Средства за завршетак цркве била су неопходна а и поред свих настојања Одбора за подизање нове цркве до њих се долазило прилично тешко. Међутим, са смрћу Петра К. Илића, индустријалца, створене су могућности да се убрза рад на изградњи цркве. Наиме, породица Петра К. Илића понудила је Одбору за подизање нове цркве 500.000 динара под условом да се сахрани у старој цркви, а кад буде готова нова да буде у њој пребачен. Такође, условљено је да се и његова жена Јелена после смрти сахрани поред покојног супруга. На ово су дали сагласност државни и црквени органи и понуда је прихваћена. Радови, међутим, нису могли да се наставе јер је наступила зима.

Пошто нова црква на почетку градње није добила име, то је Управни одбор 17. јануара 1928. године одлучио да нова црква буде посвећена Св. Тројици. Радови су настављени на ентеријеру, а поверени су Андреју Биценку, иконописцу из Београда. У овој години су израђене степенице, а то је извео Милан Томић, каменорезац из Лесковца. Остали радови су поверени Адами Пиценку из Ниша, Михајлу Гершићу из Карловца и другима. Одбор је са захвалношћу прихватио понуду жене покојног Петра К. Илића да о свом трошку живопише целу цркву, и то је омогућило Андреју Биценку да настави рад. Црква је у овој години електрифицирана и постављени су вентилатори.

Радови су настављени и у 1929. години. Стубови су дефинитивно завршени, као и иконостас. Изграђена су и два олтара на галеријама, завршене су иконе на иконостасу. У наредној години Војислав Стојановић, столар из Лесковца, направио је тридесет и осам столица за седење, а изграђен је и тротоар око цркве.

Међутим за коначно завршење нове цркве била су потребна нова финансијска средства. Одбор за подизање нове цркве поново се обратио грађанству и појединачно молећи грађане да притекну у помоћ. У апелу у виду писма на Васкрсење 1930. године Одбор, поред осталог, истиче: *"Драги пријатељу,*

Наша црква која чини украс Лесковца, већ се приводи крају. Познате су Вам све незгоде око њеног подизања због недовољних средстава новчаних као и све оно шта је све одбор радио да дође до средстава те да би се црква могла довршити.

И та су средства исцрпљена. А црква још није довршена. Остало је још за стотину и нешто више хиљада динара потребних па да се црква дефинитивно заврши и освети. И кад се све свршило и оволико урадило. Зашто за оволику суму оставити цркву недовршену.

Па како има још много наших грађана, који су обећали извесне суме, а нису их још дали, то је одбор принуђен учинити последњи апел на своје побожне грађане, да одмах без икаквог оклевања приложе свој обећани прилог како би се црква могла довршити.

Обраћајући Вам се овим писмом без обзира да ли сте што дали Одбор Вас моли да учините своју дужност са коликом сумом можете и новац одмах упу-

шиће црквеном благајнику... Молећи се Богу за Ваш дуг Живот и срећу Ваше породице и покој душе Ваших покојника, и очекујући Ваш хитан одзив по овом писму. Одбор Вам шаље поздрав: ХРИСТОС ВОСКРЕСЕ!"[13]

Пошто су средства споро пристизала од грађана, Одбор је изналазио и друге могућности. Тако је обезбедио 50.000 динара зајма од Централне банке, а приликом посете Лесковцу бан Вардарске бановине Жика Лазић, који је у исто време посетио и градњу цркве, обећао је 50.000 динара, а обећање и извршио и тако је Одбор са 100.000 динара интензивирао радове на завршетку нове цркве.

У то време пристизала је и помоћ дародаваца, како за потребе уређења ентеријера тако и за остале потребе. Међу дародавцима се помињу: Горча Петровић, индустријалац, Никола Матејић, Тодор В. Илић, бакалин, Жика Коцић Црковнички, Лука Анђелковић, трговац, Танасије Стефановић, индустријалац, Донка Гл. Костића, Васа Катанић, Прока Цакић, Димитрије Костић, Димитрије А. Димитријевић и други.

Са обезбеђеним средствима у 1931. години нова црква Св. Тројица у Лесковцу је дефинитивно завршена. Комисија за пријем зграде издала је решење о исправности за њену употребу 31. августа 1931. године. На састанку одбора је одлучено да се освећење нове цркве обави у недељу, 20. септембра, и то уочи Мале Госпојине.

На том састанку је договорено да се за ову свечаност позову: Њ.К.В. престолонаследник Александар I, његова Светост патријарх Варнава, епископ нишки Г. Доситеј, председник владе, сви министри, бан Вардарске бановине, командант армије генерал Јосиф Костић, генерал Јоца Наумовић, командант Дунавске дивизије, генерал Александар Станковић, командант Врањског војног округа, командант краљеве гарде Петар Костић, архитекте и друге виђене личности, као и добротвори и утемељивачи, дародавци, предузимачи и други.

Одређено је и ко шта треба да ради. Формирани су специјални одбори са конкретним задужењима. Одређене су личности које ће позвати Краља, патријарха, епископа и друге. Хитно се приступило чишћењу дворишта. Господин намесник са свештенством имао је задатак да се побрине за све оно што је било потребно за освећење цркве, други одбор је имао задужење за дочек гостију, трећи да се побрине око банкета и ручка итд. Сретен Динић, школски надзорник и књижевник, саставио је текст позива за краља, патријарха, епископа нишког, генерала Јосифа Костића и бана Вардарске бановине. Овим званицама су уручене позивнице преко одређених делегација. За освећење цркве издејствован је повлашћен превоз за све госте из Југославије за 50%.[14] Уочи и за време освећења завладала је мобилизација у целом граду. Народ је једва чекао тај тренутак.

---

13 Писмо са којим се позивају грађани да добровољним прилогом допринесу завршетку нове цркве (АНМЛ. н.г.)

14 Потврда о коришћењу повластице (АНМЛ, н.г.)

Цео град се спремао и дотеривао, а нарочито главна чаршија од железничке станице до нове цркве, где ће проћи великодостојници. Црква и њени прилази су изгледали величанствено. На самој капији црквене порте подигнут је славолук од цвећа и зеленила са натписом: "Благословен грјади во имја Господње" а са друге стране: "Нек се знаду наше задужбине, нек се знаде где смо царевали". Од капије до цркве постављене су заставице, а пред црквом исплетено је од цвећа велико слово "А" до врха саме цркве (Александар).

Очекивани тренутак са нестрпљењем се очекивао. Свечаност је отпочела 19. септембра 1931. у 17 часова. Школска деца са "Соколима" постројена су испред цркве. Одређена је депутација да у Печењевцу дочека његово преосвештенство епископа нишког г. Доситеја. Том приликом поздравили су га срески начелник и председник Одбора. Негде око 18 часова г. Доситеј је стигао у Лесковац. Долазак је објављен пуцањем прангија и звоњењем свих звона у звонари. Народ са свештенством дочекао га је испред цркве. Срески намесник Михајло Тасић га је поздравио, а затим се ушло у цркву и настало је бдение. На крају бдења епископ нишки Доситеј је поздравио вернике, а потом је отишао на вечеру и преноћиште.

Сутрадан ујутру Одбор је са епископом Доситејем изашао на железничку станицу да дочека високе госте. Станица је била окићена цвећем и заставама и имала је диван изглед. Када се воз зауставио, изашао је Њ. Светост Варнава, кога је на перону поздравио епископ Доситеј, после тога Варнава је отишао да се одмори, а у седам и тридесет са епископом и осталом пратњом дошао је у цркву. Пред црквом високе госте дочекало је свештенство са народом, а поздравио их је Петар Весин, свештеник лесковачки. После свечаног облачења, извршен је трократни опход око цркве са моштима св. мученика Хараламлија.

Иза овога следиле су остале свете радње у вези са освећењем нове цркве. Служио је патријарх Варнава са епископом Доситејем и лесковачким свештенством. На литургији је певао и мешовити црквени хор "Бранко Радичевић". За време богослужења стигао је краљ Александар са пратњом. Испред цркве га је поздравио председник општине Михајло Бурунчић речима: *"Ваше Величанство, у име града Лесковца и Одбора за подизање нове цркве, као председник општине сматрам се срећним, што могу поздравити долазак Вашег величанства у наш град и захвалити Вам што сте имали доброту Вашим доласком увеличати ову нашу скромну свечаност. Живео!"*

Улазак краља Александра у цркву изазвао је велико одушевљење и клицање, тако да је извесно време престала служба. Када је краљ сео на одређено место, служба је настављена. На крају свете литургије епископ нишки Доситеј је поздравио високе госте, краља Александра и његову светост патријарха Варнаву, захваливши им на учешћу у свечаности освећења храма. Потом је упутио моралну поруку грађанима и захвалио им на спремности да остваре овако грандиозно дело.

После службе краљ је напустио храм, испред храма га је поново поздравио председник општине. После кратког задржавања и разговора са грађанима, краљ је напустио скуп, и после одмора отишао у правцу Ниша.

Поводом освећења нове цркве за госте је приређен ручак у хотелу "Костић". На ручку су измењане здравице, а први ју је подгиао прота Милун Стојадиновић његовој светости патријарху Варнави што је посетио Лесковац и осветио храм. После тога је патријарх подигао здравицу краљу Александру, а затим се захвалио грађанима на лепом дочеку. Похвалио је њихову ревност на подизању нове цркве, истакавши том приликом и њихову дарежљивост да се храм заврши. Такође, бан Вардарске бановине је у здравици похвалио грађане Лесковца за њихову марљивост и радиност. Потом је срески намесник подигао здравицу епископу Доситеју, а адвокат Тодор Тонић, бану Жики Лазићу. Сретен Динић, школски надзорник, поздравио је остале госте.

Око 15 часова његова светост патријарх Варнава, као и остали гости, напустили су ручак. На ручку је уручена захвалница патријарху Варнави и епископу Доситеју.

За уложени труд и упорност на изградњи нове цркве у Лесковцу краљ Александар одликовао је управни и надзорни одбор орденима, а епископ нишки Доситеј све чланове Одбора захвалницом.

Освећење нове цркве Св. Тројице у Лесковцу забележиле су дневна и периодична штампа. "Преглед Цркве Епархије Нишке", бр. 10-11 у 1931. години донео је чланак под насловом "Освећење нове саборне цркве у Лесковцу". Политика је такође објавила текст из пера свога дописника Аристомена Ристића 1931. године итд.

На крају, можемо да закључимо: Идеја која је започела 1914. године остварена је између два рата у периоду 1920-1931. године. Лесковац је добио величанствени саборни храм. У градњи је било доста искушења, но јака воља и превелика љубав да се започето дело заврши превазишли су све тешкоће. Најтеже је било започети градњу, а све што се даље ишло, иако су средства недостајала, расла је упорност и воља. Како је црква расла у висину расло је и убеђење не само Одбора за подизање нове цркве, већ и грађана да ће се започети објекат завршити. Грађани су стално обилазили градњу, они који нису имали новчана средства нудили су радну снагу, како би и они дали свој допринос. Све у свему, ипак највећу заслугу за изградњу нове цркве у Лесковцу несумњиво има Одбор, јер су његови чланови били упорни, предузимљиви и ревносни у изналажењу финансијских средстава. Све је то омогућило да Лесковац добије величанствени храм у коме се тумачи Јеванђељска наука. Значи, добио је цркву у "којој ће се проповедати истина, коју су Апостоли као у ризницу, сложили све што може бити истинито" (Св. Иринеј Лионски).

Извори и литература

1. "Летопис цркве Св. Тројице у Лесковцу", устројио је прота Тодор Стојменовић, у коме је реконструисао хронологију градње нове цркве у Лесковцу на основу доступне грађе и казивање савременика.

2. Мр Александар Кадијевић-Цркве архитекта Василија Андросова у Лесковцу и околини, Лесковачки зборник XXXV, Лесковац 1995, стр. 75-80.

3. Мр Срђан Марковић-Андреј Биценко у Лесковцу, Лесковачки зборник, XXXV Лесковац, 1995. стр. 81-84.

4. Др Живан Стојковић, др Слободанка Стојичић, Хранислав Ракић, Историја Лесковца, Београд 1992.

5. Аноним, Нова црква (Лицитација за почетак радова на лесковачкој цркви), Време 14.4.1922.; Аноним, Освећена црква св. Троице у Лесковцу, Правда, 10.7.1931.; М. Војиновић-Архитектонско наслеђе Лесковца (1978-1940. год.), Лесковачки зборник XXV, Лесковац 1985. стр. 325.

ПРАВИЛА

за подизање нове цркве у Лесковцу уместо старе цркве - храма Рожденства Пресвете Богородице

Чл. 1.

Пошто је стара Лесковачка црква савршено дотрајала, то се мора подићи нова црква, али тако да не само задовољи потребу народа ради опште богомоље, него у исто време да буде украс вароши и огледало наше побожности и патриотизма.

Место за цркву изабраће се, план израдити и израда обавити сходно законским прописима за то.

Капитал за ову циљ предвиђа се као минимум у пола милијона динара.

Чл. 2.

Извори за суму предвиђену чл. 1-вим ових правила следећи су:

I. Капитал ове цркве у каси и код Управе Фондова.

II. Капитал овдашње Свето-Илијнске цркве у каси и код Управе Фондова, сходно решењу Арх. Сабора Сбр. 4. од 17. окт. 1866. г. (Зборник правила 22 стр.).

III. Продаја свега непокретног имања старе цркве: њива, ливада и дућана, по надлежном одобрењу.

IV. Прирез општине лесковачке који ће се буџетом предвидети и за известан број година до подигнућа цркве наплаћивати.

V. Прилози чланова.

Ови чланови према суми прилога деле се у пет категорија овако:

а) ВЕЛИКИ ДОБРОТВОРИ, који приложе преко 10.000 динара.

б) ДОБРОТВОРИ, који приложе преко 5.000 динара.

в) УТЕМЕЉИВАЧИ, који приложе преко 1.000 динара.

г) ОСНИВАЧИ, који приложе од једаред преко 100 динара.

д) ПРИЛОЖНИЦИ, који даду до 100 динара.

Приложници великих сума тј. велики добротвори, добротвори и утемељачи ако им је подесније могу своје прилоге дати и у четири полугодишње рате, дакле за две године. Ако би у току времена приложник мање категорије учинио већи прилог, који одговара суми прилога веће категорије, он тиме добија право на одговарајући степен. Сваки приложник добиће од благајника признаницу на свој прилог, а доцније од Управног одбора велики приложници добиће и диплому. Досадањи - стари приложници, који су цркви завештали непокретна имања уврштују се у ред коме одговара сума новца од продаје имања, које су они завештали.

Имена свих добротвора, утемељача и оснивача заједно са досадашњим приложницима урезаће се у нарочите мермерне плоче златним словима разне крупноће према врсти прилога и узидати у цркви потомству за углед. Њима ће црква вечито чинити помен - живима за здравље и умрлима за покој душе, као и по један парастос годишње умрлима о црквеној слави. Приложницима под д) чиниће се то исто за једну годину од када пропоје црква.

Сем тога у сали црквеној чуваће се као украс слике великих добротвора, добротвора и утемељача у три разне величине. И то великих добротвора великог формата, добротвора средњег а утемељача малог формата. А имена свих приложника без разлике суме прилога објавиће се преко званичних новина и уписати у црквени летопис.

Велики добротвори имају право после смрти, да им се по истеку законом прописаних година пренесу кости у цркву, где ће у нарочитој костурници вечито почивати у засебним стакленим или дрвеним кутијама, на којима ће бити њихове слике и кратки животописи.

Чл. 3.

Овим прилозима рукује нарочити Управни Одбор; који ће до почетка зидања прикупљени новац слати на приплод Управи Фондова или сигурним новчаним заводима у месту. А кад се посао одпочне изузимаће потребне суме ради исплате предузимачу.

У овај одбор улазе три пароха лесковачка, по један тутор обе овдашње цркве, председник општине и још 19 изабраних грађана овдашњих.

Ова лица на - броју 25 - при конституисању бирају из своје средине председника, два подпредседника, деловођу, благајника и подблагајника.

Чл. 4.

Ради контроле над руковањем овим новцем установљава се Надзорни одбор у који улазе један свештеник, један адвокат и 10 виђених грађана, које збор изабере и они су стални све до окончања посла. На случај да се које место упразни било смрћу, било премештајем или оставком овај одбор са управним бира друго погодно лице из грађанства на упражњено место. У важним питањима састају се оба одбора у седницу. (Избор одборника, продаја имања, план цркве и избор места за цркву.

Оба ова одбора решавају већином гласова. При подели гласова на једнаке половине већина је она страна где гласа председник. Седнице су пуноважне ако је присутно један преко половине чланова. Сваки одбор састаје се 1 пут месечно.

Управни Одбор може изабрати Извршни одбор који ће преносити о свом деловању извештај месечном састанку Управног одбора.

Чл. 5.

Имена свих чланова Управног и Надзорног одбора улазе у "Повељу", која ће се узидати у темељ црквени, а њихове слике груписане и лепо урамљене у знак захвалности чувају се вечито у сали црквеној.

Чл. 6.

Зидање цркве може се почети кад се скупи половина потребне предвиђене своте, а по свршетку зидања и кад црква пропоје сазваће се збор грађана ради полагања рачуна и разрешнице, о чему ће се известити и надлежна власт.

Чл. 7.

Правила ова ступају у важност, кад их одобри Г. Министар Вера.

Бр. 8.
Лесковац 25. јуна 1920.
јула 8.
Деловођа:
Харалампије Цветковић
свештеник
Благајник,
Стојан П. Николић

Председник
Управног Одбора
Коста Шоп Ђокић трг.
Подпредседници
Атан. Н. Стојановић, адв.
Глиг. К. Јоргаћевић.
Подблагајник
Трајко Митровић

Чланови одбора:

1. Милун Ј. Стојадиновић, протојереј; 2. Михаило С. Тасић, врш. дуж. нам.; 3. Мика Цветковић; 4. Михаило Јовић; 5. Милан Стојановић Граочанкић, 6. А. М. Стојановић, члан општ. суда; 7. Чед. Стојановић, судија прв. суда; 8. Миле Ж. Стојиљковић; 9. Сотир Костисазовић; 10. Тодор Ј. Стевановић-Ваљачки; 11. Сретен Динић; 12. Пет. Весин, свештеник; 13. Глиг. Поповић; 14. Петар Ј. Влајчић; 15. А. Хараламовић; 16. Атансије Губеровић; 17. Милан Јовановић, нач. срески, 18. Ђока Врањкић; 19. Мих. Ђ. Бабамилкић.

Ова правила за подизање нове цркве у Лесковцу, Министарство Вера, без наплате прописане таксе одобрава: на основу ч. 4. Уредбе о Прав. Устроj. Мин. Вера.

К.В. Бр. 7022
30. VII 1920. год.
Београд

По наредби Министра
в. начелник
ВЛАДА МАКСИМОВИЋ.

Ова Правила су штампана у Електричној штампарији "Гутенберг" М. Стефановића 1920. године у Нишу.

summary

Hranislav A. Rakić

SEVERAL FRAGMENTS REGARDING THE CONSTRUCTION OF THE CATHEDRAL OF ST. TRINITY IN LESKOVAC

After the liberation from Turks in 1977. Leskovac became an economic, political, educational and cultural center of a wide vicinity, and the town itself had many prosperious branches of economy. Leskovac had, besides the church of st. Ilija, an old church - temple of the Birth of the Holy Mother of God which was dilapitated and therefore was not a representative object.

The idea of building up a new church as a representative object arose during the presidency of Stojan Nikolić before the First World War. That idea could not be realized because The First World War started and Leskovac had great human and material loses. After the War, concrete measures were taken and the pre-war idea was carried out throughout the period of 1920 to 1931. Architect Vasilije Androsov made a proposal for the construction, and construction works were realized by the entrepreneurs Rista Stanković, Adam Plečika and others. Paintings were done by Andrej Bicenko. The Coomittee of the construction of the church directed the project and at the same time collected funds for financing. Althogh there were many difficulties, the church was santified on the 20th of September 1931. in the presence of the King Alexander the First, patriarch of Varnava and many other figures from the political, cultural and spiritual life.

Лесковац — Нова саборна црква

УДК 711.434 "1953"

др Александар Кадијевић

ЛЕСКОВАЦ У УРБАНИСТИЧКОМ ИЗВЕШТАЈУ АРХИТЕКТЕ РАТОМИРА БОГОЈЕВИЋА ИЗ 1953. ГОДИНЕ

Период обнове српске ахитектуре и урбанизма после великих разарања у Другом светском рату наступа крајем 1944. године и траје до преломних педесетих година. То је период физичког обнављања градитељског фонда, а тек потом и период у коме су учињени покушаји да се створе основе будућег архитектонског стила. Подруштвљавање свих области стваралаштва у новој социјалистичкој Југославији је од ослобођења захватило и домен архитектонско-урбанистичке струке. У измењеним друштвеним условима живота и рада приватни сектор је сасвим ишчезао. Било је могуће радити само у окриљу државних установа.[1]

Држава је пред неимаре поставила крупан, историјски задатак - обнову земље и изградњу амбијента новог друштва. Требало је обновити комуникације, подићи градове и нова радничка насеља. Непосредни задатак градитеља био је да реше примарне егзистенцијалне потребе људи, да им подигну кров над главом. Масовно су грађена насеља са становима најнижег комфора. Таква архитектура одражавала је сиромаштво послератног друштва. У материјалној и техничкој оскудици о амбициознијим градитељским подухватима није могло бити ни говора.

На урбанизам у Србији у првим поратним годинама утицале су крупне друштвено-економске и политичке промене, међу којима су се издвајале мере експропријације приватног власништва, аграрна реформа, национализација

1 О српској архитектури и урбанизму после Другог светског рата видети: Градови и насеља у Србији. Развој, урбанистички планови и изградња 1946-1951, Београд 1953; З.Маневић, Новија српска архитектура, у "Српска архитектура 1900-1970", Београд 1972, 26-34; М. Митровић, Новија архитектура Београда, Београд 1975; У. Мартиновић-Б. Стојановић, Београд 1945-1975, Београд 1978; Б. Новаковић, Урбанистичка писма 1955-1985, Београд 1987; Љ. Пушић, Урбанистички развој градова у Војводини у XIX и првој половини XX века, Нови Сад 1987; А. Бркић, Знакови у камену, Београд 1992; Обнова градова у Србији. Темељне одреднице, Београд 1996; Б. Стојков, Урбографија, Београд 1997.

средстава за производњу, прелазак на планску привреду и тотална идеологизација свих сфера живота и рада. Обрачун са "первертираном" прошлошћу постао је главно начело урбанизма у периоду револуционарног етатизма (1944-1948) и раздобљу увођења радничког самоуправљања (1949-1953).[2] Урбанистички развој требало је прилагодити "интересима радних људи ослобођених експлоатације". Идеолошки ментори новог градоградитељства указивали су на "социјалистичку идејност наше архитектуре и урбанизма", примерену прокламованој функцији превазилажења заосталог живота у капиталистичкој Југославији, брисањем разлике између града и села.[3]

У пројектовању нових и уређењу постојећих градова тежило се уклањању јаза између периферије и центра, "као што је то брисање разлике карактеристично за пројекте совјетских градова". Речено је да "наш град више није центар експлоатације, него руководећи социјалистички центар, који политички и материјално помаже ситносопственичком сељаку да коначно изађе из своје заосталости и беде".[4] Уместо просторног уређења града и ликовног улепшавања улица и тргова, урбанизам се претворио у науку о планском размештају производних снага.

Петогодишњим планом (1947-1951) било је предвиђено да се изгради петнаест милиона квадратних метара стамбене површине, од чега знатан део на простору НР Србије. На основу регулационих планова, изграђени су нови и реконструисани постојећи градови, индустријска и рударска насеља, бање и одмаралишта. Архитектонски објекти, стожери нових урбанистичких композиција, носили су обележје соцреалистичке естетике безизражајног функционализма са траговима академског монументализма из последњих предратних година. Део тих објеката грађен је у стилу националне традиције народа уједињених у југословенску социјалистичку заједницу. Створена је једнолична архитектура, прилагођена потребама убрзане јевтине послератне изградње. Мали број стручњака се опирао ограничавању слободне стваралачке иницијативе у изградњи градова и насеља. Архитектонском шематизму и монотонији доприносило је и потпуно одсуство сарадње између урбаниста и анонимних архитеката из великих државних бироа који су на зацртаним урбанистичким диспозицијама подизали објекте. Била је пожељна брза градња вишеспратних зграда у блоку за колективно становање, уз дозирани развој индивидуалне стамбене изградње.

У реализацији зацртаних планова, на терену су се испољавале бројне слабости, које су настале услед неусклађеног и неправовременог деловања надлежних служби у припреми и извођењу регулационих планова. Зграде нових обласних одбора третиране су као жижне тачке у регулацији. У мрежи основних саобраћајница изабрано је "меко место" (полуизграђена површина са слабоквалитетним објектима) које се уз мале интервенције може уклопити у

2 Љ. Пушић, нав. дело, 43.
3 Б. Стојановић, Урбанизам и архитектура, Југославија, Београд 1949, 90.
4 Исти, нав. дело, 41.

нову организацију града.[5] Идеолози новог градоградитељства, следећи Лењинов став о потреби ревизије укупног културног наслеђа у социјализму, критички су запазили да "код многих стручњака има још јаких остатака капиталистичких схватања архитектуре и урбанизма, има конструктивизма, технократских схватања, формализма... важно је подвући да је највећи број наших стручњака схватио своје задатке стваралаца у условима социјалистичког преображаја земље. Највећи део њих су свесни градитељи социјализма - народна техничка интелигенција".[6] Овакве критике "формалистичког правца" у градитељству показују чврсто опредељење новог друштва да и архитектура мора бити идеолошки обојена, као остале уметности и науке.[7]

Назначено је да је шири оквир у који је требало да се уклопи урбанистичка пракса овог времена произлазио из друштвеног концепта планске привреде. У таквим условима доминантна је била надређеност привредних планова над урбанистичким, лишена осећања о потреби њихове међусобне усклађености. Све до напуштања овог концепта, урбанизам је схватан претежно као техничка, пројектантска активност. Концепција и садржај генералних урбанистичких планова били су прописивани општим упутствима за њихову израду, од стране Комитета за локалну привреду и комуналне послове владе ФНРЈ, уз сагласност председника планске комисије. Није постојала обавеза просторног усклађивања са плановима ширег подручја, а термин "регионално планирање" није егзистирао у регулативи из ове области. Иако први генерални и детаљни урбанистички планови нису имали разрађену методолошку основу, ни програм у данашњем смислу, увелико су одредили карактер будућих урбанистичких захвата. Развој градова у ранијим периодима окарактерисан је као стихијски, како би се постојеће градско ткиво реорганизовало у складу са принципима "савременог урбанизма", па је израда генералних урбанистичких планова поверавана Урбанистичком заводу НР Србије.[8] У тој установи, која је окупљала стручњаке из предратног и почетнике формиране у послератном раздобљу, урбанистички је усмеравана изградња градова и насеља у Србији.

Завод је основан јануара 1946. године, са циљем да обједини постојеће неразвијене урбанистичке службе и малобројни стручни кадар у јединствену пројектантску организацију. Изузимајући од 1948. године главни град ФНРЈ Београд, делокруг рада Урбанистичког завода обухватао је целу територију НР Србије. Године 1950. формиран је посебан Урбанистички завод АП Војводине.[9] До 1953. године, када почиње децентрализација архитектонско-урбанистичких установа, извршене су многобројне урбанистичке регулације

5 М. Митровић, Улога урбанистичке службе у решавању појединачних задатака изградње, у "Градови и насеља у Србији. Развој, урбанистички планови и изградња 1946-1951", Београд 1953, 29.
6 Б. Стојановић, нав. дело, 42.
7 П.Ј. Марковић, Београд између Истока и Запада 1948-1965, Београд 1996, 431.
8 Љ. Пушић, нав. дело, 134; видети и: Градови и насеља у Србији... 16-18.
9 Градови и насеља... 16.

градова и насеља у Србији. О карактеру предузетих стручних интервенција сликовито сведочи публикација Урбанистичког завода НРС из исте године, са насловом "Градови и насеља у Србији. Развој, урбанистички планови и изградња 1946-1951" (уредио архитекта Михајло Митровић).

Међу великим градовима у Србији у којима су након рата деловали стручњаци Урбанистичког завода нашао се и Лесковац. Извештај о првим послератним урбанистичким захватима у граду на Ветерници, у поменутој књизи, саставио је Ратомир Богојевић (Ниш 1912 - Београд 1962), истакнути српски градитељ послератног раздобља.[10] Његов извештај је један од најобимнијих у том својеврсном прегледу најранијег периода послератног српског урбанизма. Тај специфичан стручни документ, састављен од текста, фотографија и копија урбанистичких планова, представља драгоцено сведочанство о урбаном развоју града од 1945. до 1951. године. Осим описа предузетих интервенција, аутор са стручних и идеолошких позиција објашњава свој рад. Остале извештаје у књизи сачинили су руководиоци урбанистичких подухвата у другим срединама - Јозеф Кортус (Ниш и Чачак), Јованка Јефтановић (Крагујевац, Крупањ), Михајло Митровић (Смедеревска Паланка), Станко Мандић (Неготин), Ружица Илић (Ужице и Шабац) и други. Од аутора формираних у предратном перидоу, Ратомир Богојевић је уз Милорада Пантовића (радио у Сремској Митровици) и Милорада Мацуру (Смедерево) несумњиво био најафирмисанији међу потписницима урбанистичких извештаја.[11]

Богојевићев обиман извештај, са насловом "Лесковац", не представља прегледан и систематичан стручни текст. Конципован је као континуално саопштење, лишено посебних поглавља и потпоглавља, у коме је изложена урбана историја града, описана његова економска и демографска ситуација, приказана новија и актуелна архитектонско-урбанистичка проблематика. Након краћег уводног осврта на историјски развој и географски положај града, Богојевић описује неповољно стање у његовом урбанизму почетком 1945. године, када су се још увек превазилазиле последице савезничког бомбардовања. Као стручњак одговоран новој идеолошко-политичкој номенклатури, Богојевић из разумљивих разлога тај историјски догађај штуро карактерише као "бомбардовање 1944. године", не помиње његове извршиоце нити спори његову оправданост.[12] У наставку излагања он указује на недостатак санитарних уређаја, канализације и водовода, на нерегулисану

10 О личности и делу архитекте Ратомира Богојевића в.: У. Мартиновић, Ратомир Богојевић, архитект, Урбанизам Београда 31, Београд 1975, 25-26; М. Митровић, нав. дело, 38-39; А. Бркић, нав. дело, 164-169; В. Мајсторовић, Богојевић Ратомир, у "Врхунске личности српског градитељства у двадесетом веку", Време Архитектуре, Време 19. 9. 1994, 4; А. Кадијевић, Богојевић Ратомир, у"Allgemeines Künstler-lexikon", Band 12, München-Leipzig 1996, 264; његов извештај в.у: Градови и насеља у Србији... 35-46.

11 О овим градитељима в.: З. Маневић, Велика награда архитектуре САС-а. Милорад Пантовић, Београд 1985; Исти, Велика награда архитектуре САС-а. Милорад Мацура, Београд 1985.

12 Р. Богојевић, нав. дело, 38.

реку Ветерницу, поток Бару, на присуство многобројних рупа и бара, на улице без плочника, одсуство зеленила, тржница, дневних пијаца, паркова, игралишта и осталих објеката градских центара, једном речју на недостатак "свега онога што живот у граду чини здравим, задовољним, корисним и лепим".[13] Разматрајући стање постојећег градитељског фонда са становишта идеологије модерне архитектуре и марксистичког детерминизма, Богојевић веома негативно оцењује претходне историјске периоде у архитектонско-урбанистичком развоју града. "Тешке економске прилике и земљишна рента имале су за последицу стварање малих градилишта свих могућих облика, парцела које се могу прескочити, ширине фронта 5 и 4 метара. Сеоска емиграција насељавала је периферију града и места која нико није хтео (зоне око рупа, бара) остатака безобзирног рада циглана."[14] Стари Лесковац оквалификовао је као "непланski грађено и зеленашки искоришћено место", сразмерно јако захваћено индустријом. Значајне лесковачке грађевине, попут саборне цркве Св. Тројице и Начелства, Богојевић потпуно занемарује, називајући их примерима "рђаве архитектуре Србије".[15] На тај начин показао је лојалност владајућој политичкој и архитектонској елити у Србији и оправдао радикализам властите регулације града.

У осталим сегментима свог извештаја Богојевић је представио генезу Генералног урбанистичког плана Лесковца, који је сачинио 1948. године (сарађивао архитекта Драгољуб Момчиловић).[16] Оспособљавањем урбанистичке службе, 1946. године је започео темељан рад на ревизији оријентационих поставки, завршен средином исте године. Улога првих, брзих оријентационих разматрања, донела је, осим стручне интервенције у првом моменту, неопходно искуство пре него што је план озакоњен. Истраживачко-сакупљачки рад на стварању документације, заузео је три четвртине од целокупног утрошеног времена на изради урбанистичких идејних основа. У наставку извештаја Богојевић истиче да су "проблеми који данас отежавају остварење пројекта у Лесковцу више организационе и опште природе (материјалне тешкоће и недостатак стручњака) него што би то било затечено стање у граду слично у свим нашим стихијски неправилно развијеним насељима."[17]

У регулацији нове саобраћајне мреже Богојевић је настојао да искористи затечено стање и задржи 90 процената постојећих улица. Упркос томе, његов нови композициони склоп се знатно разликовао од претходног стања. Велики део траса изменио је свој карактер простим трансформисањем, чиме су избегнута рушења објеката и дуго чекање на остварење. Планом су оспособљена нова земљишта за градњу објеката градских и локалних центара. Тиме је обезбеђена "она увек потребна и неопходна живост, нарочито у зона-

13 Исти, нав. дело, 35-36.
14 Нав. дело, 36.
15 Исто, 40.
16 Исто, 41.
17 Исто, 44.

ма становања, која је само онда урбанистички вредна, ако има своју базу и ако није плод форсираног процеса у стварању."[18]

Битна разлика између старог и новог система саобраћаја огледала се у начину третирања оних путева који "припадају човеку", то јест пешачких стаза. У новим основама знатан просторни удео заузимају управо пешачке трасе, које по потреби могу да користе и возила. Уз то, Богојевић је знатно проширио главне саобраћајнице и изводне путеве, док је на раскршћима већих улица образовао левкаста проширења - житне тргове. Колико је саобраћајни проблем за Богојевића био значајан показује статистика распоређене површине од 106,7 хектара на поједине комуникације у границама атара: на главне градске комуникације првог реда (везе града са околним насељима) отишло је 28,65 хектара, на спојне комуникације другог реда (везују комуникације првог реда или поједине градске центре), потрошено је 32,5 хектара, на улице појединих насеља (које сакупљају локални саобраћај) отишло је 12,4 хектара, на стамбене комуникације 19,4 хектара, а на тргове и тржишта, на оно што би требало да представља урбанистичку круну града, само 13,75 хектара.

Проблему становања у Лесковцу Богојевић је такође поклонио дужну пажњу. У концепцији дугорочног решавања стамбеног питања пошао је од премисе да је 1945. године град имао око 19.000 становника и да ће се до 1975. године тај број увећати на 50.000 житеља. Стога је предвидео интензивну стамбену изградњу након реконструкције постојећег фонда, повлачење нових урбанистичких потеза, неопходну асанацију терена и одређивање слободних површина за градњу група стамбених објеката. За укупан број становника од 48.000 предвидео је 720.000 квадратних метара стамбене површине, рачунајући 15 квадратних метара по особи. Од постојећег стамбеног фонда, 114.000 квадратних метара се може узети као површина која се неће обнављати. Током тридесет година предвидео је изградњу 606.000 квадратних метара стамбеног простора. Квадратура од 114.000 квадратних метара је добијена на основу процентуалног односа из анализе трајности објеката стамбене изградње и из потребне квадратуре за садашњи број становника (19.000) умањеног за коефицијент оскудности.[19] Уз то, Богојевић је увидео неопходност повећања просечне спратне висине зграда у Лесковцу, која је 1945. године износила 1,3 етаже. Планом је предвиђена изградња нових стамбених групација, као што су разређено насеље економско-привредног карактера, дуж пута за хиподром и пољопривредно-сточарско добро и станицу, насеље на Хисару (источна и западна падина), састављено од вила, летњиковаца и колонија и ново насеље у Подврцама, где је изоловане групе типских објеката повезао зеленим површинама, објектима услужног и друштвеног карактера. Свој извештај Богојевић је завршио

18 Исто, 39.
19 Исто, 37.

разматрањем приоритетних питања везаних за теоријско и организационо унапређење урбанистичке струке у Србији.

Писан у духу актуелних, идеолошки једностраних стручних прилога, Богојевићев извештај се по структури не разликује од већине елабората српских урбаниста послератног периода. Апстрактни језик марксистичке урбанистичке теорије, прилагођен филозофији прогресистичког модернизма, обележио је архитектонско-урбанистичку мисао у том раздобљу. Нескривени анимозитет према претходним фазама у урбанизацији Лесковца, такође изражава тоталитаран карактер Богојевићевих ставова. Превелики значај који је дао регулацији саобраћаја и стамбеног фонда, оправдан са становишта Генералног урбанистичког плана, показује парцијалан, догматски приступ регулацији града у којој су затечене градитељске вредности, нарочито лесковачке цркве, свесно маргинализоване.

Модернизација лесковачке архитектуре, као део ширих културних промена на простору југоисточне Србије, Генералним планом из 1948. године добила је своју урбанистичку надградњу. Ратомир Богојевић је поставио основе коренитих урбанистичких трансформација Лесковца, које су му дефинитивно утиснуле модерно градитељско обележје.[20] Његови следбеници развили су тај бескомпромисни радикализам и претворили Лесковац у град са потпуно некохерентном урбанистичко-архитектонском структуром. У жељи да превазиђу "стихијност" међуратне градње, произвољним и мегаломанским решењима створили су несклад без преседана у нашем савременом урбанизму. Тај несклад огледа се у прејаким контрастима између примера традиционалне и модерне архитектуре, у несагласју мањих и већих структура, сукобу хоризонтала и вертикала. Уз то, потенцирали су предимензиониране објекте и круте урбанистичке потезе, створили отуђене, нехумане амбијенте. То што су претежно маргинализовали постојеће архитектонске вредности града и отели лепоту његових микроамбијената, показује да су доследно следили линију коју је утврдио Ратомир Богојевић крајем четрдесетих година. Уосталом, у сличном наступу стихијског урбанизма десио се и чувени крушевачки "чешаљ", догодило се новопазарско одрицање од егзотичне "Тијесне чаршије", уследило насиље над старом Приштином, створен тоталитаристички хаос у центру Крагујевца, тешко су девастирани стари бањски амбијенти.

Све то је остварено у време доминације идеолошко-политичког монизма у Србији, чији протагонисти нису умели да схвате, нити да обуздају стихију у урбанистичкој сфери, израслу из искривљене друштвене свести и модернистичког антитрадиционализма у стручној пракси. Послератни урбанистички промашаји у Лесковцу, сведоче о времену у коме су се бројне идеолошке заблуде у култури трагично одразиле на укупну слику града. Та неповољна, готово непоправљива слика, додатно се обезвређује у актуелним

---

20 М. Маретић, Лесковац, Архитектура урбанизам 63, Београд 1970, 18-19; А. Кадијевић-С. Марковић, Градитељство Лесковца и околине између два светска рата, Лесковац 1996, 3, 134-135.

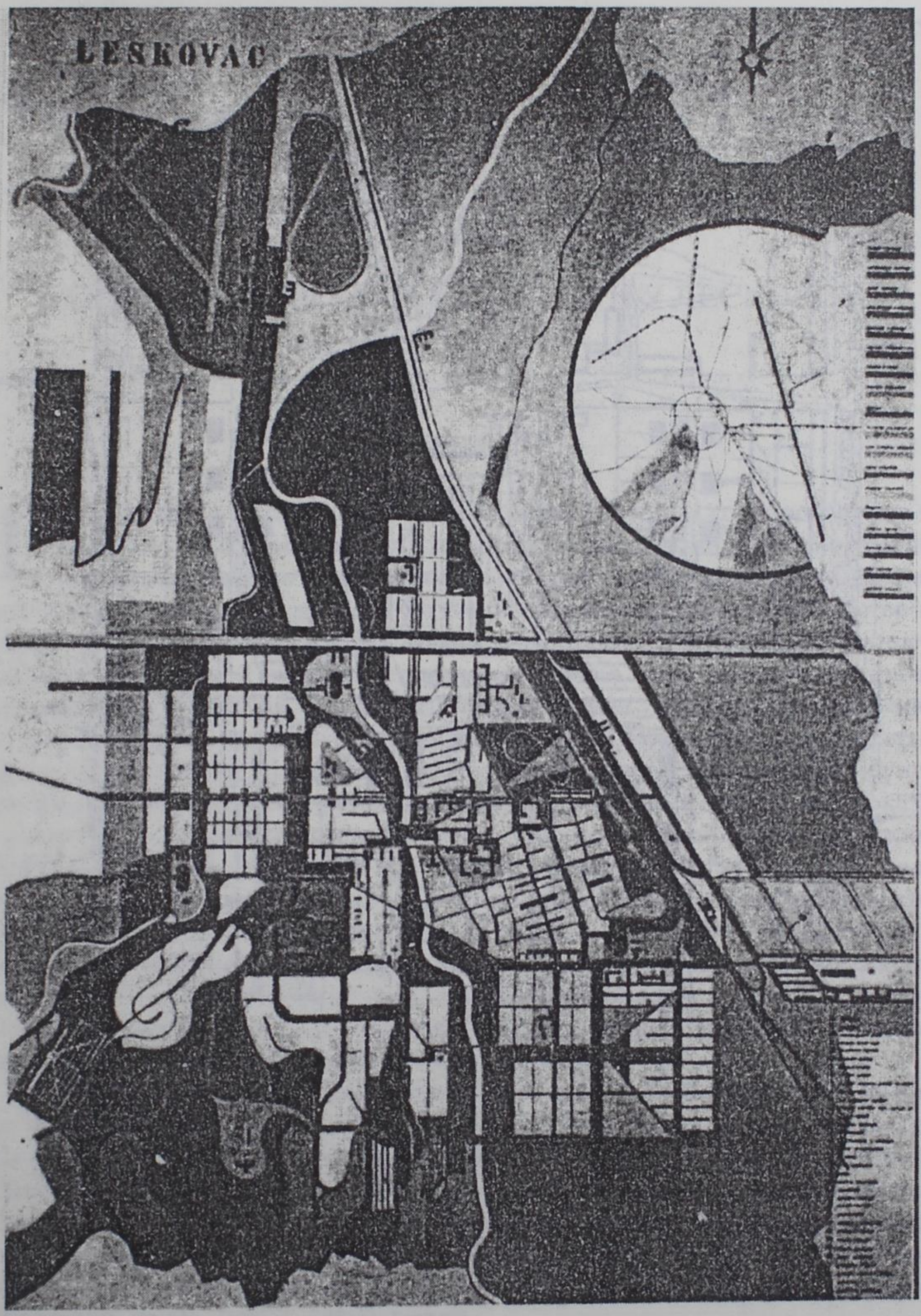
квазитранзицијским процесима на нашим просторима, о којима ће судити будућа поколења.

Summary

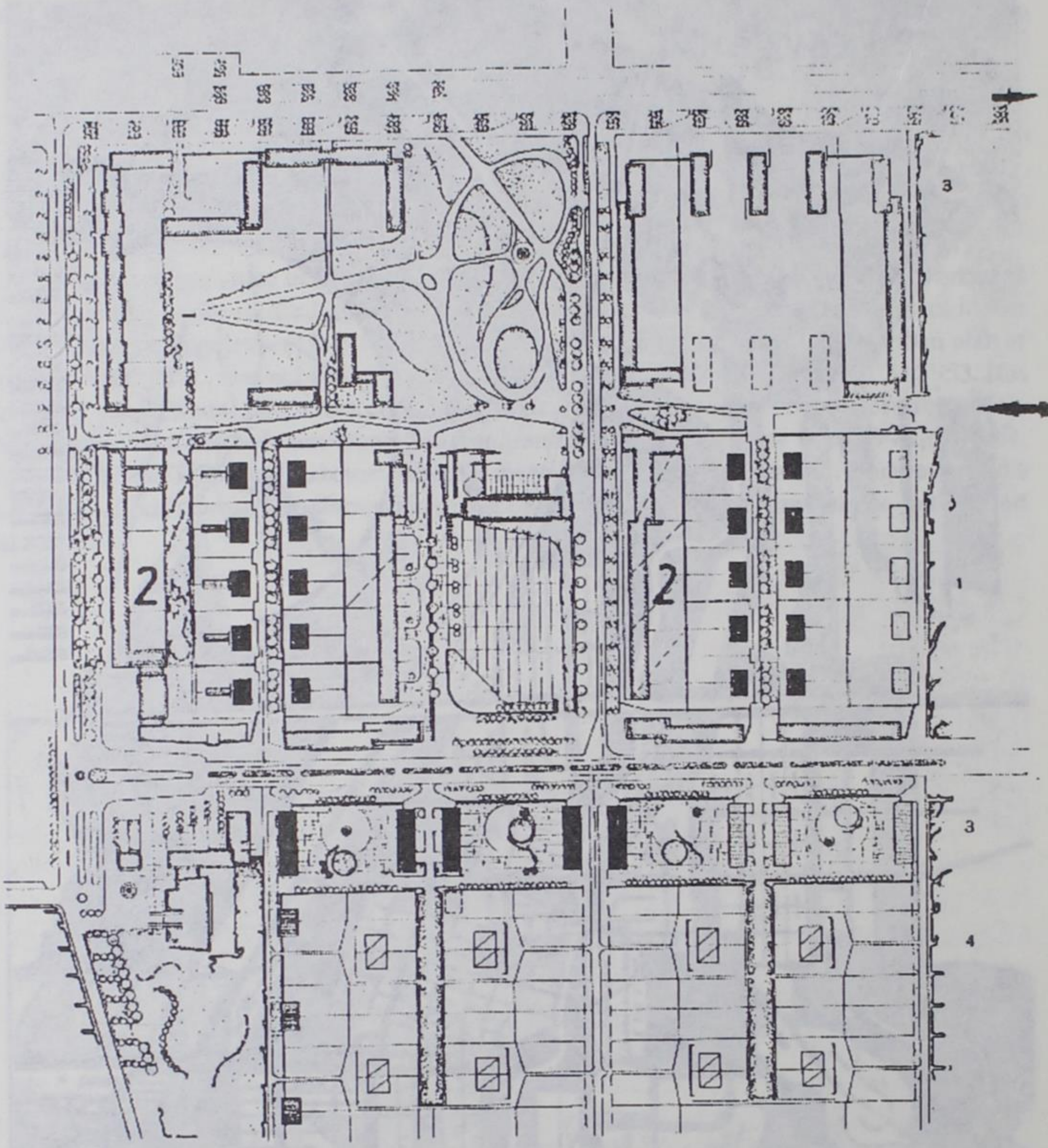
dr Aleksandar Kadijević

LESKOVAC IN URBAN REPORT OF ARCHITECT RATOMIR BOGOJEVIĆ FROM 1953.

Among the larger cities in Serbia, in which some experts from the Urban bureau worked in after war period, Leskovac find its place. Author of the first after-war urban achievement in that city was Ratomir Bogojević (1912-1962). The report of action taken in his General urban plan of Leskovac from 1948., was published in the book "Cities and Settlements in Serbia" in 1953. It is a specific, proffesional document containing texts, photographies and copies of urban plan, which represents a valuable testimony of urban transformation of the city from 1945. till 1951. With his regulation plan of Leskovac, made in the spirit of modern radicalism, Bogojević laid a foundation of basic urban transformation of the city, which gave a modern but not coherent art characteristic.

Р. Богојевић, ГУП Лесковца (1948)

Р. Богојевић, насеље у Подврцима

УДК 72.071.1 : 929

мр Марша Вукошин Лазар,

АРХИТЕКТА МОМЧИЛО БЕЛОБРК У ЛЕСКОВЦУ

Град је форма заједничког живљења, израз историјског, просторног и физичког континуитета, али и процес у самом себи, низ догађаја, радњи и кретања. Град се може тумачити и као потврда разумевања (или неразумевања) садржине живота. Уочимо ли да граду недостаје карактер и структура, разлоге томе треба тражити у неоствареној хармонији у односу форма – функција. Тежња да се разуме садржина живота, а потом изрази кроз форму и структуру, ставља планирање у домен уметности, где сам живот постаје његова садржина. Зато мора бити довољан један поглед на план града па да његова функција одмах буде сагледива. Потврду урбане историчности можемо наћи у сталном смењивању урбаних оквира, као доказа тесних веза са променљивим друштвеним условима и разнородним људским могућностима. Сагледавање и проучавање структуре града је синтезно подручје на коме се, између осталог, планерски, теоријски, програмски елементи урбанистичког поимања интегришу са градњом, архитектуром, тачније с конкретном реализацијом облика одређеног града. У томе је и садржана комплексност и интердисциплинарност свих аспеката града и они захтевају многа проучавања, анализе, аналогије, и сталне провере свега што условљава његов настанак и његово битисање.

Поредак делова града одражава одређене комбинације сила, као игру низа околности, које су довеле до његовог настанка. Једна од тих околности, као материјални доказ и неопходна потврда урбане историчности града Лесковца, предмет је интересовања овога рада. Рад се бави савременим урбанистичким планом Лесковца, међутим не у реализованом облику, већ с аспекта анализе једног заборављеног догађаја и присуства једног знаменитог српског архитекте, као битне карике у анализи настанка савременог града на Ветерници после Другог светског рата.

У историји српског урбанизма град на Ветерници заузима посебно место.

Одмах после Другог светског рата, још 1945. године, почели су да се израђују први идејни урбанистички планови градова Србије. У Министарству грађевина Србије први идејни урбанистички план урађен је за град Лесковац, а тек потом су уследили планови за градове Неготин, Чачак, Ужице, Шабац, Краљево, Смедерево, Крагујевац, Ниш, Бор, Ваљево, Зрењанин итд. [1] Знаменити Урбанистички институт Србије, под руководством архитекте Николе Добровића, биће основан скоро две године након стављања на увид јавности идејног урбанистичког плана.[2]

Послератне прилике, неспоразуми и лична разочарења, избрисали су из сећања име архитекте Момчила Белобрка", творца идејног регулационог плана Лесковца, оног истог који је био "изложен у згради грађевинског одељења ГНО-а, октобра 1945. године" у Лесковцу, у периоду када су се у лесковачкој штампи наводиле Белобркове мисли као ауторитета из области урбанизма.[3] Он је то и био, али због непредвидивих и компликованих послератних година и због политичких несугласица, као урбаниста се мало осведочио, а Лесковац је ретки пример где је могуће уочити његово визионарство на том пољу.[4]

Један од најугледнијих српских градитеља новијег доба, архитекта Момчило Белобрк је рођен 24. XII 1905. године, у Ваљеву, где је завршио основну и средњу школу. Технички факултет, одсек архитектура, завршио је у Београду, где је живео и стварао све до своје смрти 29. IV 1980. године. [5]

Стваралачки опус архитекте Момчила Белобрка, као и његов живот посвећен архитектури, познат је стручној јавности, међутим његов боравак у Лесковцу, као и рад на урбанистичком дефинисању овога града у складу са савременим урбанистичким схватањима, у стручној литератури је неправично заборављен.

Нова регулациона основа Лесковца, која му је осигуравала здрав развој на већем пространству, између Ветернице и Мораве, била је предмет

---

1 Н.Добровић, Урбанизам кроз векове 1, Београд 1950,нн.; Исти, Средишњи и регионални урбанистички планови, Техника 1, Београд 1946, 8-9.

2 М.Митровић (уредио), Градови и насеља у Србији, Београд 1953, 16-18.

3 М.Вукотић, Момчило Белобрк, Београд 1996, 30-31 ; А.Ристић,Нови Лесковац биће изграђен по последњим захтевима урбанистике и хидротехнике, Наша реч бр.10, Лесковац, март 1945, 3-4.

4 Крајем треће и почетком четврте деценије израда новог регулационог плана Скопља постала је једна од главних тема у кругу архитеката. Градоначелник Скопља је постао архитекта Јосиф Михаиловић, који је и израдио нови, одобрени генерални регулациони план Скопља, према упутству Министарства грађевина и дотадашњим пројектима : архитеката Лека и Хранислава Спасића, као и инжењера Пере Јанковића и Момчила Томића. Јосиф Михаиловић је окупио стручњаке широм Југославије да овај план остваре. Поред Којића, Злоковића, Добровића, Дубавија итд., нашао се и архитекта Белобрк. Мишљења смо да су Белобркова искуства са овог тла умногоме допринела његовом визионарству на пољу савременог урбанизма. О томе видети : Ј.И.Обрадовић, Израда регулационих и нивелационих планова, уређење градова, Југославија на техничком пољу 1919-1929, Загреб 1929, 59-60 ; М.Вукотић, Момчило Белобрк ..., 17.

5 Исто.,10.

разматрања многих стручњака, а међу њима и Момчила Белобрка који је тада био члан управе НОФ ИАТ-а, где се и истакао као одличан организатор. У току зиме 1944. године почело се са припремама за израду новог регулационог плана Лесковца и сматрало се да ће план до пролећа бити готов па је била забрањена свака даља градња.[6] Негде пред крај те године архитекта Момчило Белобрк, заједно са архитектом Ратом Богојевићем, добија прву награду на конкурсу за пројекат гробља палим херојима Совјетског савеза у Београду.[7] У том периоду и започиње њихова сарадња на изради идејног урбанистичког плана Лесковца. [8]

Средином 1945. године веома ангажован архитекта Момчило Белобрк бива делегиран од стране савезног министра грађевина да као сарадник совјетског архитекте, капетана Фелдмана, организује како пројектантски тако и извођачки рад око израде Споменика палим херојима на Батини. Касније је тај посао преузео, по наређењу, Антун Августинчић.[9] Разочарење претрпљено на овом послу уследиће и у Лесковцу.

Почетком 1945. године Момчило Белобрк је дошао у новоосновано Министарство грађевина Србије у својству шефа одсека за уређење насеља, а затим шефа одсека за архитектуру. У истом периоду Момчило Белобрк је организовао и курсеве за помоћно особље код пројектовања, за цртаче. [10] У истом периоду проблем уређења Лесковца добија свој пуни замах.

Положај Лесковца који се простире већим делом на десној, а мањим делом на левој обали Ветернице, као и на падинама брега Хисара, доминантног над целом Лесковачком котлином, био је полазиште за сва Белобркова разматрања овога проблема, уз сагледавање затеченог градитељског наслеђа Лесковца , али и његове околине.[11]

Од бомбардовања за време Другог светског рата Лесковац је страдао нàјвише од свих градова у Југославији. Према подацима из тог периода (новембар 1945), било је порушено 475, а оштећено 1275 зграда. Читави блокови у бомбардовању једноставно су нестали. [12]

У периоду обнове и изградње прво се приступило рашчишћавању улица и предузете су мере да се делимично оштећене зграде поправе, како би се ту мо-

---

6 Р.И., У Лесковцу је , од ослобођења до данас, обновљено 284 зграде, Наша реч бр.44, Лесковац, 7.XI 1945, 6.

7 М.Вукотић, Момчило Белобрк..., 30.

8 Група аутора, In memoriam Рата Богојевић, Архитектура урбанизам бр. 24, Београд 1963, 3-33.

9 М.Вукотић, Момчило Белобрк..., 31.

10 Исто., 30.

11 А.Кадијевић,С.Марковић, Градитељство Лесковца и околине између два светска рата, Лесковац 1996, 8 аутори наводе : "Процес претварања Лесковца од оријенталне чаршије у савремен европски град са дефинисаним центром (средишњи потез главне улице – Краља Александра), започет је још крајем прошлога столећа, у периоду између два рата је убрзано настављен.Да је атмосфера у богатој индустријској области, развијенијој од многих у Југославији, погодовала афирмацији градитељских програма неимара различитих стилских опредељења, потврђује разноврсна архитектонска продукција, остварена између 1918. и 1941. године."

12 Р.И., У Лесковцу је, од ослобођења до данас, обновљено 284 зграде, ...6

гле сместити војне и цивилне установе, а и обезбедити станови за Лесковчане који су остали без крова над главом. Тада су у Лесковцу формиране и прве радне бригаде, које су биле главни носиоци овога дела посла.[13] Оправљене су и оспособљене следеће зграде : Црквени дом, Градска амбуланта, Пореска управа, Основна школа "Цвијић", женска занатска школа, Окружни суд, Срески суд, Пошта 1, Окружна команда, зграда Окружног народноослободилачког одбора итд. Тада је створен и Одсек за обнову града, а то је и период у коме се архитекта Момчило Белобрк са сарадницима појављује у Лесковцу.

Недостатак канализације и водовода, нерегулисана Ветерница, поток Бара, рупе и баре, улице без савременог плочника, град без зеленила, тржница, пијаца, паркова, спортских терена и осталих објеката градског центра, карактерисале су затечено стање. Инжењер Душан Јакшић, овлашћени архитекта још 1944. године је писао у вези проблема уређења Лесковца : "у регулацију града поред извршења комасације земљишта, спада и изградња водовода и канализације (...). Врше се припреме у архитектонском отсеку Градског НОО-а (...). Не смемо дозволити да Лесковац остане паланка. То српски Манчестер није заслужио."[14]

Марта 1945. године отпочињу припреме за израду регулационог плана Лесковца. Потпредседник градског НОО-а инжењер Љубомир Богдановић је водио разговоре у Београду са повереником Министарства грађевина Михајлом Ђуровићем и са представницима Одбора Лесковчана тражећи од њих што хитнију помоћ за ратом разорени град. Тада је дата пуна подршка изради регулационог плана Лесковца, која је поверена "нашим познатим стручњацима Момчилу Белобрку и Ратомиру Богојевићу и хидротехничарима Владимиру Гновицком и Милораду Коцићу. Ових дана они су боравили у Лесковцу и околини и ту на терену проучавали географски и топографски положај нашега града, његове економске, социјалне и хигијенске услове живота. По прикупљеним подацима они су отпутовали у Београд да би приступили изради регулационог плана."[15]

Трећега марта 1945. године и то је такође остало забележено, Белобрк, Богојевић, Гновицки и Коцић су одржали састанак са представницима Окружног и Градског НОО-а, на којем су их у основним потезима упознали са својим ставовима о будућем уређењу Лесковца. На молбу Љубомира Богдановића, Момчило Белобрк је изложио своје ставове о лесковачком регулационом плану и о његовој будућности. Момчило Белобрк је, између осталог, казао :"Многобројни су проблеми који се постављају у вези са будућим уређењем Лесковца. Ми смо их марљиво проучили. Прикупили смо потребне податке и извршили известан број снимака. Тражили смо места за

---

13 Д.Каписазовић,Слобода града, Порушен Лесковац се обнавља – досадашњи радови Отсека за обнову града. Будући изглед Лесковца, Наша реч бр.5, Лесковац, 23.XI 1944, 3-4.

14 Д.Јакшић, Будући изглед нашега града, Регулација Лесковца, Наша реч бр. 12, Лесковац, 17.XII 1944, 2.

15 А.Ристић, Будући изглед нашега града, Нови Лесковац биће изграђен по последњим захтевима урбанистике и хидротехнике, Наша Реч бр. 10, Лесковац, 10.III 1945, 3.

болницу, трговe, администрацију, индустрију. Као најважнији део можемо истаћи ово : затрпати циглане, престати са сахрањивањем у шпиталју, пронаћи друго гробље, установити одмах расадник са разним садницама за пошумљавање, повести рачуна о старој саборној цркви, јер представља велику уметничку и историјску вредност, приступити пошумљавању Хисара, популарисати у месту нови план, решити питање циганског насеља, грнчарство подићи на виши степен (кратак курс у Београду), сађење куделье. Користи од плана : подигао би се план на виши здравствени ниво, створио би се удобнији и лепши живот, подигла би се здрава радничка насеља у вези са индустријом, саградило би се низ дечијих домова и азила, извршило би се усклађивање и укључење околине у градски живот (туризам спортови), (...) створиле би се зелене површине у граду и око града, увео би се систем изградње отворених блокова зграда са што више светлости, извршило би се усклађивање града, уређивање пијаца у вези са прилазним путевима. Једном речју : од Лесковца би се створио здрав, напредан и срећан град, и тиме би се укључио у општи државни план."[16] По замисли овога тима, на челу са архитектом Белобрком, град би се у почетку ширио око Хисара,а после преко реке ка пружи. По њиховом мишљењу, највише услова за изградњу имају : део града који су насељавали Роми и део око светоилијског гробља. Гробље би требало да изгуби своју функцију и да се претвори у парк. Индустија би се лоцирала у североисточном делу града, према богојевачком путу. Ту је било предвиђено и подизање радничких индивидуалних станова. Индустрија би била изолована од станова зеленим појасом. Болница би се изместила и њено ново место би било негде западно од светоилијског гробља,на брдовитом терену, с погледом на Вучанске планине. Летњи базен би се подигао испод јеврејског гробља. У центру града се предвиђају две затворене пијаце за животне намирнице. Главна улица, широка, са скверовима, ишла би паралелно са досадашњом главном улицом, нешто јужније од ње, поред рушевина. Ту би била смештена сва државна надлештва. Аеродром би остао на старом месту. Пољопривредна школа би се проширила. Поред путничке железничке станице, која ће бити нешто јужније од садашње, подићи ће се и теретна станица у близини индустријског предграђа. Калорична централа би се пренела преко пруге и укључила у простор индустријске четврти.

Приликом наведеног боравка у Лесковцу архитекта Белобрк, осим што се бавио конкретном проблематиком савременог уређења Лесковца, одржао је и предавање о захтевима савременог урбанизма, с посебним освртом на његову примену у Совјетском Савезу. [17]

Инжењер Милорад Коцић, Белобрков сарадник на истом пројекту, истакао је важност израде водовода и канализације у Лесковцу. Такође је навео да је и за околна места предвиђена израда савремених планова, и то за Леба-

16 Исто.
17 Исто.

не, Власотинце, Вучје, Медвеђу и нарочито за Сијеринску бању,у коју су се тада полагале велике наде. [18]

Регулисање Ветернице, уз пресецање кривина и израду кејова, такође је предвиђено овим планом. Владимир Гновицки је изложио пројекат о будућим хидротехничким радовима у Лесковцу, као и о техничким проблемима када је канализација у питању.

О томе колико је проблем уређења Лесковца био актуелан и колико је ангажовао све Лесковчане сведоче и бројна питања која су постављана на јавној расправи. Једно је забележила тадашња штампа, а поставио га је шеф пропагандног одсека у Лесковцу Раде Илић. Питање се односило на разлоге нерасписивања конкурса за израду регулационог плана Лесковца. Одговор на наведено питање су дали Љубомир Богдановић, Момчило Белобрк и Милорад Коцић а цитирамо га у целости јер је значајан за правилну процену ауторства код израде овог урбанистичког плана :"(...) за ово није било потребе, због тога што је при Одбору Фронта београдских инжењера основан курс за тридесет инжењера те ће идејна скица регулационог плана Лесковца бити предмет проучавања свих курсиста (...)", осим тога, нагласили су да су готово сви београдски инжењери "груписани при АСНОС-у или НКОЈ-у".[19]

У прикупљању и давању података стручњацима из Београда нарочитог су удела имали архитекта Душан Јакшић, директор Текстилне школе у Лесковцу и Др Раде Свилар здравствени референт Градског НОО-а. У име тима стручњака Момчило Белобрк се захвалио на указаној помоћи Лесковчанима следећим речима :"Ви сте срећни што имате у Градском НОО-у једног вредног и способног инжењера, правог ударника. Богдановић нам је са инжењерима грађевинског отсека Градског НОО-а дао драгоцене податке(...). Ређићу повереницу Ђуровићу (Михајлу, п.а.) да смо код вас наишли на одлично разумевање и свесрдну помоћ. Завршили смо један посао. Побринућемо се са своје стране, да једнога дана видимо на делу оно што ћемо сада ставити на хартију."[20]

У октобру 1945. године у згради грађевинског одељења ГНО идејни регулациони план Лесковца је био изложен на увид грађанству. Тада је и наведе-

---

18 А.Ристић, Једна значајна бања Лесковачког округа, Сијеринска Бања, бања неоцењиве вредности, Наша реч бр. 30, Лесковац, 28.VII 1945, 3. Пишући о бањи на истом месту аутор наводи :" Позната још у доба Римљана Сијеринска бања (Лесковачка или Арнаутска бања, како је другачије зову) лежи између шумовитих планина Кодре и Дуката, које је заштићују од јаких ветрова. Клима бање је субалписка, с надморском висином од пет стотина метара. Поред својих природних лепота и згодног географског положаја, ова бања има и других преимућстава. То су њени минерални извори(...)."

19 А.Ристић, Будући изглед нашега града, Нови Лесковац биће изграђен ..., 3. Године 1945. је формиран јединствени фронт инжењера и техничара. У организацији АСНОС-а одржао се тромесечни "Курс за обнову и урбанистичко уређење насеља ". У новембру 1945. године Никола Добровић добија налог за оснивање Урбанистичког института Србије. Раде се регулациони планови за Београд, као и за места широм Србије. Године 1947. излази Савезна уредба о Генералном урбанистичком плану , која је нагласила везу урбанизма и привредног развоја земље. (видети : Службени лист ФНРЈ, 78/49) .Године 1948. из УЗС се издваја Урбанистички Завод ИОНО Београда, који до 1950. године спрема први послератни генерални план главнога града. О томе видети : Група аутора, Београд-генерални урбанистички план 1950., Издање Извршног Одбора НО Београда, Београд 1951.

20 А.Ристић, Будући изглед нашега града, Нови Лесковац биће изграђен..., 4.

но да пројекат треба да буде одобрен од стране власти на пролеће 1946. године и тиме, наравно, да постане закон по коме ће се изводити сва будућа изградња.[21]

По том регулационом плану и по одобрењу народне власти, доћи ће до следећих промена у граду : станица ће бити подигнута на новом месту, код рампе у близини недовршене Христодорове фабрике. Испред ње је био предвиђен велики парк, који ће се пружати до тадашње житне пијаце. Главна улица ће бити широка 30 м и ићи ће од станице до Влајчићеве фабрике, па ће затим да сече до болнице, прелазећи Ветерницу преко Великог моста. Главни трг ће се проширити и добити монументални изглед. Најважнија надлештва, по овом плану биће груписана око главнога трга. План обухвата регулацију Ветернице, по којој њен ток на неколико места треба да буде исправљен, чиме би се избегла опасност од поплава. Буџет за 1946. годину предвидео је и радове на подизању водовода, каптажне станице и артеријских бунара. Рупе, насеља код комбината и плавни део Подврца преселиће се у друге делове града. Уместо њих је предвиђен зелени појас. Индустрија ће се иселити ван града.[22] Мања предузећа ће бити смештена дуж пруге, а велика на терен око железничког моста на Ветерници. Централна пијаца ће бити смештена на место сточне пијаце, а предвиђа се и подизање неколико потпуно нових модерних квартова, аеродром и неколико спортских терена. Паркови и дрвореди су овим планом третирани на најбољи начин, укратко, како је тадашња штампа и забележила, био је "предвиђен Модеран град за 80 000 становника".[23]

Година 1946. била је од изузетног значаја за Народну Републику Србију.Те године Урбанистички Институт Србије почиње са радом: урађене су скице за уређење Београда под руководством Николе Добровића, а оснивањем Првог пројектантског завода у Србији Момчило Белобрк, у својству члана управе и шефа Архитектонског бироа, постиже значајне резултате у организацији и прикупљању стручњака за обављање послова на обнови и изградњи у земљи.

Изузмемо ли Београд, делокруг рада Урбанистичког завода је била целокупна територија Србије, све до 1950. године, када ће бити формиран и Урбанистички завод АП Војводине, док ће Урбанистички завод Ниша, бити формиран тек 1959. године. У Урбанистичком заводу су, у периоду од 1946. до 1951. године, урађени регулациони планови за градове и рударско-индус-

---

21 С.Д., Будући изглед нашега града, Лесковац ће бити модеран град, поводом идејне скице регулационог плана, Наша реч бр. 43, Лесковац, 27.X 1945, 2.

22 Још у прошлом веку путања Београд – Ниш је назначавала јачање индустријских градова. Лесковац (Српски Манчестер) се скромно, али одлучно борио за своје место на њој. Јачање индустрије је између осталог један од узрока промене урбаног пејзажа многих градова у Србији, па и Лесковца. О томе видети : Н.Вучо, Развој индустрије у Србији у XIX веку, САНУ, Одељење историјских наука, књ. 7, Београд 1981.

23 С.Д., Будући изглед нашега града, Лесковац ће бити модеран град ..., 2.

тријска насеља, као и за нека бањска места. Урађено је тринаест регулационих планова за следеће градове : Лесковац, Неготин, Крупањ, Нови Сад, Титово Ужице, Шабац, Чачак, Ранковићево, Младеновац, Смедеревска Паланка, Суботица, Светозарево, Трстеник.[24]

Крајем 1945. и почетком 1946. године увидело се да регулациони план Лесковца захтева много више времена него што му је одређено за реализацију. Тако се, под изговором да се проблем стамбене изградње мора решавати у што хитнијем року, доноси одлука да се грађевински радови изводе и без регулационог плана, " па макар и на привремен и непотпун начин".[25]

У том периоду је подигнута зграда Народног одбора (идејни пројекат је урадио Р.Богојевић), железничка станица, калорична централа у Подврцу (пројекат насеља у Подврцу ради Р.Богојевић), оправљене су зграде Среског окружног одбора, и основна школа "Штросмајер", која ће служити за гимназију. Предузета је израда биоскопске сале "Корзо" (архитекта Јакшић је урадио план за оправку сале).

Регулациони план Лесковца у коначној форми 1946. године урадиће Белобрков сарадник, блиски колега и пријатељ Ратомир Богојевић.[26] Овај префињени педагог, научни радник и архитекта-уметник широке културе потписао је наведени пројекат свестан да : "У раду на пројектовању, у прелажењу пута од целине до детаља јавља се читав низ сукоба, контрадикторних услова који отежавају посао архитектуре. Некад врше превагу једни, некад други услови. А некада стварамо компромисе."[27]

У том периоду, некако нечујно име, архитекте Момчила Белобрка нестаје са урбанистичко-архитектонске сцене Лесковца. Овом проблему се више није враћао, али принципи које је следио никада му нису били сметња, увек је јасно сагледавао супротне ставове, који су исто тако стручни као и његови. Тако ће се и окончати његова урбанистичка делатност у послератној Југославији.

Средином 1947. године, на позив Комитета за културу и уметност ФНРЈ, он преузима организацију адаптације "Мањежа" за потребе ЈДП у Београду – пројектовање, директивни надзор, унутрашње уређење, намештај, функцију појединих сектора па све до детаља као што су касније били програми, улазнице итд. Рад на објектима културе и уметности за Белобрка је била нова и изузетно привлачна тема. Овај уметник, из домена стамбене архитектуре, као и организације простора, посвећује се адаптацији и реконструкцији хра-

24 М.Митровић (уредио), Градови и насеља у Србији,...18.

25 Р.И., У Лесковцу су, од ослобођења до данас, обновљене 284 зграде, Наша реч бр. 44, Лесковац, 7.XI 1945, 6.

26 Р.Богојевић, Регулација градова : Лесковац, Градови и насеља у Србији, развој, урбанистички планови и изградња 1946-1951, Београд 1953, 35-46 ; М.Маретић, Лесковац, Архитектура урбанизам 63, Београд 1970, 18-19.

27 Р.Богојевић, De Architecturae, Архитектура урбанизам 24, Београд 1963, 51.(Мисли о архитектури приредио је према заоставштини и студији "Прилог тумачењу архитектонске целине", Зборник архитектонског факултета, 1956., а за наведени број Архитектуре урбанизма, проф. Бранислав Миленковић), 27-29, 51.

мова богиње Талије по целој ФНРЈ : Београд, Мостар, Тузла, Приштина, Костолац, Бор, Ниш, Велика Плана итд.

Заустављен у пуном радном замаху када је у питању стамбена архитектура почетком Другог светског рата, а након рата спутан политичким приликама у раду на споменичкој делатности (где би, да је истрајао, сигурно добио значајно место између М.Коруновића и Б.Богдановића), он се окреће неким другим областима уметности градитељства.

Осим њему нанесене неправде, наша средина је изгубила много више услед недовољне ангажованости и примене поука једног архитекте мислиоца какав је био Момчило Белобрк. Велика савесност у раду је била његова водиља на путу ка правој архитектури и од тога никада није одступио.

Неправда према Момчилу Белобрку, под неким необјашњивим околностима, траје чак и данас, скоро две деценије од његове смрти : зграда ЈДП у Београду је изгорела у пожару 1998. године и биће подигнута по новим плановима. Међутим што се Лесковца тиче, неправда може бити исправљена, ако једноставно не заборавимо да је Момчило Белобрк у најтежим данима обнове и изградње, после Другог светског рата, најпреданије радио, са себи својственим ентузијазмом, на добробити новог и здравог Лесковца.

summary

mr Marta Vukotić Lazar

THE ARCHITECT MOMČILO BELOBRK IN LESKOVAC

The subject of studing of this essay is the modern urbanist plan of Leskovac from the aspect of a forgotten event, to be more specific, the presence of a well-known Serbian architect Momčilo Belobrk in Leskovac, as an essential link in analysis of genesis of the town on Veternica.

The creative opus of architect Momčilo Belobrk (Valjevo, 24.12.1905. - Belgrade, 29.4.1980.), as well as his life dedicated to architecture, is the subject of interest to many experts. His stay in Leskovac is unfairly forgotten. In March 1945. started the work on the regulation plan. Momčilo Belobrk was head of the team of experts on the assignment "to make Leskovac healthy, prosperious and joyful town". In the beginning of 1946. it was obvious that the project could hardly be accomplished in short period of time, so the decision was made to abandon the regulation plan.

Architect Momčilo Belobrk withdrew from this project soon after the decision.

The intention of this essay is to contribute that the name of Momčilo Belobrk, a life enthusiast and professional person who worked hard in the toughest days after the Second World War on the well-being of new, modern and healthy Leskovac, simply never be forgotten.

Успомена на свршетак школске године. Ваљево 30. VII 1918. године. Момчило Белобрк седи, други здесна.

Поред струке Момчило Белобрк се бавио сликарством. У периоду од 1938-1940. године похађао је Јосићев сликарски течај на Коларчевом народном универзитету.

Момчило Белобрк у периоду између два светска рата, у свом дому у Београду.

Почетком 1945. године, Момчило Белобрк ступа у новоосновано Министарство грађевина Србије у својству шефа одсека за уређење насеља, затим шефа одсека за архитектуру. У то време организује курсеве за помоћно особље код пројектовања. Фотографија је начињена у Министарству грађевина Србије, 1945. године.

Момчило Белобрк, 1962. године бива изабран за редовног професора на Академији примењених уметности у Београду где је предавао историју стилова и дизајн. У истом периоду неуморно се бави пројектовањем и уређењем позоришних објеката. Фотографија приказује Момчила Белобрка у свом дому у Београду у радном амбијенту.

УДК 061.237 (497.11)

др Живан Стојковић

ЦРКВЕНО ПЕВАЧКО ДРУШТВО "КАРАЂОРЂЕ" У ВЛАСОТИНЦУ

Иницијатива за оснивање црквене певачке дружине у Власотинцу родила се почетком тридесетих година XX века. Поред тога што је требало да служи за црквене потребе, она је имала за циљ да окупи љубитеље музичке уметности и да буде један од носилаца културног живота у Власотинцу. Како су такве дружине већ постојале у Лесковцу и другим местима, није било тешко искористити њихова искуства и већ постојећа правила за припрему оснивачке скупштине. Срески архијерејски намесник Христифор Поповић најпре је са овом намером упознао своје најближе сараднике, а затим и учитеља Драгомира Бркића, који је већ имао искуства у вођењу хора. Одмах се приступило изради Правила дружине и после одговарајућих припрема, 10. јула 1932. године у сали основне школе, одржана је оснивачка скупштина. Председавао је Христифор Поповић. Са задовољством је констатовао да је интересовање за оснивање црквене певачке дружине било велико, што је потврдило и присуство великог броја заинтересованих на оснивачкој скупштини. О начину рада и значају Дружине говорио је хоровођа Драгомир Бркић, учитељ, а затим предложио седам чланова Управног одбора, који су једногласно изабрани. То су били: Христифор Поповић, протојереј, за председника, Василије Поповић, свештеник, за потпредседника, Вукашин Ишљамовић, студент теологије, за секретара и благајника, Драгомир Бркић, учитељ, за хоровођу, и за чланове Сергије Ушаков, Радивоје Давинић, свештеник, и Стојимир Ристић, учитељ. За чланове Надзорног одбора изабрани су Александар Новаковић, Тихомир Јовановић и Михајло Поповић, свештеници. Уз мање измене припремљеног текста, усвојена су и Правила дружине. И поред предлога да се што пре организује забава ради упознавања људи са постојањем Дружине, и да се одржи предавање о њеном значају, закључено је да је за припрему хора за јавни наступ потребно дуже време. Зато се, у почетку, рад Дружине одвијао преко наступа на литургијама, опелима и важнијим црквеним празницима. После завршене оснивачке

скупштине, хоровођа Бркић је организовао пробу и поделио присутне чланове по гласовима.

Од самог почетка пробе хора су одржаване редовно, водило се рачуна о дисциплини чланова, и њиховом угледу у Власотинцу. Правила су предвиђала кажњавање и искључивање из Дружине оних чланова који се не понашају у складу са предвиђеним нормама. Хор је убрзо почео да наступа на литургијама, венчањима, важним црквеним празницима и опелима, што је било наплаћивано и тако су обезбеђивана средства за рад. Чланови Дружине били су дужни да плаћају минималну чланарину од 1 динара месечно. У првој години рада било је остварено 1006 динара прихода.

Већ од почетка 1933. године уместо Дружине употребљава се термин Друштво. Хоровођа Драгомир Бркић стално је инсистирао на редовности чланова хора на пробама. Да би евиденција била што прецизније вођена, формирани су посебни одбори који су водили рачуна о организованости чланова истих гласова. За први тенор Одбор су чинили: Градимир Ћукаловић, Милорад Ђекић и Сава Цветковић, за други тенор: Христивоје Димитријевић, Светислав Стојановић и Благоје Петровић, за први бас: Будимир Бојић, Светислав Поповић и Алекса Динкић, за други бас: Властимир Филиповић, Тихомир Филиповић и Радивоје Терзић.

На другој редовној годишњој скупштини, 16. јула 1933. године, одржаној такође у основној школи могло се констатовати да је Друштво постигло завидне резултате, као и да се повећавао интерес за учлањење. За обезбеђење неопходних средстава за рад Управни одбор се писмима обратио Краљевској банској управи у Скопљу и Министарству просвете Краљевине Југославије. Међутим, од Краљевске банске управе је добијен одговор да Друштво не може рачунати на помоћ, а Министарство није одговорило. Тако је оно било приморано да и даље самостално остварује приходе. Другу годину рада је започело са већ оствареним приходом од преко 500 динара.

На овој скупштини повећан је број чланова Управног одбора на 13, а чинили су га: Христифор Поповић, председник, Василије Поповић, потпредседник, Вукашин Ишљамовић, ђакон, секретар, његов заменик Светислав Стојановић, Драгомир Бркић, хоровођа, Будимир Бојић, благајник, његов заменик Градимир Ћукаловић и чланови: Радивоје Давинић, Сергије Ушаков, Христифор Димитријевић, Светозар Поповић, Добривоје Дакаловић, Васка Горуновић, Смиља Миљковић и Душанка Поповић, а њихови заменици били су Милорад Ђекић, Владимир Јанковић и Драгутин Јанковић. Надзорни одбор су чинили: Александар Новаковић, Тихомир Јовановић и Михајло Поповић (заменици: Александар Динкић и Тихомир Филиповић).

Интересантно је да је на скупштини покренуто питање искључења Бранка Давинића из Друштва, на захтев једне породице. Међутим, како је то било у компетенцији Управног одбора, на првој његовој седници, после скупштине, одлучено је да се из Друштва искључи Тодор Сеизовић, који је покренуо ово питање, јер је закључено да Давинић није крив. Иако је Друштво настојало

да привуче што више људи који би својим прилозима били уписани као добротвори било је и озбиљнијих пропуста у вези са овим. Тако се јула 1933. догодило да чланови хора нису дошли на опело, иако је супруга умрлог обећала 200 динара, чиме би и њен покојни муж био уписан као добротвор. Зато је хоровођа Драгомир Бркић захтевао да се чланови Друштва појединачно изјасне о свом даљем редовном раду, што су сви и учинили. Такође је тражио да се пробе одржавају чешће како би се успешно припремило одржавање забаве. Друштво је имало мешовити и мушки хор, као и дупли квартет. Пробе су одржаване свакодневно по утврђеном распореду за први и други тенор, сопран и алт, први и други бас, мешовити хор (два пута недељно), затим дупли квартет и мушки хор. Крајем ове године уместо благајника Будимира Бојића, који је радио у Пошти, изабран је Градимир Ћукаловић. За даљу популаризацију Друштва, у Сарајеву је октобра 1933. године, наручено педесет значки. Такође су убрзано вршене припреме за одржавање забаве на други дан Божића наредне године.

Припреме за први јавни наступ Друштва у Власотинцу схваћене су врло озбиљно, радило се свакодневно и дисциплиновано. Пред сам крај 1933. године на састанку Управе усвојен је детаљан план и програм. Одлучено је да се забава одржи у сали хотела "Палас", штампано је 200 улазница и 100 плаката, упућена пријава надлежним властима, погођена музика и задужени поједини чланови за декорисање сале, осветљење, благајну и одржавање реда. Одзив за забаву, која је одржана 8. јануара 1934. године, био је велики, тако да су сва места била попуњена. Пригодним краћим говором присутнима се обратио потпредседник Христифор Димитријевић, а затим је мешовити хор извео југословенску и Светосавску химну Јосипа Словенског, а онда је дупли квартет извео песму "У ноћи" Ј. Мајера. Соло наступ, уз пратњу мешовитог хора, имала је Десанка Поповић са песмом "Зујте струне". Овај део програма завршио је мешовити хор извођењем песама "Клипаклапа" Петра Крстића и "У колу" Станислава Биничког. После овог дела програма наступила је унајмљена музика са народним колима и песмама уз пригодно весеље. Остварен је приход од 478,50 динара.

Како је поред овог прихода Друштво остваривало и значајна средства од својих добротвора, одлучено је да се, после редовне божје службе у цркви, 11. фебруара 1934, одржи парастос умрлим добротворима. Списак умрлих добротвора био је истакнут на улазу цркве, обавештене су породице умрлих, припремљено жито и остало послужење, које је сервирано у црквеној кући. Овакав гест Друштва наишао је на велике симпатије не само чланова породица добротвора већ и осталих житеља Власотинца и верника.

У то време било је уобичајено да свако удружење или друштво изабере и своју славу, која је обележавана пригодним свечаностима. Певачко друштво "Карађорђе" одлучило је да његова слава буде на дан Сретења, 15. фебруара. Било је и предлога да се тим поводом 1934. године, за прво обележавање славе, организује забава, како би већи број људи и симпатизера могао да присуствује. На ово је утицала успешно организована забава неколико дана

раније. Зато су предложена и конкретна задужења чланова Управног одбора са предлогом да се ова, као и претходна, забава одржи поново у сали хотела "Палас". Међутим, преовладало је мишљење да се за тако кратко време не може добро припремити јавно обележавање прве славе Друштва, па је одлучено да се то обави у ужем кругу, само за чланове Друштва. Истовремено, закључено је да се наредне године за обележавање славе позове у госте певачко друштво из неког другог места.

Намера да се чланови Друштва препознају и ношењем значке остварена је почетком маја 1934. године, када је она била и урађена. Колико се томе придавала важност показује одлука Управног одбора да значку могу купити и носити само они чланови Друштва који испуњавају све своје обавезе, а да је Друштво може одузети ономе који не заслужује да је носи уз враћање новца датог за значку. Уколико пак неки члан, за кога је одлучено да му се одузме значка, не жели да је врати тражиће се и интервенција црквених власти. Значка је за чланове хора коштала 12, а за остале чланове 20 динара и узимана је уз потпис. Сиромашнији чланови Друштва могли су да је купе на отплату, с тим да сваког месеца до одговарајуће суме уплаћују по један динар.

Несумњиво већ афирмисано у Власотинцу, Друштво је настојало да његови чланови буду присутни и на обележавању других верских празника. Тако су ове године учествовали на ђурђевданском уранку у селу Конопници.

Настављајући са увежбавањем уобичајених песама за црквену службу, хоровођа Драгомир Бркић је настојао и да обогати репертоар Друштва. Зато је присуствовао курсу у Београду на коме се говорило о раду црквених певачких друштава и донео доста материјала за даљи рад. Све је то утицало на повећање активности Друштва и рађање нових идеја. Један од важних закључака треће редовне скупштине, која је одржана 26. августа 1934. године у сали основне школе у Власотинцу, био је покретање поступка за оснивање сопственог оркестра, утолико пре што је знатан број чланова већ знао да свира на неком од инструмената.

Истовремено, донета је одлука да се интензивира рад на придобијању чланова међу омладином, што би се постигло јачањем ауторитета постојећих чланова и свесрдним помагањем хоровођи. У саставу Управног и Надзорног одбора није дошло до значајнијих промена. И даље је председник Управног одбора био Христифор Поповић, потпредседници Василије Поповић и Христифор Димитријевић, благајник Градимир Ђукаловић, први секретар Вукашин Ишљамовић, а други Светислав Стојановић, док су чланови били Светозар Поповић, Милорад Ђекић, Сретен Митић, Смиља Миљковић, Олга Бојацић и Бранко Давинић. Надзорни одбор су чинили: Тихомир Јовановић, Алекса Новаковић, Александар Дикић и Владимир Јанковић. Молећи за свесрднију помоћ у раду и пре свега за редовност на пробама и наступима, хоровођа Драгомир Бркић је предложио да се најбољи чланови јавно похваљују, како би то био подстицај и за све остале.

Краљевина Југославија је, октобра 1934. године, била погођена великим међународним скандалом, краљ Александар I Карађорђевић убијен је у

Марсељу, у Француској. Већ наредног дана, 10. октобра 1934. године, среско начелство је и званичним актом обавестило сва удружења и друштва и остале институције о смрти краља. У сали општине у Власотинцу одржана је заједничка седница свих удружења, друштава и других организација, са које је упућена телеграфска порука саучешћа и одлучено је да се, овим поводом, наредног дана одржи парастос у цркви у Власотинцу. На јутарњој служби 11. октобра 1934, на парастосу, учествовало је Певачко друштво "Карађорђе". Након седам дана чланови хора поново су наступили у цркви на јутарњој служби посвећеној смрти краља, а у подне је делегација Друштва присуствовала парастосу који је организовало Соколско друштво у свом Дому. После овог трагичног догађаја, у знак жалости, Друштво није радило све до краја 1934. године. Одложена је и планирана екскурзија до Великог Боњинца, као и редовна забава на други дан Божића 1935. године. После ове паузе, почетком 1935. године, настављен је рад. Већ 3. фебруара одржан је парастос великим добротворима, добротворима и утемељивачима Друштва. Уважавајући и даље ситуацију после краљеве смрти, Друштво је планирани духовни концерт одржало нешто касније. Најпре се говорило о животу и раду краља Александра Карађорђевића, а затим је изведено неколико руковети црквених песама, а игранка није одржана. Из истих разлога је и слава Друштва била обележена, као и претходне године, само за чланове Друштва и доста скромно.

Крајем јануара 1935. године дошло је до промене у Управном одбору. Оставку је поднео дотадашњи председник Христифор Поповић, а вршилац дужности председника постао је Василије Поповић, свештеник. Због те промене активност Друштва је била нешто слабија, али се оно ипак одржало наступима у цркви разним поводима.

После смрти краља Александра омогућене су посете Опленцу у знак поштовања према њему и целој краљевској династији. Зато је са задовољством прихваћена иницијатива да чланови Друштва посете Опленац. Сачињен је списак оних који желе да путују, с тим што су чланови Друштва плаћали само један део трошкова а остали су сами сносили трошкове. Посета је организована средином маја 1935. године.

Потреба да се настави са интензивнијим радом исказана је на четвртој редовној скупштини Друштва која је, 3. новембра 1935. године, одржана у сали општинске управе. Већих промена у Управном одбору није било, сем што је за председника изабран Василије Поповић, Христивоје Димитријевић је остао потпредседник, Вукашин Ишљамовић, секретар, а Градимир Ђукаловић благајник. Остали чланови Управног одбора били су Владимир Јанковић, Чедомир Куцуловић, Милорад Ђекић, Олга Бојацић, Јелица Николић, Пера Давинић, Сретен Митић и Јелица Стојановић.

После ове скупштине рад Друштва је оживео. Почеле су припреме за уобичајене активности у наредној години. Већ традиционално и врло успешно на други дан Божића, 8. јануара 1936. године, организована је забава у хотелу "Палас". Ангажован је оркестар "Коле са дружином", а пре почетка забаве

мешовити хор је отпевао државну химну и песму "Хеј, Словени", после чега је мушки хор извео песме "Што ми је мило ем драго", "Три чаше" и најзад, опет мешовити хор, "Коло" и "Песму сокола". На забави је било присутно око 200 гостију.

Неколико дана касније, у истој сали, такође је врло успешно организован дочек Српске нове године, 13. јануара 1936. године, с тим што је ангажован оркестар "Томислав". После извођења државне химне и песме "Хеј, Словени", мушки хор је отпевао и песме "Српкиња" И. Бајића и "Мара има", док је мешовити хор извео песме "Коло" Д. Јенка и "Песму српских сокола" И. Бајића. Организована је и лутрија, шаљива пошта и изабрана краљица забаве. Активност Друштва је настављена почетком фебруара одржавањем парастоса за добротворе уз присуство чланова њихових породица и уз обавезно послужење које су припремили чланови Друштва. Одмах затим започеле су обимније припреме за прво јавно обележавање славе Друштва на дан Сретења. Најпре су чланови Друштва наступили у цркви на литургији, а онда је у црквеној кући резан колач, паљене су свеће, служено жито и обављено послужење. У сали хотела "Палас" организовано је матине, а увече забава на којој је наступио хор, а за игранку је ангажован оркестар спортског клуба "Власина". Хор је извео државну химну, затим песме "Дремка ми се дремка", "Три чаше", "Напред" и "Буди имја господње".

Већ афирмисано у власотиначкој средини, Друштво је прихватало сарадњу и са другим организацијама. Тако је са својим програмом, на позив Соколског друштва, учествовало у обележавању 6. септембра, рођендана краља Петра II Карађорђевића. Међутим, суочени са могућим премештајем учитеља и хоровође Драгомира Бркића, чланови Управног одбора су одлучили да затраже од народног посланика власотиначког среза да се заложи за останак Бркића у Власотинцу, без чијег ангажовања не би могло да постоји ни Друштво. Интервенција је успела и Бркић је наставио да ради у Друштву. Црквено певачко друштво "Карађорђе" успоставило је сарадњу и са певачким друштвом "Бранко" у Лесковцу, тако да је почетком јуна 1936. присуствовало прослави дана овог Друштва.

На петој редовној скупштини Друштва дошло је до незнатних измена у саставу Управног и Надзорног одбора. Председник је и даље био Василије Поповић, а потпредседник Христифор Димитријевић, док је за секретара сада изабран Милорад Поповић, а благајнике Сретен Митић, чурчија, и Јордан Сибиновић, лимар. Чланови Управног одбора били су: Драгутин Јанковић, Милорад Ђекић, Бранко Давинић, Пера Давинић, Чедомир Куцуловић, Олга Бојацић, Даница Горуновић и Славица Миљковић. Надзорни одбор су чинили: Градимир Ђукаловић, Светозар Поповић, Владимир Јанковић и Драгољуб Видосављевић. На овој скупштини формирана је и музичка секција коју су чинили: Бранко Давинић, Александар Калинић и Божидар Станковић.

У жељи да обогати и своју световну активност, Друштво је настојало да обезбеди јефтинију салу за одржавање матинеа и игранки, како за окупљање омладине, тако и за обезбеђивање материјалних средстава. Зато је преговара-

ло са власником локала "Земун" и настојало да добије повољнију цену за организовање ових активности. Прихватајући ову понуду, власник "Земуна" је захтевао да се Друштво обавеже да ће и забаве организовати у том локалу. Одлучено је, међутим, да се власнику локала "Земун" понуди прихватљивија цена за одржавање матинеа, па уколико је посета задовољавајућа да се цена повећа, а није прихваћен захтев да се и остале забаве одржавају у том локалу. Било је и других проблема. Тако је за учињене услуге у организовању забава Друштво дало признаницу на 364 динара спортском друштву "Власина", али како оно није испунило све што је било уговорено захтеван је повраћај признанице и чак запрећено судом. Слично се догодило и са Тихомиром Илићем Мумџијским из Лесковца који је изразио жељу да његова мајка буде уписана за добротвора Друштва са сумом од 500 динара. Друштво му је послало признаницу, али он није одговорио нити је признаницу вратио. Зато је одлучено да се, уколико у року од десет дана то не учини о томе обавести Влада Илић у Београду. Друштво се није мирило ни са појавама које су могле да му умање углед, па је предузимало и одговарајуће мере. Тако је, када је Чедомир Куцуловић без икаквог разлога прешао у Певачко друштво "Његош", одлучено да буде искључен из Певачког друштва "Карађорђе".

Све ово, међутим, није утицало на квалитет рада Друштва које је стално обогаћивало свој репертоар за световне наступе. На други дан Божића 1937. године изведен је следећи програм: Остојић - "Рождество", Р. Тасић - "Оj купино" и Маршнер - "Напред" (мешовити хор), И. Бајић - "Винска песма" и Стојанов - "Што ми је мило" (мушки хор). Влада Давинић је рецитовао песму Вучетића "Краљу Петру II", а на крају је госте поздравио председник Василије Поповић. За дочек Српске нове године 1937. програм се знатно разликовао. Започет је наступом мешовитог хора и извођењем песме "Коло" Д. Јенка, затим је мушки хор извео песму "Мара има", па опет мешовити хор песму И. Бајића "Српкињица". Његову песму "Стојанке, бела Врањанке" соло је певао Јордан Сибиновић. Мушки хор је затим извео још две песме: "Што ми је мило" Стојанова и "Хај, Љуби млађан" И. Бајића и на крају мешовити хор је извео другу руковет Стевана Мокрањца.

После четворогодишњег коришћења за састајање и пробе, Друштву је јануара 1937. отказана општинска сала. Зато су Василије Поповић и Христифор Димитријевић посетили лекара Валчића у Нишу чији је локал у Власотинцу до тада користило певачко друштво "Његош" ради договора о закупу. После постигнутог договора, извршено је пресељење и купљен неопходан инвентар: пећ, сто, чивилуци и друго. У новим просторијама успешно су обављене припреме за традиционални парастос за добротворе, за који су ове године штампане и плакате, као и за свечано обележавање славе Друштва.

Петогодишњи период постојања Друштва и успешан рад били су разлог да се Управни одбор, априла 1937. године, обрати краљу Петру II Карађорђевићу, односно његовом Намесништву, да се пошаље застава Друштву. Истовремено је на предлог Градимира Ћукаловића, кога је рођак

из Београда обавестио да је пронашао добар полован клавир, одлучено да делегација Друштва оде у Београд и испита његову исправност. Тако је, априла 1937. године купљен и први клавир.

После инсистирања на редовности на пробама које су одржаване у вечерњим часовима и трајале по један сат, предложено је да се организује забава са концертним делом на ускршње празнике. Међутим, како је за време овог празника сала Народног дома била заузета, концерт је одржан тек 22. маја 1937. године, када је наступио мешовити хор, углавном са црквеним песмама ("Христос воскресе", "Ангел вопијаше", "Радуј те сја људије" и другим).

У овом периоду интересовање за рад Друштва је расло, тако да је могло да рачуна и на шира повезивања у земљи. После одговарајуће преписке и препоруке Југословенског певачког савеза у Београду, Друштво је учлањено у Савез певачких друштава жупе у Нишу, коме је ово Друштво припадало по територијалној подели. Годишња чланарина износила је 100 динара. Истовремено је добијено обавештење од Југословенског савеза певача у Београду да ће подржати захтев Друштва канцеларији краља Петра II да прихвати покровитељство над Друштвом и пошаље заставу. Све је то утицало на већу мотивисаност и појачано деловање његових чланова. Најпре је, 28. августа 1937. године, у сали "Земуна" организована забава за чланове Друштва, затим су прихваћене молбе Владе Грујића, воскара, и Јордана Соколовића из Власотинца да се учлане у Друштво. После тога је уследио позив Певачког друштва "Стеван Сремац" из Ниша за наступ на концерту, новембра 1937, али то није могло бити прихваћено због недостатка новца за плаћање превоза од Власотинца до Ниша. Зато је Друштво врло успешно наступило на освећењу цркве у Великом Крчимиру, када је певало за време богослужења.

Свечаности је присуствовао и епископ Нишки др Јован који је приложио 100 динара, због чега је одлучено да се његова покојна мајка Марија, упише као добротвор. Прилоге су дали и Крста Поповић (120 динара) и Милорад Поповић (20 динара), па су и они уписани за добротворе.

А Владимир Ђекић, пензионер из Београда, претплатио је Друштво на лист "Политика" за 1937. годину и поклонио четири књиге Јанка Веселиновића, после чега су његови родитељи уписани као добротвори. На предлог Сретена Митића, Друштво је посетило цркву у Грделици, задужбину индустријалца Јована Јовановића. Почетком новембра хоровођа Драгомир Бркић присуствовао је жупској скупштини певачких друштава у Нишу.

На шестој редовној годишњој скупштини Друштва, 12. децембра 1937. године, изабрани су нови Управни и Надзорни одбор. Управни одбор су чинили: Василије Поповић, председник, Јордан Сибиновић, његов заменик, Милорад Поповић, секретар, Сретен Митић, благајник, а Владимир Грујић његов заменик. Остали чланови Управног одбора били су: Владимир Јанковић, Александар Динкић, Пејча Давинић, Цаца Миљковић, Даница Говић, Сретена Митића, Друштво је посетило цркву у Грделици, задужбину индустријалца Јована Јовановића. Почетком новембра хоровођа Драгомир Бркић присуствовао је жупској скупштини певачких друштава у Нишу.

На шестој редовној годишњој скупштини Друштва, 12. децембра 1937. године, изабрани су нови Управни и Надзорни одбор. Управни одбор су чинили: Василије Поповић, председник, Јордан Сибиновић, његов заменик, Милорад Поповић, секретар, Сретен Митић, благајник, а Владимир Грујић његов заменик. Остали чланови Управног одбора били су: Владимир Јанковић, Александар Динкић, Пејча Давинић, Цаца Миљковић, Даница Говић, Сретена Митића, Друштво је посетило цркву у Грделици, задужбину индустријалца Јована Јовановића. Почетком новембра хоровођа Драгомир Бркић присуствовао је жупској скупштини певачких друштава у Нишу.

На шестој редовној годишњој скупштини Друштва, 12. децембра 1937. године, изабрани су нови Управни и Надзорни одбор. Управни одбор су чинили: Василије Поповић, председник, Јордан Сибиновић, његов заменик, Милорад Поповић, секретар, Сретен Митић, благајник, а Владимир Грујић његов заменик. Остали чланови Управног одбора били су: Владимир Јанковић, Александар Динкић, Пејча Давинић, Цаца Миљковић, Даница Говић, Сретена Митића, Друштво је посетило цркву у Грделици, задужбину индустријалца Јована Јовановића. Почетком новембра хоровођа Драгомир Бркић присуствовао је жупској скупштини певачких друштава у Нишу.

На шестој редовној годишњој скупштини Друштва, 12. децембра 1937. године, изабрани су нови Управни и Надзорни одбор. Управни одбор су чинили: Василије Поповић, председник, Јордан Сибиновић, његов заменик, Милорад Поповић, секретар, Сретен Митић, благајник, а Владимир Грујић његов заменик. Остали чланови Управног одбора били су: Владимир Јанковић, Александар Динкић, Пејча Давинић, Цаца Миљковић, Даница Говић, Светозар Поповић, Новица Пљаскић, Ратко Терзић и Смиља Костић.

После скупштине уследиле су уобичајене припреме за одржавање забаве на други дан Божића са следећим песмама: "Државна химна, "Рождество", "Јелици во Христа", "Скухана сам", "Чај Ћиро", "Ој Србијо" и "Нека живи Југославија". За ову забаву наручено је 200 позивница у Лесковцу. Забава је врло успешно организована. У овом периоду везе са Нишем, као седиштем жупе, продубљивале су се. Тако је на позив нишке певачке дружине "Бранко", за учешће на његовој прослави, послат представник Певачког друштва "Карађорђе" Христифор Димитријевић који је истовремено и однео помоћ у износу од сто динара. За традиционални дочек Српске нове године 1938. мешовити хор је извео песме: "Хеј Словени" - С. Пашћана, "Нека живи Југославија" - Ј. Хаца, "Имам Дику" - Степанова, а мушки хор "Скухана сам" и "Чај Ћиро" Ф. Латка, "Тихо луна" Д. Јенка, "Ој Србијо" Шистека и "Што ми је мило" Стојанова. Пред сам испраћај старе године хор је певао "Свјати боже и со свјатими", а за дочек нове године "Многаја љета" и "Винска песма" од Бајића. Организоване су и лутрија, када су се делили печени пилићи и крофне, и шаљива пошта.

Овакви успеси у раду Друштва могли су се постићи само добром дисциплином чланова. Да је томе поклањана значајна пажња показује и податак да су јануара 1938. године Сава Цветковић, Јован Кацановић и Чедомир Ђорђевић кажњени са месец дана непевања, зато што нису дошли на пробу, а за то време су играли карте. Истовремено се број чланова Друштва повећавао, па су, после поднетих молби, примљени Петар Митић, Ђорђе Кодић, Павле Цакић, Борисава Валчић и Лука Миљковић.

Контакти са жупским центром утицали су на одлуку да Друштво у Нишу приреди концерт, који би му послужио за већу афирмацију. Зато је требало презентовати све што је до тада извођено, па је и програм био обиман. Нишки лист "Ревија" позитивно је оценио наступ Друштва, у сали Учитељског дома. Изведен је следећи програм: химне "Боже правде" и "Хеј Словени", "Боже царје храни", "Нека живи Југославија", "Имам дику", "Дивна ноћи", "Тракала тимка", "Друга руковет","У колу", "Соколска песма", "Што ми је мило" (мешовити хор), "Тиха луна", "Чај Ћиро" и "Три девојке" (мушки хор), а соло је наступио Јован Сибиновић. Концерту је присуствовао и епископ нишки др Јован. Пре тога хор је наступио у Саборној цркви у Нишу на литургији, за шта му је плаћено 200 динара. После концерта чланови Друштва посетили су Ћеле-кулу и Нишку Бању и обавили разговор са епископом др Јованом, који је обећао да ће им црква убудуће више помагати финансијским средствима. За време редовне канонске посете епископа др Јована цркви у Крушевици хор је певао на литургији.

Наредне, 1939. године, за други дан Божића, забава је организована заједно са Удружењем занатлија у сали Народног дома. Међутим, после више година Друштво није могло да организује дочек Српске нове године, јер је било преварено од певачког друштва "Његош", које је такође радило у Власотинцу. Постојао је договор да Друштво "Његош" обезбеди салу, а Друштво "Карађорђе" изведе програм. Али на два дана пре дочека Друштво "Његош" је

отказало овај аранжман и самостално организовало дочек Српске нове године. Зато ово Друштво није било позвано на обележавање славе Друштва "Карађорђе" на дан Сретења. Значајну афирмацију Друштва "Карађорђе" потврдио је и позив да учествује на великом Јужнословенском певачком слету у Београду, који је требало да се одржи на верски празник Духови. Друштво је требало да на свечаном концерту самостално отпева "Клипа кла-па" Ј. Крстића. Али, како Југословенски савез певачких друштава није могао да обезбеди материјална средства, слет је отказан. И поред тога, Друштво није одустало од извођења свог програма, па је на тај празник наступило у Власотинцу у парку "Гаврилче". Након тога уследио је позив да гостује у Врању, што је било и прихваћено. Првог јула 1939. године одржало је концерт у сали хотела "Врање", а наредног дана, најпре певало на литургији у Саборној цркви, а увече одржало концерт у сали државног хотела у Врањској бањи. Током целе ове године обављане су и друге устаљене активности у цркви, на погребима, парастосима, за време верских празника, на венчањима и у другим приликама.

Осма редовна годишња скупштина одржана је 26. новембра 1939. године, када је констатовано да је Друштво добро радило, али да је било и мањих неспоразума. Наиме, по постигнутом договору матинеа су одржавана заједно са Соколским друштвом, које је, међутим, без икаквог разлога, отказало ту сарадњу и уз помоћ Бранка Давинића формирало своју музику и наставило да самостално организује матинеа. Због тога је скупштина донела одлуку да се Бранко Давинић искључи из Певачког друштва "Карађорђе" и да му се одузме значка. Због великог прилога којим је помогао Друштву на овој скупштини за његовог почасног председника изабран је Риста Аранђеловић. Примљени су и нови чланови: Ђорђе Марјановић, Божидар Дидић, Јован Стаменковић, Чедомир Паштракуљић, Божидар Стефановић и Божидар Диманић. Одлучено је, такође, да се за музичку секцију набаве неки нови инструменти, како би била комплетирана.

Ова скупштина одржана је у време када је већ почео Други светски рат, што се одразило и на стање у земљи, а многи људи су били на војној вежби. За чланове Управног одбора изабрани су: Василије Поповић, за председника, Христифор Димитријевић, обућар, за потпредседника, Никола Ишљамовић за првог, а Милорад Поповић за другог секретара, Сретен Митић за првог, а Александар Динкић за другог благајника; за чланове су изабрани Јордан Сибиновић, Божидар Даскаловић, Славица Миљковић, Светозар Поповић и Драгутин Јанковић, за њихове заменике: Стојадин Димитријевић, Божидар Живковић, Ђорђе Коцић, Павле Цакић и Драгутин Митић.

За чланове Надзорног одбора изабрани су: Михајло Поповић, свештеник, председник, Сава Цветковић и Ратко Терзић, а за њихове заменике: Пера Давинић, Витомир Митић. Како је Друштво у овом периоду имало и своју мању библиотеку, за књижничара је био изабран Божидар Савић.

После ове скупштине активност Друштва је знатно опала. Одсутност појединих чланова и ратне прилике у Европи утицали су на могућност да се ре-

довно ради уз ангажовање свих чланова. И поред тога, хоровођа Драгомир Бркић је настојао да се одржи макар и минималан континуитет у раду. Записници са седница Управног одбора нису вођени, а он је често обављао и дужност секретара и благајника. Након године дана, 17. новембра 1940, одржана је девета годишња скупштина Друштва и први пут су изабрани Управни и Надзорни одбор са знатним изменама. За председника је изабран Светозар Јанковић, трговац, Христифор Димитријевић је опет био потпредседник, а први секретар Стојан Љубеновић, други секретар Јован Стаменковић, први благајник Драгутин Јанковић, а други Александар Динкић. Чланови Управног одбора били су: Милорад Ђекић, Чедомир Ђорђевић, Божидар Даскаловић, Витомир Митић и Владимир Јанковић, а заменици Ратко Терзић, Јован Коцановић, Петар Давинић, Божидар Станковић и Градимир Ђукаловић. Надзорни одбор су чинили: Божидар Дилберовић, председник, Драгољуб Видосављевић и Светозар Поповић, а заменици су били Велимир Николић, Душан Коцић и Павле Цакић. Музичком секцијом је руководио Христифор Димитријевић, а његов заменик био је Божидар Даскаловић. Ово је била и последња скупштина пре почетка рата у Краљевини Југославији 1941. године. Настављено је са редовним пробама и припремама за уобичајене активности. Последњи наступ Друштва уследио је 14. фебруара 1941. године, када је поводом празника виноградара Св. Трифуна певало у цркви. Сутрадан је обележена слава Друштва, најпре наступом на јутарњој служби у цркви, поводом празника Сретење, а затим је у Народном дому резан колач, паљене су свеће и обављено друго послужење. Поподне је одржан матине у Народном дому и код "Српског краља", а увече приређена и традиционална забава са следећим програмом: Државна химна, "Омладини", Бајића, "Овчар" С. Тимка и С. Гајдовића" и "Молитва Југословена" Бошњаковића. После тога изведен је и позоришни комад "Чика надзорник" од Трифковића, а затим уследила игранка.

Мартовски догађаји, Априлски рат, окупација земље и почетак Народноослободилачког рата онемогућили су даљи рад Друштва. После ослобођења Власотинца 1944. године настављен је рад Друштва уз знатне тешкоће, а престао је септембра 1947. године када је хоровођа Драгомир Бркић премештен у Лесковац. Управни одбор се свечано опростио од њега, одао му признање за дугогодишњи рад и поклонио му хармонику. Поклон су му у Лесковцу предали Христифор Димитријевић, Сретен Митић, Бранко Давинић, Ратко Терзић, Владимир Јанковић и Јордан Сибиновић.

Једна деценија рада Црквеног певачког друштва "Карађорђе" била је врло значајна не само за црквени већ и световни живот у Власотинцу. Оно је обогаћивало културну традицију овог малог места на југу Србије и било му је веза са осталим деловима земље. Није случајно да су главни носиоци активности Друштва били свештеници и учитељи. У то време то су биле и најутицајније и најпоштованије личности. Овај скроман прилог само је почетак детаљнијег истраживања певачких друштава на југу Србије и може бити под-

стицај за проучавање културног живота овог подручја између два светска рата.

Извор: Записници са седница скупштина и Управног одбора Црквеног певачког друштва "Карађорђе" у Власотинцу, Историјски архив Лесковац, фонд Певачка друштва, к. 1.

summary

Živan Stojković

CHURCH VOCAL GROUP "KARADJORDJE" FROM VLASOTINCE

Church vocal group "Karadjordje from Vlasotince, founded in 1932, practiced with success untill the beginning of war in Kingdom of Yugoslavia in 1941. In the beginning it had appearances with a choir in churches during the religious services, and afterwards during the other occasions. It developed a noticeable sacred activities, organizing dance parties, and enriched the cultural life in Vlasotince.

УДК 39 (497.11) : 929

УСПОМЕНИ НА ВИДОСАВУ СТОЈАНЧЕВИЋ

Видосава Стојанчевић заузима угледно место међу етнолозима који су после завршетка Другог светског рата деловали на овим просторима. Одликовала се врсним познавањем стручне литературе, ведрим и радозналим духом, богатом општом културом и упорношћу, нарочито у теренским истраживањима. У личним контактима била је стрпљив и пажљив слушалац и духовит саговорник. Озбиљно и плодотворно се бавила најразличитијим етнолошким проблемима, о чему сведочи обиман и вредан научни опус. Понајвише је проучавала јужну и западну Србију и Косово и Метохију, а њени радови, чланци, студије и монографије увек су означавали помак у проучавању одређене етнолошке теме. Систематски је, током целог научничког века, проучавала обичаје животног циклуса и обичаје везане за брак и породицу и промене у њима. Била је следбеница Цвијићевог уобичајеног истраживачког метода непосредног проматрања терена, интервјуа и анкетног истраживања - бележака.

У почетку, после завршених студија, у истраживачкој групи етнолога са професором Татомиром Вукановићем на челу, вршила је истраживања у Метохији, а после тога, због израде докторске дисертације, прешла је на терен врањског Поморавља. Резултат вишегодишњих, напорних истраживања на овом терену је обимна монографија: Врањско Поморавље. Етнолошка испитивања. Истраживањима на терену Јужноморавског региона се стално враћала. Поред поменуте монографије и великог броја научних прилога, који су као резултат пропратних истраживања објављивани по разним стручним часописима, па и лесковачком зборнику, њена најзначајнија дела са овог терена су: студија "Лесковац и ослобођени предели Србије 1877-1878. године" и "Завршни осврт на проучавање промена". У култури становања, браку и породици и обичајима животног циклуса у приградским насељима у околини Лесковца и другим градовима.

Лесковачки зборник се својој сарадници одужује објављивањем саопштења њених сарадника, пријатеља и следбеника, који су стручно, са пажњом и пијететом писали о њеном животу и раду. Академик Владимир Стојанчевић, њен супруг, писао је о научним путовањима Видосаве Стојанчевић, проф. др Сребрица Кнежевић о Видосави - Види Стојанчевић као првој жени, доктору етнологије, у нас, Олга Савић о географским елементима у радовима Видосаве Стојанчевић, Ненад Љубинковић о Видином етнолошком читању књижевности и Радмила Стојановић о етнолошким истраживањима др Видосаве Стојанчевић у Јужноморавском региону. Библиографију радова Видосаве Стојанчевић сачинио је Милорад Радевић.

УДК 39 (497.11) : 929

Радмила Стојановић

ЕТНОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА ДР ВИДОСАВЕ СТОЈАНЧЕВИЋ У ЈУЖНОМОРАВСКОМ РЕГИОНУ

Са великим поштовањем и љубављу према својој колегиници - етнологу - Др Видосави Николић-Стојанчевић, вишем научном сараднику Етнографског института Српске академије науке и умјетности у Београду, врсном стручњаку, познаваоцу етнолошке науке, посвећујем ових неколико редова, који се односе на њен рад, на проучавању народног живота и обичаја људи Јужноморавског региона.

Има више разлога због којих треба говорити о Видосави Стојанчевић и подсјетити се њеног животног пута и многоструког стваралаштва на пољу етнолошке науке.

Један од њих је - велико научно стваралаштво, које нам је оставила у наследство, на пољу проучавања општих, историјских, политичко-етничких, културних и других прилика, како у времену Турака тако и након ослобођења.

Требало би нам много времена да бисмо набројали опус свих њених радова, у којима је на један научан, жив и документован начин објашњен живот и рад наших предака на подручју читаве републике. Скоро да нема ниједног кутка наше републике где није зашла нога наше уважене колегинице и оставила нам писани траг, о свему ономе што се некада збивало на овим подручјима из области етнологије.

Сигурно је да би много тога што чини нашу духовну и материјалну културу пало у дубок заборав да није било вриједне руке др Видосаве Стојанчевић.

У разговорима са старијим људима проводила је дуго времена и бележила њихова сјећања на нашу минулост. У многим сеоским мјесним заједницама, градским и државним архивима, остало би мноштво писаног материјала неискоришћено. Захваљујући свом ентузијазму и љубави према етнологији, она нам је оставила драгоцјен материјал и дала основ за даље проучавање свега онога што је од интереса за нашу етнолошку науку.

Други, исто тако значајан разлог је, жеља да овом приликом донекле осветлимо лик Видосаве Стојанчевић и укажемо на њене карактерне и друге особине које су је као личност красиле.

Њена изванредна интелигенција, здружена са ријетком вриједношћу и радном енергијом, допринијела је да током свог живота створи и остави нам у наслеђе обимно и значајно научно дјело. Била је увијек жива и радознала духа, широког интересовања за упознавање културне историје људи, друштвеног кретања, а прије свега вјековног народног стваралаштва. Колегиница Стојанчевић је у односима са млађим етнолозима увијек дјеловала врло импресивно, снагом свог увјерења, смјелошћу казивања свог мишљења, снагом духа, честитости и свега онога што краси човјека у правом смислу.

Искористила бих прилику да пред овим скупом у неколико ријечи укажем на карактеристичне и специфичне особености неких њених радова на Јужноморавском региону.

Одмах морам да нагласим да су сви њезини радови у потпуности оригинални. Заправо, чињеница је да је и до сада по појединим темама било парцијалних написа, који су многа етнолошка питања третирала, од стране познатих имена, као што су: Владимир Стојанчевић, Јован Трифуноски, Јован Цвијић, Миленко Филиповић, Јован-Хаџи Николић, Стојан Новаковић, Тихомир Ђорђевић, Сергије Димитријевић, Боривоје Дробњаковић, Мирко Барјактаревић, Сребрица Кнежевић, Олга Зиројевић, Драгољуб Трајковић, Миливоје Перовић, Михајло Костић, Тихомир Вукановић и многи други.

Међутим, сваки рад др Видосаве Стојанчевић представља хомогену синтезу свих процеса, догађаја и збивања који прате постављену тему.

Сваки њен рад је студиозна обрада, у којој се огледају узрочно-последичне везе, са нагласком да ниједна појава није усамљена већ је последица претходне.

Њена најзначајнија дјела са овог терена су: "Лесковац и ослобођени предели Србије 1877-1878. године; потом "Врањско поморавље - етнолошка испитивања –, као и рад "Завршни осврт на проучавање промена у култури становања, браку и породици и обичајима животног циклуса у приградским и другим насељима Лесковца и других градова."

Студија "ЛЕСКОВАЦ И ОСЛОБОЂЕНИ ПРЕДЕЛИ СРБИЈЕ 1877-1878." године - етничке, демографске, социјално-економске и културне прилике - издата од стране Библиотеке Народног музеја у Лесковцу, представља врло успјелу синтезу опсежне студије, као и документације. Ово дјело представља ризницу знања наше минулости.

Први део ове књиге чине три поглавља. Прво, становништво и насеље лесковачког краја јужних области под турском управом до 1877-78. године. У другом дијелу обрађена је организација прве српске административне управе, као и социјално-економске прилике у новоослобођеним крајевима. Трећи део обрађује насеља и становништво ослобођених предјела.

Читав овај рад, на око 300 страна, представља збир нових сазнања о ослобођеним крајевима и њиховом становништву, а посебно су наглашени услови под којима се вршило смјењивање турске власти - српском. У дјелу су посебно наглашене велике промјене у економско-продукционим односима, који су у то вријеме владали.

Студија "ВРАЊСКО ПОМОРАВЉЕ - етнолошка истраживања" - коју је издала Српска академија наука и уметности, представља - може се слободно рећи - животно дјело уважене Др Видосаве Стојанчевић.

На око 600 страна, систематично распоређено, методолошки зналачки обрађено, у седам посебних поглавља, дато је све оно што карактерише ову тему:

- Народна исхрана
- Људска станишта
- Одело и начин одевања
- Друштвени живот и обичаји
- Народно стваралаштво и
- Нека обележја менталитета људи овога краја.

У овом дјелу, врло зналачки, сагледана су сва обележја и карактеристике Јужноморавског региона. Видосава Стојанчевић је у танчине улазила у живот и душу ових јужњака, специфичних по много чему. Она је, може се слободно рећи, психолошки оцртала ликове људи овог поднебља, улазећи у најдубља осјећања и менталитет становника овога краја, који су, умногоме, у дуги низ година очували своју традиционалну културу.

Колегиница Стојанчевић је знала да научно повеже све чиниоце који су били од значаја за објашњење друштвено-економских прилика датог краја.

Наше Поморавље је, током свог историјског постојања, прошло кроз све фазе друштвених кретања.

Научна запажања Видосаве Стојанчевић оживјела су својим пластичним приказом - посебно долазак Турског живља, које је оставило јак печат на становнике Јужног поморавља. То се огледало: у народној архитектури, занатима, говору, обичајима, исхрани, народној ношњи, домаћој радиности и свим оним што се дуго и дуго година, па чак и до данашњег дана одржало у нашем крају.

Сем поменутих дјела, треба још истаћи и многе студиозне радове, од којих је врло значајан онај који третира "ЗАВРШНИ ОСВРТ НА ПРОУЧАВАЊЕ ПРОМЕНА" у култури становања, браку и породици и обичајима животног циклуса у приградским насељима у околини Лесковца и другим градовима.

У свим овим приградским насељима одабрани су они комплексни облици традиционалне културе који представљају културно-историјску спону између прошлости и савремености.

Колегиница Стојанчевић у својим радовима уочава и наглашава везу која условљава прошлост са садашњошћу.

С правом се може рећи, пратећи њене радове, да је њен методолошки приступ био строго научан и на висини. Њена истраживања, вршена неп-

осредно на терену, била су разноврсна, почев од непосредних контаката са испитаницима, примјеном метода анкете и интервјуа. Сви њени радови пролазили су кроз зналачку анализу из обимне литературе, као и статистичких и архивских извора.

Било је веома захвално учити из њезиних радова значајна запажања о социјално-економским кретањима у нашој друштвеној стварности, упознавати се са током и процесом појединих фаза кроз које је пролазила урбанизација и индустрализација приградских зона лесковачког региона.

Др Видосава Стојанчевић је била свестран радник. Личност од пера и науке. И ма са колико аспеката сагледавали њен рад, мислим да у потпуности нећемо моћи обухватити све оно што је желела и хтјела - да нам остави у наследство. Резултати њени су огромни и трајни и остају за сва и вјечита времена.

Видосава Стојанчевић

УДК 39 (497.11) : 929

др Сребрица Кнежевић

ПРВА ЖЕНА ДОКТОР ЕТНОЛОГИЈЕ - ВИДОСАВА ВИДА СТОЈАНЧЕВИЋ

- портрет личности и одлике њеног научног рада -

Етнолози и фолклористи, антропогеографи и географи, архивисти и историчари, музеалци и библиотекари, иако је нису упознали, знају или сазнаће за Видосаву Виду Стојанчевић по њеним многобројним научним остварењима.

Вида, рођена Николић, угледала је светлост дана 6. јула 1924. године у Аранђеловцу. Основно образовање, у зависности од службовања родитеља, добила је у Јајцу и Добрљину, а затим и у другим местима наше земље, да би, на крају гимназије, у Београду матурирала у Другој женској гимназији.

После положеног испита зрелости, уписала се на Филозофски факултет, на групу за етнологију, и као одличан студент и државни стипендиста рано била упућена у теренски рад. На етнологији студената није било у великом броју, те су имали прилике да сваке године одлазе и по више пута на терен или на екскурзије. Вида је у њима радо учествовала и о томе, добро се сећам, са одушевљењем причала.

Нарочито је била заинтересована за околину Дечана, Сретачку и Сиринићку жупу тако да је из те области узела и свој дипломски рад.

Дипломирала је 1950. године а одмах потом почиње да ради у Етнографском институту Српске академије наука где је провела пуних 39 година свог радног стажа, све до пензионисања 1989. године, прошавши сва научна звања, од асистента до научног саветника.

Рани радови

Још као студент била је запажена, како од својих професора тако исто и од колега студената, по трудољубивости, сигурности, слободи мисли, хитрини да мисли хвата у лету. Била је непосредна и срдачна. Спремна за шалу кад је за то време, озбиљна и предана кад је време раду. Није волела да буде узнемиравана, јер ни она није никога намерно ометала. Интелигентна, веома

ољудна, огромне радне енергије и одличне физичке кондиције, од почетка је обећавала. Чинило ми се да је поседовала неисцрпну снагу и да је све чега се латила са уживањем заокруживала.

У првим, најранијим периодима свога стваралаштва била је заокупљена, с правом могу рећи, понесена спектром етнолошких проблема околине Пећи, Призренског краја,[1] Средске, Сиринића, Подриме, Метохије. На овим теренима обрађивала је проблематику везану за српско, а затим и за арбанашко становништво.[2] Из тог времена је и њен први објављени рад 1952. године: СРПСКА ЖЕНСКА НОШЊА НА ГЛАВИ У СРЕТАЧКОЈ ЖУПИ.[3]

Затим, према плану Етнографског института, започето је сакупљање народне поезије, у чему је она показивала пуно истрајности и тема из фолклора много пута се враћала. Вида је имала широко интересовање за многе облике народног живота, волела је и желела много да путује, све да види и обиђе. Њена истраживања обухватала су Врањско Поморавље, лесковачки крај, ваљевски крај са Подрињем, Ужице, околину Крушевца, Топлицу и Понишавље, Шумадијску Колубару, Рађевину, Јадар, као и Тимочку Крајину са Ђердапским подручјем. Посебно проблематика београдског насеља и његовог становништва[4] била јој је и драга и високо вреднована расправа.[5]

Поред изразито етнолошких метода, више од осталих етнолога бавила се архивским истраживањима поткрепљујући своја тврђења и заснивајући своје закључке на писаним документима. Истражујући по појединим архивама у земљи и иностранству,[6] а нарочито проводећи дане и дане у Архиву Србије у Карнегијевој улици, или у Архиву Београда,[7] виђала сам је како нестрпљиво ишчекује да нам се донесу документа, а онда са знатижељом преврће документе. Заронјена у списе, ретко је правила одмор. Када бисмо изашле у хол, да одморимо очи од избледелих слова некога рукописа, са усхићењем би причала шта је тог дана пронашла. И, признајем, и мене је одушевила понирањем у давнину, међу папире - сведоке прошлог живота и културе.

---

1 Касније, а тада сам и ја већ била асистент на Филозофском факултету и укључена у теренска истраживања проблематике Призрена, што их је обављао Етнографски институт САН, боравиле смо заједно на терену и обично делиле собу. Тако смо имале и пуно времена за измену утисака и још боље упознавање.

2 О чему ће бити више речи касније и у напоменама.

3 Гласник Етнографског института САН (даље ГЕи) I/1-2 Београд 1952, 114-131.

4 Урбане етнолошке компоненте у развоју београдског подграђа и вароши у прошлости до наших дана, Београдска тврђава, Београд 1988, 167-173.

5 За сарадњу на тротомној репрезентативној ИСТОРИЈИ БЕОГРАДА под уредништвом академика др Васе Чубриловића, која је награђена Октобарском наградом града Београда.

6 У Државном и Ратном архиву у Бечу.

7 Када смо прикупљале грађу за Етничке односе у XIX веку који смо обрадиле тако што је она обухватила период 1815-1830. године и доба 1830–1867. године а ја касније време, период 1867–1914. године. Тако смо, заједно са осталим сарадницима на овом обимном задатку, делиле и велику обавезу, и огроман посао али и заслужену Октобарску награду. Види Историја Београда књ. II Београд 1974, 514-533 и 534-555.

Рад на докторској дисертацији

Етнографски институт, у коме је Вида, млад етнолог пун полета, била запослена, у план свога ангажовања на првом месту је поставио систематска истраживања наших недовољно проучених области. Требало је оне белине, које још Цвијићева школа није обухватила, етнолошки проучити. Како је Врањско Поморавље један од најзанимљивијих крајева на Балканском полуострву, а није систематски било проучено, тај задатак је на себе узела Вида и, новембра 1956. године, кренула у истраживање.

Огроман простор Врањског Поморавља требало је обићи, испитати, грађу сакупити, систематизовати, проучити. После рекогносцирања терена требало је одредити стратегију. Одлучила се за примену репрезентативног метода непосредних теренсих истраживања.

Оваква метода је захтевала изоштрено уочавање, обухватну опсервацију, директне интервјуе, попуњавање анкета, снимање, коришћење архивске грађе, израду карата и цртежа. Захтеван план, огроман простор, лепота терена, упознавање људи и разноврсне етнолошке проблематике били су пред њом.

Кренула је пуна самопоуздања, радозналости, жеље да што пре оконча истраживачки посао и постави хипотезе па да их аргументовано доказује. Посао обиман, нимало лак; предео повелик, људи често неповерљиви; дани се нижу један за другим, као да се утркују који ће јој пре измаћи. А посао одговоран. Несумњиво је, као и остали на сличним проблемима, покаткад "пропитивала себе", пожуривала, али једно је тачно, када се утоне у проблематику, најдрагоценије је уживање у томе. У откривању, једном за другим, где одговор за одговором следи или произилази један из другога. Све се може и мора савладати...

Својим шармом, урођеним оптимизмом, увек спремношћу на шалу, специфичним смислом за хумор, Вида се спретно и ненаметљиво упознавала са људима на терену; одлазила је и у најудаљенија села, проналазила најбоље казиваче.

Умела је да искаже поштовање старцима и старицама, да заинтересује средовечне, да привуче децу. Око Виде би се зачас искупили, да би ускоро пристигли и они који су се до тада крили. Друштво се повећавало, а учесници у разговору би кориговали једни друге, па би Вида, истраживач етнолог, долазила до најтачнијих података. Временом, стекла је пуно познаника, више правих пријатеља. Неки су одавали и најинтимније ствари које, како су пре тога мислили, никад странцу не би рекли.

О жени истраживачу, која "пише историју" прочуло се и причало чак и у селима где њена нога још није била крочила. Многи су пожелели да буде и у њиховој кући, да забележи и њихову фамилију.

Грађа за етнолошку монографску студију је расла.

Требало је начинити одабир и усмерити истраживања у планиране оквире. После првог, општег рекогносцирања и проверавања, сазнање да Врањско Поморавље обухвата 280 насеља сваког би обесхрабрило. Виду не!

Одлучила је да се ухвати у коштац и као добар стратег решила да прво одабере и обради 60 репрезентативних пунктова и 47 насеља у којима је вршила допунска и контролна истраживања. А поред тога у 23 насеља потом је обавила делимично, боље рећи узгредно посматрање живота и обичаја њихових становника.

Тај огроман посао, који је изискивао страховите напоре, Вида је обавила за седам година, како наводи, у времену од 1956. до 1962. године.

Одлазила је на терен у свим годишњим добима, присуствовала обичајима и свечаностима и упознавала се са календарским редоследом производних процеса.

Више пута се догодило да се тамо и разболела, или овде у Београду назебла, па иако незалечена да је морала на терен. Разговарале смо пуно пута о томе. Како и колико је жени истраживачу тешко да усагласи породичне обавезе? Није лако бити у браку, бити супруга истраживач; бити мајка а бити увек кад је неопходно на терену и далеко од свога детета; бити захвална кћер а бити привржена терену. И сама сам била у истим проблемима и кад год смо о томе разговарале долазиле смо само до једног јединог закључка: нема никаквог одступања. Све су то подједнако важне љубави. Жени истраживачу обрада тезе процес је, најчешће много дужи у трајању од материнског ношења у девет месеци, и те како болно рађање идејне концепције обраде, одбране, све док се не реализује, не заживи, не обелодани се, па да као штампана теза, попут детета, књига крене у свет...

Вида се слагала са мојим гледиштем. Била је све више и више заокупљена својом тезом. И што је била даље од почетка, бивала је све нестрпљивија. Једва је чекала да нађе одговоре на нека питања. Да заокружи неке проблеме, да види целину. Стално је мислила на своју тезу.

Огромна проблематика обухватила је 616 страна. Распоређена је, поред предговора и увода у седам одељака са обимним закључком на крају. Све то је документовано и илустровано картом етничке композиције насеља у области; другом картом миграционих кретања а затим, посебно, дат је кроки територијалног круга склапања бракова по насељима.[8] Томе следе на крају фотографије које је прикупила из породичних албума од људи са терена, оне које је користила из тамошњих музеја и оне које је сама снимила.

Најзад је дошао и тај дан. Маја 1964. године Видосава Николић одбранила је на Филозофском факултету у Београду докторску дисертацију ВРАЊСКО ПОМОРАВЉЕ - етнолошка испитивања и постала прва жена доктор етнологије у Србији.

Српска академија наука и уметности је ову вредну расправу објавила као LXXXVI књигу Српског етнографског зборника, Одељења друштвених наука. Истовремено, то је 36. књига другога одељења: Живот и обичаји народни,

---

8 Видосава Николић-Стојанчевић, Врањско Поморавље - етнолошка испитивања, Српски Етнографски зборник књ. LXXXVI, Живот и обичаји народни књ. 36, Београд 1974, 349. даље В. НС, Врањско.

а под насловом ВРАЊСКО ПОМОРАВЉЕ - етнолошка испитивања, Београд 1974. године.

Упоређујући оба датума, видимо да је поред тога што је журила да посао обави на време, морала имати и много стрпљења. Десет година до завршетка штампања казује много о толеранцији научнице.

Истовремено, то говори и о проблемима издавача, о чему се, поготову у великим кућама, увек не размишља са довољно оправдања.

Књига је за њу, за њене пријатеље, за посленике у музејима, за нас који смо радили са студентима, за све етнологе и нама сродне струке била једва дочекана и топло поздрављена. Била је права ризница, пребогата веродостојним изворима, писана лаким стилом, поткрепљена разумним објашњењима. Скромна као и увек, није посебно на докторској титули инсистирала. Али нас млађе, иза ње, уз шалу је пожуривала, наравно као и увек, само са најискренијим намерама - да је следимо.

Опште и битне црте научног рада Видосаве Стојанчевић

Целокупан рад др Видосаве Стојанчевић, за ову прилику и за анализу какву сам пожелела да начиним, као омаж својој драгој колегиници и пријатељици, било је тешко у тако кратком року сагледати. Поготову из разлога што за њеног живота нигде није објављена целокупна њена библиографија. У томе ми је много помогао Видин супруг, академик др Владимир Стојанчевић, који је и поред своје изузетно велике професионалне ангажованости, сам својеручно[9] исписивао Видину сарадњу са многим, првенствено водећим нашим и страним часописима и ставио ми на располагање те своје забелешке. Према њима и према литератури коју поседујем, чини ми се да би стваралаштво Видосаве Стојанчевић могло да се сврста у више категорија.

Интересовања Виде била су разнолика. Она, која је самоиницијативно предузимала (како бих ја рекла "за своју душу") по сопственом афинитету, друга за која је била задужена радним налогом институције у којој је била запослена, и најважнија, обрада тезе, која, иако је била у плану и значила је истовремено и просперитет Института, сматрала се ипак "приватним амбицијама" сваког од нас ко је припремао докторску тезу. Наравно, истовремен и паралелан рад на удаљеним теренима, различита проблематика, писање извештаја, реферисање, писање радова и објављивање њихово истовремено кале, богате и развијају истраживача, без обзира на тешкоће кроз које пролази. Вида је веома често те обавезе прва успешно све обавила доказујући и своје радне способности и своју храброст за наступ у првим редовима. А на тај начин, скрећући са једне на другу проблематику, она се одмарала, освежавала, долазила до нових идеја и започињала и друге послове. Тако је њено интересовање бивало и остало груписано око неких, углавном најважнијих етнолошких проблема.

ЕТНИЧКИ ПРОЦЕСИ су вероватно најзаступљенија проблематика у Видином стваралаштву. Расправом УЛОГА И ЗНАЧАЈ ЈУЖНО-

9 Академику др Владимиру Стојанчевићу се и овом приликом најлепше захваљујем.

МОРАВСКОГ ПОДРУЧЈА У ЕТНИЧКОМ И КУЛТУРНОИСТОРИЈСКОМ РАЗВИТКУ ЦЕНТРАЛНЕ ОБЛАСТИ БАЛКАНСКОГ ПОЛУОСТРВА[10] започиње посматрање етничких процеса појединачно, као и у раду АРХИВСКИ ПРИЛОЗИ ЗА ИЗУЧАВАЊЕ ЕТНИЧКИХ ПРОЦЕСА СОЦИЈАЛНИХ И ЕКОНОМСКИХ ПРОМЕНА У ПРОКУПЉУ 1877/1878. ГОДИНЕ,[11] да би исти период посматрала и у ближој околини: ЕТНИЧКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ЛЕСКОВАЧКОГ КРАЈА У ВРЕМЕ ОСЛОБОЂЕЊА ОД ТУРАКА 1877/1878. ГОДИНЕ[12] а затим кренула севернije, према Нишу, пишући чланак ЕТНИЧКА, ДЕМОГРАФСКА И СОЦИЈАЛНО ЕКОНОМСКА СТРУКТУРА НИША ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА ОД ТУРАКА (1878-1885).[13] Временски и територијално на ове надовезује се чланак објављен у реномираном зајечарском часопису "Развитак" под насловом ЕТНИЧКЕ И ЕТНОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ "ОТРГНУТИХ ПРЕДЕЛА" ПРИСАЈЕДИЊЕНИХ СРБИЈИ 1833.[14] Исте, 1973. године објављује такође своју студију временски обухватнију: ЂЕРДАПСКО ПОДРУЧЈЕ СРБИЈЕ КАО ЗОНА АКТИВНИХ ЕТНИЧКИХ ПРОЦЕСА ОД КРАЈА 17. ДО КРАЈА 19. ВЕКА,[15] а међу последњим њеним радовима пре пензионисања објављује ЕТНОЛОШКИ ПРОБЛЕМИ ПРОУЧАВАЊА ЛИМИТРОФНИХ ОБЛАСТИ У ЗАЛЕЂУ ЛЕСКОВАЧКЕ МОРАВЕ (ВЛАСИНА И ЛУЖНИЦА).[16]

Сви ови радови, засновани на претраживању по архивској грађи, веома су драгоцени у етнолошким студијама те зато и подвлачимо њихову изузетну вредност, мада смо навели можда само неке од њих јер, још увек није сачињена прецизна и целовита библиографија.

Сродни претходној групацији наведених радова су они који се односе на МИГРАЦИОНЕ ПРОЦЕСЕ И ПРОМЕНЕ од којих ћу на овоме месту поменути: ИСЕЉАВАЊЕ ВРАЊАНАЦА ВАН МАТИЦЕ У ПРОШЛОСТИ И ДАНАС,[17] студија објављена пре докторске дисертације, као један део сагледавања проблема; затим ЦРНОГОРСКЕ И ХЕРЦЕГОВАЧКЕ ДОСЕЉЕНИЧКЕ ПОРОДИЦЕ У ПЕТРОВОМ СЕЛУ 1884/1885. ГОДИНЕ,[18] што је објављено у Архивском прегледу, па: МИГРАЦИЈЕ ИЗ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ У СРБИЈУ ИЗАЗВАНЕ ДОГАЂАЈИМА 1878. ГОДИНЕ.[19] Исти период осветљава и: ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЕНЕ, ДЕМОГРАФСКА СТРУКТУРА НИША од 1878. до КРАЈА XIX ВЕКА,[20]а ЕТНИЧКЕ

10 Лесковачки зборник (даље Лзб) VI Лесковац 1966, 97-108.
11 Архивски алманах 1962, 4. 135-159.
12 Лзб VII Лесковац 1967, 25-38.
13 Лзб XIII Лесковац 1973, 169-197.
14 Развитак бр. 3 Зајечар 1973, 76-92.
15 Геи XIX-XX Београд 1973, 45-59.
16 Лзб XXVII Лесковац 1987, 85-98.
17 Лзб III Лесковац 1963, 86-116.
18 Архивски преглед 1-2 Београд 1968, 237-258.
19 Академија наука БиХ, посебна издања XLXXX, Одељ. др. наука 8 Сарајево 1979, 310.
20 Историја Ниша II, Ниш 1984, 23-39.

ПРОМЕНЕ И МИГРАЦИОНА КРЕТАЊА У ОСЛОБОЂЕНИМ КРАЈЕВИМА СРБИЈЕ КАО ПОСЛЕДИЦА СРПСКО-ТУРСКИХ РАТОВА 1876-1878. ГОДИНЕ[21] употпуњава све напред наведене теме. Томе следи студија ЕТНИЧКЕ И ЛИМИТРОФНЕ ЗОНЕ СРБИЈЕ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА[22] и, на крају, да наведемо њена проучавања у оквиру задатка и заједничког институтског пројекта: ЕТНОЛОШКА ПРОУЧАВАЊА ПРОМЕНА У ПРИГРАДСКИМ НАСЕЉИМА ИНДУСТРИЈСКОГ ПОДРУЧЈА КРУШЕВЦА.[23]

За Видосаву Стојанчевић се може рећи да је увек била спремна да крене на постављене радне задатке и да се са резултатима са њих међу првима врати и реферише. Али, исто тако, она се одазивала на сваки скуп и сродних наука, где год би била позвана.[24] Њено име отварало је њеним радовима врата и свуда је била са својим темама добродошла. Тако је за обележавање Првог устанка спремила рад: ЕТНИЧКА КРЕТАЊА И ЕТНОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ СРБИЈЕ ПРВОГ УСТАНКА[25] који је објављен у заједничкој публикацији што ју је издао Коларчев народни универзитет у Београду.

Поред *етничких процеса* и друге категорије *миграционих кретања и промена*, могло би се рећи да је велика научна љубав наше научнице била и остала једна област којој се потпуно предавала, коју је обожавала: ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ И ЕТНИЧКЕ ОСНОВЕ ОБИЧАЈНЕ ТРАДИЦИЈЕ. То је огромно поље рада у коме је уживала.

Велики број њених радова везан је за ову проблематику, коју је, суптилно, са великом пажњом истраживала како у народу тако исто и, још више, настојећи да своје поставке потврди, у писаним документима из прошлости.

Супротно материјалној култури која је увек изложена бржим и наглијим променама, друштвени обичајни живот се мењао знатно спорије.

Посматрајући нарочито *сродничку терминологију* не само као један елемент друштвене структуре него и као *један од одраза етнопсихичких карактеристика* а поготову читаве јужноморавске етничке области, она је са правом подвукла оно што је на терену тако дубоко осетила а у архивским документима проверила. И, закључила, наравно, као и увек веома опрезно, са мером: "Можда нигде ни у једном другом етничком подручју сродднички називи не зраче таквом топлином и осећајношћу, нити се у њима било где може наћи више одраза свих етнолошких компонената једне етничке групе,[26] као што је то случај код Врањанаца". Упоређујући, поготову оне архаичне сродничке називе са осталим балканским, или са оним код других народа у свету, који су, по њеном мишљењу, по свом друштвено-историјском значењу слични, или чак истоветни.

---

21 Научни скуп "Србија у завршној фази Источне кризе", Београд 1980, Зборник радова Историјског института књ. 2 99-112.
22 Историјски часопис, књ. XXIX-XXX (1982-1983) 339-350.
23 Зборник радова Етнографског института САНУ (даље ЗБРЕТ) књ. 14-16, Београд 1984, 123-158.
24 Као на пример код фолклориста, историчара, лекара, архивиста, музеалаца и других.
25 Коларчев народни Универзитет, Београд 1981, 111-146.
26 ВНС, Врањско 329.

Од бројних прилога ове категорије, по моме мишљењу, посебну пажњу поклонила је породичном животу и првенствено БРАКУ.

Један од њених раних радова БРАК КОД СРБА У МЕТОХИЈИ (ОКОЛИНА ПЕЋИ)[27] обимна је и озбиљна студија. У овом и другим радовима који су третирали сличну проблематику, подвлачила је да се одигравају многобројне промене на селу. Да се "све мање пази на ратарски календар приликом склапања брака",[28] а да и суше и родност године могу да буду одлучујући фактор у свадбеним свечаностима.

Њени закључци утемељени су на добро простудираним питањима. На пример, у једној таквој анкети она је обухватила одговоре 376 брачника у селима, чији су јој одговори омогућили да установи јачину привредно-економског фактора у опредељењу при склапању брака[29] и веома важну одлуку која се доносила нарочито у зависности од мираза који је удавача носила. Наравно да су радови који су настали касније првенствено истицали значај промена које су у овоме домену биле евидентне. У том правцу је конципиран рад САВРЕМЕНЕ ПРОМЕНЕ У ТРАДИЦИОНАЛНИМ СРОДНИЧКИМ ОДНОСИМА, БРАКУ, ПОРОДИЧНОМ И ДРУШТВЕНОМ ОБИЧАЈНОМ ЖИВОТУ.[30] Затим, четири године касније, у оквиру проучавања околине Крушевца, обрађује: САВРЕМЕНЕ ПРОМЕНЕ У ПОРОДИЧНОМ ЖИВОТУ И ОБИЧАЈИМА, БРАКУ, СРОДНИЧКИМ ОДНОСИМА И ДРУШТВЕНОМ ОБИЧАЈНОМ ЖИВОТУ У ПРИГРАДСКИМ СЕЛИМА КРУШЕВЦА,[31] и пише синтетичку студију ЗАВРШНИ ОСВРТ НА ПРОУЧАВАЊА ПРОМЕНА У КУЛТУРИ СТАНОВАЊА, БРАКУ И ПОРОДИЦИ И ОБИЧАЈИМА ЖИВОТНОГ ЦИКЛУСА У ПРИГРАДСКИМ НАСЕЉИМА У ОКОЛИНИ БЕОГРАДА, КРУШЕВЦА, ПИРОТА И НОВОГ ПАЗАРА.[32] Овде да поменемо и сарадњу у књизи,[33] где је објављен њен рад под насловом Problemes des changements contemporains dans les rapport de parente traditionalles dans la vie Familiale et le mariage aux villages de la Serbie.

ЗАДРУЖНИ ЖИВОТ ју је посебно фасцинирао. Из најранијег раздобља њеног бављења на терену Метохије настао је рад СРПСКА ПОРОДИЧНА ЗАДРУГА У МЕТОХИЈСКИМ СЕЛИМА.[34] Дванаест година касније публикује ПОРОДИЧНА ЗАДРУГА У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ.[35]

Бавила се и проблематиком НЕСРОДНИЧКЕ ЗАДРУГЕ У СРБИЈИ У XIX ВЕКУ, архивски извори, што је објављено у Историјском часопису.[36] И,

---

27 Етнолошки преглед 3, Загреб 1961, 59-104.
28 ВНС, Врањско 345.
29 Исто, 345-346.
30 ЗбРЕТ књ. 10 Београд 1980, 117-133.
31 ЗбРЕТ књ. 14-16 Београд 1984, 169-199.
32 Исто, 565-571.
33 Changements dans la vie populaire Serbie, Editions speciales No 1, Beograd 1980, 27-35.
34 ГЕи VII, Београд 1958, 109-129.
35 Лзб X Лесковац 1970, 123-134.
36 Историјски часопис XXXIV Београд 1987, 201-216.

као круна свега, на крају једне плодне научне каријере су њене две књиге посвећене породици.

Прва књиīа из ове области ПОРОДИЦА У СИСТЕМУ ТРАДИЦИОНАЛНИХ И САВРЕМЕНИХ УСТАНОВА У ДРУШТВЕНООБИЧАЈНОМ ЖИВОТУ РАЂЕВАЦА у издању Етнографског института САНУ[37] објављена је 1989. године, када је пошла у пензију, а потом, 1995. године, Историјски архив Ваљева објављује јој као *засебну књиīу* ПОРОДИЦА У ПОДГОРИНИ У ПРОЦЕСУ ФОРМИРАЊА ТИПОВА НАСЕЉА И ТРАДИЦИОНАЛНИХ СИСТЕМА ДРУШТВЕНИХ КОМУНИКАЦИЈА (ДО КРАЈА XIX И ПОЧЕТКА XX ВЕКА).[38]

РИТУАЛНИ ОКВИРИ ДРУШТВЕНОГ ОБИЧАЈНОГ ЖИВОТА јесте још једна категорија Видиног интересовања. Урадила је више занимљивих тема којима се од раних радова, до оних пред крај живота враћала.

Један од првих радова, по подацима веома драгоцен, јесте: СЛАВЕ "ФЕСТЕ" КОД КАТОЛИЧКИХ ШИПТАРА У ОКОЛИНИ ПЕЋИ,[39] из времена када је у затворено, поготову друго друштво и његов ритуал било тешко укључити се. Она је и то успела да испита и јасно, научно изложи и прокоментарише.

Друга студија из ове категорије, из периода њених раних радова, показује са каквим је знањем и са колико научне ерудиције у самом старту истраживачког рада отпочињала. ПРИРОДА У ВЕРОВАЊИМА И ОБИЧАЈИМА У СРЕТАЧКОЈ ЖУПИ[40] обилује најразноврснијим подацима о архаичним и све ређим народним обичајима. Тиме је сачувала од заборава један свет замишљених дејстава и свакодневне праксе која је, несумњиво, до данас изобичајена. На свакој страни, испод црте, где год је то било неопходно, код неке раритетне појаве указивала је на мишљења најважнијих теоретичара религије и магије и тада најкомпетентнијих страних стручњака по овим питањима.

Судећи по напомени на стр. 113 поменутога чланка и другим показатељима, рекло би се да је то део њенога дипломског рада. На ово упућује и казивање саме ауторке да је грађу сакупљала у Сретачкој жупи 1947. године, дакле у време када је још била студент. О томе да је то био несумњиво један од њених најбољих радова сведочи прегледна и јасна аргументација и богата библиографија. Закључак у коме се издвајају и потенцирају христијанизовани, а затим исламизовани облици религије, од оних примарних, првобитних, природних облика, дубок је и самосвестан. Истовремено, Видосава Николић, млад етнолог, скроман је научник јер тврди да ће сва приказана веровања о природи и обичајима са њима у вези у Сретачкој жупи послужити "само као прилог проучавању религиозних схватања њених становника у прошлости".

---

37 Посебна издања, књ. 31 Етнографски институт САНУ, Београд 1989, 1-302.
38 Посебна издања књ. 9 Ваљево 1995. 1-213.
39 ГЕи IV-VI Београд 1957, 365-376.
40 ГЕи IX-X Београд 1961, 113-136.

И остали радови из ове категорије, које је саопштавала на научним скуповима, показују да је умела да одабере раритетан проблем и да га обради на високом научном нивоу. Тако је "Македонски фолклор" 1972. године објавио њен прилог о иницијацијама под насловом: ОБРЕДИ НА ВОВЕДУВАЊЕ (иницијација) ВО СВАДБЕНИТЕ ОБИЧАЈИ КАЈ СЕРБИТЕ, МАКЕДОНЦИТЕ И КОСОВСКО - МЕТОХИСКИТЕ АЛБАНЦИ[41] а на симпозијуму "Крушевац кроз векове", одржаном од 4. до 9. октобра 1971. године, учествовала је са радом СТАНОВНИШТВО И ОБИЧАЈИ КРУШЕВАЧКОГ КРАЈА У XIX ВЕКУ (1833-1878),[42] што је објављено и у Зборнику реферата а исто тако и у часопису, месечном листу за књижевност, уметност и културу "Багдала".[43]

Коначно, свакако посебну пажњу заслужују истраживања чије резултате износи под насловом: РИТУАЛНА ОБЕЛЕЖЈА ЖИВОТНИХ ЦИКЛУСА (иницијације) И ЗАБРАНА (табуи) У ОБИЧАЈИМА СТАНОВНИКА ЈУЖНОГ ПОМОРАВЉА,[44] где, на основу разнородне грађе коју објективно износи, повезује разне елементе тумачења и уверљиво успева да на једноставан начин реши постављен проблем.

НАРОДНО УСМЕНО СТВАРАЛАШТВО, поетско и прозно, привлачило ју је и више од задужења која је на радном месту и имала. То би могао да буде посебан одељак детаљне анализе и, претпостављам, за њега ће бити више заинтересовани фолклористи, те ћу на овоме месту навести само нека од општих места њеног интересовања. И овде бих истакла *историчност*, као обележје и многих претходних радова Виде Стојанчевић. Ту бих сврстала њен рад: ИЛИНДЕНСКА ЕПОПЕЈА И НАША НАРОДНА ПЕСМА ОСЛОБОДИЛАЧКЕ БОРБЕ И РЕВОЛУЦИЈЕ,[45] а затим и чланак ДРВАР У НАШОЈ НАРОДНОЈ РЕВОЛУЦИОНАРНОЈ ПЕСМИ.[46]

"Народна револуција и социјалистичка изградња" после ослобођења од окупатора у Другом светском рату "карактеристична је као период дубоких друштвеноекономских преокрета" који је, по мишљењу Виде "донео (...) нов стваралачки занос и крупне промене у наслеђеном традиционалном народном усменом стваралаштву".[47] ВРАЊСКЕ НАРОДНЕ ПЕСМЕ О ОСЛОБОЂЕЊУ И РЕВОЛУЦИЈИ,[48] ново су поглавље, "означавају нову фазу у народном усменом стваралаштву Врањанаца".[49] Стога, она иде и даље у својим детаљним анализама и безбројем сабраних детаља из песама, стиховима указује на: РАДНИШТВО И СЕЉАШТВО У НАШОЈ НАРОДНОЈ ПЕСМИ РЕВОЛУЦИЈЕ И ИЗГРАДЊЕ,[50] да би у једном другом, ранијем

---

41 Македонски фолклор 9-10 Скопје 1972, 17-31.
42 Зборник реферата 143-166.
43 Багдала бр. 143 Крушевац 1972, 20-24.
44 Лзб XIX Лесковац 1979, 159-182.
45 Народно стваралаштво и фолклор бр. 26-27 Београд 1968, 133-152.
46 ЗбРЕТ 4 Београд 1962, 13-24.
47 В.НС, Врањско 485.
48 Лзб IV Лесковац 1964, 68-75.
49 В.НС, Врањско 485.

чланку обрадила народно стваралаштво посвећено првој петолетки: НАША НАРОДНА ПЕСМА СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ИЗГРАДЊЕ У ПРВОЈ ПЕТОЛЕТКИ, што је спремила 1959. године за Конгрес фолклориста.[51]

МАТЕРИЈАЛНА КУЛТУРА НАРОДНА, у докторској дисертацији обимно разматрана, у појединачним радовима је само фрагментарно обрађивана. Кад овако кажем, мислим на њен чланак ТРАДИЦИОНАЛНА ТРАНСПОРТНА СРЕДСТВА ЗА ЉУДСКИ И РОБНИ САОБРАЋАЈ У ЂЕРДАПСКОМ ПОДРУЧЈУ СРБИЈЕ У 19. ВЕКУ,[52] затим мислим на оне радове који се баве урбаном проблематиком попут: ГРАД И ЊЕГОВО СТАНОВНИШТВО; ЕТНИЧКИ РАЗВИТАК И ТРАДИЦИОНАЛНА КУЛТУРА НИША У XIX ВЕКУ,[53] као и ЕЛЕМЕНТИ СТАРЕ БАЛКАНСКЕ УРБАНЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ У РАЗВОЈУ "ЧАРШИЈА" И ТРАДИЦИОНАЛНЕ КУЛТУРЕ ЊИХОВИХ СТАНОВНИКА У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ У 19. ВЕКУ.[54]

Посебан афинитет у својим ранијим радовима Вида је имала према проблематици материјалне културе у обрађивању народне ношње. Већ у првом одељку овог мог прегледа поменута је ношња на глави у Сретачкој жупи (објављена 1952. године). Потом 1957. године Вида је објавила детаљно обрађену ношњу једног другог подручја: НАРОДНА НОШЊА У ШУМАДИЈСКОЈ КОЛУБАРИ.[55] Три године касније публикована је друга, такође, обимна монографија, овога пута ШИПТАРСКА НАРОДНА НОШЊА У ОКОЛИНИ ПЕЋИ.[56]

НАРОДНА ЗДРАВСТВЕНА КУЛТУРА била је занимљива и радо обрађивана тема у низу радова објављиваних у Етнографском институту САНУ, у његовим издањима. Кад је прихватила мој позив и учланила се у Научно друштво историчара медицине, после учествовања на првом конгресу, одушевљено ми је дала подршку, као и њен супруг. Касније су и друге наше колегинице, етнолози, постале чланови ове асоцијације. Тако је урадила, саопштила и публиковала своје радове у Зборнику радова са научних састанака Друштва за историју здравствене културе Југославије, у часопису Архив за историју здравствене културе Србије и, такође, у гласилу Акта хисторика медицине, фармације и ветерине, – часопису југословенског значаја. Пошто ћу о значају и врсти свих радова ове категорије говорити на комеморацији која ће се одржати октобра у Етнографском институту САНУ, *где ће то моје излагање бити и објављено*, на овоме месту нећу износити своју анализу. Ова скраћивања су неопходна тим пре што ће о Види Стојанчевић и

---

50 ЗбРЕТ 4 Београд 1962, 49-63.
51 Рад конгреса фолклориста Југославије 1959, 269-275.
52 Зборник радова "Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове"; Научни скупови САНУ књ. XV Одељење Историјских наука књ. 3 Београд 1983, 319-335.
53 Историја Ниша I, Ниш 1983, 307-318.
54 Лзб XX, Лесковац 1980, 197.
55 ГЕи II-III, Београд 1957, 465-510.
56 ГЕи VIII, Београд 1960, 15-45.

на овоме скупу бити и других говорника сем мене, такође њених драгих пријатеља, колега, познатих научника, који ће, свако са свога становишта, да оцењује рад др Видосаве Стојанчевић. Ипак, морам се, бар у најкраћем осврнути на једно поље њеног научног рада, које је, како ја ценим, било један од њених драгуља. Наши писци и научници и њихова дела стално су привлачили Виду. Она их је читала, анализирала их, учила од њих и, кроз своју призму, одавала им признања. Онако како и ми данас то чинимо, на овоме скупу,[57] сећајући се њеног лика и дела.

ПИСЦИ И НАУЧНИЦИ И ЊИХОВА ДЕЛА тема су Видиних расправа чији ћемо приказ започети оснивачем, "оцем" наше науке, етнологије, коме је она посветила неколико радова. ВУК КАРАЏИЋ је присутан у Видином стваралаштву од 1963. године, и то у чланку ВУК КАРАЏИЋ О ЛЕСКОВЦУ И ВРАЊУ,[58] а већ следеће године је штампан њен опширан аналитички приступ под насловом: ИНТЕРЕСОВАЊЕ ВУКА КАРАЏИЋА ЗА ЕТНИЧКЕ И КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКЕ ПРИЛИКЕ У ИСТОЧНОЈ СРБИЈИ.[59] Затим, наредне године следи: ЈЕДНО ИНТЕРЕСОВАЊЕ ВУКА КАРАЏИЋА ЗА ИСТОЧНУ БОСНУ,[60] објављено у Тузли. После паузе од 13 година, поново се враћа Вуку и пише: О СРОДСТВУ, ПОРОДИЦИ И БРАКУ У НАШЕМ НАРОДУ, што је објавио Вуков музеј у Ковчежићу.[61] Вуку следи МИЛАН Ђ. МИЛИЋЕВИЋ у њеној анализи: МИЛАН Ђ. МИЛИЋЕВИЋ - ЕТНОЛОГ И КУЛТУРНИ ИСТОРИЧАР "НОВИХ КРАЈЕВА" СРБИЈЕ.[62] Чланак је посвећен стопедесетогодишњици његовог рођења. Затим Вида анализира делатност осталих великана наше науке, обрађујући посебно свакога од њих.

ЈОВАН ЦВИЈИЋ је, сасвим очекивано, изазвао њено запажено интересовање и, поводом 50-тогодишњице његове смрти објавила је рад под насловом ПРОБЛЕМИ ПРОМЕНА И ПРЕОБРАЖАЈА У ЦВИЈИЋЕВИМ ПРОУЧАВАЊИМА БАЛКАНСКОГ ПОЛУОСТРВА,[63] који представља њено критичко сагледавање доприноса нашег великог научника и утемељивача етнологије. Такав је и њен други прилог ОДНОС АНТРОПОГЕОГРАФСКИХ ФАКТОРА И ОБИЧАЈНЕ ТРАДИЦИЈЕ У ЦВИЈИЋЕВИМ ПРОУЧАВАЊИМА,[64] објављен у Зборнику радова "Научно дело Јована Цвијића".

ЈОВАН ЕРДЕЉАНОВИЋ, академик, професор етнологије на Београдском универзитету, заступљен је у Видиним истраживањима опет захваљујући њеној заокупљености архивистичким методом и изналажењем нових докумената. Стога је њен рад ПРОУЧАВАЊЕ ПЛЕМЕНА У ЦРНОЈ ГОРИ

---

57 Одржаном 9 и 10 октобра 1998. године у Лесковцу и крајем октобра Комеморативни скуп у Етнографском институту САНУ.
58 Лзб III, Лесковац 1963, 59-61.
59 Развитак IV 1964, 72-80.
60 Чланци и расправе за културну историју Источне Босне VI 1965, 145-150.
61 Ковчежић 1978, 5-45.
62 Лзб XXII, Лесковац 1982, 225-235.
63 ГЕи XXVII, Београд 1978, 39-55.
64 Зборник радова "Научно дело Јована Цвијића", Скупови САНУ XI Београд 1982, 365-381.

КРОЗ ПРЕПИСКУ ЈОВАНА ЕРДЕЉАНОВИЋА СА АНДРИЈОМ ЛУБУРИЋЕМ 1924-1926. ГОДИНЕ један од веома интересантних прилога.[65]

ТИХОМИР ЂОРЂЕВИЋ, такође етнолог, академик, много година после своје смрти био је поштован и присутан у етнолошкој науци и посвећивани су му многи скупови,[66] како на Филозофском факултету Београдског универзитета, где је предавао,[67] тако и у Академији наука[68] и на другим местима. Вида је написала рад ТИХОМИР Р. ЂОРЂЕВИЋ И МЕТОДА ИСТОРИЈСКЕ ЕТНОЛОГИЈЕ и објавила га у Архивском прегледу 1969. године.[69] Годину дана пре тога, у Годишњаку града Београда објавила је чланак БЕОГРАД У ДЕЛИМА ТИХОМИРА ЂОРЂЕВИЋА,[70] успевши да пласира своје интересантно, свеобухватно гледиште и о овом питању којим се бавио свестрани истраживач наше културе, академик Т. Ђорђевић. Од осталих етнолога и антропогеографа који су задужили нашу науку Вида је обрадила, изванредно обухватно и топло, делатност Цвијићевог ђака и сарадника, лекара, добитника Вукове награде за животно дело, дугогодишњег сарадника Етнографског института прим. др МИЛОРАДА ДРАГИЋА. У уводној студији поводом деведесетогодишњице живота и тридесетогодишњице сарадње са Етнографским институтом Српске академије наука и уметности, а под насловом ДОПРИНОС Прим. др МИЛОРАДА ДРАГИЋА ЕТНОМЕДИЦИНИ, ИСТОРИЈИ ЗДРАВСТВЕНЕ КУЛТУРЕ И ЗДРАВСТВЕНОМ ПРОСВЕЋИВАЊУ НАШЕГ НАРОДА,[71] даје синтетички приказ изузетног човека, великог пријатеља наше науке и значајног народног просветитеља. У широком спектру својих интересовања, она се бавила анализама садржаја радова и других значајних личности наше културе. На пример, проучавала је став *Михајла Пупина* о миграцијама,[72] и традицији наших исељеника; *Јована Ристића* о питањима ратних миграција 1876-1878 године;[73] *Димитрија Давидовића* о становништву и етнографским карактеристикама Србије;[74] интересовало ју је *Дело Димитрија Мите Петро-*

---

65 ГЕи XXIII, Београд 1975 13-21.

66 У Српском лекарском друштву (Сребрица Кнежевић, Академик проф. др Тихомир Р. Ђорђевић, члан Српског лекарског друштва, Српски архив за целокупно лекарство, бр. 101-102, Београд 1973, 185-192.

67 Свечаност је организовало Одељење за етнологију 22. децембра 1994. године да би им педесет година од смрти првих професора етнологије, одало дужно поштовање и спомен. Том приликом је о Т. Ђорђевићу говорила проф. др Сребрица Кнежевић а извод из студије професор етнологије Тихомир Р. Ђорђевић и његово проучавање медицинских прилика у прошлости објављено у ГЕи XLIV, Београд 1995, 261-270.

68 На дан 7. децембра 1994. године говорио Никола Пантелић, у спомен Тихомира Ђорђевића и Јована Ердељановића ГЕи XLIV Београд 1995, 11-17.

69 Годишњак града Београда XV Београд 1968, 143-163.

70 Архивски преглед 1969 I 9-22.

71 ЗбРЕТ књ XXXI, Београд 1984.

72 Зборник за друштвене науке бр. 69, Матица Српска, Нови Сад 1980, 169-177.

73 Научни скупови САНУ XXV, Београд 1985, 119-132.

74 Удружење новинара Србије, Београд 1989, 75-87.

вића,[75] *Драгише Лајчевића*,[76] затим наших књижевника *Стевана Сремца*,[77] *Вељка Петровића*[78] и нобеловца *Иве Андрића*.[79]

Остало је да поменем још једну категорију која је донекле већ садржана и у првим двема категоријама (етничка проблематика; миграциона кретања), као и у трећој (друштвени живот и етничке основе обичајне традиције), а односи се на руралну и урбану проблематику и посебно на још неке радове који до сада нису помињани а пружају податке о другим етничким страним групацијама на нашој територији. Тако сматрам да су значајни подаци о МЕЂУЕТНИЧКИМ ОДНОСИМА, о чему је у приказу већ било речи Видиних проучавања *Албанаца* (ношња, фиеста, породични односи), *Рома* у јужној Србији,[80] *Словака* у Војводини.[81] Занимљива је и обрада досељавања становника из *Чешке* и *Моравске* и њихова колонизација на подручју Вараждинског Генералата.[82]

Према подацима којима тренутно располажем, у комплетном сагледавању интересовања Виде Стојанчевић и категоризацији проблематике којом се бавила, може се запазити да сем народног усменог стваралштва у чланцима није нашла ни времена ни тема да се бави материјализованом народном уметношћу. Као да није имала афинитета према обиљу тема које нуди наша народна уметност и њени ствараоци, или таквих података није било на теренима које је захватала нити у архивским документима које је најрадије користила. Ово не треба схватити као некакво замерање, само као констатацију, јер немам података да је обрадила неке уметничке занате или носиоце ове традиције којих је у нашим крајевима било. Неправедно би било тражити да се и сва народна знања и у чланцима и студијама нађу. Али, кад се ради о једној тако продуктивној личности, о етнологу оваквог и оволиког научног потенцијала, још увек нисам сигурна да нећемо, можда, ускоро открити и неку тему објављену можда на некој страни за коју ја сада прецизно не знам и не могу да је наведем.

Ако је нама смртницима дозвољено да дамо свој суд о нашим савременицима, онда то овом приликом, под пуном одговорношћу, сасвим непристрасно (иако смо биле и пријатељице, иако смо боравиле заједно на

---

75 Историјски часопис XXXV, Београд 1988, 133-145.

76 Зборник радова, Титово Ужице 1984, 461-470.

77 Стеван Сремац о етнопсихичким карактеристикама и менталитету људи наших крајева, ГЕи књ. XXX, Београд 1981, 19-40.

78 Народ и крајеви јужне Србије у делима Вељка Петровића, Лзб XXV Лесковац 1985, 265-272. и Година 1915. у делима Вељка Петровића. Зборник радова Историјског института књ. 4, Београд 1986, 113-128.

79 Етнички проблеми и народна предања у делима Иве Андрића, Задужбина Иве Андрића, Зборник радова, Београд 1981, 483-494. и Етнолошке компоненте књижевног стваралаштва Иве Андрића, ГЕи XXIV, Београд 1975, 1-24.

80 Роми (Цигани) у јужној Србији - етнодемографске карактеристике и традиционална култура, Лзб XXI, Лесковац 1981, 137-155.

81 Етнички распоред и међуетнички односи Словака у Банату и Бачкој, Нови Сад - Бачки Петровац 22-24. октобар 1970, стр. 1 резиме.

82 Зборник Матице Српске, друштвене науке 46, Нови Сад 1967, 119-136.

теренима, па чак и поједине радове и заједнички радиле и потписивале)[83] могу да кажем да сам уверена да је Видосава Николић Стојанчевић (1924-1998) за својих 75 година живота и активног рада после дипломирања, па све такорећи *до йоследњих дана* НЕУМОРНО РАДИЛА И ЖИВЕЛА ЗА СВОЈУ И НАШУ НАУКУ, ЕТНОЛОГИЈУ. Страшан је сваки крај и сваки растанак са животом и мени је веома жао што сам сазнала за све муке и болове које је претрпела и што је тако рано отрнута од нас.

Само је смрт која је отргла у месецу њенога рођења, 18. јула, могла да осујети њено даље стваралаштво, које у укупном билансу научног опуса, износи 6 књига и око 140 чланака.

Желела је да буде испраћена само у кругу породице.

Зато мој испраћај, мој бол за губитком прво пријатеља, затим колегинице, научника, моја захвалност за наше дружење нека буде ово сагледавање њеног целокупног стваралаштва, једно од првих,[84] са жељом да се и остале наше колеге својим освртима у будућности одуже сенима и раду, неуморном прегаоцу на пољу наше народне и културне историје, др Видосави-Види Николић-Стојанчевић.

---

83 Вида Стојанчевић и Сребрица Кнежевић: Српски манастири као центри култа исцељења, Акта хисторика, Ано VI/1-2 1966, 45-48.

84 Поред мог чланка у Политици 4. августа 1998. год. стр. 23.

УДК 39 : 91 (497.11) : 929

др Олга Савић

ГЕОГРАФСКИ ЕЛЕМЕНТИ У РАДОВИМА ВИДОСАВЕ СТОЈАНЧЕВИЋ

Родила се у Аранђеловцу, у срцу Шумадије. Средњу школу и студије је завршила у Београду. Запослила се у Етнографском институту САНУ где је радила све до пензионисања 1989. године. У току свог преданог и вредног рада у институту, а и касније, обрађивала је разноврсне етнолошке, антропогеографске, демографске и културно-историјске проблеме и објавила бројне радове. Као етнолог, изучавала је обичаје, фолклор, облике породичних и брачних заједница по задацима института, али и по својим личним склоностима. Није занемаривала ниједну појаву етнолошког карактера из народног живота, обичаја, веровања и стваралаштва. Област у којој је вршила своја проучавања била је веома пространа: од Бачке и Баната на северу до Косова и Метохије на југу и од Тимочке крајине на истоку до Вараждинског генералата, Дрвара и Црне Горе на западу. Посебно је проучавала југоисточну Србију (јужно Поморавље, Топлицу, Понишавље), Тимочку крајину и подручје Ђердапа, Београд и околину, ваљевски крај и Подриње, старе округе ужички и крушевачки, Шумадијску Колубару и у Метохији пећки и призренски крај. У раду користи теренска проучавања која документује архивском грађом архива у Србији и претходној Југославији (београдски, ужички, лесковачки, ваљевски, прибојски (на Лиму) и загребачки). Спада међу највеће теренске и архивске истраживаче етнолошких проблема Срба, али и других народности у Србији и на територији претходне Југославије (Словака, Чеха, Хрвата, Арбанаса, Влаха и др.). Међутим, како појаве које проучава нису изоловане него су одређене самим простором, историјским, политичким и другим збивањима, као и мноштвом других фактора, у својим проучавањима се приближава и додирује са неким блиским и сродним наукама, као што су географија, историја, социологија, демографија и др. Стога је интересантно видети колико у њеним радовима има елемената географије.

У овој пространој области, у којој је вршила проучавања, издвајају се бројне, по површини знатно мање, географске целине међусобно веома разнолике- од планинских предела на југу до панонске равнице на северу. Поштујући те географске целине, она своја проучавања везује за њихов простор (Тимочка крајина, Топлица, Понишавље, Подриње, Златибор итд.). Различити географски положај ових целина и разлике у њиховим природним особинама утицали су на појаву одређених етничких особина. То јој је омогућило да у својим радовима врши упоређења, уочи сличности и разлике, или утврди неке специфичне одлике у народном животу, обичајима и народном стваралаштву појединих крајева. У бројним радовима В. Стојанчевић полази од положаја и природне средине области коју проучава. То је **прва** важна додирна тачка између њених и географских проучавања неке области.

Предмет етничких истраживања је народ, живаљ, односно становништво, како се третира у географији. Значи имају исти предмет истраживања, и то је **друга** додирна тачка између њених, етнолошких и географских истраживања. Становништво је предмет проучавања у бројним радовима В. Стојанчевић. Наведимо само неке: Врањска и Грделичка насеља и њихово становништво; Становништво и обичаји крушевачког краја; Етнодемографске карактеристике и друштвени обичаји на традицији Пирота и пиротског краја. Становништво је исто тако предмет проучавања у Ваљевској и Шабачкој Тамнави, у Јадру и Рађевини, у Тимочкој крајини. Велика већина њених радова се односи на становништво крајем 19. века и у њима сагледава тадашње бројно стање, старосне карактеристике, однос броја мушкараца и жена и друге одлике, што омогућава да се упоређује са садашњим стањем проучених области и уоче разлике и промене. Приказује и становништво тадашњих градова: Ниша, Београда, Прокупља, Крушевца, Лесковца, Врања, Ваљева и др. Поред бројног стања, у већини радова указује на културне, социјалне и економске карактеристике становништва у том времену. Њени поуздани и документовани подаци објашњавају и узроке тадашњег стања. Због тога, сваки доцнији истраживач поменутих предела мора поћи од њених запажања и закључака.

На овој балканској ветрометини, проходној и за многе веома привлачној, јако су изражене миграције становништва. Њих је утврдио, анализирао а узроке објаснио још Ј. Цвијић у свом Балканском полуострву. Становници су на Балкану често напуштали своја станишта, али би у опустела села убрзо долазили нови. Изразити миграциони процеси у прошлости, али и нови, савремени, не мање значајни, привукли су пажњу В. Стојанчевић. То се види из наслова њених бројних радова: Удео Лесковчана у етничкој композицији становништва Србије; Исељавање Врањанаца у прошлости и данас; Улога и значај јужноморавског подручја у етничком, културно-историјском развитку централне области Балканског полуострва; Насељавање Врањанаца, Лесковчана и Власинаца у топличком округу; Етничке промене и миграциона кретања услед српско-турских ратова; Миграције из Босне и Херцеговине у Србији изазване догађајима 1878. г.; као и исељавање ужичких муслимана у

Босну 1867. г. итд. Као што ових неколико наслова говоре, В. Стојанчевић није само пратила правце миграционих кретања него је указала и на главне узроке и тиме се уврстила у Цвијићеве следбенике. Ова стара миграциона кретања, настала услед економских, друштвених, историјских (распад турске царевине, анексија Босне и Херцеговине, стварање српске државе и др.) и других узрока, била су од значаја за формирање етничке структуре економије, друштвеног и породичног живота, културе и обичаја, народног стваралаштва и других карактеристика становништва области које је В. Стојанчевић проучавала.

Она не заборавља ни процес асимилације новодошавшег становништва. У свом раду "Петрово Село као једно од жаришта колонизационих и миграционих процеса у источној Србији у другој половини 19. века" утврђује да "супротно отпору који су пружали црногорско херцеговачки досељеници у погледу етничког асимиловања и стапања са локалним становништвом, они су се веома брзо прилагођавали условима тла и привредно-економским, приликама у новом крају, мада уз знатне жртве и тешкоће". По В. Стојанчевић, тај се процес у Петровом Селу развија у две фазе: у првој спорије и теже у првим деценијама по њиховом досељавању, а у другој брже и лакше у првим деценијама 20. века.

Поред ових радова, који се односе на померање српског становништва из једних у друге крајеве у потрази за бољим животом, В. Стојанчевић је дала свој допринос проучавању колонизације становника из Чешке и Моравске на подручје Вараждинског генералата и тиме употпунила изучавање старих миграционих кретања. Нека од ових старих кретања становништва се настављају и данас, али се јављају и нова. Због тога В. Стојанчевић уочава и значај нових, савремених миграција, указује на проблеме и последице. То су колонизација Војводине после Другог светског рата, кретање према индустријским средиштима и градовима ради запошљавања, одлазак на рад у Немачку и најновије исељавање Срба са Косова и Метохије. Посвећујући и њима одређену пажњу, В. Стојанчевић даје свој рад "Проблем депопулације и демографских колебања јужносрбијанских и македонских колониста у Војводини 1946-1956. г." Миграције под утицајем индустријализације је забележила у неколико радова, а и исељавања с Косова оставила су, свакако, трага и на областима које је В. Стојанчевић проучавала. Миграције су, као и становништво, предмет проучавања многих наука, па и географије. Ово је **трећа** додирна тачка проучавања В. Стојанчевић са географијом. И она посматра правце миграционих кретања, тражи узроке и сагледава последице тих процеса као што се то чини и у географији.

Кроз економске карактеристике становништва, које такође даје у својим радовима, В. Стојанчевић залази и у привредни живот те је проучавање привреде **четврта** додирна тачка са географијом. Она у својим радовима даје економску структуру становништва и економску структуру општине или области коју проучава. Из тих радова се види величина обрадиве површине, као и површине под шумом и утрином, што нам показује стање и значај по-

љопривреде крајем 19. века. У сеоским насељима је у то време најзначајнија сточарско-ратарска производња, али В. Стојанчевић посвећује пажњу и специфичним видовима привреде. У једном свом раду говори о производњи дувана у лесковачком крају, а у другом изучава традиционална транспортна средства на Ђердапу. Кад су у питању градска насеља, подаци о броју становника одређеног занимања, трговаца, занатлија, као и становника који се баве неким другим занимањем, показују да су наши градови крајем 19. века трговинско-занатске чаршије са зачецима управне, просветно-културне и индустријске функције. Истовремено, то је и полазна основа за праћење даљег привредног развоја градова у Србији.

Насеља су додирна тачка, **пета** по реду, јер су и она предмет изучавања и географије и етнологије. У својим студијама о насељима и становништву В. Стојанчевић прати развој сеоских насеља. Она полази од настанка села, њиховог зачетка, говори затим о њиховом типу (збијеном, разбијеном или др.), развоју и променама које су уследиле. Пример за то је село Печењевце. За њега каже да је једно од најстаријих села у северном делу Лесковачке котлине и да се његов постанак може везати за рани период турске владавине, мада се етнички и популационо везује за последњу четвртину 18. века. Утврђује затим место где се насеље зачело, сврстава га у тип чифлучких насеља и сматра да је његов даљи преображај типичан за начин преображаја старих чифлучких насеља у пољопривредно-сточарска. Касније постаје општинско средиште а данас је, због развијене лесковачке градске пијаце, једно од најзначајнијих повртарских села. Сличан приступ, уз податке о пореклу становништва, има и у другим радовима о сеоским насељима, али се не задржава само на подацима с краја 19. века. Савремену слику насеља даје у раду "Бабушница, нова варошица на југу Србије", у коме прати савремени развој насеља у новој држави (Југославији). Прати такође развој насеља у најновијем периоду индустријализације у свом раду "Развој сеоских насеља СР Србије у индустријска средишта и преображај живота њихових становника (пример Севојно поред Ужица, Вучје поред Лесковца и Јелашница у близини Ниша)". Значи да у новијим истраживањима поред настанка насеља, њиховог територијалног раста и сврставања у одређени тип насеља, В. Стојанчевић прати и њихов савремени развој на који делује развој саобраћаја, индустрије и близина и развој градских насеља. Тиме постављеној проблематици даје континуитет и актуелност.

На сличан начин, путем теренских истраживања и коришћењем архивских докумената, В. Стојанчевић изучава и прати и развој наших градова. У овим радовима износи податке о њиховој величини, бројности њихових чаршија крајем 19. века, али говори и о првим почецима индустрије и њеном значају за њихов даљи развој. Прве индустријске радионице у Београду, Нишу, Лесковцу настају крајем 19. века, стога је индустријски развој наших градова значајан и интензиван тек у 20. веку. Деловање индустрије она обрађује у раду "Етнолошка проучавања промена у приградским насељима

индустријског подручја Крушевца", чиме показује да индустрија не делује само на град него и на његово најближе подручје.

Међутим, стари српски градови су под знатним утицајем старе балканске урбане цивилизације, а то В. Стојанчевић истиче у раду "Елементи старе балканске урбане цивилизације у развоју 'чаршија' и традиционалне културе њихових становника у Јужној Србији у 19. веку". Поред ових општих, заједничких, она уочава и неке специфичне услове за развој градова. У раду "Аранђеловачка бања као пример прелаза традиционалног народног лечилишта у модеран балнео-минералошки и рекреативни туристички центар" показује да и туристички фактор, као и неки други, може да делује на развој и преображај градских насеља. Не заборавља ни значај урбанизације која нарочито снажно делује у градовима Србије после Другог светског рата. Помиње значај урбанизације крајем 19. века говорећи о "Урбаним етничким компонентама у развоју београдског подграђа и вароши у прошлости до наших дана". Београд, као највећи град у Србији, први је допао под утицајем урбанизације а она се данас осећа у свим већим и мањим градовима који имају урбанистичке планове.

Специфичан и посебно интересантан проблем померања територије града Пореча, данас Доњи Милановац, В. Стојанчевић такође уочава и прати. Овај град се премештао и мењао положај у више махова. Први пут је то било крајем 18. века. Тада су крџалије присилиле његово становништво да избегне са ушћа Поречке реке у Дунав и да се настани делом на Рудној глави а делом на острву Пореч, као скровитијем месту. Кнез Милош је 1832. године захтевао да се Пореч пресели "због поплава и непогодног прилаза у трговачком погледу" с острва на копно. Тако је "до јесени 1832. године" Пореч пресељен под новим именом Милановац, касније назван Доњи. Изградња ђердапске хидроелектране условила је, последње померање овог насеља. Како је промена положаја утицала на укупан развој овог града В. Стојанчевић је подробно приказала у свом раду "Насеља и порекло становништва Пореча и Поречке реке у првој половини 18. века".

Као што се видело, географија и етнологија се често преклапају у радовима В. Стојанчевић, јер имају исте предмете проучавања: становништво, насеља, привреду, миграције и др. Из тог разлога у њеним радовима има много географских елемената којима она поклања пуну пажњу: уочава их, објашњава и указује на њихов могући даљи развој. Као што раде географи, и она прати њихов настанак, развој и савремене промене. Иако се у неким радовима задржала на 19. веку, о коме је дала исцрпне податке о одређеној појави, то не умањује значај њених података него им даје ретроспективну историјску вредност и упућује на праве почетке нових проучавања.

Ове географске елементе она не изучава појединачно него их најчешће прати у склопу са осталима. Насеља, становништво, привреда и миграције увек су заједно обрађени у њеним радовима. Ово је нарочито присутно у њеним монографијама, као што је на пример "Рађевина и Јадар (у необјављеним рукописима Цвијићевих сарадника)", затим "Врањско Поморавље -

етнолошка испитивања" и другим. Заједничко изучавање географских елемената је веома изражено у Рађевини и Јадру, пошто користи географске податке Цвијићевих сарадника. У првом одељку рада разматра насеља, положај и тип, постанак и развитак, етничку структуру, време и начин постанка насеља, миграције, демографске карактеристике, административно-управну поделу и на крају топономастику. Овај општи део је обухватио све опште географске елементе. У другом делу следе подаци о материјалној култури, друштвеном животу и духовној култури. У оквиру материјалне културе даје својинске односе, као и привредни живот, али и народну исхрану, архитектуру и ношњу, затим следе друштвени живот и обичаји и духовна култура више етнолошког карактера. Посебни део проучава свако насеље појединачно и даје податке о положају села, типу, његовом оснивању, помиње приче о постанку села, приказује занимање становништва, њихове куће и окућнице, најзад селишта, развалине и рудишта. За свако насеље је посебно обрађено и порекло становништва. Овакав приступ у монографијама, који је Ј. Цвијић разрадио у едицији "Насеља и порекло становништва", даје потпуну слику одређеног краја, а допуњен народним животом, обичајима и стваралаштвом, што је унела В. Стојанчевић, даје живу слику предела који се изучава и зато заслужује нашу пуну пажњу. Овакав интердисциплинарни истраживачки поступак заступљен је у готово свим радовима В. Стојанчевић.

Најзад, В. Стојанчевић се осврће и на рад великог антропогеографа и географа Ј. Цвијића и у свом раду "Однос антропогеографских фактора и обичајне традиције у Цвијићевим проучавањима" одаје му дужно поштовање, пошто је, као његов следбеник, радила и на миграцијама и сарађивала на едицији "Насеља и порекло становништва".

Може се рећи да све ове географске елементе В. Стојанчевић вредно и помно обрађује комбинованом антропогеографском и етнолошком методом. У каснијим годинама живота и рада све више има склоности ка изучавању насеља и порекла становништва што се види и из њене библиографије. Комбинујући антропогеографску и етнолошку методу, она посматране области осветљава и кроз сва значајнија историјска и политичка збивања. Због тога њени радови нису статични него динамични прикази неке области која, као живи организам и даље живи и мења се, али под новим условима и у новим околностима. Због тога што у радовима користи **себи својствен, оригинални метод** и пошто су сви њени радови добро документовани, јасно изложени и садрже велик број табела, графикона и карата, они су и по методу и по резултатима оригинални и остају као трајна, незаобилазна вредност за даља антропогеографска и етнолошка проучавања, али, по многим основама, и за даља социолошка и културно-историјска истраживања.

УДК398.5 (497.11) : 929

др Ненад Љубинковић

ЕТНОЛОШКО ЧИТАЊЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Видосава Николић-Стојанчевић заузима угледно место међу етнолозима који су после завршетка Другог светског рата деловали на просторима некадашње Југославије. Међу колегама одликовала се врсним познавањем стручне литературе, како домаће тако и иностране. Радозналог духа, богате опште културе, била је на терену пажљив посматрач, стрпљив слушалац и саговорник. Обимни научни стваралачки опус неспорно сведочи о њеној спремности да се озбиљно и плодотворно бави најразличитијим етнолошким проблемима. Проучавала је понајвише јужну и западну Србију, Косово и Метохију. Њени радови, чланци, студије, монографије - по правилу су означавали помак у проучавању одређене етнолошке теме. Током васколиког радног и научног века систематски је изучавала обичаје животног циклуса, обичаје везане за брак, породицу и промене у њима. Пошла је од грађе садржане у два издања **Српског Рјечника** Вука Караџића (1818, 1852), наставила прегледом архивских фондова и збирки. Тако прикупљену грађу и сведочанства о минулим временима упоређивала је, проверавала и допуњавала властитим истраживањима на терену *(Српска породична задруга у метохијским селима, Савремене промене у породичном животу и обичајима, браку, сродничким односима и друштвеном обичајном животу у приградским селима Крушевца, Породица у систему традиционалних и савремених установа у друштвено-обичајном животу Рађеваца, Друштвени живот - брак, породица, сродство и сродднички односи у ужичком региону итд.)*. Успешно је проучавала народну ношњу различитих крајева *(Српска женска ношња на глави у Сретечкој Жупи, Шиптарска народна ношња у околини Пећи, Народна ношња у Шумадијској Колубари...)*, народну медицину у ужем и ширем смислу *(Прилози из народне медицине у Подрими, Народна хигијена и здравствени услови становања у Србији...)*. Није одолела ни изазову тумачења русалија, падалица из Дубоке *(Дубочке "русаље" или "падалице" као предмет комплексних научних студија)*, као што је, на пример, оставила занимљив прилог проучавању обичаја славе ("фесте") код католичких Шиптара у околини

Пећи. Аутор је неколико одличних монографија: *Врањско Поморавље (1974), Лесковац и ослобођени предели Србије 1877-1878 (1975), Рађевина и Јадар у необјављеним рукописима Цвијићевих сарадника (1975), ТОПЛИЦА, Етнички процеси и традиционална култура (1985), Породица у систему традиционалних и савремених установа у друштвено-обичајном животу Рађеваца (1989)...* Поред супруга, гласовитог историчара српске историје осамнаестог и деветнаестог века, стекла је навику да у студијама и монографијама веома исцрпно, документовано и увек сврсисходно излаже историјске прилике у одређеној области у одређеном времену. Стекла је и наклоност према архивском раду, према свим оним предрагоценим обавештењима која чаме забачена у каквом архивском фонду, архивској збирци. Тако је дошла и на сјајну идеју да обелодани заборављене (а свакако запостављене) извештаје сарадника Јована Цвијића о насеобинама из области Рађевине и Јадра.

Рани радови Видосаве Николић-Стојанчевић говоре о њој као о веома радозналом и темељном читачу. Редовно и брижљиво пратила је научну литературу на више страних језика. Брзо је увиђала добре и лоше стране студија, расправа, монографија које је читала. Није усвајала помодности, већ само истинске научне методе и приступе. Умела је са мало речи да каже оно што је битно. Није пропуштала прилику да могућем заинтересованом читаоцу понуди уистину прецизан, проверен (и проверљив) научни податак. У том погледу, свакојако је узорита њена рана студија (из далеке 1961) - *Природа у веровањима и обичајима у Сретечкој Жупи.* Могла би да буде корисна тема стручне анализе, као што би се и о свакој тематској групи коју је Видосава Николић-Стојанчевић проучавала - могла начинити одговарајућа стручна анализа приступа, метода, процеса сакупљања грађа, систематизовања и, напокон, тумачења и закључивања. Овом приликом посебно бих указао на неколике студије Видосаве Николић-Стојанчевић, које на одређен начин одударају од њеног осталог рада, а које јесу особена последица њене научне радозналости и читалачке страсти. Поред неколико занимљивих студија о новој, савременој трансформацији лирске народне песме *(Дрвар у нашој народној револуционарној песми, Наша народна песма социјалистичке изградње у Првој петолетки, Радништво и сељаштво у нашој народној поезији Револуције и изградње),* Видосава Николић-Стојанчевић је ишчитала и неке гласовите српске писце, попут Иве Андрића *(Етнолошке компоненте књижевног стваралаштва Иве Андрића,* "Гласник Етнографског института САНУ", књига XXIV, 1975, 1-24), Боре Станковића *(Традиционална култура Врања на прелому два века у делима Борисава Станковића,* "Гласник Етнографског института САНУ", књига XXV, 1976, 119-147), Стевана Сремца *(Стеван Сремац о етно-психичким карактеристикама и менталитету људи наших крајева,* "Гласник Етнографског института САНУ", књига XXX, 1981, 19-40) и Вељка Петровића *(Година 1915. у делима Вељка Петровића,* "Зборник радова Историјског института", књига 4, 1986, 113-128). Сличан угао сагледавања писаног текста представља и њена студија о типовима родоскрвних комплекса у Вуковим и познијим записима народних умотворина *(Едипов, Електрин*

и другӣи родоскрвни комӣлекси у Вуковим заӣисима и данашњем нашем народном усменом сӣваралашӣву ("Гласник Етнографског института САНУ", књига XI-XV, 1969, 97-117).

О Иви Андрићу и његовом књижевном делу писано је много. После добијања Нобелове награде, као и после Андрићеве смрти, текстови су се значајно умножили. Међ мноштвом написа различите озбиљности и вредности било је и оних који су разматрали однос народног стваралаштва, посебно усменог, и Андрићевог дела. Врсне прилоге на ту тему дали су својевремено Владан Недић, Нада Милошевић-Ђорђевић, Хатица Крњевић, Милосав Шутић, Мирјана Дрндарски... Међутим, приступ Видосаве Николић-Стојанчевић, а потом и предмет њене анализе и коначни закључци, знатно су другачији од свега побројаног. За Видосаву Николић-Стојанчевић Андрићево књижевно дело претежно се бави етничком структуром друштвене средине и конфесионалним односима у њој. У полазишту она сачињава особену типологију етнолошке проблематике исказане у Андрићевом делу (на ту типологију, прилагођену писцу чије је дело предмет испитивања - ослањаће се и у другим сличним студијама):

а. етничка структура и конфесионални односи;

б. етнопсихичке и антрополошке карактеристике;

в. природне и социјално-економске карактеристике;

г. народна традиционална материјална култура (насеља, народна архитектура, исхрана и домаћи живот; народна ношња);

д. друштвени живот и обичаји (село и облици колективног сеоског живота); живот и обичаји касаба и вароши, породични и сродднички односи, обичаји и схватања);

ђ. искуства духовна народна култура (народна религија, народна уметност, народна знања).

Занимљиво је њено ишчитавање Андрићевог дела са гледишта миграционих кретања. У Андрићевом литерарном опусу уочава различите врсте миграција: миграције због ратова и ратних претњи (аустро-турских ратова у 17. и 18. веку, Наполеонових ратова у Далмацији, аустроугарска анексија Босне), због насилног потурчивања. Запажа у Андрићевој прози миграционе помаке сеоског становништва према касабама, миграционо кретање разних занатлија са подручја Турске царевине у касабе. Указује на Андрићево виртуозно дочаравање етнопсихолошких одлика појединих националности, изванредно пластично сликање различних конфесионалних карактера: муслимана, православаца, католика, Јевреја. Истиче Андрићеве описе саобраћајница у Босни, описе народних "транспортних средстава", затим описе скела, мостова, путних одмориштa. Подвлачи колико се из Андрићеве прозе може сазнати о занимањима сељака, затим житеља касаба или становника малих вароши, колико пажње је посвећено трговини. Указује на различност одела којима се одликују јунаци из различитих области Босне, из различитих крајева Турскога царства, Европе, из суседне Србије. Уочава како Андрић прецизно одећом одликује и разликује припаднике различитих друштвених

слојева (касаблије и сељаке, муслимане и хришћане, трговце и занатлије). Наглашава и описане разлике у женској ношњи. Видосава Николић-Стојанчевић представља Андрића и као врсног познаваоца друштвених, породичних и сродничких односа:

"Посебно је анализирао рођење, обичаје око порођаја и новорођенчета, као и смрт и погреб, улазећи дубоко у психу народа и његову филозофију живота".

Андрића интересује и народна религија, посебно народно сујеверје сеоског становништва *"у коме су били обилато заступљени елементи врло архаичних културних трагова, као што су анимистичко-тотемистичке представе о природи и животињском свету, изражени кроз бројна веровања; магијске радње, које прате обичаје уз послове, породични живот, а посебно врачања и бајања у лечењу болести и одржавању здравља, који су испреплетани са религиозним хришћанским и исламским представама".*

О начинима на који је усмено народно стваралаштво претакано и утакано у Андрићеву прозу, Видосава Николић-Стојанчевић није посебно писала. Типовима транспозиције усменог народног стваралаштва у Андрићеву прозу није посветила озбиљнију пажњу. Разложно је сматрала да је о томе већ изречено и написано све битно. Задовољила се закључном констатацијом:

"Андрић се саживео с народним легендама и митским представама, са његовим поетским и прозним стваралаштвом. Кроз народне легенде, приче, песме, изреке, пословице Андрић је обухватио стварни живот босанских касаба и села".

Књижевно дело Боре Станковића изузетно је било предмет изучавања етнолога, а и етномузиколога. Оснивач "Врањског гласника", дугогодишњи члан музеја у Врању - Татомир Вукановић - начинио је 1972. године обимну студију Етнографија и фолклор у књижевном стваралаштву Борисава Станковића ("Врањски гласник", књига VIII). Видосава Николић-Стојанчевић, међутим, изнова изналази свој особени приступ. Упоређује етнографска и фолклорографска запажања која су о Врању начинили Станковићеви савременици (попут Јована Хаџи Васиљевића) са одговарајућим пасусима Борине прозе. Показује како је Станковић веома прецизно сликао Врање: географско-стратешки положај вароши, саобраћајну повезаност са суседним областима, основне типске одлике - "старобалканска пијаца и трговачко-занатско средиште" у Турској царевини. Живописна слика врањске пијаце и дућана омогућује писцу да прозбори мноштво корисних појединости о трговини, о еспапу и његовим врстама, о сточарству и сточним производима, о занатској радиности, о "увозу" и "извозу". Из Врања на балканске пијаце одлазиле су занатске израђевине *(ужарија, конопља и полуге од гвожђа")*, а у замену довожени су: со, петролеј, "портокол" (поморанџе и друго јужно воће), дрвена грађа, кожа, чоја, свила, кашмир. Станковић се посебно задржао на описивању последица Берлинског конгреса и у својим делима начинио је темељиту и документовану "студију" о друштвеним и економским променама, о измени етичких схватања, као последица политичких одлука Берлинског конгреса. Основу богатства некадашњих врањских хаџија и чорбаџија чини-

ла је у прошлости пољопривреда, невероватно успешна и материјално преплаћена због близине вароши и због потреба урбане заједнице. Имућне хаџије и чорбаџије Станковић даље види у великим поседима и богатим виноградима, у воћњацима (ораси, трешње, јабуке). Богатство је потицало и од плодних њива засејаних житарицама (пшеница, кукуруз), конопљом, дуваном и дудом (за гајење свилене бубе), а поред реке радиле су бројне воденице и мочила за конопљу. То је Станковић у детаље описивао у романима ***Нечиста крв*** и ***Газда Младен***. Наступајућа слобода задобивена на Берлинском конгресу - мења све из основа. Преко ноћи Врање је престало да има повољан саобраћајно-трговачки положај. Одвојено од снажног економског залеђа, нашло се на самој новој граници између Србије и Турске. Нестају варошка живост, чаршијска врева. Пропада трговина, добрим делом и занатство. Јављају се нови "успешни" људи у Врању - богати сељаци из врањске околине, зеленаши, представници нове администрације. Нова државна управа, српска, има другачије идеје о будућем изгледу града, о градњама и рушењима. Некада богата оријентална варош, Врање у Србији започиње другачији живот. Мења се, европеизира се, постаје железнички повезано са суседним областима, а у свему томе новом како се ко снађе. Видосава Николић-Стојанчевић веома поткрепљено тврди *"... класично дело о традиционалној култури старе врањске варошке средине, дате у колориту обичаја и социјалних разлика, свакако је Станковићев роман* ***Нечиста крв****. И у другим његовим делима провлаче се сви они упечатљиви детаљи у којима се хаџијска, големашка средина, на заласку своје моћи, у свему издвајала од осталих друштвених слојева старе врањске чаршије: по држању и понашању. По раскошном, богатом оделу, по обиљу домаћег живота, отмености у извођењу породичних обреда (у бројним обичајима који су пратили свадбе, гозбе, славе и погребе у њиховим великим и раскошним домовима), у свему се такмичећи са турским господством, примајући од њега бројна оријентална обележја. Станковићева дела су препуна детаљних и живих описа обичаја, од рођења до смрти, у свако доба године и у свим важним моментима живота врањских варошких породица..."* (144), а потом, имајући у виду васколико Станковићево књижевно дело, закључује:

"У сликању менталитета старе врањске варошке средине, Станковић је обрађивао најинтимније теме из варошког породичног обичајног живота, посебно његове ритуалне оквире сродничких веза (свадбени обичаји, кумства, побратимства, посестримства), као и обичаје и веровања о рођењу и смрти. У сеоским и поварошеним досељеничким срединама сликао је многе појединости везане за сродство и сродничке везе, за патронимику, посебно за 'братство', породичну задругу и њену улогу у животу врањских хаџијских и поварошених слојева" (145).

Читајући сабрана дела Боре Станковића очима етнолога, Видосава Николић Стојанчевић избегла је вешто, интелигентно, изанђалу замку: фолклор у ***Коштани***.

По, условно речено, природној логици, после књижевног дела Борисава Станковића, Видосава Николић-Стојанчевић се окренула Стевану Сремцу.

Савременици, Стеван Сремац и Бора Станковић описивали су два града који су се пред њима и са њима заједно мењали и житеље тих двају градова који су настојали, неки успешно, други безуспешно - да се прилагоде новонастајућим временима и у њима заузму одговарајуће животно место. Обојица су жалила за временима која су неумитно проходила и одходила, за властитом младошћу која је сведочила временима када је све било боље, а они сами били млади, лепи, на прагу живота који им је, веровали су то, тада обећавао само срећу. Сећање на прохујале дане и несталу младост чинило је Борисава Станковића депресивним, а Сремац је спознају пролазности пропраћао само благом, задовољном, оптимистичком сетом и незлобивом шалом. Међутим, Стеван Сремац није само писац ***Ивкове славе*** и ***Зоне Замфирове***, већ и ***Пой Ћире и йой Сйире*** и ***Вукадина***. Није описивао само српски југ - Ниш и нишку област, већ и родну Бачку, а посебно суседни Банат. *"Са мало речи, у згусну-том садржају реченица"*, пише Видосава Николић-Стојанчевић, *"Сремац је, као сликар пејзажиста, оживљавао у машти и пред очима читалаца ону ти-пичну слику банатског села, удишући мирис башта и поља, штала и ослушкивао познате звуке чобанских довикивања и бојтарског рога у ноћним часовима, једном речју, праву војвођанску сеоску идилу "*. Наглашава како је Сремац изванредно градио психолошке портрете својих ликова, али како је једновремено умео са мало речи да дочара и читава годишња раздобља, је-сен, на пример! *"Посебну атмосферу колективног сеоског духа уносила је јес-ен, кад се у свим кућама и авлијама, 'увелико спрема зимница', и када дође 'доба свињских дања', 'диснотора', када се кољу свиње, спрема, пржи на запаљеној слами заклана свиња, месо, праве кобасице, крвавице, пече кожурица, и веша ме-со по оцаку, од чега одвајају за 'вертепаше, који зими од Светог Николе па до Богојављења иду сваку ноћ по кућама, и забављају својим стародревним хумор-ом и шалом"*. Сремац је сјајно приказао и банатске свадбе са свим старим свадбеним обредним поступцима. Једнако су сликовити и његови прикази банатских вашара, изванредни описи народних ношњи, одевања уопште. А кола, гајдаши! Сремац је био ретко уочљив писац. Непогрешиво је одвајао битно од небитног, типично од нетипичног. Видосава Николић-Стојанчевић с правом подвлачи како је Стеван Сремац једнако био сјајан "сликар" и бео-градске чаршије и српских типова, истичући при том ***Вукадина*** и ***Кир Гераса***. Упоредимо ли податке из архивских докумената, стручних сведочан-става и описа са Сремчевим писањем - схватићемо да је Сремчева слика само пластичнија, узбудљивија, динамичнија, али чињенично једнако поуздана. Ширем кругу читалаца Сремац је данас, чини се, најпознатији својим нишким литерарним раздобљем, ***Ивковом славом, Зоном Замфировом***. Оба де-ла, као и Сремчев литерарни опус у целини, садрже мноштво етнолошких и фолклоролошких обавештења. Сремчева дела су драгоцена и за етнол-ингвистичка проучавања и за социолингвистичка испитивања.

Разматрајући приповетке у којима Вељко Петровић, "својевољац" из Војводине слика по Србе трагичну 1915. годину - Видосава Николић-Сто-јанчевић уочава две, за етнолога битне чињенице. Пре свега, истиче Петро-

виђево запажање како се српска војска, а и српски народ у бежанији, све до Косова повлаче са одређеним оптимизмом, одликовани још увек неспорном људскошћу. Етнолога свакојако интересује велико миграционо кретање изазвано ратним метежом. Међутим, њу још више интересује и изненађује појава масовне ремиграције. Наиме, када народ и војска постану свесни да се на Косову неће покушати последње, одлучујуће супротстављање надирућем непријатељу, многе избеглице се окрећу и хрле натраг, остављеним домовима. Друго запажање Видосаве Николић-Стојанчевић јесте из области етнопсихологије, уочава како и народ и војска наједном губе сваки оптимизам, сваку наду, а не мали број губи и људскост. Превлађује најсировији и најсуровији нагон за самоодржањем. Истиче и занимљив сукоб различитих културних средина до кога, наочиглед писца, долази у Нишу. Избеглице из северне Србије стварају мештанима у Нишу *"велику помоћњу и конкуренцију продајом и куповином на пијацама и по трговинама, изнајмљивањем кварћира, као и негативан утицај велеградских животних навика, које су београдске избеглице уносиле у полуоријенћалну нишку варошку средину"* (121). Вељко Петровић маестрално осликава и трећу, увек актуелну тему: сложеност односа између "Пречана" и Србијанаца, сложеност која се исказује уистину веома компликовано: "Пречани-својевољци" у одбрани Србије виђени очима Србијанаца, Србијанци сагледани очима Пречана који су добровољно дошли да бране Србију; однос Србијанаца према Пречанима, аустроугарским војницима (некад и српским заробљеницима), како Пречани, аустроугарски војници, доживљавају Србе-противнике, како Србе ратне заробљенике... Проблем усклађивања односа Пречана и Србијанаца ни дан-данас није ништа изгубио од животности и драматичне важности. Видосаву Николић-Стојанчевић посебно узбуђује пластичност којом Вељко Петровић дочарава ликове, не само носилаца појединих прича већ и осведочених епизодиста, јер је као етнолога "од нерва" усхићује прецизност и крајња сажетост у грађењу етнотипова, који уистину сажимају у себи одлике етнопсихолошке области из које потичу (Моравци, на пример).

Студија *Едипов, Електрин и други родоскрвни комплекси у Вуковим записима и данашњем народном стваралаштву* писана је за свеску "Гласника Етнографског института САНУ", која је посвећена обележавању "стогодишњице Вука Караџића" и "двадесетпетогодишњици ослободилачког рата и социјалистичке револуције народа Југославије" (XI-XV за 1962-1963, Београд 1969), представља, рекао бих, иницијалну, пилот-студију. Указује изнова на ширину интересовања Видосаве Николић-Стојанчевић, на њену научну радозналост и спремност да се упусти и у истраживања која стоје на особној научној међи, између неколиких сродних наука. Читајући и прочитавајући ову студију, стекао сам утисак да је ауторка била намерена да у будућности настави са студијама сличног типа. Студију започиње карактеристичним уочавањем: *"Међу многобројним темама о породичном животу и сродничким односима у нашем поетском и прозном народном стваралаштву*

које је Вук забележио, мотиви о родоскрвним односима, мада знатно ређи, издвајају се од осталих мотива по свом вишеструком значају" (97).

Овакав почетак допушта могућност претпоставке како је у том часу ауторка помишљала да касније настави започети посао студијама о другим (међ многобројним) темама из области породичног живота и сродничких односа. Нажалост, времена, по правилу, има много мање, него ли жеља, намера, идеја!

Студија о тзв. Едиповом и Електрином комплексу добро је постављена. Прикупљена и обрађена грађа несумњиво указује како је родоскрвнуће било уобичајено, природно нашем далеком, архаичном претку. Посебно је, из практичних разлога, морао бити снажан тзв. Електрин комплекс, односно љубавна и брачна веза између брата и сестре. Уосталом, тако што је постојало и у познијим историјским периодима код многих народа, па у извесном ублаженом облику (не рођени брат и сестра) и данас је у раширеној пракси. Грађа пронађена у Вуковим збиркама народне поезије и народне прозе, као и теренски записи ("анкетни пресек") које су сарадници Етнографског института САНУ, под руководством академика Душана Недељковића, систематски правили низ година - нису ни бројношћу, ни особним квалитетом дозвољавали озбиљније и далекосежније закључке. Овом студијом Видосава Николић-Стојанчевић је имплицитно показала како је нужно да етнолози, да фолклорози на терену прикупљају и тзв. еротски фолклор, тзв. опсцене песме и приче, опсцени прозни исказ. Та запостављена, штавише прокажена врста усменог народног стваралаштва - баца додатно, допунско светло на свеукупан проблем. Углавном лишена хришћанске глазуре и црквене цензуре, ова врста усменог народног стваралаштва сведочи својим архаичним делом о минулим временима, о несталој архаичној свести и односима који су из такве свести произилазили.

Обимно и разноврсно научно дело Видосаве Николић-Стојанчевић привлачиће и надаље све заинтересоване за проблеме порекла становништва, друштвене, породичне обичаје... За њеним радовима, чланцима, студијама, монографијама - посезаће понајвише они које интересује сложена етнолошка и фолклороролошка проблематика јужне и западне Србије, Косова и Метохије. У тим областима тешко ће се и моћи да започне неки етнолошки или фолклороролошки рад, а да негде у његовом полазишту не буду уграђени и резултати њених испитивања. Многи радови Видосаве Николић-Стојанчевић били су и јесу инспиративни за даља трагања. Некојим "необичнијим" текстовима, она се намеће и истраживачима који нису ни по образовању, ни по опредељењу етнолози, фолклороролози, социолози, етнопсихолози, проучаваоци народног митског и религијског мишљења. Књижевни историчари и теоретичари, социолози културе наћи ће у некојим њеним студијама, попут оне о Вељку Петровићу, драгоцена методолошка упозорења и стручна открића.

УДК 39 : 929

др Владимир Стојанчевић

НАУЧНА ПУТОВАЊА ВИДОСАВЕ СТОЈАНЧЕВИЋ

1

Видосава Николић почела је да студира на Етнолошкој групи Филозофског факултета Универзитета у Београду 1946. Студије је завршила јуна 1950. са одличним успехом - 9,14. Као државни стипендист, она је, у почетку студија, ушла у истраживачку групу етнолога која је, са проф. Татомиром Вукановићем на челу, вршила испитивања у Метохији. Призрен и Пећ, са својим управним подручјем, чинили су окосницу ових испитивања народног живота Срба, али и осталог становништва. Средска, Сиринић, Подгор, Подримље, са својим насељима, представљали су терене вишегодишњих екипних проучавања Етнографског института САН, у којима је и Видосава учествовала, боравећи тамо и по више недеља годишње. У десетине села која су била испитивана екипним или појединачним радом, асистенти и други сарадници Етнографског Института долазили су махом пешице. Било је то непосредно по завршетку Другог светског рата и италијанско-арбанашке и немачко-арбанашке окупације која је тешко погађала положај Срба у сваком погледу. Отуда су резултати тих теренских истраживања имали обележје непосредног виђења стања ствари и вредност прворазредне документације. Сва ова истраживања пропраћена су магнетофонским и фотоснимцима, власторучним цртежима етнографски занимљивих објеката, узимањем података из службених установа управе, судства, здравства, школства, као и непосредним разговорима са тамошњим сеоским и варошким житељима. Затим и од свештених лица и калуђера, пре свега манастира Дечана и Патријаршије.

За неколико година теренског рада, посебно у појединим шарпланинским жупама, Видосава је, често и у вишекратним посетама истих насеља, прешла првих неколико стотина километара пута и временски немерљивог путовања пешачким ходањем или каквим (ретким) превозним средствима. Следбеница Цвијићевог уобичајеног истраживачког *метода непосредног посматрања*

терена, интервјуа и анкетног истраживања - бележака, Видосава је на овај начин сачинила своје почетне научно-истраживачке радове, који су потом били објављивани у институтским гласилима: *Гласнику* и *Зборнику радова*, одн. (један рад) у *Етнолошком прегледу*.

Осим призренског и пећког подручја, које је темељно истраживала, успутно се - са краћим задржавањима - упознавала и са селима ђаковичког краја у околини манастира Дечана. Посебно се, долазећи пешке из Митровице, Видосава упознала, боравећи у Зубином Потоку, и са неким насељима у Ибарском Колашину. У Призрену је обично одседала у кући чувене патриотске породице Туниђа, чију је домаћицу Мару Тунић често помињала и од које је - као и од неких српских учитељица, турских (варошких) ханума и више Албанки католикиња, сазнала за многе породичне, фамилијарне и брачне односе и за друштвене обичаје, традиције, веровања и друге облике и манифестације са подручја етнографско-етнолошке проблематике.

За почетак Видосавиног научног рада, предмета интересовања и избора тематике, ваља поменути њене радове са теренских истраживања у Метохији:
-Српска женска ношња на глави у Сретечкој Жупи (Гласник, I, 1-2, 952., 114-159).
-Прилози из народне медицине у Подрими (Гласник II-III, 1957., 565-583).
-Прилог проучавању обичаја славе ("Фесте") код католичких Шиптара у околини Пећи (Гласник, IV-VI, 1957, 365-376).
-Српска породична задруга у Метохијским селима (Гласник, VII, 1958, 109-121).
-Природа у веровањима и обичајима у Сретечкој Жупи (Гласник, IX-X, 1965, 113-137).
-Шиптарска народна ношња у околини Пећи (Метохија) (Гласник, VIII, 1960, 15-44).
-Брак код Срба у Метохији (околина Пећи) (Етнолошки преглед, 3, 1961., 59-104).

2

После Метохије, због израде докторске дисертације, по налогу ондашњег управника Етнографског института, дописног члана САН, професора Војислава Радовановића, Видосава је прешла на терен Врањског Поморавља. Ту је, више година, каткад проводећи и по неколико недеља, махом у касној јесењој сезони, под врло тешким саобраћајним, теренским и смештајним приликама и климатским условима - радећи самостално - обишла близу половине насеља Врањског Поморавља, и то на простору од Грделичке клисуре на северу, до Бујановца и Великог Трновца и Моравице на југу, и од планинске Пољанице на западу до старе српско-бугарске границе према Босиљграду, са добрим делом Врањске Пчиње, затим и равничарске Масурице са Сурдулицом. Сва ова путовања, због конфигурације терена, она је прешла махом пешице. Само Јужну Мораву прелазила је неколико десетина пута. Планине Кукавица, Чемерник, Варденик и Бесна кобила - од Летовишта и Рупља до Бабине пољане и Љубате - биле су граничне међе

њених теренских истраживања из аутопсије (по наводима професорке Сребрице Кнежевић, млађе Видине колегинице и заједничког истраживача метохијске проблематике) на подручју Врањског Поморавља Видосава је, поступком репрезентативне анкете, обухватила: 60 темељно испитаних насеља, 47 упоредо контролисаних и 23 са накнадним информацијама.

(На једном од тих службених путовања у позне јесење дане, прозебла, покисла, преморена, Видосава је добила тешку реуматичну грозницу, и после примарне лекарске интервенције, морала се хитно вратити у Београд где се неколико недеља интензивно лечила (уз крајњу пожртвованост и данонoћно старање своје седамдесетогодишње вољене мајке Зораиде - Зорке), и уз највећу медицинску и домаћу негу опорављала.

Резултат врањског периода њеног вишегодишњег научног, изузетно напорног али савесног истраживачког рада била је велика монографија: Врањско Поморавље. Етнолошка испитивања.

Ово Видосавино дело, осим што јој је донело титулу доктора наука, представило ју је и као прву жену стручњака етнолошких наука са Београдског универзитета, односно у Србији. А као круна тога, и као велико признање и почаст, било је његово публиковање у посебним издањима Српског етнографског зборника САНУ (1974, стр. 616). Иако је, у свакогодишњим размацима од по неколико недеља, месецима провела на врањском подручју, под веома тешким условима боравка и истраживачког рада, она је и даље са посебном љубављу обрађивала етнографску проблематику врањског краја, заволевши тамошње становнике, посебно сељаке потпланинских села, који су толико били прогањани за време бугарске окупације, и краја који је био јако запостављен у прво време свога послератног развитка. О томе је доста писала на основу опсежних архивских истраживања у Државном архиву Србије и по архивским регистратурама разних врањских установа, слично као и раније у Метохији. Ова своја истраживања објављивала је махом у *Лесковачком зборнику*, али и у неким другим научним и стручним гласилима, на пример у *Архивском алманаху*, где је публиковала два занимљива методолошка рада:

Архивски прилози за изучавање етничких, социјалних и економских промена у Прокупљу 1877/78. године (бр. 4, 1962, 135-159).

Један попис насеља и становништва у Врањском кајмакаумлуку из 1861. године (2-3, 1960., 276-284).

Велико задовољство чинило јој је што је у Врању упознала чувену певачицу старог врањског "карасевдаха" и многих обичајних песама, старицу Караминдину, од које је чула и на магнетофонску траку снимила неколико десетина старих врањских песама. Такође, имала је прилику да од другог *колоратурног* певача врањског мелоса господина Шпурка, сазна доста о старом врањском песништву.

Трећа област коју је Видосава проучавала била је Црна Трава са Власином. Планинску висораван Власину, са њених двадесетак махала родовске патронимике, она је проучавала течајем неколико последњих, 1860-их година,

скоро упоредо са Црном Травом и њеним селима. Од планинског Тескова и Дарковца до Доброг Поља, под врхом Чемерника, и Калне (на бугарској граници), и даље до Добровиша и Раков Дола (Баре), где је, за разлику од претходних села, захваљујући предусретљивости Ветеринарске станице из Власотинца, могла колима (ландровером) да дође. Њену вишекратну намеру и жељу да посети и чувено село Гаре ("Гарске муке и окуке") ометало је увек ћудљиво ветровито и кишовито време. Видосава је увек истицала гостољубивост и предусретљивост становника Црне Траве, слушајући много о срчаности њихової и сналажљивости да опстану под тешким животним условима окупације. Чувена власинско-црнотравска женска ношња, породични обичајни живот, домаћа радиност, али и печалбарство, изазивали су њено живо интересовање, као и посебно, пословична предузимљивост Црнотраваца. Иако тада скоро беспутно за моторизовани саобраћај, чак и на линији Власотинце - Црна Трава, ово планинско подручје имало је неку својеврсну питомину, као и привлачност њених простосрдачних житеља, на које је Видосава била чак поносна. Српско родољубље Црнотраваца, и уопште пограничног становништва Пчиње, Масурице, Власине и Лужнице, учинили су на њу јак утисак - па их је поредила са Шумадинцима и Шумадијом. (Видосава је остала веома захвална на великом гостопримству госпође Јелисавке Стојановић, код које је увек одседала током више година, и која јој је, са кругом њених рођака и комшиница, много помогла у прикупљању обавештења о обичајном народном животу црнотравског предела. Исто тако, водила је стручне разговоре са учитељем Радомиром Костадиновићем, добрим зналцем и писцем аматером књиге о Црној Трави, у чијем је друштву, заједно са супругом Владимиром, обишла црнотравска насеља (махале) према бугарској граници).

Са боравишне базе у запуштеном хотелу на обали Власинског језера, изнад бране, Видосава је - преко Промаје (делом аутобусом, делом пешице), силазила до Клисуре, села-варошице на водопаћи реке (речице) Јерме и у граничном географском пределу Власине и Црне Траве према Знепољу. Са Власине је 1967. године (уочи Совјетске интервенције у Чехословачкој) - захваљујући увиђавности тадашњег начелника СУП-а из Врања - Видосава са супругом Владимиром, службеним колима прошла кроз Знепоље и провела један део у пријатној бугарској вароши Трну, на реци Јерми, користећи тадашњи годишњи сусрет пограничног српског и бугарског становништва (наизменично у једном бугарском или југословенском пограничном месту). У једнодневном боравку у Трну, завичају чувеног за време турске управе коџобаше Знепољске казе Аранђела Станојевића (који је после 1878/79. године из национално-политичких разлога превео у Србију неколико хиљада лица која су се населила по Пустој Реци и Јабланици), Видосава је проматрала фолклорни део "среште" - "сусрета", игре и песме, посебно чувену народну женску ношњу, и интересовала се, у разговору са домаћим женским светом, за прекограничне родбинске везе и за култне обичаје у вези са манастиром Св. Петком Трнском.

Лужница је била следећа Видосавина област истраживања, са Бабушницом као њеним центром и величанственим Столом, који доминира читавом околином. Видосава је обишла готово сва насеља Лужнице: од истоименог планинског села Стола и суседног села Вава на северу, до Линова и у клисури реке Љубераће и раније споменуте планинске Ракове Баре, на јужном и југоисточном правцу ширег подручја Лужнице; и од Збежишта и оближњих села на развођу са Нишавом и њеним притокама у Белопаланачкој Коритници и суседном делу Пиротске равнице, на западу, па све до Звоначке Бање и Раките на истоку. Осим регистратура општине Бабушничке и њених месних канцеларија, па све до драгоцене старе архиве (одмах иза ослобођења) у селу Звонци, Видосава је прегледала и неке старе црквене књиге, читала записе о животним приликама у селима Студена и Стрелац, које су још заостале иза бугарске окупације. У неким од ових села наишла је и на ретке сачуване хронике насеља појединих месних школа које су радили учитељи за своје дипломске радове. У Горчинцу, у кући некадашњег деловође деда-Манче, показивали су јој, са радошћу, добро очувану збирку старих аустријских и турских новаца, као и први ковани новац у Србији са ликом кнеза Михаила, затим краљ-Миланов наполеондор, као и више фотографија из рата 1885. године и Првог светског рата са старијим прецима деда-Манчиним. У селу Пресека, на старој српско-бугарској граници, у тамошњој школи, Видосава је прегледала школску документацију и усменом анкетом - снимљеном на магнетофону - са ђацима обеју народности, српске и бугарске, дошла до сазнања да четрдесетогодишња бугарска владавина Звоначком котлином није могла да, у већој мери, промени говор и обичаје и њихову истоветност са српском обичајном традицијом и неким елементима фолклорног стваралаштва.

На овом подручју административне Бабушничке општине, као (раније) и у суседној Власини и Црној Трави, делимично и на подручју Пиротске општине, Видосава је, са пуним задовољством теренског научног истраживача, могла да етнографским материјалом потврди налазе академика Александра Белића у области његовог истраживања језичких и говорних особина, као и општих етничких карактеристика са осталим становништвом крајева југоисточне Србије. Забележила је, и фото и магнетофонски снимила, остатке гусларске традиције и реминисценције у епском певању са мотивима српске средњовековне историје (о Ђури Босанлији, Косовској бици, култу Светога Саве) па чак и спомен на Карађорђа и Хајдук Вељка. Разуме се да је била обраћана пажња не само на установе обичајног права и традиционалне облике и појаве у народном животу у прошлости већ и на етнографско-социолошке проблеме и етнолошке иновације у послератном периоду. У овом погледу, посебно је интересантна њена омања студија о Бабушници, некадашњем сеоском насељу које је израсло у напредну и урбанизовану већу варошицу са почецима индустријализације широких размера. Констатовала је да је новопросечени пут кроз клисуру Коритнице убрзао развој Бабушнице и доброг дела горње Лужнице. Томе су допринеле и даље живе транзитне везе

са Пиротом и лесковачком комуникацијом. Брзо ширење Бабушнице, економско и урбано, учинило је да је некадашње оближње село Драгинац постало њен саставни део, а села Крњино и Покривеник нека врста бабушничких предграђа, што је случај и са селом Горчинце у низводном току Љубераће. Констатујући брзи развој Бабушнице у року од само неколико година, Видосава је уочила добре перспективе за њен даљи развој, као снажног гравитационог економског, управног и културног средишта. Добар део низводног предела реке Љубераће, који је раније гравитирао Власотинцу, миграционо се оријентисао ка Бабушници.

Видосава је уочила да је брзом успону Бабушнице доста допринео и саобраћај са Звоначком бањом, која се почела изграђивати у прворазредан балнеолошки центар (везе Бање са Пиротом тада нису биле могуће нормалном комуникацијом).

У селу Звонце констатовала је исту етничку основу, али и понешто измењене етнографске карактеристике у материјалној култури, делу мушке ношње ("шапке" уместо шајкача, материјал и крој одеће) и у друштвеној комуникацији услед дугогодишње бугарске владавине (1878-1920, 1941-1944) у овом делу (некадашње турске) казе (среза, околије), где су још биле очуване успомене на ослободилачку српску војску из 1878/79. године. (У Бабушници Видосава је упознала некадашњег учитеља Душана Ћирића, потоњег управника Архива у Пироту који се, такође, спремао да опише људе и прилике предратне (1941-1944) Лужнице и указала му на неке методолошке примедбе за његова даља истраживања; а такође и са народним херојем, легендом Црне Траве, генералом Живојином Николићем, родом из поменутог села Стол, који се показао врло пријатним саговорником, посебно за прилике из времена рата и бугарске окупације). За време истраживања у Лужници, једне године, Видосава је спонатно организовала екипу за мултидисциплинарно проучавање: етнолошко, географско - са колегиницама др Олгом Савић и асистенткињом Миленом Сикинић, супругом Владимиром за историјску прошлост, и за задравствено-ветеринарску страну народног живота др Драгољуба Дивљановића. Резултате тих истраживања аутори су објавили сваки у својим стручним часописима.

Изградња бране на Ђердапу, и потапање приобалних нижих предела, изазвала је потребу и за етнолошка проучавања варошице Пореча и низа насеља низводно до Кладова и у долини Поречке реке. У екипном саставу чланова етнографског института и Видосава је, са своје стране, учествовала у бележењима карактеристика старих обичајних установа, порекла становништва и материјалних услова народног живота тамошњег и српског и влашког становништва. Посебно се интересовала за процес етносимбиозе староседелачког словенског становништва са новијим влашким досељеничким миграцијама Унгурјана и Царана. У беспутној Поречкој Реци (она је цео тај предео пропешачила) изближе је упознала људе и њихове социјалне и економске услове живота, посебно живот аласа и некадашњих думенџија - проводника и крманоша дунавских пловила из времена пре регулације

дунавских брзака и подводних стена. У Доњем Милановцу распитивала се о животу прекодунавских Срба у банатској Клисури, у Румунији. Резултате истраживања објавила је у свом Институту и Зајечарском часопису за научна, културна и друштвена питања *Развитак*.

У Тимочкој Крајини Видосава је боравила у Неготину и Зајечару, истражујући потребну документацију у зајечарском Завичајном архиву и у Неготинском музеју, где је од г. Панајотовића, једног врло предусретљивог и добро обавештеног зналца Тимочког региона, неком врстом анкете, сазнала доста интересантних ствари из народног живота, као и од професора Тихомира Станојевића, директора музеја и писца опсежне *Историје Неготинске Крајине*. У манастиру Букову упознавала се са верским приликама у Крајини и његовим утицајем на духовни живот околног становништва. И у манастиру Грљану, у Црној Реци, проучавала је народну традицију о ранијим загорским и тетевенским досељеницима у оближњим тимочким селима, о прекограничним родбинским и брачним везама. У селима Леновцу и Шљивару упознавала се са школским приликама и миграционим традицијама тамошњих становника, о животу под Турцима пре ослобођења источне Србије 1833. године и, посебно, о боравку Черкеза у Тимочкој долини за време Српско-турског рата 1876. године.

Пратећи преостатке ранијег материјалног и друштвеног живота пограничног становништва Тимочке Крајине, Видосава је вршила опсежне интервјуе и сачињавала је анкетна истраживања у Великом Извору, са потомцима насељених Тетевенаца (у 18. веку), у Халову - влашком селу, које је било у саставу бугарске државе до краја Првог светског рата чији су старији становници сачували (премда већ избледеле) успомене о боравцима српске војске и цивилне управе, у тзв. Кулском пределу 1877/1879, затим 1885. и 1913. у време српско-бугарских ратова. Из Неготина Видосава је вршила етнографска посматрања Крајинских дунавских насеља, посебно у вези са преображајима у народном животу после изградње хидроцентрале на Дунаву. Из Кладова Видосава је прешла у Румунију где је у Турн Северину детаљно разгледала тамошњи природњачки музеј. Њена намера да посети Видин у Бугарској и Крајову у Румунији (Олтенија - Мала Влашка), ради њених компаративних проматрања и српско-бугарских и српско-румунских (старијих) веза осујећена је неповољним метеоролошким приликама. Тако је својим, премда краткотрајним, боравцима у Тимочкој Крајини Видосава употпунила сазнања о једном делу становништва источне Србије, чију је предисторију и стручно проучавала архивским истраживањима и у Државном архиву Србије и по регистратурама јавних установа при ондашњим Народним одборима у Неготину и Зајечару. Тај комбиновани метод истраживачко-студијског рада, проматрањима на терену и архивског рада, био је довољан да Видосава изнесе своје налазе на научном скупу у Књажевцу о Стогодишњици Тимочке буне (1983) и да реферат штампа у издању САНУ, а друге радове у Историјском институту у Београду, затим у зајечарском *Развитку*. Своју аналитичку студију о Петровом Селу на Мирочу, засновану на ар-

хивским истраживањима, Видосава је такође објавила, најпре, у *Архивском йрегледу*, а по жељи редакције и у *Развитку*.

Етнографски Институт је једно време радио на Пројекту индустријализације и друштвених промена, посебно у животу становништва на селу у разним крајевима Србије. У ту сврху Видосавини пунктови истраживања били су лоцирани на неколико места југоисточне и западне Србије, и она је узела да обради најпре индустријализовано село Вучје у лесковачком крају, затим бившу рударску колонију у нишком селу Јелашница, Севојно код Ужица, Рударско-угљенокопски басен код Лазаревца, као и неколико скоро придружених приградских насеља. Проучавајући Јелашницу и Вучје, она је у више махова посетила не само ова села већ и њихову околину да би испитала животне и радне услове сељака - радника који су прелазили у индустријску радну снагу. Тако је зашла, најпре, и у шире етнографско испитивање лесковачког и нишког краја у жељи да своја истраживања прошири и на нове хоризонте, на друга нова подручја Србије, а у вези са тим и на студије етнографског карактера о савременом развоју Републике Србије.

Међутим, не само због проучавања аналогија са суседним подручјима већ и из потребе за стварањем комплементарне слике етнолошке проблематике у целини за поједине крајеве, Видосава је - такође и ради проучавања проблема етничке композиције становништва по струјама - аналогно теренским посматрањима и архивском раду - у лесковачком крају обишла и већи број села лесковачког Поречја, од Мирошевца до Бунушког Потока и Вине, лесковачки део Заплања и део Јабланице (Лебане, Сијарину). За време боравка у лесковачком крају Видосава је наишла на пуну предусретљивост особља Народног музеја, посебно код колегинице - етнолога госпође Радмиле Стојановић, као и директора г. Хранислава Ракића.

На нишком подручју она је обишла више села у Заплању, од Бољинца до Душника и Крчимира, и вршила вишедневно испитивање Нишке Бање и околине, чиме се надовезала на ранија истраживања Јелашнице. Улазни део Сићевачке клисуре, са Сићевом и Островицом, представљао је посебан предмет интересовања Видосаве, која је Сићевачку клисуру сматрала *вратницом* али и *саобраћајницом* за сусретања више миграционих струја, затим и локалног премештања становништва. Та клисура је, према овоме, била и један одређени сложени и вишеквалитетни етнолошки феномен од велике научне важности, слично као у Белићевим језичким истраживањима овога предела.

Студирање Сићевачке клисуре требало је да у оквиру једног теоријског замишљеног, већег синтетичког рада о етнолошким проблемима и етнографским карактеристикама целог подручја југоисточне Србије послужи као спона њених већ раније извршених студија: Врањско Поморавље, Власина, Црна Трава, Лужница и започета сондирања веома занимљивог (методолошки сложеног и деликатног) изучавања подручја старог Пиротског округа. У ту сврху њена обављена студијска и архивска истраживања требало би да буду употпуњена новим теренским истраживањима на простору од Сићевачке клисуре и Црвене реке, преко Беле Паланке и Пиротског поља и Пирота, све

до државне границе са Бугарском. Њена успутна задржавања и проматрања Коритничке удољице, Дивљанског манастира и Беле Паланке, с једне стране, манастира Темске са околином и Станичења, са друге стране, затим посете Погановском манастиру и непосредни разговори са сељацима села Власе, Одоровца и Сукова требало је да дају претходну слику комплексног проучавања, о чему је Видосава извршила већ доста опсежна архивска истраживања.

Такође, у самом Пироту позабавила се у више наврата музејским и архивским истраживањима, а задржавала се у Димитровграду са намером да - о дану сусрета пограничног становништва пређе у Драгоман, у Бугарску, како би уочила и утврдила настале разлике које је државна граница изазвала код становништва горњег Понишавља. Посета Драгоману, као и слична пре тога Трну, била јој је неопходна ради компаративног изучавања нишавско-знепољске врсте женске ношње и укрштавања са њеном власинско-црнотравском варијантом, али и ради упоређења неких антропогеографских карактеристика становништва са обе стране државне границе. Прилоге својих пиротских проучавања објавила је у *Лесковачком* и *Пиротском зборнику*, *Зборнику за здравствену културу Србије* и у *Историјском часопису*. Из тих разлога, учествовала је са рефератима у Пироту у три маха на научним скуповима посвећеним проблематици народне прошлости ових крајева (1971, 1978. и 1979).

У Нишу је Видосава истраживала фондове регионалног Државног архива (смештеног у тврђави), а управник, покојни Ђорђе-Ђока Стаменковић, као и виши архивиста Велимир Поповић, љубазно су јој приказали архивско благо и архивски библиотечки фонд, затим здравствене, матичне и пореске књиге. Видосава је проучавала и збирке Народног музеја у Нишу (где су јој, нажалост, прикрили да види неке од ових збирки и да их проучи). Посете нишкој Каменици и Матејевцима, са северне стране, и Мерошини и Облачини са југозападне стране нишког управног подручја требало је да јој дају увид у сличност и разлике у вези са одређеним питањима етнографског карактера у суседној Топлици.

Као резултат проучавања прилика у време ослобођења такозвана четири округа Народни музеј у Лесковцу објавио је њену обимну књигу: *Лесковац и ослобођени йредели Србије 1877-1878* (1975, 303).

Видосава је са задовољством прихватила да, по задатку Института, обради Топлицу. Претходна архивска истраживања и историографске налазе обавила је ранијих година, радећи, уопште, на етнолошком проучавању Србије. У Прокупљу је боравила више пута током неколико година. Од Блаца до Белољина, па низводно Топлицом, све до Пусте Реке, обишла је многа насеља, нека и по више пута. Исписи из регистратура месних канцеларија, интервјуи и анкетне листе (у много случајева, посебно у школама), као и релативно погодан терен (али без доброг саобраћаја) омогућавали су да се Видосава релативно брзо упозна са основним етнолошким проблемима Топлице, у првом реду са прокупачким крајем. Боравила је и у Куршумлији и

у Пролом бањи, тада тек на почетку њене балнеолошке изградње. У ова два места, посебно у службеним установама у Куршумлији, као и у Блацу и у Житорађи, прикупљала је основне податке о општим приликама у Косаници и Горњој Топлици, затим у граничном пределу са Пустом Реком, Добричем и Јанковом клисуром. Због слабих саобраћајних веза, није доспела даље од Луковске Бање, иако је тај део остао истраживачки неизвршен из аутопсије, али Видосави добро познат по литератури, архивским изворима и већем броју сусрета са сељацима и сељанкама који су, пијачним даном или иначе, долазили у Куршумлију и Пролом Бању (За ову врсту контаката са људима из ширег подручја Топличког округа Видосава је била захвална општинским службеницима Куршумлије и Прокупља, и посебно референту, госпођи Вери Бјелобрк). Предратне *Тоūличке новине*, матичне, пореске, школске књиге и, у Дому здравља, здравствена документација пружиле су јој доста информација из ових области јавног и народног живота.

Међутим, боравак у неколико десетине села топличког краја били су основа за упознавање аутентичних прилика у становништву овог подручја. Ваља навести да је Видосава пре тога објавила у прокупачким новинама *Ток* свој прилог о етнодемографским приликама у Топлици у време ослобођења од Турака 1877/78. године. У Прокупљу је Видосава користила и веома богате збирке Народног музеја, захваљујући љубазности тадашњег директора А. Поповића. Из бирократско-личних разлога, личне нетрпељивости тадашњег секретара Института, Видосави је, под изговором потребе за проучавање нових терена, било ускраћено даље истраживање топличког подручја - слично као и у случају истраживања у лесковачком и пиротском крају - и она је упућена на нова истраживања крушевачког краја. Ипак, на основу дотадашњих истраживања и личног *ūрековременоī* рада у архивама и библиотекама Београда, она је успела да напише књигу о Топлици коју је Инситут морао објавити, пошто је као *Пројекаш* била финансирана од надлежне републичке установе за научни рад. Наслов те студије гласио је:

Тоūлица. Еūнички ūроцеси и ūрадиционална куліура (1985, 199)

Док је боравила у Прокупљу и Топлици, осим истраживања о установама обичајног права, Видосаву је интересовао боравак ранијих етничких група на овом терену: сточарских *каракачана*, арбанашких досељеника и черкеских насеобина у Топлици, али нарочито етносимбиоза становника разних српских миграционих струја. Констатовала је чак изразити метанастазички карактер (из ранијих времена - у 18. и 19. веку) читаве области. Исто тако, проучавала је процесе и појаве сналажења и прилагођавања посебно црногорске и метохијске (поред херцеговачке и косовске) метанастазичке струје после ратова 1876/78. године, затим њихове односе са староседелачким становништвом, као и са новодосељеним власинским, црнотравским и знепољским досељеницима. Видосава је у Топлици испитивала и релативно економско заостајање у односу на суседно лесковачко, нишко и крушевачко подручје, али и на пример, брзо напредовање варошице Блаце, као и великог села Житорађе. У односу на раније стање, Куршумлија је израстала у напред-

ну варош, чему је, по свој прилици, доста допринео магистралин пут од Ниша за Приштину, затим и радови на изградњи Пролом, Луковске и Куршумлијске бање. Насупрот томе, запажен је велики напредак у културно-образовном погледу и велико интересовање за шира друштвена и политичка питања на Републичком нивоу.

После Топлице Видосава је прешла да проучава Крушевачки крај. У њему је боравила више пута и обишла је добар део расинских села, Жупу и крајморавска насеља од Трстеника до Јасике и Шанца, дуж Западне Мораве. Неколико дана провела је и у Варварину ради компаративног проматрања извесних етнолошких појава, посебно из области породичних односа и сродничких веза. Обилазила је и насеља у подножју Јастрепца у пределу манастира Наупаре, затим испитивала последице промена у народном животу неких насеља лоцираних на обалама "Расинског" језера, око Златара и Медвеђе, на уласку у Јанкову клисуру. Хтела је, нарочито, да проучи трансформационе процесе из укупног преображаја у овом пределу, на међу топличког и старог Крушевачког округа. Ради тога, посетила је Брус, да би ухватила и са те стране појаве етнолошких комуникација са жупским и копаоничким пределом.

Слично Топлици у време српско-турских ратова и каснијег периода, и Крушевачки округ Видосава је посматрала као знатно миграционо подручје, посебно са почетка и око средине 19. века, 1878. године, као специфично лимитрофно подручје укрштања разних досељеничких струја "ерских", метохијских, косовских и јужноморавских предела, што је имало за последицу и велико "шаренило" на ширем подручју друштвеног живота, и етнолошке проблематике. У овом погледу Видосава је, осим бројних обилазака терена, са великом пажњом проучавала богате збирке етнолошких фондова Народног музеја у Крушевцу, посебно народну ношњу, али и остали кућевни инвентар сеоских домаћинстава у жупским и крајморавским селима.

Крушевац, као градско насеље, био је сам по себи веома привлачан за истраживање савремених етносоциолошких и културолошких промена у укупном народном животу, где је развијена градска и приградска индустрија јако утицала на веома видљиво спроведен преображај у менталитету сељака - индустријских радника, али и у укупном склопу друштвених односа, нових навика и другојачијих схватања - и то све у кратком року животног века једне генерације. За Видосаву је било веома занимљиво некадашње село Биволье - и са друштвено-миграционог, дакле етнографског гледишта, али и као пример брзих промена и са становишта ширег друштвеног и економског преображаја бившег села, најпре у приградско насеље, а затим са урбанизацијом у оквиру генералног просторног плана развоја Крушевца - и његово уклапање у саму варошку целину, као њено продужено урбанизовано насеље. У Биволью Видосава је брзо запазила стару етнолошку и социолошку основу јужноморавског - претежно врањско-лесковачког етничког варијетета и психофизичких особина код најстаријих слојева - дотада - још неурбанизованих сељака. Треба истаћи овде велику предусретљивост, сарадњу и инфор-

мативну помоћ коју су показали службеници Музеја, посебно господин Славе... и Видина колегиница, етнолог Драгана Савковић, често и у заједничком (због њихових службених музејских потреба) обилажењу појединих села (госпођа Савковић и њен - сада покојни - супруг Раче у неколико наврата, о празничним данима, својим колима су изводили обданце Видосаву и њеног супруга Владимира у ширу околину и суседство крушевачког подручја - све до Копаоника, Жељина, Врњачке Бање и манастира Љубостиње. Овде је Видосава имала прилике, ма и са кратким задржавањима и импровизованим сусретима - користећи и бројна познанства господина Савковића - да своја проматрања и интервјуе усклади са ранијим сазнањима из историографије и сопствених архивских истраживања).

Осим започетог рукописа монографије о Крушевачком подручју, она је објавила неколико радова у "Багдали", публикацији *Крушевац кроз векове*, са Научног скупа 1971. године у Крушевцу, посебно у једном од институтских гласника.

Студирајући етнографске карактеристике Жупе, Видосава је приметила да постоји донекле посебан антрополошки тип у тамошњем становништву, са јаким примесама ибарског и метохијског миграционог струјања, за разлику од Расине где је, чини се, превладавао косовско-јужноморавски антрополошки образац. Дубоки одсјај српског средњег века као да је давао посебну основу друштвеном животу и обичајима становништва Жупе, пуној историјске традиције и великог верског утицаја околних српских средњовековних манастира. Извесна архаичност и уздржана конзервативност као да је одражавала духовни, ментални и карактерни основни тип човека ових предела између Копаоника и Јастрепца.

Једна од грана етнолошке науке којом се Видосава радо бавила била је и етномедицина, народно лекарство. Вида је овој вољеној области народног живота и умећа посветила више од десетак радова. Била је члан *Научног Друштва за историју здравствене културе* Српског лекарског друштва, републичког и савезног, још од 1965/6. године. Са тематским рефератима она је учествовала по разним местима Србије са Војводином и Хрватске, да би, по позиву, изнела резултате својих истраживања из историје здравствене културе крајева и места домаћина - организатора ових скупова. У подружницама Друштва: Београда, Ниша, Лесковца, Пирота, Ћуприје, Лознице (Ковиљача), Новог Сада, Панчева, Будве, Криквенице, Сплита, она се појављивала са рефератима који су потом били објављивани у Друштвеним издањима: *Архиву за историју здравствене културе СР Србије*, у савезном часопису Acta historiae medicinae, pharmatiae et veterinae, затим у *зборницима радова* са појединих научних скупова. Неки од ових реферата сачињени су на основу архивских истраживања београдских и бечког Staatsarchiv-a! Сва ова путовања користила је и за упознавање општих и здравствених прилика, путем личних проматрања, интервјуима или анкетном методом. У овим приликама Видосава је, упркос великим обавезама према домаћинству своје остареле мајке, налазила добре воље, времена и спремности да се одужи

Друштву у коме је била почаствована да буде члан, и за шта је - о десетогодишњици његовог постојања - добила и почасну *Захвалницу* (1975. године). (Видосава је, из области здравствене медицине, писала и о неким истакнутим проучаваоцима проблематике здравствене културе и историје медицинске службе - др Александру Петровићу, др Милораду Драгићу; о организацији санитета у ослобођеним крајевима југоисточне Србије 1877/78. године и др.).

Њена велика заинтересованост и за ову страну народног живота, надвладавала је све тешкоће, умор и безбројне ноћи проведене у писању односних реферата, али и овећих пасажа и у њеним другим бројним радовима и књигама посебних издања. Куриозума ради, треба поменути и њену посету месту Стражњице, у Чехословачкој - у два маха - где су се одржавали чувени фолклористички народни сабори, које је Видосава посећивала и ради могућих компаративних налаза многих етнолошких појава код Срба и Чехо-Словака, а посебно у области народног стваралаштва и умећа и *у здравственој самопомоћи* из ранијих векова. Ову етнолошку проблематику проучавала је, посебно, и код банатских и бачких Словака, ради чега је више пута путовала *по словачким насеобинама у Војводини* - о чему је такође објавила своје научне резултате. Такође, за време својих теренских истраживања у Поречкој Реци - где је, у Доњем Милановцу и суседним селима, боравила више пута, скупљала је обавештења о чувеним *падалицама* у селу Дубока, у суседном Хомољу, о чему је - уз консултацију стручне литературе, написала и један посебан рад. Жеља, да ради ове чудне појаве, посети Дубоку пешке, није се остварила због неприступачности терена и увелико оштећеног здравља.

Ради увида у шире етнографске проблеме, како у области обичајног права, тако и миграционих кретања - као увода у могуће процесе етносимбиозе, Видосава је део своје студијске пажње посветила и Босни, Хрватској, Далмацији и Истри. Ради тога, о свом трошку и о годишњим одморима, одлазила је у Цавтат и Загреб: у првом месту проучавала је, у два маха, богату архиву у Богишићевом музеју (1870. и 1872), а у другом Државни архив Хрватске (на Зрињевцу) ради упознавања етничких прилика у Славонији, пре свега тамошњег српског становништва, али и важнијих етнографских карактеристика код Хрвата и других народности. Резултати ових њених архивских истраживања, али и проматрања у Цавтату, дали су јој прилике да сакупља грађу за неколико радова из шире етнографске (и здравствене) проблематике Истре и Далмације, које је објавила у издањима Acta medicinae, pharmaciae et veterinae (1973).

Радећи у два - три маха (на краће време) и у Бечком Staats- i Kriegsarchiv-y, Видосава је сакупила извесну архивску документацију која се делимично односила на Србију, део Баната и Хрватску. Као део парцијалних истраживања у овим аустријским архивама, обрадила је и објавила једну "егзотичну оазу" хрватске миграције у Моравској. Научно се интересујући за шире проблеме опште етнографије, она је неколико пута (опет о свом трошку) посетила Праг и тамошњи Универзитет и Народни музеј, затим Брно и Оломуц - где је, боравећи недељама током неколико година, ис-

траживала чешко-словачке "старожитности"; обиласком предела *Хана у Моравској*, уочавала је неке "сирвивале" старе словенске цивилизације, заједничке за Чехе и Србе (у погледу организације сеоских газдинстава, неких народних обичаја и менталних одлика - о чему је намеравала да објави краће етнографске путне белешке, као своја запажања). У томе јој је помогло релативно добро познавање чешког језика и чехословачке етнографске литературе (коју је више пута приказивала у гласилима свог Етнографског института). Ваља истаћи да је у ове сврхе Видосава и службено боравила у Братислави, Брну и Штрпским Плесама (на Високим Татрама), као референт на два међународна научна скупа, од којих је један био посвећен етнографији социјалистичких земаља, а други међународној заштити добара светске културе.

На позив Научног друштва Босне и Херцеговине, односно Академије наука и умјетности у Сарајеву, Видосава је прихватила да учествује у истраживачком тиму за студију о месту Трнову код Сарајева. Ова студија требало је да има комплексни карактер, почев од антропогеографских и етнографских погодаба народног живота истога места и суседних насеља, све до лингвистичких, социолошких, медицинских и ветеринарских одлика и прилика тога сточарско-планинског подручја. Екипу је предводио проф. Медицинског факултета Сарајевског универзитета др Грујица Жарковић.

У Трнову, поред осталог, Видосаву су привлачила два посебна питања: српско-муслимански "суживот" за последњих стотину година и народна медицина, а затим и миграциона кретања у овом пределу. Трново је имало доста специфичних етнографских појава, и Видосава је намеравала да - осим поднетог опширног Извештаја о својим основним налазима организатору ове научне експедиције - напише и једну етнографско - етнолошку и културолошку мању студију о Трнову, надајући се да ће јој бити могуће да, следећи пут, изврши допунска истраживања. Намера је остала без завршетка, премда је Видосава у Београду консултовала историографску документацију о Трнову и околини (Због овог подухвата на Видосаву се најжешће окомио тадашњи секретар Института Цветко Костић, наводно због непријављеног одласка у другу републику, иако је Видосава за ту прилику користила свој годишњи одмор. Тек на опомену др Жарковића да ће, због претње отказом службе, интервенисати код председника САН А. Белића, Управа института је обуставила даљи прогон Видосаве, али су њој, и после тога, чињене разне препреке и ограничавања, како у погледу истраживачког рада - одласка на теренска истраживања тако и код публиковања њених радова у издањима Института!). Међутим, интересовања Видосавина за проучавање етнолошких проблема нису била престала, и њој је Академија босанска одала највеће признање када ју је позвала - као већ осведоченог познаваоца етнографских прилика Босне и Херцеговине - да одржи свој реферат о Стогодишњици окупације од стране Аустро-Угарске, са темом: *Миграције из Босне и Херцеговине у Србију изазване догађајима 1876-1878. године*. (Рад је штампан у Зборнику радова са овог научног скупа). Од свих етнолога из Београда (са

Универзитета, Етнографског музеја, Етнографског института) Видосава је била *једини званично позвани референт*, што јој је, природно, била велика сатисфакција за неприлике поводом Трнова и својеврсно признање за њен дотадашњи научни рад и за изванрепубличку етнолошку проблематику.

Овде треба споменути и то да је Видосава добила од Академије наука БиХ и позив да учествује на једном научном скупу *о миграцијама*, што она, због тешког срчаног оболења (од тахиаритмије), на своју велику жалост, није могла да прихвати. Иначе, по молби тузланског Народног музеја, за његов годишњак: *"Чланци и грађа за проучавање Источне Босне"*, Видосава је спремила рад који је одштампан у Зборнику бр. 6 за годину 1965.

У погледу етнолошког проучавања Босне и Херцеговине, Видосава се бавила овом њеном проблематиком - по задатку Етнографског института САН - још у првим годинама свог асистентског стажа, када је објавила два рада са фолклористичком садржином.

И у неколико других својих радова Видосава се дотицала босанско-херцеговачке етнолошке проблематике, али више у компаративном смислу, када је проучавала, као на пример, Вука, Цвијића, Андрића, Богишића, босанске миграције и др.

Видосава се доста бавила истраживањима ужичког краја, посебно интензивно у два временска различита интервала: на почетку своје научничке каријере, као асистент, и при крају - као виши научни сарадник и саветник Етнографског института. На почетку, у екипном саставу, боравила је по златиборским селима у сврху проучавања етнолошких појава, народне традиције и фолклорног стваралаштва, али и разних манифестација из савременог живота становништва. Ради компаративних изучавања, истраживала је, у неколико махова, и Пожегу и Бајину Башту са околним насељима, а затим је рекогносцирала - радећи у управним, здравственим и школским установама Ариља, Ивањице и Косјерића ради прикупљања архивског материјала из регистратура тих установа. У ужичком крају *посебно* је вршила опсежна и вишекратна истраживања у Севојну, како у самом индустријском центру - ваљаоници бакра тако и у сеоском насељу, ради студије о трансформацији сељака у раднике и друштвених, културних и професионалних промена које је извршила индустријализација у Севојну и околним селима (одакле се регрутовала фабричка радна снага). У Бајиној Башти пратила је сличан процес утицаја хидроелектране на Дрини (Перућац) на промене у друштвеном животу приобалних села, а на планинама Тари и Златибору нове облике домаће радиности са центром у селу Сирогојну. Вароши Ужицу посветила је, такође, своју пажњу истраживача, између осталог, систематски претражујући фондове богатог Историјског архива.

Гусларство на Златибору, сплаварство на подручју Таре и Бајине Баште, израда вунарских рукотворина и кирицијање на простору ужичког краја, заузимали су доста места у проучавањима Видосавиним до недавних времена. Изнад свега, велико је интересовање показала за народна веровања и знање о космогенским појавама и спиритуалним доживљајима у предањима старијих

генерација подринско-златиборских насеља. Демографским кретањима насеља старог Рујна посветила је доста пажње, како методом интервјуа тако и архивским истраживањима у Државној архиви у Београду. О свему овоме Видосава је објавила више радова, посебно у *Гласнику* Етнографског института, у монографији о Ужицу, али и по другим публикацијама. За учешће у писању *Историје Ужица* добила је посебну плакету 1993. године.

Видосава се спремала да напише опсежну монографију о ужичком подручју, слично Врањском Поморављу, Топлици и Ваљевским (старим) кнежинама. О томе је доста материјала сакупила на терену, али и мноштво архивске документације из Државне архиве Србије, Историјског архива у Ужицу, градских архивских регистратура у Пожеги, Ивањици и Бајиној Башти, као и у ужичком Народном музеју. На овом подручју Видосава је интензивно проучавала метанастазичка кретања, формирање ужичке чаршије и промене у градској композицији становништва после исељавања Турака - муслимана 1867. године. У Чајетини, поред теренског рада, водила је занимљиве стручне разговоре и са тамошњим вредним истраживачем завичајне прошлости Љубишом Ђенићем, чију је ерудицију јако ценила, као и са Богданом Баштововићем, бившим мивтарем, сплаваром из околине Бајине Баште. У Ужицу је, поред подршке многих службеника Историјског архива и Народног музеја, Видосава наишла на предусретљивост управника Животе Марковића, који се и сам бавио проучавањем новије прошлости ужичког краја.

У ужичком крају Видосаву су посебно занимала два етнографска проблема: организација и формирање варошке чаршије и грађанског друштва, као и проучавање тзв. ерског менталитета, затим здравствена култура у вези са питањем настанка и примене народног лекарства-народне медицине. Уочила је значај и улогу, још и у наше време, народних "видара", "травара", трепаничарства и "народних хирурга", сматрајући и по томе ужичко подручје за врло интересантно у погледу етнографских истраживања његове старије историјске и народне прошлости. У погледу здравствених прилика, чинило јој се да је стање код становника планина Таре, Златибора и Муртенице било доста различито; такође, да је развој варошке чаршије и грађанског друштва имао знатно другојачије путеве развитка од осталих вароши у Србији. Поводом познате Цвијићеве формулације о "етничкој свежини" појединих крајева у српском народу, за Видосаву је пример Ужица био, поред Шапца, изузетак у његовој еволуцији - с обзиром на знатан прилив чаршијског, трговачког и занатлијског елемента из суседних варошица Старог Влаха и североисточне Херцеговине (Нове Вароши, Пљеваља, Фоче, Чајнича, Горажда...). Сматрала је да је етнолошка наука много изгубила што се, у већем степену, није интересовала за проблем урбанизације Ужица, као велике варошке средине, али и истраживања реченог планинског региона од Таре на Дрини до Златара изнад Нове Вароши и планине Јавора у ивањичком подручју. За њу је, на пример, Драгиша Лапчевић био исто толико етнолог колико и вођа Социјалистичког покрета "предратне" Србије и ве-

лики народни просветитељ, као Доситеј, Милан Ђ. Милићевић и Васа Пелагић. С тога разлога, Видосава је учествовала на једном научном скупу у Пожеги, посвећеном Драгиши Лапчевићу.

Раних осамдесетих година Видосава је по програму Етнографског института радила на реализацији Пројекта проучавања западног дела Старога Влаха у троуглу Прибој на Лиму, Пријепоље, Нова Варош, делом у екипном саставу, делом индивидуално. Прибој је био изабран као пример индустријализоване некадашње турске касабе која је израсла у модеран град, као пандан Новој Вароши која се спорије развијала и, као и Пријепоље, спорије трансформисала због непостојања крупних индустријско-фабричких производних предузећа. Требало је направити развојну слику, на примеру овог краја Србије, са изразитим динарским типом становништва и изразитом (ранијом) облашћу патријархалног задружног породичног режима, нпр., са водећим центрима старобалканске цивилизације јужноморавског слива, односно са сличностима и разликама ваљевско-подринског подручја и тимочко-ђердапског региона са реминисценцијама античке предсловенске цивилизације ко̀је су се још, иако трансформисане, задржале у условима социјалистичке изградње и савременог свеопштег преображаја, пре свега у сфери интересовања за етнолошку проблематику.

Ова истраживања требало је да буду и (почетни) део за једно синтетичко приказивање етнографског стања Србије, а затим и напор да се утврде специфичности у етнографском преображају ових крајева. Видосава је анкетном методом и непосредним увидом у регистратуре установа општинске установе у Прибоју утврђивала категорије етнографских процеса, како на материјалном и друштвеном преображају тако и у менталним променама, и у појавама културног и политичког живота у насељима у долини Увца и крај старог друма који је од Радојине и Рутоша ишао према стародревном Кратову и Бањи. Видосава је посебно истраживала нове процесе у савременом животу становништва тих насеља. Посебно ју је привлачила и група насеља на десној обали Увца, од Кокиног Брода и Негбина према Белој Реци и даље узводно до Штиткова, некадашње резиденције старовлашких наследних кнезова Рашковића. Видосава је овде наилазила на једну основу старих етнографских појава, како у социјалној организацији становништва тако и у материјалној и духовној страни живота, која је имала доста сличности са Златиборским ерским антропогеографским и психичким подвариjететом. Назирала је ту дубоке трагове средњовековног српског живља и начина обичајног и традиционалног живота, сматрајући га регионом (још добрим делом) сачуване изворне "етнографске свежине", посебно у преосталим схватањима, веровањима и обичајима духовног и друштвеног живота у овом погледу. Тако, у контрастима, она је овај део Србије упоређивала, по специфичним прастарим етнографским појмовима, по њиховој старини и оригиналности, са источним планинским пределима Врањског Поморавља, неких стариначких српских насеља Метохије, као и у делу Тимочке Крајине и подунавско-ђердапским селима.

У области Старог Влаха Видосава је забележила многе појаве сличности у традиционалној култури код православних Срба и код муслимана, на целом простору од Прибоја и Нове Вароши па према Пријепољу и Сјеници, па чак и очувану традицију код неких муслимана о њиховом хришћанском и српском пореклу, али и јаку упорност у очувању установа турско-исламске цивилизације, пре свега у материјалној култури и верском осећању. Посебно јој је падао у очи, у многим случајевима, антрополошки и физички хабитус муслиманских сељака, истоветан са православним Србима, такође и *понеки* изливи њихове туге због раздвојености и сукобљавања по основи вероисповести.

Са друге стране, Видосава је испитивала и верско-националне традиције у вези са манастирима овог старовлашког подручја - Бање и Милешеве - као веома поштованих верских храмова "из старих времена Немањића". Донекле насупрот Цвијићу, сматрала је да је овај цео предео чак изразита метанастазичка област сусретања више регионалних миграционих струја - црногорско-брђанских (брдских) и зетских миграната, херцеговачких досељеника, избеглица из ибарско-рожајских поисламњених села и староседелачког старовлашког становништва. За етнопсихичке студије ову област Старог Влаха, као и предео Златибора са дринско-тарским (планина Тара), Видосава је сматрала, уопште, као веома занимљиву и научно прворазредну потребу. Посебно је уочила гостољубивост Срба Нововарошана и сељака са падина Златара према Златибору али и предусретљивост код општинских власти (где се посебно истицао г. Грбић у Новој Вароши). Једна од одлика становништва у пределу од Нове Вароши према Ариљу и Чајетини била је самоиницијативност у организовању колективне домаће радиности, посебно у вези са одевним предметима (конфекцији) али и у задружним облицима стварања и одржавања вештачких рибњака, спремања млекарских производа, машинске, дрвне индустрије итд. Слабе комуникационе мреже и локалне аутобуске повезаности успоравале су динамичнија кретања становништва, па и бржи започети преображај насеља овог дела Старог Влаха и суседних крајева ужег ужичког подручја. Своја запажања и научне налазе Видосава је објављивала (делом) у *Гласнику* Етнографског института САНУ.

Видосава је доста свога радног времена посветила и проучавању прошлости ваљевског краја, иако га је теренски слабо истраживала. Подгорина ју је посебно интересовала и ту је обишла известан број села. У Осечини је вршила посебна анкетна истраживања, затим темељити преглед магистратура општинских установа, снимала је и неке етнографски интересантне материјале. Осечину је са суседним селима узела као репрезентативни узорак за овај крај, а Бранковину и Каменицу за комплементарне допуне, пошто је претходно студирала њихову етно-демографску и социјално-економску основу организације народног живота (о томе је објавила неке званичне пописе у 19. в. у Ваљевском *Гласнику*). Хтела је да компаративном методом упореди разлике које су, пре свега у антропогеографском погледу, настале од времена Павловићеве монографије, објављене почетком 20. века у Српском етнограф-

ском зборнику. Ради ширег комплексног изучавања сличности и разлика читавог ваљевског подручја, теренски је вршила истраживања у Косјерићу и неким селима Ваљевске Колубаре, о чему је, такође, дала претходне антропогеографске и културолошке налазе које је објавила, као и тамнавска насеља, у *Гласнику*. (У Ваљеву је Видосава учила један разред основне школе, а отац Тихомир био је родом из Трбушнице, па је и то њу подстицало на повећано интересовање за ваљевски крај).

И за саму варош Ваљево Видосава је прикупљала потребну документацију, ради чега је чинила радне посете ваљевском музеју и тамошњем архиву. За планиране студије о индустријским радницима Крушика и рударска радилишта тамнавско-колубарског басена вршила је нека претходна истраживања, првенствено у виду интервјуа. Видосаву је у ваљевском крају посебно интересовао развој задружне породице ранијих времена, али и њени преостаци у савременој организацији инокосне породице и неких брачних и сродничких обичаја. Неке од резултата о овој етнолошкој проблематици Видосава је објавила у својој последњој књизи: *Породица у Подгорини* (1965, 212), коју је штампао ваљевски Историјски архив, уз велику подршку његовог предузимљивог директора г. Милче Мадића. Међутим, као и у неколико претходних случајева (из теренских истраживања југоисточне Србије и Тимочке Крајине), Видосава је службено била пребачена у Подриње да тамо, по задатку Института, обави одређена истраживања. Јадар и Рађевина били су ново одредиште њеног даљег теренског рада. (Иако је, у односу на ранија теренска истраживања у Метохији, Врањском Поморављу, Црној Трави и Лужници, у Ваљевском региону провела сразмерно далеко мање времена, Видосава је, сем поменуте књиге о Подгорини, у Ваљевском *Гласнику* објавила четири опсежнија рада - односно произвела неколико стотина страница штампаног текста о Ваљеву и старом ваљевском округу!).

У свом широком инересовању за народни живот и обичаје, за миграциона кретања и питања етносимбиозе, за савремене промене и појаве посебно на релацији село - град и урбанизацију сеоских насеља у Србији, Видосава је - на позив просветних власти из Лознице и Крупња за писање монографија њихових управних подручја, дакле и самоиницијативно, ушла у етнолошка и социокултуролошка проучавања Јадра и Рађевине. Њену књигу: *Рађевина и Јадар*, објавила је САНУ још 1975. (стр. 224). Ове две области средњег Подрињa у Србији, неко време касније, узео је Етнографски институт као пројект, при чему је узела учешће и Видосава са одређеним темама етнолошких проучавања, овог пута методом непосредних проматрања на терену. Неколико година она је проводила, са средиштем у Крупњу и Ковиљачи, обилазећи одатле велики број њихових подручних насеља. Тако је имала прилику да испитује скоро цео простор дуж комуникације Крупањ - Лозница, Ковиљача - Мали Зворник, као и планински плато од Гучева изнад Ковиљаче до надомак висоравни изнад стародревног града Сокола. На овом подручју Рађевине Видосава је имала ретку срећу, за време од последњих 15-20 година, да су јој општинске власти, додуше повремено, стављале на располагање пре-

возно средство, благодареħи пре свега предусретљивости и разумевању тадашњег председника г. Стајчиħа и председника културног сектора општинске делатности г. Саве Стакиħа.

Посебно се занимала за етнолошку проблематику у насељима испод Костајника, затим за Вуков завичај око Тршиħа, околину Завлаке и вароши Крупањ и Лозницу као градским центрима Рађевине и Јадра. Њену пажњу привукло је овде неколико крупнијих питања из социјалног и економског живота становништва, посебно у више планинској и сиромашној Рађевини и, у вези са тим, декомпозиција старог начина живота већег броја тамошњих сеоских насеља, а затим и жива историјска свест становништва са доста очуваних материјалних обележја (и споменика) из средњовековне прошлости, затим догађаји из новије историје Србије, почев од Карађорђевог времена до Првог светског рата. Била је под јаким утиском и културног развитка варошице Крупња, о коме се спремала да напише посебну монографију, а затим и улоге лозничке фабрике Вискоза у крупним друштвеним и културним променама у животу њених сељачких и увелико поварошених радника досељеника са села. Лозница јој је била интересантна и као гравитациони центар за досељавање из босанског Подриња - од Зворника до Јање- и сасељавања из околних јадарских села. Тако је била увелико одмакла у теренским истраживањима. Овај посао је морала прекинути после опасног тровања рибом у Осечини, крајем лета 1988. године, због чега је била подвргнута интензивном лечењу у лозничкој болници и полуинтензивној нези у Ковиљачи. (Тровање које је добила тешко је оштетило њен већ, од ранијих тровања, осетљив панкреас, провоцирало је интензивно и акутно дијабетично оболење од чијих ће последица, Видосава, упркос брижљивом лечењу и неговању, коначно подлећи (1998. године). Ово истраживање Видосавино у лето 1988. године - на средокраħи Ваљевске Подгорине и Јадра са Рађевином - било је последње њено научно путовање, завршено у њеној 65. години живота.

Уместо закључка

Видосава је свој обиман итинерар истраживачког рада у етнолошком проучавању Српског народа, урадила по службеној дужности, обишавши тако добру половину Србије са Метохијом али, делимично, и неке друге области, као Банат (Перлез, Зрењанин, Арадац, Падину, Орловат, нека села око Алибунара) и Бачку (подручје Тополе, Петровца, Новог Сада). Започела је са југом и истоком Србије и завршила њеним западним крајевима. Београду је, такође, посветила неколико радова и била сарадник на његовој тротомној Историји. На *своју велику жалост*, а то је чешће истицала, нису јој дали *службену* могућност да истражи и своју завичајну Шумадију, тако да јој је централни део Србије остао (са једним објављеним радом о ношњи у Шумадијској Колубари) празнина у етнолошком истраживању Србије. Међутим, сопственом иницијативом (и о свом трошку, углавном о годишњим одморима али и викендом), колико је могла у периоду својих одмаклих година, Видосава је, повремено али систематски радила на сакупљању из аутопсије етнолошког материјала, ради израде једне велике

студије ужег дела Шумадије, на простору Божурње и Тополе према Блазнави и Јарменовцима, и од Крћевца преко Бање и Велике Врбице до Гараша и Копљара и Даросаве са околним селима. Аранђеловац, Видино родно место, било би у центру овог истраживања. За овај предео њена етнолошка истраживања требало је да буду комплексна и комплетна, слично Врањском Поморављу и студијама са ваљевско-подринског подручја. Али нарушено здравље (реуматична грозница, вишегодишња тахикардија, затим артроза ногу и, коначно, дијабетес, са својим вишеструким последицама) није јој дозвољавало, уз службене обавезе у Институту, да заврши планирано животно дело, радећи мирно као пензионер (од 1989. године). Њеном смрћу, ипак неочекиваној и тако брзој (18. јула 1998. године), завршио се и њен рад на проучавању народног живота у свим његовим етнолошким сегментима, у карактеристичнијим крајевима Србије о овој проблематици, нашта је провела толике године путовања и рада.

УДК 012

Милорад Радевић

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА ВИДОСАВЕ НИКОЛИЋ-СТОЈАНЧЕВИЋ НАУЧНОГ САВЕТНИКА (1952-1996)

Скраћенице: АА – Arhivski almanah, Beograd; ANUBIH – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine; АП – Архивски преглед, Београд; АИЗКС – Архив за историју здравствене културе Србије, Београд; AHMPV – Acta historica medicinae pharmaciae veterinae, Beograd; Б – Багдала, Крушевац; BASSA – Bulletin d'Académie Serbe des Sciences et des Arts, t. Classe des Sciences Sociales, N°, Beograd; G – Gledišta, Beograd; ГГБ – Годишњак града Београда; ГЕИ – Гласник Етнографског института Српске академије наука и уметности, Београд; ГМИА – Гласник Међуопштинског историјског архива, Ваљево; ЕР – Etnološki pregled, Beograd; ЗДН – Зборник Матице српске за друштвене науке, Нови Сад; ЗРЕ – Зборник радова Етнографског интитута Српске академије наука и уметности; ИЧ – Историјски часопис, Београд; К – Ковчежић. Прилози и грађа о Доситеју и Вуку, Београд; КЗ – Крушевачки зборник; ЛЗ – Лесковачки зборник; НС – Народно стваралаштво. Folklor, Београд; ПЗ – Пиротски зборник; МФ – Македонски фолклор, Скопје; Р – Развитак, Зајечар; САНУ – Српска академија наука и уметности; Т – Ток, Прокупље; ČGKIIB – Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Tuzla.

*

Књиге: 89, 98, 101, 150, 163, 166; *Расправе и чланци*: 1, 5, 8, 9, 13-16, 18, 19, 23-34, 36, 37, 40-55, 57, 58, 60-64, 66-71, 74, 76, 77, 79-81, 84-86, 93, 94, 96, 97, 99, 101-104, 106, 107, 109, 110, 113-118, 120, 122-127, 129-136, 138-140, 142-148, 151-153, 155-161, 167; *Одељци у историјама градова и области*: 91, 92, 137, 141, 149, 154, 162; *Кратки садржаји чланака и расправа*: 22, 35, 38, 39, 65, 73, 75, 87, 95; *Критике, прикази и осврти*: 2-4, 6, 10-12, 17, 20, 21, 56, 59, 78, 82, 88, 90, 105, 108, 111, 112, 119, 121, 128; *Библиографије*: 7, 83, 127; *Некролози*: 83.

* *

Саопштења са научних скупова: 14, 48, 51, 52, 67, 77, 94, 106, 114, 118, 123, 130, 136, 139, 142, 147, 152, 158-161; *Прештампани радови*: 22, 35, 38, 39, 73, 75, 95, 106, 165.

***

Сепарати: 1, 5, 7-9, 13-16, 18, 19, 22-24, 26-32, 34-37, 39-45, 47, 49-51, 53-55, 57, 58, 60, 61, 63, 64, 68-72, 74, 75, 79, 80, 84-86, 93, 94, 96, 97, 99, 100, 102-104, 106, 107, 109, 110, 113-115, 117, 118, 120, 122-124, 126, 127, 131-136, 138-140, 142-148, 151, 152, 155-160, 167.

1952.

1. *Српска женска ношња на глави у Сретечкој жупи.* – ГЕИ, 1952, кн. 1-2, св. 1-2, стр. 143-159 са 27 цртежа у тексту.

2. Vilko Novak, *Der Aufbau der slovenischen Volkskultur.* – ГЕИ, 1957, кн. II-III (1953-1954), стр. 1060.

3. G. A. Kuppres: *Rosalien fest und Trancetanze und Duboka.* – ГЕИ, 1957, кн. IV-VI (1955-1957), стр. 459-461.

4. *Изложба предмета из збирке Љубе Ивановића у Музеју за примењену уметност у Београду.* (Фебруар-март 1956). – ГЕИ, 1957, кн. IV-VI (1955-1957), стр. 397-399. Résumé.

5. *Народна ношња у Шумадиској Колубари.* – ГЕИ, 1957, кн. II-III (1953-1954), стр. 465-510. Summary.

6. *I Конгрес историчара ФНРЈ 1954 год.* [Са Надом Радотић]. – ГЕИ, 1957, кн. II-III (1953-1954), стр. 973-974. Résumé.

7. *Прилог етнолошкој библиографији књига и брошура публикованих у ФНРЈ од 1945 до 1950 год.* – ГЕИ, 1957, кн. IV-VI (1955-1957), стр. 423-446. Résumé.

8. *Прилог проучавању обичаја славе ("фесте") код католичких Шиптара у околини Пећи (Метохије).* – ГЕИ, 1957, кн. II-III (1953-1954), стр. 465-510. Summary.

9. *Прилози из народне медицине у Топлици.* – ГЕИ, 1957, кн. II-III (1953-1954), стр. 565-583. Summary.

10. *Slovenski etnograf.* – ГЕИ, 1957, кн. II-III (1953-1954), стр. 1042-1045.

11. Cvjetko Rihtman, *Čičak Janja, narodni pjevač sa Kupresa.* – ГЕИ, 1957, кн. II-III (1953-1954), стр. 1049-1051.

1958.

12. *Banicka dedina Žakarovce.* – ГЕИ, 1958, кн. VIII, стр. 165-171.

13. *Српска породична задруга у метохиским селима.* – ГЕИ, 1958, кн. VIII, стр. 109-121. Résumé

1959.

14. *Naša narodna pesma socijalističke izgradnje u prvoj petoletki.* – Rad kongresa folklorista Jugoslavije, Bled, 1959, knj. VI, str. 269-275. Résumé.

1960.

15. *Jedan popis naselja i stanovništva u Vranjskom kajmakamluku iz 1861 godine.* – AA, 1960, br. 2-3, str. 276-284.

16. *Наша народна песма социјалистичке изградње у првој петолетки.* – ЗРЕИ, 1960, књ. 3, стр. 373-391. Résumé
Проширен текст чланка бр. 14.

17. *Pierre Métais, Mariage et equilibre social dans les société primitive.* – ГЕИ, 1960, књ. VIII (1959), стр. 152-154.

18. *Шиптарска народна ношња у околини Пећи (Метохија).* – ГЕИ, 1960, књ. VIII (1959), стр. 15-44 са 5 цртежа и 7 фотографија у тексту. Résumé.

1961.

19. *Брак код Срба у Метохији (околина Пећи).* ЕР – 1961, br. 3, str. 59-104 са 6 графикона и скицом у тексту. Summary.

20. Г. С. Читая, *Принцип и метод полевой етнографичесой работы.* – ГЕИ, 1961, књ. IX-X (1960-1961), стр. 264-265.

21. *Етнографски центри и часописи у Чехословачкој републици.* – ГЕИ, 1961, књ. IX-X (1960-1961), стр. 252-258.

22. *Notre chanson populaire de l´édification socialiste durant le premier plan quinquennal.* – BASSA, 1961, t. XXVIII, N° 8, pp. 103-104, 8°
Прештампан Résumé. бр. 16

23. *Природа у веровањима и обичајима у Сретечкој жупи.* – ГЕИ, 1961, књ. IX-X (1960-1961), стр. 113-137. Summary.

24. *Роми (Цигани) у јужној Србији.* Етно-демографске карактеристике и традиционална култура. – ЛЗ, 1961, књ. I, стр. 137-155. Zusammenfassung.

1962.

25. *Arhivski prilozi za izučavanje etničkih, socijalnih i ekonomskih promena u Prokuplju 1877/1878. godine.* – AA, 1962, br. 4, str. 135-159.

26. *Дрвар у нашој народној револуционарној песми.* – ЗРЕИ, 1962, књ. 4, стр. 13-24. Résumé.

27. *Радништво и сељаштво у нашим народним песмама револуције и изградње.* – ЗРЕИ, 1962, књ. 4, стр. 49-63. Résumé.

28. *Удео Лесковчана у етничкој композицији становништва Србије у 19. веку.* Прилог проучавању миграција становништва лесковачког краја. – ЛЗ, 1962, књ. II, стр. 30-42 са 2 скице у тексту.

1963.

29. *Вук Караџић о Лесковцу и Врању.* – ЛЗ, 1963, књ. III, стр. 59-61.

30. *Исељавање Врањанаца ван матице у прошлости и данас.* – ЛЗ, 1963, књ. III, стр. 86-115 са 2 скице у тексту.

31. *Турска добра и становништво у Београду у време бомбардовања 1862. године.* – ГГБ, 1963, књ. IX-X (1962-1963), стр. 269-289 са факсимилом документа. Résumé

1964.

32. *Врањске народне песме о ослобођењу и револуцији.* – ЛЗ, 1964, књ. IV, стр. 67-75.

33. *Интересовање Вука Караџића за етничке, етнографске и културно-историјске прилике у источној Србији.* – Р, 1964, г. IV, бр. 6, новембар-децембар, стр. 72-80.

1965.

34. *Врањска и грделичка насеља у 19. веку и њихово становништво.* (По архивским изворима). – ЛЗ, 1965, књ. V, стр. 73-85 са 2 скице у тексту.

35. *Drvar dans notre chanson populaire de la Révolution.* – BASSA, 1965, t. XXXIV, N° 9, p. 123, 8°
Прештампан Résumé, в. бр. 26.

36. *Jedno interesovanje Vuka Karadžića za istočnu Bosnu.* – ČGKIIB, 1965, g. VI, str. 145-150. Résumé.

37. *Насеља и становништво Пореча и Поречке Реке.* – Р, 1965, г. V, бр. 3, мај-јуни, стр. 60-71. и бр. 4, јул-август, стр. 72-79.

38. *Nature in Beliefs and Customs of the Region Sretečka Župa.* – BASSA, 1965, t. XXXIV, N° 9, p. 58, 8°
Прештампан Résumé, в. бр. 23.

39. *La classe ouvrière et la paysannerie dans le chant populaire de la Révolution et de l´édification.* – BASSA, 1965, t. XXXIV, N° 9, p. 124, 8°
Прештампан Résumé, в. бр. 27.

1966.

40. *Srpski manastiri kao centri kulta isceljenja.* [Sa Srebricom Knežević]. – AHMPV, 1966, g. VI, br. 1-2, str. 45-48. Summary.

41. *Улога и значај јужноморавског подручја у етничком и културно-историјском развитку централне области Балканског полуострва.* – ЛЗ, 1966, књ. VI, стр. 97-108 са 2 скице у тексту. Резюме.

1967.

42.Aranđelovačka banja kao primer prelaza tradicionalnog narodnog lečilišta u moderan balneomineraloški i rekreativno-turistički centar SR Srbije. – AHMPV, MCMLXVII, g. VII, br. 1-2, str. 123-130.

43. *Архаичне установе и појаве друштвеног живота у Врањском поморављу.* – ЛЗ, 1967, књ. VII, стр. 117-150 са 2 фотографије и 4 графикона у тексту. Резюме.

44. *Етничка, демографска и социјалноекономска структура Београда 1867. године.* – ГГБ, 1967, књ. XIV, стр. 23-44 са 2 скице и 2 графикона у тексту. Résumé.

45. *Етничке карактеристике лесковачког краја у време ослобођења од Турака 1877/8. године.* – ЛЗ, 1967, књ. VII, стр. 25-38. Резюме.

46. *Прилог проучавању колонизације становништва из Чешке и Моравске на подручју Вараждинског генералата и Славоније 1824-1830. године.* – ЗДН, 1967, бр. 46, стр. 119-136 са скицом у тексту.

1968.

47. *Београд у делима Тихомира Р. Ђорђевића.* – ГГБ, 1968, књ. XV, стр. 143-163. Résumé.

48. *Zdravstvene prilike slovačkih kolonista u Banatu u vreme njihovog doseljavanja u 18. i 19. веку* – Zbornik radova devetnaestog naučnog sastanka, 14-15. decembra 1968, Novi Sad, Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, 1968, str. 135-145, 4°

49. *Илинденска епопеја и наша народна песма ослободилачке борбе и револуције.* – НС, 1968, бр. 26-27, str. 133-152. Résumé.

50. *Narodna higijena i zdravstveni uslovi stanovanja u SR Srbiji.* – AHMPV, 1968, g. VIII, br. 1-2, str. 169-179 sa 4 fotografije u tekstu. Summary.

51. *Необјављени рукописи првих Цвијићевих сарадника-истраживача из Јадра, Рађевине и Подриња.* – Цвијићев зборник. У спомен 100. годишњице његовог рођења, Београд, САНУ – Одељење природно-математичких наука, 1968, стр. 339-344, 8°. Résumé.

52. *Problemi depopulacije i demografskih kolebanja južnosrbijanskih i makedonskih kolonista u Vojvodini 1946-1956. godine.* – Zbornik devetnaestog naučnog sastanka, 14-15. decembra 1968, Novi Sad, Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, 1968, str. 149-150, 4°

53. *Турска имовина у бањском округу у време ослобођења од Турака 1877/8. године.* – ЛЗ, 1968, књ. VIII, стр. 77-87. Резюме.

54. Црногорске и херцеговачке досељеничке породице у Петровом Селу 1884/5. – АП, 1968, бр. 1-2, стр. 237-258.

1969.

55. *Едипов, Електрин и други родоскрвни комплекси у Вуковим записима и данашњем нашем народном стваралаштву.* – ГЕИ, 1969, књ. XI-XV (1962-1966), стр. 97-117. Summary.

56. *Етнографска монографија о развитку једног совјетског села.* – ГЕИ, 1969, књ. XI-XV (1962-1966), стр. 206-213.

57. *Zdravstvene prilike slovačkih kolonista u Banatu u vreme njihovih doseljavanja u XVIII i XIX veku.* – AHMPV, MCMLXIX, g. IX, br. 1-2, str. 211-218. Résumé.

58. *Исељавање Врањанаца, Лесковчана и Власинаца у топличком округу после ослобођења 1878. године.* – ЛЗ, 1969, књ. IX, стр. 225-248 са графиконом и 2 скице у тексту. Résumé.

59. *Резултати рада секције примењене етнологије на VII међународном конгресу антрополошких и етнолошких наука у Москви 1964. године.* – ГЕИ, 1969, књ. XI-XV (1962-1966), стр. 185-194.

60. *Тихомир Р. Ђорђевић и метода историјске етнологије.* – АП, 1969, бр. 1, стр. 9-22.

1970.

61. *Lekari stranci kao osnivači zdravstvene službe u rudarskom naselju Majdanpek 1849/1856. godine* – AHMPV, MCMLXX, g. X, br. 1, str. 81-99 sa 6 faksimila u tekstu. Résumé.

62. *Петрово Село као једно од жаришта колонизационих и миграционих процеса у Србији у другој половини 19. века.* – Р, 1970. г. IV, бр. 2, март-април, стр. 86-104. и бр. 3, мај-јун, стр. 66-73 са 2 графикона у тексту.

63. *Породична задруга у лесковачком крају после ослобођења 1878.* – ЛЗ, 1970, књ. X, стр. 123-134 са скицом у тексту. Résumé.

1971.

64. *Демографске прилике и становништво у Ђуприји према подацима из 1863. године.* – АИЗКС, 1971, г. I, св. 1, стр. 143-146. Résumé.

65. *Zdravstvene prilike i demografske karakteristike oslobođenih krajeva Srbije 1877/1878. godine.* – Kratki sadržaji radova sa XXI naučnog sastanka, Niš, 16-18. septembar 1971. godine. – Beograd, Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, 1971, str. 11-12.

66. *Др Александар Петровић и његов допринос нашој етнологији.* – АИЗКС, 1971, г. I, св. 1, стр. 61-65. Résumé.

67. *Prva sanitetska služba i zdravstvene prilike u oslobođenim krajevima 1878-1879. godine.* – Zbornik radova XXI naučnog sastanka zdravstvene kulture Jugoslavije, Niš, 16-18. septembar 1971. Niš, Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, 1971, str. 69-75, 4°

68. *Први медицински акушерски кадар Ваљевског окружног физиката (1903-1906. године).* –АИЗКС, 1971, г. II, св. 2, стр. 131-135. Résumé.

69. *Производња дувана у Лесковачком и Врањском поморављу после ослобођења 1878. године.* – ЛЗ, 1971, књ. XI, стр. 103-113 са скицом у тексту. Résumé.

70. *Улога неких етнолошких фактора у социјалистичком преображају Колубарског рударског басена у СР Србији.* – ГЕИ, 1971, књ. XVI-XVIII (1967-1969), стр. 93-114 са скицом и 3 графикона у тексту. Résumé.

71. *Управа пиротска 1877/8. године.* Административна подела, етничке, демографске и социјално-економске прилике. – ПЗ, 1971, књ. 3, стр. 39-55.

1972.

72. *The Vranjsko Pomoravlje Region – Ethnologic investigations.* – BASSA, 1972, t. XLIX, N° 11, pp. 31-32, 8°
Summary, в. бр. 89.

73. *Edyp`s, Electra`s and other incestuous complexes in the writings of Vuk and in the our contemporary oral folklore.* – BASSA, 1972, t. XLIX, N° 11, pp. 51-52, 8°
Прештампан Summary, в. бр. 55.

74. *Обреди на воведување (иницијација) во свадбените обичаи кај Србите, Маке-донците и косовско-метохиските Албанци.* – МФ, 1972, г. V, бр. 9-10, стр. 17-31. Résumé.

75. *Le rôle de certains ethnologique dans la transformation socialiste du bassin miniet de Kolubara dans la R. S. de Serbie.* – BASSA, 1972, t. XLIX, N° 11, pp. 75-76, 8°
Прештампан Résumé, в. бр. 69.

76. *Становништво и обичаји крушевачког краја у 19. веку (1833-1878).* – Б, 1972, г. XIV, бр. 163, октобар, стр. 20-24.
Прештампан рад бр. 77.

77. *Становништво и обичаји крушевачког краја у 19 веку (1833-1878).* – Крушевац кроз векове. Зборник реферата са Симпозијума одржаног од 4. до 9. октобра 1971. у Крушевцу, Крушевац, Народни музеј, 1972, стр. 143-166, 8°

1973.

78. Др Славко Гавриловић, *Рума-трговиште у Срему 1718-1848.* – ГЕИ, 1973, књ. XIX-XX (1970-1971), стр. 227-229.

79. *Ђердапско подручје Србије као зона активних етничких процеса од краја 17. до краја 19. века.* – ГЕИ, 1973, књ. XIX-XX (1970-1971), стр. 45-59. Résumé.

80. *Етничка, демографска и социјално-економска структура Ниша после ослобођења од Турака (1878-1885).* – ЛЗ, 1973, књ. XIII, стр. 169-197. Résumé.

81. *Етничке и етнолошке карактеристике "отргнутих предела" присаједињених Србији 1833. године.* – Р, 1973, г. XIII, бр. 3, мај-јун, стр. 76-77.

82. *Етнологија и фолклор југословенских народа у рефератима совјетске делегације на VI међународном конгресу слависта у Прагу 1968.* – ГЕИ, 1973, књ. XIX-XX (1970-1971), стр. 194-196.

83. *Петар Ж. Петровић (1897-1970).* Библиографија радова Петра Ж. Петровића објављених у издањима Етнографског института САНУ и Српском етнографском зборнику САНУ, и рукописа. – ГЕИ, 1973, књ. XIX-XX (1970-1971), стр. 280-282.

84. *Развој сеоских насеља СР Србије у индустријска средишта и преображај живота њихових становника.* – ГЕИ, 1973, књ. XXI (1972), стр. 119-136 са 2 скице и графиконом у тексту. Summary.

85. *Улога Алексиначког карантина у миграционим кретањима у Србији и новоослобођеним крајевима до 1878. године.* – АИЗКС, 1973, г. II, св. 2, стр. 195-199. Zusammenfassung.

86. *Uputstva i naredbe Dalmatinske provincijalne uprave za suzbijanje epidemije kuge na zadarskom području 1814. i 1831. godine.* – AHMPV, MCMLXXIII, g. XIII, br. 2, str. 155-166. Riassunto.

87. *Uputstvo i naredbe Dalmatinske provincijske uprave za suzbijanje epidemije kuge na zadarskom području 1814. i 1831. godine.* – Kratki sadržaji radova XXIII naučnog sastanka Naučnog društva za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, Split 24-26 rujna 1973, Split, Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, 1973, str. 72, 8°

88. *Учешће чехословачких етнолога на VIII међународном конгресу антрополошких и етнолошких наука у Токију 1968.* – ГЕИ, 1973, књ. XIX-XX (1970-1971), стр. 202-208.

1974.

89. *Врањско Поморавље.* Етнолошка испитивања. – Београд, САНУ, 1974, стр. 1-616 са 2 карте, 32 фотографије и 6 цртежа ван текста, 8°. Summary. – Српски етнографски зборник, књ. LXXXVI, Одељење друштвених наука, Живот и обичаји народни, књ. 36.

90. Др Рајко Веселиновић, *Историја Остојићева*. – ГЕИ, 1974, књ. XXII (1973), стр. 255-257.

91. *Етнички односи 1830-1867.* – Историја Београда, [том] 2, Деветнаести век, Београд, САНУ и "Просвета", 1974, стр. 525-533, 8°.

92. *Етнички састав становништва 1815-1830.* – Историја Београда, [том] 2, Деветнаести век, Београд, САНУ и "Просвета", 1974, стр. 513-524, 8°

93. *Једна старија хрватска миграциона струја.* Неки проблеми проучавања југословенских енклава у ЧССР. – ГЕИ, 1974, књ. XXII (1973), стр. 123-142 са фотографијом у тексту и скицом ван текста. Résumé.

94. *Савремене промене у народној култури печалбарских региона јужне и југоисточне Србије* (у областима Лужница, Власина и Врањско Поморавље). – Симпозијум Етнолошко проучавање савремених промена у народној култури. 28-30. јануар 1972, Београд, Етнографски институт, 1974, стр. 189-205, 8°. Résumé. – Посебна издања, књ. 15.

95. *Le territoire serbe de Djerdap – portes de feren tant que zone de relation actives interethnique de la fin du XVIIIe siècle à nos jours.* – BASSA, 1974, t. LIII, N° 12, pp. 75-76, 8° Прештампан Résumé в. бр. 79.

1975.

96. *Бабушница – нова варошица у југоисточној Србији.* Етнографске и етнолошке карактеристике. – ГЕИ, 1975, књ. XXIII (1974), стр. 67-92 са цртежом и 2 фотографије ван текста. Résumé.

97. *Етнолошке компоненте књижевног стваралаштва Иве Андрића.* – ГЕИ, 1975, књ. XXIV, стр. 1-24. Résumé.

98. *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877-1878. године.* Етничке, демографске, социјално-економске и друштвене прилике. – Лесковац, Народни музеј, 1975, стр. 178 + Архивски прилози 184-303 са 6 скица и 7 фотографија у тексту и 3 табеле ван текста, 8°. – Библиотека Народног музеја, књ. 21.

99. *Печењевце у првим годинама после ослобођења (1878-1885).* Етно-демографске, социјалне и културне карактеристике. – ЛЗ, 1975, књ. XV, стр. 109-115. Zusammenfassung.

100. *Проучавање племена у Црној Гори кроз пре́писку Јована Ердељановића са Андријом Лубуришем (1924-1926. године).* – ГЕИ, 1975, књ. XXIII (1974), стр. 13-21. Résumé.

101. *Рађевина и Јадар у необјављеним рукописима Цвијићевих сарадника.* – Београд, САНУ, 1975, стр. 3-224 са 24 скице, цртежа и факсимила у тексту, 8°. Résumé. – Српски етнографски зборник, књ. LXXXVIII, Одељење друштвених наука, Насеља и порекло становништва, књ. 41.

1976.

102. *Традиционална култура Врања на прелому два века у делима Борисава Станковића.* – ГЕИ, 1976, књ. 25, стр. 119-147. Résumé.

1977.

103. *Насеља и становништво ваљевске и шабачке Посавине у XIX веку.* Етно-демографске, социјално-економске и културне карактеристике. – ГМИА, 1977, бр. 11, стр. 9-89.

1978.

104. *Вук Караџић о сродству, породици и браку у нашем народу.* – К, 1978, књ. XVI, стр. 5-45.

105. *Два значајна јубиларна скупа Народног музеја у Лесковцу 1977/78.* – ГЕИ, 1978, књ. XXVII, стр. 191-192. Résumé.

106. *Etničke promene i migraciona kretanja u Srbiji usled srpsko-turskih ratova 1876, 1877. i 1878.* – E, 1978, g. XIX, septembar, br. 9, str. 812-826.

107. *Етнодемографске карактеристике и друштвена обичајна традиција Пирота и пиротског краја у време ослобођења од Турака (1878-1890).* – ГЕИ, 1978, књ. XXVII, стр. 23-37. Summary.

108. *Životni prostredi, s. 2, Brno, s. 11-277.* – ГЕИ, 1978, књ. XXVII, стр. 226-230.

109. *Здравствене прилике у пограничном зајечарском и кулском крају у време српско-турског рата 1877/78. год.* – АИЗКС, 1978, г. VI-VII (1977/1978), бр. 6-7, стр. 17-26. Résumé.

110. *Лесковац и лесковачки крај у првим годинама после ослобођења од Турака (1878-1885. године).* (Етнодемографске, социјално-економске и културне карактеристике). – ЛЗ, 1978, књ. XVIII, стр. 129-201. Résumé.

111. Michel Panoff – Michel Perrin, *Dictionarie de l`ethnologie, Paris* 1973, s. 1-293. – ГЕИ, 1978, књ. XXVII, стр. 224-226.

112. *Monumenta Tutela. Ochrana pamiatok 9, Sympozium ICOMOS ČSSR 1971, Slovenský ústav pamiatkovej starostlivosti a ochrany přírody v Bratislave*, 1976, s. 1-484. – ГЕИ, 1978, књ. XXVII, стр. 215-224.

113. *Народна здравствена култура Пирота и пиротског краја у време ослобођења од Турака (1877/78. године).* – АИЗКС, 1978, г. VI-VII (1977/1978), бр. 6-7, стр. 27-36. Summary.

114. *Podaci austrijske sanitetske karte iz god. 1858. o Istri i Hrvatskom Primorju.* – Zbornik radova 26. sastanka Naučnog društva za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije Poreč 30. IX do 2. X 1976, Rijeka, 1978, str. 151-156 sa faksimilom u tekstu. Riassunto.

115. *Проблеми промена и преображаја у Цвијићевим проучавањима Балканског полуострва.* – ГЕИ, 1978, књ. XXVII, стр. 39-55. Summary.

116. *Прокупље пре сто година.* Стогодишњица ослобођења од Турака. – Т, 1978, г. IX, бр. 8, март, стр. 1, 3-4.

1979.

117. *Место и улога етнологије у интердисциплинарним проучавањима заштите човекове животне средине.* – ГЕИ, 1979, књ. XXVIII, стр. 35-45.

118. *Миграције из Босне и Херцеговине у Србију изазване догађајима 1876-1878. године.* – Naučni skup Otpor austrijskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini. [Sarajevo, 23. i 24. oktobra 1978], Sarajevo, ANUBIH, 1979, str. 287-310, 8°. – Posebna izdanja, knj. XLIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 8.

119. *Premeny l`udových tradícii v súcasnosti Socialisticke krajiny, Slovenská akadémia vied, Narodopisný ústav, Bratislava* 1978. – ГЕИ, 1979, књ. XXVIII, стр. 180-183.

120. *Ритуална обележја животних циклуса (иницијације) и забране (табуи) у обичајима становника јужног Поморавља.* – ЛЗ, 1979, књ. XIX, стр. 159-182. Zusammenfassung.

1980.

121. R. Bastide, *Anthropologie Appliquée*, Payot 183, Paris 1971, str. 1-244. – ГЕИ, 1980, књ. XXIX, стр. 163-164.

122. *Елементи старе балканске урбане цивилизације у развоју "чаршија" традиционалне културе њихових становника у јужној Србији у 19. веку.* – ЛЗ, 1980, књ. XX , стр. 197-210. Résumé.

123. *Етничке промене и миграциона кретања у ослобођеним крајевима Србије као последица српско-турских ратова 1876-1878. године.* – Научни скуп Србија у завршној фази Источне кризе 1877-1878. године, Београд, Историјски институт и "Просвета", 1980, стр. 99-112, 8°. – Résumé. – Зборник радова, књ.2.

124. *Михаило И. Пупин о миграцијама, етничким проблемима и завичајној традицији америчких усељеника.* – ЗДН, 1980, бр. 69, стр. 169-177. Summary.

125. *Problèmes des changements contemporains dans les rapports de parenté traditionels dans la vie familiale et le mariage aux villages de la Serbie.* – Changements dans la vie populaire en Serbie, Beograd, Institut éthnographique, 1980, pp. 27-35, 8°. – Edition speciales, N° 1.

126. *Савремене промене у традиционалним сродничким односима, браку, породичном и друштвеном обичајном животу.* – ЗРЕИ, 1980, књ. 10, стр. 117-133 са 3 скице у тексту.

1981.

127. *Допринос прим. др Милорада Драгића етномедицини, историји здравствене културе и здравственом просвећивању нашег народа.* Поводом деведесетогодишњице живота и тридесетпетогодишњице сарадње са Етнографским институтом Српске академије наука и уметности. *Библиографија радова прим. др Милорада Драгића 1951-1981.* – ЗРЕИ, 1981, књ. 11, стр. IX-XXIV са фотографијом. Résumé.

128. Драга Вуксановић-Анић, *Са капетаном д`Ормесоном 1877.* 22 дана двоколицом кроз Србију, Народна књига, Београд 1980, стр. 1-252. – ГЕИ, 1981, књ. XXX, стр. 188-192.

129. *Етничка кретања и етнолошке карактеристике Србије Првог устанка.* – Први српски устанак, Београд, Коларчев народни универзитет 1981, стр. 111-146, 8°. – Популарна наука, бр. 15 .

130. *Етнички проблеми и народна предања у делима Иве Андрића.* – Зборник радова са Међународног научног скупа одржаног у Београду од 26. до 28. маја 1980, Београд, Задужбина Иве Андрића, 1981, стр. 483-494, 8°

131. *Интересовање М. И. Пупина за проблеме америчког усељеништва и положај југословенских исељеника у САД.* – ЗРЕИ, 1981, књ. 12, стр. 9-34 са фотографијом. Summary.

132. *Роми (Цигани) у јужној Србији.* Етно-демографске карактеристике и традиционална култура. – ЛЗ, 1981, књ. XXI, стр. 137-155. Zusammenfassung.

133. *Стеван Сремац о етно-психолошким карактеристикама и менталитету људи наших крајева.* Посвећено седамдесетпетогодишњици пишчеве смрти. – ГЕИ, 1981, књ. XXX, стр. 19-40. Summary.

1982.

134. *Ваљевска и шабачка Тамнава у XIX веку.* (Етнодемографске, социјално-економске и културне карактеристике). ГМИА, 1982, бр. 17, стр. 41-133.

135. *Милан Ђ. Милићевић – етнограф и културни историчар "Нових крајева".* (посвећено сто педесет годишњици рођења 1831-1981). – ЛЗ, 1982, књ. XXII, стр. 225-235. Zusammenfassung.

136. *Однос антропогеографских фактора и обичајне традиције у Цвијићевим проучавањима.* – Научно дело Јована Цвијића. Поводом педесетогодишњице његове смрти, Београд, САНУ, 1982, стр. 365-381, 8° Summary. – Научни скупови, књ. XI, Председништво, књ. 2.

1983.

137. *Град и његово становништво.* Етнички развитак и традиционална култура Ниша у XIX веку. – Историја Ниша, [књ.] I. Од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године, Ниш, Градина и Просвета, 1983, стр, 307-318, 8°

138. *Етничке лимитрофне зоне Србије прве половине XIX века.* Проблеми етнодемографског и културног развоја обновљене српске државе. – ИЧ, 1983, књ. XXIX-XXX (1982-1983), стр. 339-358 са 4 скице у тексту. Résumé.

139. *Традиционална транспортна средства за људски и робни саобраћај у ђердапском подручју Србије у 19. веку.* – Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове. Зборник радова са Међународног научног скупа одржаног 5. и 6. јуна 1979. године, Београд, САНУ, 1983, стр. 319-325 са 2 слике у тексту, 8°. – Résumé. Научни скупови, књ. XV, Одељење историјских наука, књ. 3.

1984.

140. *Власотинце после ослобођења од Турака (1878-1890).* Етнодемографске социјално-економске и културне карактеристике. – ЛЗ, 1984, књ. XXIV, стр. 251-304. Summary.

141. *Демографске промене.* Демографска структура од 1878. до краја XIX века. – Историја Ниша, [књ.] I I. Од ослобођења 1878. до 1941. године, Ниш, Градина и Просвета, 1984, стр, 23-39 са скицом и 3 стране фотографија ван текста, 8°

142. *Драгиша Лапчевић о сеоској породици у Србији.* – Драгиша Лапчевић у раничком покрету Србије, Титово Ужице, Народни музеј, 1984, стр, 461-470, 8°

143. *Етничке и културне карактеристике Крушевца и крушевачких приградских насеља 1883-1893. год.* – КЗ, 1984, књ. 1, стр. 291-326. Summary.

144. *Етнолошка проучавања промена у приградским насељима индустријског подручја Крушевца.* – ЗРЕИ, 1984, књ. 4, стр. 125-158.

145. *Завршни осврт на проучавања промена у култури становања, браку и породици и обичајима животног циклуса у приградским и другим насељима у околини Београда, Крушевца, Пирота и Новог Пазара.* – ЗРЕИ, 1984, књ. 14-16, стр. 566-571. Summary.

146. *Савремене промене у породичном животу и обичајима, браку, сродничким односима и друштвеном обичајном животу у приградским селима Крушевца.* – ЗРЕИ, 1984, књ. 14-16, стр. 169-199.

1985.

147. *Јован Ристић о питањима ратних миграција 1876-1878. године и новим погранничним етничким зонама Србије после Берлинског конгреса.* – Живот и рад Јована Ристића. Поводом 150-годишњице рођења. Зборник прилога са научног скупа одржаног 17. и 18. XI 1981 . године, Београд, САНУ, 1985. стр. 119-132, 8°. Résumé. – Научни скупови, књ. XXV, Председништво, књ. 5.

148. *Народ и крајеви јужне Србије у делима Вељка Петровића.* Посвећено 100-годишњици рођења писца и 70-годишњици првог светског рата (1914-1918). – ЛЗ, 1985, књ. XXV, стр. 465-472. Summary.

149. *Становништво Јадра и јадарска насеља у прошлости.* Популациони, етнички и културни развој Јадра у периоду после ослобођења од Турске 1832. године. – Јадар у прошлости, Лозница, 1985, стр. 81-339 са 2 фотографије и 2 скице ван текста, 8°

150. *Топлица.* Етнички процеси и традиционална култура. – Београд, Етнографски институт 1985, стр. 7-203 са 3 цртежа, 25 фотографија и 2 скице ван текста, 8°. – Посебна издања, књ. 28.

1986.

151. *"Брачни новци" ("piéces de mariage").* Примери из јужног Поморавља. – ЛЗ, 1986, књ. XXVI, стр. 281-290. Résumé.

152. *Година 1915. у делима Вељка Петровића.* – Научни скуп Србија 1915. године, Београд, Историјски институт, 1986, стр. 113-128, 8°. Résumé – Зборник радова, 4.

153. *Етничке и културне прилике у Тимочкој крајини у ратним и послератним годинама 1876, 1877/78. до краја 19. века.* – Тимочка буна 1883. и њен друштвено-политички значај за Србију XIX века. Зборник радова са научног скупа одржаног од 18. до 20. октобра 1983. г. у Зајечару. – Београд, САНУ. 1986, стр. 323-342, 8°– Научни скупови, књ. XXIX.

154. *Етнографска обележја и народна култура у Рађевини у XIX веку.* – Рађевина у прошлости. Прва књига (до 1941. године), Београд, 1986, стр. 327-379, 8°

1987.

155. *Етнолошки проблеми проучавања лимитрофних области у залеђу Лесковачке Мораве (Власина и Лужница).* – ЛЗ, 1987, књ. XXVII, стр. 85-98. Summary.

156."*Несродничке задруге" у Србији у XIX веку.* Архивски извори. – ИЧ, 1987, књ. XXXIV, стр. 201-216. Résumé.

1988.

157. *Дело Димитрија Мите Петровића.* – ИЧ, 1988, књ. XXXV, стр. 133-145. Résumé.

158. *Повезивање америчких Срба и југословенских добровољаца у Америци са домовином 1917-1918. године.* – Научни скуп Србија 1917. године, Београд, Историјски институт, 1988, стр. 211-224, 8°. Résumé. – Зборник радова, књ. 6.

159. *Становништво и насеља старог Гургусовца-Књажевца после ослобођења 1834. године до краја 19. века.* Етно-демографска кретања и традиционална културна обележја. – Тимочка крајина у XIX веку. Зборник радова, Књажевац, Међуопштински одбор за обележавање 150-годишњице ослобођења Тимочке крајине од Турака и Историјски институт у Београду, 1988, стр. 101-148 са фотографијом ван текста, 8°

160. *Урбане етнолошке карактеристике у развоју београдског подграђа и вароши у прошлости до наших дана.* Од "вароши у шанцу" до модерне четврти "Стари град". – Београдска тврђава у прошлости и будућности. Зборник реферата и дискусија одржаних на научном скупу у Српској академији наука и уметности 17-18. децембра 1985. године, Београд, САНУ и Завод за заштиту споменика културе Београда, 1988, стр. 167-173, 8° –Научни скупови, књ. XXXVI, Одељење историјских наука, књ. 9.

1989.

161. *Димитрије Давидовић о становништву и етнографским карактеристикама Србије.* – Зборник радова са Научног скупа Стваралаштво Димитрија Давидовића. Поводом прославе 150-годишњице од доношења Сретењског устава одржаног 28. фебруара и 1. марта 1985. у Српској академији наука и уметности, Београд, Удружење новинара Србије, 1989, стр. 75-87, 8°

162. *Етничка кретања, демографска и социјално-економска структура до краја прве половине XIX века.* – Историја Титовог Ужица (до 1918), [књ.] I, Београд, Историјски институт и Народни музеј Титово Ужице, 1989, стр. 531-570; Извори и литература, стр. 966-969.

163. *Породица у систему традиционалних и савремених установа у друштвено-обичајном животу Рађеваца.* – Београд, Етнографски институт, 1989, стр. 7-302 са 7 цртежа, 6 скица, 3 фотографије и факсимилом у тексту, 8° – Посебна издања, књ. 31.

1992.

164. *Друштвени живот – брак, породица, сродство и сродднички односи у ужичком региону.* – Етнолошка истраживања ужичког краја, Београд, Етнографски институт, 1992, стр. 7-82, 8°. Summary. – Посебна издања, књ. 30, св. 4.

1993.

165. *Људска станишта.* – Врање кроз векове. Избор радова, [књ.] I, Врање, Главни одбор за обележавање девет векова Врања, 1993, стр. 315-316. Прештампано из књиге бр. 89, стр. 215-223.

1995.

166. *Породица у Подгорини у процесу формирања типова насеља и традиционалних система друштвених комуникација (до краја XIX и почетка XX века).* – Ваљево, Историјски архив 1995, стр. 5-215, 8°. – Посебна издања, књ. 9.

1996.

167. *Ваљевске војне болнице и њихов санитет 1915. године у књижевним записима Вељка Петровића.* – ГМИА, 1996, бр. 30, стр. 132-138. Резюме. Summary.

УДК 93/99:929

Станишта Војиновић

ЈЕДАН ЗАБОРАВЉЕНИ ИСТРАЖИВАЧ ЛЕСКОВАЧКОГ И ВРАЊСКОГ КРАЈА

(Алекса С. Јовановић)

Међу истраживачима крајева ослобођених 1877-78. године налази се и правник и историчар Алекса С. Јовановић. Он је после ослобођења због својих правних послова боравио дуже времена (преко девет месеци) у лесковачком и врањском Поморављу и том приликом забележио један број народних предања и обишао више локалитета везаних за борбе између Срба и Турака у XV веку. Подстакнут радовима наших историчара, нарочито њиховим дилемама везаним за неке бојеве посебно се задржао на проучавању кретања војске султана Мусе. Тако се радознали Алекса С. Јовановић нашао у значајној групи првих истраживача наше прошлости на тлу јужне Србије у којој су били Стојан Новаковић, Милан Ђ. Милићевић, Мита Ракић, Љубомир Ковачевић, Панта Срећковић, Милош С. Милојевић, Урош Крстић и др. Иако његов допринос није у складу са амбицијама које је показао радећи на терену Врања и Лесковца са околинама 1877-1878. године, потребно је одредити његово место међу истраживачима ових крајева.

О почецима свога рада Јовановић бележи: "У рату 1877/78. год. као аудитор смедеревске бригаде, која је најдуже боравила у врањској покрајини, имао сам прилике, поред правних ствари, да обратим пажњу и на податке по струци археологије, етнографије и историје.[1]

После завршених ратних дејстава, Јовановић се крајем септембра 1878. године вратио својим службеним пословима у Крушевцу. У слободним часовима употпуњавао је и сређивао своје белешке из врањског и лесковачког Поморавља, размењујући податке са истраживачима тога времена. Он је из Крушевца од септембра до децембра 1878. године послао три писма Стојану Новаковићу (доносимо их у Прилогу) у којима је дао

---

1 *Врања и њено Поморавље*, Дело, V, књ. XIX, св. 2 (август), 259.

садржај књиге посвећене истраживањима ових крајева. Сматрајући да су саопштења из ослобођених крајева значајна за нашу историју и културу, крајем октобра 1878. послао је Новаковићу један оглед из свога рукописа под насловом *Неколике белешке из списа "О старинама у Врањској покрајини"*, који је почетком следећег месеца и штампан у "Српским новинама".[2] Са овим чланком, који садржи податке из историје Врањске бање и околине, започео је Алекса С. Јовановић своје радове о крајевима ослобођеним 1877-78. године.

Сакупљену археолошку, историјску и етнолошку грађу Јовановић објављује на два начина: преко научних студија и путописа. Као пример озбиљне научне студије треба поменути *Пчињу*.[3] Нагињући овом другом, литерарном жанру-путопису, објавиће у часопису "Преодница" 1884. године *Старине у Врањској покрајини. Одломак из ратних бележака*, где ће описати Крстасту џамију у Врању и Марково кале и Голубов Град.[4]

Покретањем стручног часописа правника "Бранич", Јовановић је добио прилику да објави један део својих значајних радова о правном положају Срба у врањском и лесковачком Поморављу и Заплању за време турске власти. Већ у првом броју започиње штампање чланка *Бели-Мухамед кнез од Заплења*, у коме је забележио велики број народних прича и анегдота, од Ниша до Власотинца, о овом турском чиновнику.[5] Многе од тих прича, занимљивог садржаја, некада и варијантама Вукових, остале су у народном сећању ових крајева скоро до краја века, привлачећи пажњу и доцнијих истраживача од Милана Ђ. Милићевића,[6] Михаила Марковића,[7] Светислава Марића,[8] Григорија Божовића[9] до Радослава Раденковића.[10]

У истом часопису објавиће Јовановић и одломак из већег списа *Меропси, раја кулучари*, у коме је донео у целини текст такозваног Лесковачког закона из 1860. године.[11]

Године 1889. у часопису "Бранич" објављује рад *Правда и управа у Врањској покрајини за владе Турака*, у коме доноси податке о тешком стању

---

2 XLVI, 1878, бр. 242 (1. новембар), 1050-1051.
3 Гласник Српског ученог друштва, књ. XLIX, Београд, 1881, 318-345.
4 I, 1884, бр. 13, 200-203.
5 I, 1887, св. 1, 30-34; св. 2, 85-90; св. 3, 130-133.
6 *С Дунава на Пчињу*, Београд, 1882, 58.
7 Слава, I, 1896, св. 9, 28-29.
8 Бранково коло, III, 1897, бр. 46 (13/25. новембар), стуб. 1459-1463; бр. 47 (20. новембар/2. децембар), стуб. 1459-1499; бр. 49 (4./16. децембар), стуб. 1549-1554; бр. 50 (11/23. децембар), стуб. 1586-1590. - Мале новине, XI, 1897, бр. 330 (30. новембар), 2-3; бр. 333 (3. децембар), 3; бр. 334 (4. децембар), 3; бр. 345 (15. децембар), 3, бр. 346 (16. децембар), 2-3; бр. 347 (17. децембар), 2-3; бр. 348 (18. децембар), 2-3.
9 *На чифлуку Белог Мемеда*, Политика, XXXI, 1934, бр. 9226 (21. јануар), 10.
10 *Легенде о местима око Тимока*, Развитак, 1977, бр. 3, 93; *Трагови историјских збивања у народним анегдотама Југоисточне Србије*, Стремљења, XXV, 1985, бр. 2 (март-април), 177-179.
11 I, 1887, св. 13, 451-458; св. 14, 477-481.

Срба у југоисточној Србији.[12] Исте године у књижевном часопису "Коло" објављује два одломка из свог ратног путног дневника, вођеног 1877-1878. године, *Цеп или "Девојкин камен"*[13] *и Бујановце, Трновац, Турија.*[14] У првом одломку Јовановић је забележио народну легенду о настанку Девојкиног камена:

"... У старо доба, целим Дервеном био се љути бој. Горе на вису више ове прилике била је варош у којој је боравила девојкина мати. Кћи је прала платно у кориту крај Мораве, а поред ње трчкарало њено псето. Видећи навалу војске Дервеном, мајка стане звати кћер да бежи, ну она скупивши платно на главу, измаче се мало даље од Мораве на подножје виса, и ту оста, гледајући радознало наступ војске. Кад ни на поновљени позив матере не пође, она је прокуне да се окамени заједно са коритом, платном и псетом. Корито је Морава заронила, од пса види се само нека прилика као труп, а главу и реп Турци су раздробили..."[15]

Исти Девојкин камен описао је Јеротеј Рачанин, који је из Београда кренуо 7. јула 1704. године. "... И затим пођосмо на десети конак (17. јула) под манастир Решитски, на измаку Врањске клисуре. И ту наловисмо рака за вечеру. И ту нађосмо човека и кажу да му је сто двадесет година, проседе браде и трипут му се зуби мењали, па нарасли као у детета. И двапут брада опадала, па нарасла. И има сина сеђа од оца. И да није тај старац Турчина видео, ни харач дао, ни вина пио, него напасао овце на горама. И ту видесмо човека и девојку те се окаменили. Те казиваше старац тај да је кум с кумом сачинио блуд. Тога ради се окаменили..."[16]

Момин камен није био само тема путописаца, већ и песника. Познати песник, приповедач и драмски писац Димитрије-Мита Ј. Димитријевић написао је под утицајем народне легенде песму *Момин камен:*

Тиха, сетна ноћца врх кршева пала,
Преко хладних плоча цвили ветар благи,
Момин Камен плачућ прича судбу своју,
А јаук се губи: "Где си, где си, драги?"
Давно, много давно један витез млади
С песмом у свет оде, за њим мома чедна
Плакала је горко, и с големе туге
Посред пуста крша оста стена ледна.
И векова много минуло је тихо,
А камена дева ту вечито стоји,
Чека драгог свога да јој живот даде.
"Дођ' ће данас, сутра!" Сваку зору броји.

---

12 Рад је штампан у бр. 1 и 2, а прештампан је и посебно. Београд, 1889, 26 стр. Овај рад је приказао и позитивно оценио Љубомир Јовановић (Коло, I, 1889, бр. 8, 10. март, 131).
13 I, 1889, бр. 9 (20. март), 140-141.
14 I, 1889, бр. 12 (20. април), 189-190.
15 Као напомена тринаест, стр. 141.
16 Томислав Јовановић, *Путопис Јеротеја Рачанина*, Браничево, 1992-1994, 68.

Ал' драгога нема... Страшна, страшна бајка
Преко хладних стена тихо струји, плаче,
Ја крај моме стојим, за њом јецам, кунем,
И клетва се наша кроз ноћ губи јаче.
Све је опет мирно... Свуда пусто, мртво,
Још последња суза хладну стену кваси;
Грлећ Момин Камен пуче срце моје,
Камени се живот и полако гаси.
И сан страшан снивам: Ја и Момин Камен
Исте, исте судбе, два згрљена кама
У вечности пустој сред бескрајног мрака,
Нигде звезде јасне, нигде светлог плама.
И брат сестру теши, сестра теши брата,
У каменом телу пиште душе младе,
И зацвиле боно, куну судбу своју
Једно другом дижућ порушене наде."[17]

Бавећи се развојем задруге у Срба, објавио је 1896. године опширну расправу *Историјски развитак српског задругарства. Са додатком: Приносци за историју старог српског права*, где је прилично простора посветио крајевима југоисточне Србије за време турске власти.[18] Други део ове расправе објавио је 1900. године, прештампавајући у истој књизи и чланак о Белом-Мехмеду.[19]

Највећи део својих записа о крајевима ослобођеним 1877-78. Јовановић је објавио у замашној студији *Врања и њено Поморавље* штампаној у два наставка у београдском књижевном часопису "Дело".[20] Ту је, синтетизујући грађу сакупљену на терену, саопштио велики број предања о појединим селима и локалитетима, а како су неки делови ранији објављени, овде уклопљени у целину, дају занимљиву слику Јовановићевих истраживања историје, етнологије и усмене књижевности крајева ослобођених 1877-78. године. Уједно је овим радом у приличној мери остварио план, који је сачинио још 1878. године (видети у прилогу писмо бр. 1).

Дошавши до једног извештаја лесковачког адвоката Уроша Кнежевића начелнику лесковачког среза из 1900. године, у коме се помиње "барјактар краља Дечанског" и његов гроб у Лесковцу, изложио је своје дилеме у раду *Једна необјашњена старина*.[21] Заокупљен државним пословима, он се све ређе јављао радовима о крајевима југоисто́чне Србије. Прегледајући архивску грађу Совјета, написао је неколико портрета заборављених личности Првог и Другог устанка. Тако је написао занимљив портрет Јанка Цветковића, учесника у бојевима на Новом Пазару, Сјеници, Суводолу код Пријепоља,

---

17 Бранково коло, VII, 1901, бр. 20 (17/30. мај), 609.
18 Београд, 1896, 188 стр.
19 Београд, 1900, 146 стр. О Белом-Мехмеду прештампано на стр. 123-128.
20 V, 1898, књ. XIX, св. 2 (август), 259-280; књ. XX, св. 1 (септембар), 25-53.
21 Коло, I, 1901, књ. II, св. 6 (16. септембар), 348-351.

Делиграду, Грамади и Медошевцу код Ниша. Према овим истраживањима, Јанко Цветковић је постављен за "бимбашу када је војска кренула на Каменицу код Ниша".[22]

Поред самосталних истраживачких радова затеченог стања и прошлости овога дела Србије, он је био и од значајне користи другим истраживачима, пре свих Стојану Новаковићу, кога је, док је овај припремао студију *Ново Брдо и Врањско Поморавље*,[23] обавештавао о неким локалитетима везаним за бојеве Турака против Николе Скобаљића, помажући му да разреши географске појмове из Јаничаревих успомена Михаила из Островице.

На захтев Стојана Новаковића, старао се 1878. године за састављање једног пописа села врањског Поморавља, без обзира на тада постављену границу. Један препис овога пописа налази се у оставштини Стојана Новаковића.

У белешкама Алексе С. Јовановића, писаних под утицајем првих утисака и првих контаката, налазе се забележена занимљива предања и легенде везане за поједине локалитете, чиме је он међу првима који је бележио духовне особине Срба тада ослобођених крајева.

*

* *

Алекса С. Јовановић је рођен 19. августа 1846. године у Ћуприји. Основну школу завршио је у месту рођења, нижу гимназију у Неготину, вишу и правни факултет у Београду. Радио је као судски писар у Крагујевцу и Краљеву, писар Министарства правде и секретар суда у Београду (до 1874), судија у Смедереву и Крушевцу (1874-1878), председник Првостепеног суда у Београду (1879-1880), Нишу (1881) и Београду (1881-1884), члан Касационог суда (18. X 1884- 8. V 1890), начелник Министарства правде (8. V 1890 - 9. V 1894), члан Касационог суда (9. V 1894 - 1. VI 1899), председник Апелационог суда (1. VI 1899 - 11. IX 1900) и државни саветник (11. IX 1900 - јуна 1903). После пензионисања 1903. године, бавио се писањем, сарађујући у многим листовима и часописима свога времена. Умро је у Београду 6. маја 1920. године.

ПРИЛОЗИ

1.

Крушевац 25. Септ./ембар/ 1878.

Поштовани г. Стојане,

После толиких напора, једва ми је пошло за руком да се сасвим ослободим од вршења војене дужности, и од пре два дана ево ме код куће у Крушевцу. Бавећи се дуго времена у средини врањског округа, као што сам вам једном јавио, гледао сам да ми време колико толико корисно прође, па сам пропутовао ову не неинтересантну покрајину готово кроз и кроз,

---

22 *Заслужни радници Кара-Ђорђева и К. Милошева времена. Стеван Филиповић из Руме у Срему*, Вечерње новости, XIV, 1908, бр. 221 (12. август), 1, бр. 222 (13. август), 1.

23 Годишњица Николе Чупића. Година IIIа. Београд, 1879, 263-355.

бележећи све, што сам видео или чуо, као важно и корисно у правном, историјском и етнографском смислу.

Остављајући засад на страну правни материјал да га употребим на другом једном месту, рад сам да првом приликом пустим у свет од својих бележака само оно, што се тиче историје и етнографије врањске покрајине, и тако у књизи коју бих о том штампао, било би следећих чланака:

1. Поглед на Врањску покрајину.
2. Варош Врања и њене старине: Крстаста џамија или Црква Св. Петке, црквица св. Николе итд.
3. Марково кале или Голубац, изнад Врање.
4. Развалине трију цркава до Врање на план./ини/ Крстиловцу.
5. Старина села: Давидовца и Краљеве куће.
6. Постанак села: Бујановца, Трновца и Турије.
7. Стара црква св. Николе у Кончуљу.
8. Развалине Маркова моста ниже Кончуља на Морави, и легенда о њему.
9. Развалине цркве св. Николе у Лучану.
10. Јаребички мост на Морави. Легенда о њему.
11. Манастир св. оца Прохора Пчињског. (Пространа и велика интересантна студија).
12. Село Златокоп.
13. Бања.
14. Развалине "градиħа".
15. Девојачки камен.
16. Џеп-хан.
17.
18. Маркова црква код Стубла.
19. Баљуцки (тј. буљинин) камен више Прибоја.
20. Код два брата.

Рад, да овај посао изађе у што карактеристичнијем облику, употребио сам познате изворе, који ми у мојој библиотеци стоји на расположењу; но како немам на руци ових књига: *Пут од Београда у Салоник - од Хана 1861.* и од Хилфердинга *Босния*, у којима има много што-шта од оног што мени треба, молим да ми ове књиге пошаљете дележанцом о мом трошку на послугу за најкраће време, било из своје или народне библиотеке.

Осим многих других и писаних и легендарних података о Св. Прохору, употребићу и оно што има у Вашем чланку о "Св. Јаћиму Сарданапорском" и Св. Јовану Рилском"; - но како не бејах срећан да походим манастир у Врању док старе књиге беху у њему, остаје једна велика празнина у мом чланку због тога, што немам на руци и његов живот који је с осталим рукописима послан Г. Митрополиту. Разабрав још у Врању од г. Фармилијана, да сте и ви члан комисије која разгледа ове старине, молим вас настаните колико вам је у снази, да добијем на промотрење Житије свечево са оним *"Катасником"* где су уписивани полазници. Ако то није могуће, по промотрењу јавите ми *извидно:* од које је године та старина, и чији је посао; где је рођен Св. Прохор (да ли је доиста у Овчем пољу) и да ли је Србин?

Које је године живео у Нагоричанима, а које у Козјаку у овом манастиру; ко је зидао његов манастир, а ко пиргове пода њ' падајуће - св. Луку и св. Стевана; а најпосле шта се ту казује о цару Дијогену. То из *живоша;* а из *"Каšасника"* опет: којих наших владалаца имају потписи, и има ли ту и других: Оливера итд. Моја штудија о том, би вам, надам се, послужили за јаку основу, - ако усхтеднете ове рукописе штампати као оне поменутих светаца.

Ви видите да ја од вас исувише тражим; но ипак познавајући вашу добру вољу на све што се тиче напретка науке, не сумњам да ми нећете по, молби учинити.

Ја вас молим да ми овом приликом пошаљете и оне рукописе мојих првих чланака, да их оставим нека чекају боља времена.

Ваш пријатељ и поштовалац

Алекса С. Јовановић.

АС. Стојан Новаковић, бр. 1556.

2.

(Оштећено писмо:)

У мојим осталим белешкама стоји на једном месту: да су више *Владичина хана* ова села и хридови: Јабуковац, Репинце и *Куново*. То је у растојању сахат и нешто јаче од *Градишша* и *Логора*. Нема сумње да је стара Куновица, данашње Куново, и да се на овом крају била поменута битка. Пошто се у повратној маршути савезничке војске, помиње *Пирош*, мислим извесно је*: да је она од Трна** идући старим путем који је и данас у употреби, сишла низ Власину, у околину Владичина хана, а одатле хватајући се Кукавице беше намера ваљда преко *Кукавице* - такође старим путем даље у "рашку" земљу. Наступање Турака представљало је поменутој хисторији као сувише*** нагло, и са тога неће бити невероватно да су *Турци* дошли веома близу поседавши и *Градиште* и околину *Логора*, а наша војска беше с ону страну Мораве захваљујући мраку (?) у околини Стубла и *Владичина хана*, са наслоном на левој хридове Куновице или данашњег Кунова. Место где су после одржане битке Ђурђе и Владислав логоровали, назива Михаило *Добојац* а то ће бити данашња "Дубница" у Моравској долини више Врање где је стари ... (оштећено више речи)... У осталом као лаик ја ову ствар само наглашујем зарад оних који су позвани да је боље расветле и објасне. У допуну својих бележака додајем још и то да у околини овог разбојишта с десне стране Мораве као остаци некадашњег друма има местимице и калдрме, а отуд и једно село носи то име.

То су белешке о Бањи и њеној околини. Изволите их употребити. Молим само да будете добри штампати их у подлистку *"Сршских новина"* под вашом коректуром, као угледне чланке једне књиге *О сшаринама у врањској йокрајини*, која, како за сад због званичних послова немам ни мало сувишка у времену, не верујем да ће скоро угледати света. Ако налазите за нужно да их као стручњак пропратите каквом својом нотицом као испис из ваше

кореспонденције, бићу вам захвалан. Ако не би имали времена да сами устајете око те ствари, - јавите ми да ја сам непосредно пошљем.

Још коју за Вас. Жеглигово је данашње Куманово, но се тако зове и крај - Нагоричана, где је чувени храм св. Ђорђе; полазећи с овог краја против српске војске, што је била у *Ситници* и *Глубочици* или *Кислини* Ахмет је могао проћи само кроз ова два стара пута: или преко Радовнице, Стајовца, Св. Илије, Лукова, Тибужда на *Златокой* под саму Врању; или од Нагоричана на села: Кленак, Клиновац, Кршевицу, па опет у Моравску долину близу Врање код Рataja. Вероватно је, да је ишао баш овим последњим путем кад је разбио Николу Скобаљића код *Кислине*. Више Рataja идући селу Преображењу у правцу к Пчињској покрајини, има једна сасвим четвороугласта дољача вазда моч/в/арна која влада долином поморавља. Зове се *Слатина* - кажу да ту има руде соли. На угловима и средокрађи овог тако рећи природног шанца, виде се остаци пробијених рупа где су морали у каквом год боју бити намештени топови. Да није ово Кислина? Пошто су Турци на овој Кислини одржали мегдан у новембру, тек пошто су у октобру 1454. били разбијени "оу Банк" (Летописац у Рамат. 78) - Бању и Кислине ваља тражити у једној вези операционе линије, а не на раздвојеним местима. Замените реч "оу Кроушевъцоу" као грешку и самог летописца речју Кршевица, која је одмах с леве стране од Слатине (као село о ком сам већ код Бање говорио), а на два сахата од Бање уз Мораву, - па ћете доћи до закључка: *да се овај бој био у околини Врање и Бање*. По томе мислим да не стоји оно, што г. Даничић у сумњи ову Бању налази око данашњег Крушевца.

Веома жалим и на Вас што ме нисте потсетили, и на себе што се сам не сетих, - да мало већу пажњу за бављења у Врањи и околини, обратим на ове тако важне ствари. Ја сам их у свом правничком послу бележио као занимљиве случајности, готово узгред, а бејах и на месту и у положају да их *стручно* истражујем. Једном изгубљена прилика више се не враћа.

Молим Вас јавите ми кад ово писмо примите.

Ваш пријатељ и поштовалац

Алекса С. Јовановић

Поздравља Вас г. директор Протић. Ово писмо експедирао тек данас 17. Октобра.

* Изнад прецртаног: *нема сумње*.

** Иза прецртаног: *стигла преко Власине*.

*** Изнад прецртаног: *више*.

АС, Стојан Новаковић,

бр. 1558.

Крушевац 30. Декем./бра/ 1878.

Поштовани Госп. Стојане,

На дан два пред ваше последње писмо, писао сам Д. Христићу у Врањи, да ми пошаље списак свију села у врањ./ском/ округу онако како је то било под Турцима, без призрења на доцније сужавање ове територије услед одлука Конгреса.

Одмах за тим послао сам му и Ваше писмо с молбом да и по њему учини.

Из његова одговора, који прилажем уверићете се: да је како тако поступио по мом првом писму, пославши један доста непотпун и неуређен списак, а о мом поновљеном захтеву, услед вашег писма ништа не говори. Биће да није у стању да ово изврши, пошто као још млад (мислим да је сад у 18 или 19 години) није имао прилике да лично види или поузано чује, све што се разбира. Мислим да му не треба више о том ни писати.

Шиљући овај списак надам се да ће вам, у недостатку поузданих података топографије послужити колико толико за ослонац у истраживању месташца појединим догађајима, према њиховим напоменама по Споменицима који вам прелазе преко руку. Ту ћете наћи и *Трејан* као село више Врање на сахат два хода, што вас упућује на вашу мисао о. *Трејањи*. Кислина је (тј. она Слатина) према њему преко Мораве.

По мом упућењу Христић је плавим плајвазом подвлачио места, која остају Турцима.

Пошто сам овај списак преписао, није потребно да ми га враћате.

Молим Вас да ми јавите свој одговор о његовој молби коју преко мене на Вас управља, да му знам одговорити.

Ваш пријатељ и поштовалац

Алекса С. Јовановић

АС. Стојан Новаковић, бр. 1557.

УДК 016:929

Драгиша Костић

ПРИЛОГ БИОГРАФИЈИ И БИБЛИОГРАФИЈИ МИЛОША С. МИЛОЈЕВИЋА

Познати нишки устаник из времена ослободилачких ратова Србије Тодор Станковић, своју прву књигу "Путне белешке по Старој Србији", посветио је Милошу С. Милојевићу речима:" *Теби највећи родољубе, Теби највећи народни учитељу и просветитељу свога времена, Теби, који си живом речју и пером и мачем непрекидно и неуморно кроз цео свој живот србовао; тебе велики Србине, посвећујем ову књижицу, коју писах идући стопама твојим.*"[1] Лесковчани су Споменицу 1928. године, посветили, такође Милошу С. Милојевићу речима:" *Највећем националном раднику у овим крајевима пре и после ослобођења, Милошу С. Милојевићу, професору и књижевнику.*"[2] Др Јован Хаџи Васиљевић своју књигу "Просветне и политичке прилике у јужним српским областима" посветио је "*Успомени на Милоша С. Милојевића великог поборника јединства и најретка нашега народа.*"[3]

Стално појављивање овог имена у нашој историографији прелазило је границу да је реч о личности која се налази на маргинама историје српског националног уједињења. Ради се о периоду српског националног препорода оваплоћеног у књижевности и науци где је основни рад био проучавање и сакупљање историјског, етнографског, археолошког и другог културног блага. Затим, у просвети и култури, нарочито у периоду формирања (1870)

---

1 Јован Х. Васиљевић, "Тодор Станковић", у: Браство (Београд), XX, 1926, стр. 94 - 103; Радош Требјешанин, "Наставници лесковачке Гимназије од 1879 - 1979. године", у: Лесковачки зборник (Лесковац), XXIV, 1984, стр. 479/480 (у даљем тексту: Радош Требјешанин, н.д.).

2 Споменица на прославу педесетогодишњице ослобођења Лесковца 1877 - 1927, Уредили Сретен Динић и Драгутин Тодоровић, Лесковац, 1928.

3 Др Јован Хаџи Васиљевић, Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку (до српско турских ратова 1876 -1878), Београд, 1928.

бугарског егзархата и борбе против његове асимилаторске политике као и пораста интересовања за српске споменике културе у Старој Србији. Тада се јављају и први путописци из Србије који су, још неослобођене крајеве, пропутовали и из њих доносили и проучавали драгоцени историјски, етнографски материјал, према коме се ми данас односимо са поштовањем јер представља богату изворну грађу за проучавање културне баштине Срба на овим просторима. Грађа или дела настала објављивањем овог материјала наилазила су у нашој историографији на различита мишљења која су ишла у једну или другу крајност. Притом, њихова изворна вредност није долазила у питање али није ни потенцирана. Такав случај је и са делима Милоша С. Милојевића и са богатом грађом коју је он сакупио, са чиме се слажу сви његови савременици и која је после његове смрти нестала.

Зато ћемо рад Милоша Милојевића посматрати у контексту реализације циљева српског националног уједињења, односно зашто је баш он постао персонални симбол ослобођења и уједињења ових крајева. За сада не постоји ни један свеобухватан рад на ову тему, мада је било покушаја у историографији XIX и почетком XX века. Постоји више дела који дају податке о његовој личности, патриотском и књижевном раду и чија је оцена резултат времена и друштвених околности у којима су настала као и више радова који фрагментарно износе податке о Милошу Милојевићу, маргинализујући или глорификујући његову улогу у историји.

Прву оцену књижевног рада Милоша С. Милојевића, индиректно дајући и његову активност на националној пропаганди, дало је Српско учено друштво, односно двојица истакнутих научника, чланова Главног одбора Српског ученог друштва и редакције Гласника, Стојан Новаковић и Милан Кујунџић.[4] Критика, том приликом изречена оштрим, заједљивим тоном пребачена је и на поље његовог националног рада. Стојан Новаковић је и после тога (1888) као државник и научник поновио:*"Ја сам свагда мислио, да не само није довољан него да је штетан Милојевићев фанатизам(...)"*. Међутим, њену оштрину треба сагледати у времену када је изречена, односно, у склопу преображаја српске науке и историографије од романтичарског традиционализма и националног прагматизма ка методима блиским позитивизму, односно заснованим на критичком проучавању чињеница, чији је представник и носилац ове борбе у Српском ученом друштву био Стојан Новаковић. У основи тачна оцена да збирке песама Милоша С. Милојевића немају научни карактер, у условима борбе две оштро супротстављене струје у Српском ученом друштву допринела је да и његова остала дела добију исту квалификацију и што је још важније да се тим делима без посебне анализе и критике, анулира и било каква изворна вредност. Овај

4 Стојан Новаковић, Милан Кујунџић, "Седам стотина и четрдесет разних обредних песама са 2450 речи из Праве (Старе) Србије Милоша С. Милојевића", у: Гласник Српског ученог друштва (Београд), XXXVIII, 1873.

пропуст исправиће тек после сто година Владимир Бован.[5] Године 1960. објављено је дело Климента Џамбазовског о српској пропаганди у Македонији и на Косову и Метохији.[6] На основу богате архивске грађе, углавном из Архива Српске Академије наука и уметности (фонд Јована Ристића), дао је исцрпне податке о националном раду Милоша С. Милојевића. Вредна је помена и монографија поводом 100-годишњице лесковачке гимназије у којој је дато доста података везаних о Милојевићевом просветном и културном раду у Лесковцу.[7] Треба споменути по квантитету података о Милојевићу рад Радоша Требјешанина у Лесковачком зборнику али уз неопходну критичност.[8] Остале податке о Милојевићу налазимо фрагментарно у другим радовима или мањим и већим делима.[9]

Биографски подаци и школовање

За године рођења и смрти Милоша С. Милојевића досадашња литература даје различите податке. У некрологу Зарија Р. Поповића стоји да је рођен 16. октобра 1840. године, а да је умро на "Иван Дан" (по старом календару 24. јун или по новом 7. јул) 1897. године.[10] Те податке потврђује у свом чланку о Милојевићу у листу "Босанска вила",[11] а прихватају их и Милан Ђ. Милићевић[12] и Јован Хаџи Васиљевић.[13] Никола Радојчић у Енциклопедији

---

5 Владимир Бован, Косовско-метохијске народне песме у збирци Милоша С. Милојевића, Приштина, 1975; О Милошу Милојевићу и његовом раду писали су и: Др Владан Ђорђевић, "На граници (успомене из првог српско-турског рата год. 1876)", у: Отаџбина (Београд), св. 15, 1880, стр. 366/7; Величко Трпић (Иван Степанович Јастребов), "Милош С. Милојевић у Призрену и његовој околини", Београд, 1880, стр. 106; Зарије Р. Поповић, "Милош С. Милојевић", у: Браство (Београд), VIII, 1899 (у даљем тексту: Зарије Р. Поповић, н.д.); Милан Ђ. Милићевић, Додадтак поменику од 1888. знаменитих људи у српскога народа који су преминули до краја 1900. године, Београд, 1979 (фототипско издање из 1901 године); Никола Радојчић, "Милош Милојевић", Енциклопедија СХС (Београд, 1928), II, стр. 776 (ћирлично издање); Јован Х. Васиљевић, "Милош С. Милојевић - његов национални рад ", Браство (Београд), XXV, 1931 (у даљем тексту: Јован Х. Васиљевић, Милош...);

6 Климент Џамбазовски, *Културно-обштествените врски на Македонците со Србија во текот на XIX век*, Скопје, 1960 (у даљем тексту: Климент Џамбазовски, нав.д.).

7 Радош Требјешанин, др Сергије Димитријевић, Хранислав Ракић, мр Слободан Младеновић, *Сто година лесковачке гимназије (1879 - 1979)*, Лесковац, 1979.

8 Радош Требјешанин, н.д.

9 У најновијој литератури треба истаћи дело *Срби...народ најстарији* (Београд, 1994), које је Олга Луковић Пјановић написала користећи податке и позивајуће се на Милојевићево дело *Одломци из историје Срба (Београд, 1872)*.

10 Зарије Р. Поповић, н.д, стр. 379.

11 Зарије Р. Поповић, *"Милош С. Милојевић"*, Босанска вила (Сарајево, 31. март 1904. године), год. XIX, стр. 101-105.

12 Милан Ђ. Милићевић, *Додатак Поменику од 1888. године знаменитих људи у српскога народа који су преминули до краја 1900. године*, Београд, 1901, стр. 90/91.

наводи податке 16. 10. 1840 - 24. 6. 1907. године.[14] У послератној литератури, Бован Владимир нам даје само годину рођења 1814. године.[15] Радош Требјешанин нам за годину рођења даје 1842.[16] Према информацијама из Историјског архива у Шапцу како су црквене књиге рођених, венчаних и умрлих уништене у ратовима (осим три књиге), овај прворазредни извор заувек је изгубљен. За једини поуздан податак можемо сматрати године рођења и смрти уклесане на споменику Милоша Милојевића на београдском гробљу 16. 10. 1840 - 24. 6. 1897.

У наведеној литератури се наводи да је његово место рођења Црна Бара у тадашњем срезу мачванском, округ подрински (садашња општина Богатић). Захваљујући посвети коју је Милош С. Милојевић написао у својој књизи сазнајемо да му се отац звао Стефан по занимању свештеник и мати Софија, која је преминула 1874. године у Ваљеву.[17] Собзиром да му је отац био свештено лице основну школу је завршио са одличним успехом. Међутим, око места где је похађао основну школу имамо, такође, различите податке. Зарије Поповић наводи село Глоговац, општина у којој се налазило село Црна Бара, Милан Ђ. Милићевић наводи "(...) у месту рођења" док Радош Требјешанин наводи Шабац. Гимназију је према наводима Милићевића похађао у Шапцу и у Београду, а остали наводе само београдску гимназију.

По завршетку средње школе уписао се на београдски Лицеј (од 1863. године Велика школа). Недоумицу уноси и податак о години уписа на Лицеј. Прихватили смо податак Зарија Р. Поповића који наводи да је права учио на београдском Лицеју 1859-1862. године. Према "Устројенију Књажеско-Српског Лицеума" из 1853. године, настава на правном одељењу Лицеума трајала је 2 године, а студенти су морали да слушају и дисциплине "општег" одељења. Од општих предмета које је Милош Милојевић слушао издвајамо: науку христијанску, теорију словесности (филологија), историју словесности "српске, словенске и најглавнији народа европејски", предмет који је предавао Ђура Даничић, затим, општу и националну историју коју је предавао Јанко Шафарик, после њега Панта Срећковић и др.[18] Нема сумње да су ова два предмета, утицала на опредељење Милоша С. Милојевића. Од

---

13 Др Јован Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку (до српско турских ратова 1876 -1878)*, Београд, 1928.

14 Никола Радојчић, *"Милош Милојевић"*, Енциклопедија СХС (Београд, 1928), II, стр. 776 (ћирилично издање).

15 Мада је ова година очигледан превид или штампарска грешка наводимо и овај податак. (Владимир Бован, *Косовско-метохијске народне песме у збирци Милоша С. Милојевића*, Приштина, 1975, стр. 15.)

16 Радош Требјешанин, н.д. стр. 479/480.

17 Милош С. Милојевић, *Народописани и земљописани преглед Средњег дела праве (старе) Србије (са етнографском мапом српских земаља у кнежевинама Србији, Црној Гори, Бугарској, Краљевини Румунији и Аустро-угарској и Турској царевини)*, Београд, 1881.

18 Према "Устројенију јавног училиштног наставленија" од 23. 9. 1844. године (Др Владета Тешић, *"Школство у XIX веку (Велика школа)"*, у: Историја Београда (Београд), књ. 2, 1974, стр. 578 (у даљем тексту: Др Владета Тешић, н.д.).

политичких питања школску омладину је једино интересовало коначно ослобођење Србије, а такође и Јужних Словена. На њих је нарочито дубоки утисак оставио устанак 1861. године у Херцеговини и догађај на Чукур чесми као и бомбардовање Београда 1862. године када су на барикадама на београдским улицама били и студенти.

Како је са успехом завршио две године студија на београдском Лицеју (за школску 1861/62, од уписаних 78 дипломирало је 19 студената) био је изабран за државног питомца и наставио је студирање у Русији. У Кијеву и Москви слушао је две године упоредну филологију живих и изумрлих словенских племена с политичком и упоредном историјом књижевности.[19] О детаљима његовог боравка у Москви немамо података. По тврђењу Јована Хаџи Васиљевића, нестанак клишеа у штампарији на којима су биле карте балканских Словена поменутих писаца, иницијатива је Милоша С. Милојевића.[20] Поуздано се зна да је имао свој круг пријатеља у Москви са којима се и касније дописивао као нпр. са Александром Николаевичем Пипином, познатим руским научником, представником културно-историјске школе у књижевности.[21]

Национални и просветно-културни рад 1866 - 1870

По повратку у Србију 1865. године професионалну каријеру је започео као писар III класе у Ваљевском окружном суду. У служби је врло брзо напредовао тако да је исте године постављен за писара II класе у Апелационом суду, а половином 1866. године за писара I класе. Крајем 1866. године постао је секретар II класе у Трговачком суду.[22] За време боравка у

---

19 Зарије Р. Поповић, н.д; Јован Хаџи Васиљевић, Милош....

20 Јован Хаџи Васиљевић, Милош..., стр. 97; *Даље* податке о његовом боравку у Москви немамо, мада се са великом дозом опрезности где преовладава уверење да подаци нису тачни наводимо и Радоша Требјешанина који каже да је Милош Милојевић у Москви био члан Императорског друштва љубитеља јестаственог знања и члан Антрополошког и археолошког одсека академије као и податак да је у Немачкој студирао историјске науке. Међутим, његови савременици и каснији биографи, овако значајан податак не помињу. Вероватно је Радош Требјешанин у свом раду *Наставници лесковачке Гимназије од 1879 - 1979. године* (Лесковачки зборник, XXIV, Лесковац, 1984), пишући о Милојевићу мислио на Милана Ђ.Милићевића који је и био члан "Обшчества Руске словесности" и "Императорског обшчества Љубитељеј јестествозванија, антропалогије, и етнографије" у Москви (Отаџбина, 1880, књ. 4, св. 13, стр. 159).

21 Владимир Бован, *Косовско-метохијске народне песме у збирци Милоша С. Милојевића*, Приштина, 1975, стр. 37.

22 Зарије Р. Поповић, н.д; Милан Ђ. Милићевић, *Додатак поменику од 1888. знаменитих људи у српскога народа који су преминули до краја 1900. године*, Београд, 1979 (фототипско издање из 1901 године).

Ваљеву једно време био је професор ваљевске гимназије.[23] Каријеру у просвети наставио је у Београду када је 1870. године постављен за професора гимназије.

Национални рад је отпочео 1866. године серијом чланака у листу "Световид" под насловом "Пропаганде у Турској".[24] У њима је описао настојања владе у Москви да на Балкану фаворизује Бугаре. На тај начин, тек од 1866. године јавља се у Србији мисао да у македонским областима треба почети национални рад мада су већ половином XIX века у Србији школовани ученици из Македоније и из других крајева под турском влашћу.[25] Карактеристично је да су и бугарски ученици школовани у Србији и у Русији у складу са политиком словенофила и њихових комитета о уједињеавању балканских словена и једном општем устанку против Турака. Сазнање да руска влада и јавно мњење подржавају идеју велике бугарске државе од Црног мора до Јадранског мора, донео је из Русије Милош Милојевић. Зато је од Гарашанина захтевао да се више ангажује у отварању српских школа у Македонији и Старој Србији.[26] Поводом тога био је примљен и од самог кнеза Михаила коме је поднео опширан извештај о намерама словенофила и Бугара.

На какав одјек је наишла серија његових чланака у јавности сазнајемо из његовог сећања *"(...) за што ме у мало не отераше или на робију, или у лудницу (...)"*. Чињеница је да се тиме наметнуо српској влади, која је и на овом пољу предузимала почетне кораке током 1860. године. После овога, активност Милојевића била је стварање веза и контакта са Србима из Македоније и на Косову и Метохији преко ученика који су се школовали у Србији и путем дописивања са свештеницима, учитељима и другим виђенијим Србима са ових територија.

---

23 Јован Јовановић наводи да је Милош Милојевић у време оснивања просветног одбора (1868) био гимназијски професор. (Јован М. Јовановић, Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења, Београд, 1941, стр. 125), док Владимири Бован у својој књизи (*Косовско-метохијске народне песме у збирци Милоша С. Милојевића*, Приштина, 1975) наводи да је био директор гимназије у Ваљеву.

24 Зарије Р. Поповић, н.д, стр. 380; Јован Хаџи Васиљевић, Милош..., стр. 97.

25 Национални рад Србије у Македонији почео је још 1850. године делатношћу агента српске националне пропаганде Стефана Верковића, на потицај Илије Гарашанина, под плаштом научних проучавања и сакупљања народног блага Срба, иницијативу коју је дао Јанко Шафарик славјенофилски експонент у Србији. (Др Кирил Пенушлиски, *"Почетните акции на српската политичка пропаганда во Македонија"*, Гласник на институтот за национална историја. Скопје, год. III, бр. 1, 1959, стр. 197-214); Осим њега, 1867. године је опет на потицај Илије Гарашанина у ове крајеве путовао и Стеван Бинички, бивши аустријски официр, са задатком да "сними" терен у долини Вардара до Солуна као и у Бугарској. (Климент Џамбазовски, нав.д, стр. 70).

26 Јован Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку*, Београд, 1928, стр. 319; Климент Џамбазовски, нав.д, стр. 88/9; Др Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790 - 1918*, књ. 2, Београд, 1989, стр. 203 и 271.

Помоћ српске владе у новцу и школском материјалу слата је још од 1861. године али је тек 1868. године била редовна и систематска када је у Београду на предлог митрополита Михаила био основан посебан одбор за школе и учитеље у Старој Србији, Македонији и Босни и Херцеговини. Председник одбора био је архимандрит Нићифор Дучић, а чланови професори Панта Срећковић и Милош С. Милојевић који је био постављен на предлог митрополита Михаила. До 1872. године када је постављен за министра просвете, члан Одбора је био и Стојан Новаковић. Задаци Одбора били су ширење школске мреже у неослобођеним крајевима, постављање учитеља, старање о школама у неослобођеним крајевима, односно, издржавање учитеља, бесплатно снабдевање ученика уџбеницима и школовање просветног кадра.[27] Представник Одбора за Македонију и Стару Србију био је Милош С. Милојевић који је користио везе са трговцима, занатлијама, граничарима, печалбарима и др. Најчешће је одржавао контакте са печалбаром Костом Шуменковићем. Захваљујући њему, касније је пропутовао Западну Македонију. Милојевић је људе из ових крајева подучавао да се обраћају влади Србије за новчана средства за отварање школа, а у неким случајевима је и сам састављао те молбе.[28] Осим тога, имао је обичај да борави у Алексинцу, близу границе са Турском и да на основу информација, добијених од разних људи који прелазе границу, саставља извештаје о српској националној пропаганди које је подносио Јовану Ристићу. Међутим, његови извештаји су непоуздани када се ради о броју српских школа у Македонији и Старој Србији.

О начину рада Одбора сведочи писмо Милоша Милојевића од 13. 11. 1968. године у коме он тражи да се *"Буквар, Катавасије и Србуље"* пошаљу њему и даће их он даље проследити, а остале књиге да се предају "алексиначком ћумуркчији" да их пошаље лесковачком учитељу Јосифу Костићу од кога ће се даље разаслати.[29] Веза са тадашњим лесковачким учитељем Јосифом Костићем, пореклом из Приштине, датира сигурно из времена његовог образовања у београдској Богословији и у учитељској школи у Сомбору. Он је био први учитељ који је доследно спровео лаицизацију лесковачке школе, а како је Одбор био под непосредним надзором Министарства просвете и црквених дела, то су просветне власти прихватиле његов избор за учитеља у Лесковцу и обавезале се да новчано помажу нову школску наставу. Молбе црквено-школских општина из ових

---

27 Јован Ристић, *Спољашњи односаји Србије новијега времена*, књ. 3, Београд, 1887-1901, стр. 279-282.

28 Позната је заједничка молба печалбара села Боровца, Лабуништа, Маруништа, Глабочице, Нерези, Лукова, Бискупије, Јабланице и Подгорец из 1869. године. (Климент Џамбазовски, нав.д, стр. 96).

29 Драгољуб Трајковић, *"Стари лесковачки учитељ Јосиф Х. Костић"*, у: Јосиф Х. Костић, *Ослобођење града Лесковца, Власотинца и околине*, Лесковац, 1988, стр. 58, ф.н. 37 (у даљем тексту: Драгољуб Трајковић, н.д.).

неослобођених крајева за учитељима, уџбеницима, материјалном помоћу, примао је Милош Милојевић и подносио их Одбору на разматрање.

Међутим, Одбор се није бавио само школовањем будућих учитеља, слањем плата и уџбеницика већ се старао и о доследном спровођењу нове наставе организујући повремене инспекције ових школа. О томе сведочи податак да је Милош Милојевић боравио у Лесковцу неколико година пре ослобођења у инспекцији српских школа, а Лесковчани су га од Турака крили у бачви.[30] Глиша Костић истиче да је Милош Милојевић одсео код учитеља Јосифа Костића и свештеника Јована Красића, који су га једини и познавали и том приликом је присуствовао завршном испиту ученика, прерушен у "ћумурџију". Међутим, како су турске власти сазнале за његов боравак у Лесковцу морао је са плугом на рамену прећи границу код Суповца.[31]

Фаворизовање бугарске просвете од стране турских власти проширило се и на поље црквене делатности. Формирање бугарске егзархије (почетком 1870) која је територијално захватала цели призренски вилајет па чак и епархије у Босни и Херцеговини, за остале хришћане у Турској значило је даље однарођивање делатношћу бугарских свештеника.

Национална делатност 1871 -1876

Овакав развој догађаја морао је српску владу још више да забрине јер је формирање бугарског егзархата значило даље ширење бугарске националне мисли код Срба на турској територији. Поред просветног одбора чији се утицај није могао осетити и на црквеном плану размишљало се о другим облицима деловања међу српским живљем. Према наводима Јована Хаџи Васиљевића, Милош Милојевић је 1871. године предузео путовање по Старој Србији и Македонији као припрему за парирање бугарској егзархији.[32] Милојевић је путовао инкогнито и месец и по дана спавао је у селу Боровцу у кући Шуменковића. Осим агитовања за успостављање српске патријаршије у Пећи, Милојевић је описивао српске споменике и географске податке. Уједно се упознао и са неспремношћу српских свештеника за обављање својих дужности.[33]

Према његовим наводима у Путопису, на путовање је пошао на захтев Јанка Шафарика, председника Српског ученог друштва у циљу описивања језика и обичаја и записивања народних песама међу Мијацима у Галичнику.[34] Пре поласка на пут добио је препоруке митрополита Михаилжжа

30 *Споменица на прославу педесетогодишњице ослобођења Лесковца 1877 - 1927*, Уредил Сретен Динић и Драгутин Тодоровић, Лесковац, 1928, стр. 115; Драгољуб Трајковић, н.д, стр. 54, ф.н. 28.

31 Глиша Костић, *жЧа Митина школа*, Лесковац, 1988, стр. 92 (фототипско издање Београд, 1898).

32 Јован Хаџи Васиљевић, Милош..., стр. 98.

33 Зарије Р. Поповић, н.д, стр. 389.

34 Владимир Бован, *Косовско-метохијске народне песме у збирци Милоша С. Милојевића*, Приштина, 1975.

и министра просвете и црквених дела Д. Матића тако да је био на вези са учитељима и свештеницима из ових крајева. Владимир Бован на основу својих истраживања каже да је један од његових сарадника на путовању био свештеник Јова Станимировић из Призрена, а да је Милојевић јула месеца 1870. године по неколико дана боравио у Приштини, Пећкој Патријаршији, Дечанима и Приену.[35] Климент Џамбазовски наводи да је Просветни одбор, 1870. године послао Милојевића да испита у каквом стању се налазе до тада формиране српске школе и које су могућности за ширење школске мреже. Ова година путовања наводи се и у осталим написима о Милојевићу. Неколико података о путовању налазимо и код Сретена Л. Поповића који каже да је после ослобођења Врања 1878. године у разговору о бугарском егзархату са трговцем Алексом Џуваровићем, пореклом из Јањине, сазнао за боравак и национални рад Милојевића у Врању. То је прокоментарисао речима: "(...) он је обишао све старосрпске крајеве онда кад и јевропски путници, са добрим препорукама својих дворова, страховаше путовати; а гле њега у Врањи, где са Грком шири пропаганду за српске цели и интересе!"[36] Милојевић је за време свог рада у просветном одбору и путовања, у Врању био у вези са тамошњим српским учитељем, каснијим конзулом, Милојком Веселиновићем.[37]

Резултати овог пута видљиви су на свим пољима Милојевићеве делатности. Један од резултата је и покретање листа "Призрен".[38] Према наводима Зарија Р. Поповића, Милош Милојевић је 1871. године писмом обавестио Нишлију Тодора Станковића да свакако прихвати позив из Призрена. Из тога произилази да је Милош Милојевић био или упознат са "припремањем терена" или је и сам био иницијатор и актер премештаја Сафет-паше из босанског у призренски вилајет.[39] На који начин је од Порте испослован његов премештај није нам познато али се у томе сигурно не може запоставити улога словенофилских комитета, ни улога руског конзула у Призрену Ивана С. Јастребова као и српске владе и самог Милоша Милојевића. Године 1871. Сафет-паша је постао призренски валија и покренуо је лист "Призрен" као орган Призренског вилајета на српско-турском језику, чији је уредник био Илија Ставрић. Приликом избора преводиоца, Абдурахман-паша нишки хтео је по сваку цену да наметне Бугарина из Рушчука али је изабран Тодор Станковић, захваљујући руском конзулу Јастребову и Сафет-паши. У призренском вилајету то је био први лист у коме се слободно писале и ишчитавале речи као што су хришћани,

---

35 Исто, стр. 18.

36 Сретен Л. Поповић, *Путовање по новој Србији (1878 и 1880)*, Београд, 1950, стр. 501.

37 Климент Џамбазовски, н.д, стр. 101.

38 Јован Х. Васиљевић, "*Тодор Станковић*", у: Браство (Београд), ЦЦ, 1926, стр. 199-204; Тодор Станковић, "*Како се године 1871. у Призрену основао туеско-српски лист "Призрен"*", у: Годишњица Николе Чупића (Београд), ЦИИИ, 1893, стр. 309-316.

39 За време Сафет-паше у Босни је излазио лист "Сарајевски цвјетњак" на турском и српском језику и вероватно је то утицало да је он изабран за покретање сличног листа у Призрену.

Србин, српски народ и то ћирилицом и на српском језику. Међутим, 1873. године, Сафет-паша је добио премештај, лист "Призрен" је укинут, а седиште вилајета је премештено у Приштину.

Резултат Милојевићевог путовања је и покушај оснивања српске штампарије у Скопљу (или Нишу). После укидања листа "Призрен" настављена је сарадња са Тодором Станковићем који је био један од иницијатора формирања тајног нишког комитета, крајем 1874. године. Циљ овог комитета био је припремање устанка против Турака. Његови чланови су почетком 1875. године посетили у Београду професоре Милоша Милојевића и Панту Срећковића, министра иностраних дела Јована Ристића, министра војног Тихомира Николића, а примљени су чак и код кнеза Милана. Међутим, како још није дошао тренутак за устанак, тајни комитет је сарађивао са просветним одбором у пребацивању српских уџбеника у Турску и њихово даље слање у српске школе. Међутим, ни тај посао није ишао лако јер су коришћени људи на граници у Рашкој и Алексинцу, а понекад је коришћена и руска дипломатска пошта. Због тога је Милош Милојевић дао предлог за оснивање српске штампарије у којој би се прештампавали српски уџбеници. Милош Милојевић је послао Тодора Станковића да код Порте испослује дозволу за оснивање штампарије и уједно да у Цариграду подсети патријарха Јоакима II да за владику нишког постави Хаџи Кирила тадашњег архимандрита манастира Дечани.[40] Он је по својој прилици требао да помогне отварање штампарије. Патријарх је са тим био упознат преко писма које су му, у договору са Тодором Станковићем, послали призренски митрополит Милентије и скопски митрополит Пајсије. Уједно су Милојевић и министар иностраних дела Богосављевић дали инструкције Станковићу да на путу за Цариград сврати у Приштину и у Призрен и да тамошње Србе обавести да се не буне против грчког митрополита Милентија, а њега да замоли да настави рад на припремању премештаја Хаџи Кирила у Ниш.

Акције код Патријаршије у Цариграду против бугарског егзархата српска влада је помагала на све могуће начине па и новчано. Патријаршија је обећавала доста али је извршавала мало од тога.[41] Овакав начин рада је критиковао руски конзул у Призрену Јастребов, додуше спомињући само учитеље: *"Милојевић (се) тиштрао са њиховим животом, премештајући их с једног места на другō, да пре допадну тамнице и ропства."*[42] Активност око оснивања штампарије је завршена одбијањем Порте да изда дозволу, а приближавао се и рат са Турском.

Много значајнији и опипљивији резултат Милојевићевог пута је оснивање другог одељења Богословије у Београду, 22. 6. 1873. године. Зарије Поповић

---

40 Тодор Станковић, *"Учешће Нишлија у ослободилачком рашу 1876 - 1877"*, у: Споменица 60-годишњице и освећења споменика ослобођења Ниша 1877 - 1937, Ниш, 1937, стр. 19.

41 Јован М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд, 1941, стр. 69.

42 Величко Трпић (Иван Степанович Јастребов), *Милош С. Милојевић у Призрену и његовој околини*, Београд, 1880, стр. 7.

наводи да је на оснивању радио Милош Милојевић, а Јован Х. Васиљевић да је то била идеја и дело Милојевића и да је том школом руководио. Вероватно се Милојевићева активност не може занемарити поготово што је од стране министра просвете и црквених дела, 14. 8. 1873. године одређен за професора ове школе и да је био њен управник до њеног затварања пред почетак српско-турских ратова.[43]

Предност уписа у ову школу имали су ученици из Македоније и Старе Србије, а циљ њеног оснивања је да се српски младићи образују за учитеље и свештенике у српским областима ван Србије.[44] Зато се строго водило рачуна о њиховом пореклу. У школи су предавани одабрани гимназијски и богословски предмети са војним вежбањем, што је била новина. Сами ученици су се често жалили на строгост управника Милоша Милојевића, на фаворизовање ученика из Македоније и Старе Србије као и уопште на живот у школи сличан оном у касарнама. Милош Милојевић је био оптуживан за војнички режим у школи као и за шовинизам према ученицима из Босне и Херцеговине у тадашњој штампи (листови "Будућност", "Јавност" и "Новосадска застава") тако да је 1874. године поднео опширан извештај о школи као и предлог измена неких чланова Правилника и измена плана и програма. Према његовом предлогу највећи број часова издвојен је на предмете: гимнастика и војно вежбање, црквено певање, рачунање, српски језик, земјопис. Сви предлози су усвојени 1875. године.[45] Како је ова школа утицала на образовање младих људи у духу националног и верског одушевљења зависило је од професора и управника Милоша Милојевића за кога је Стојан Новаковић рекао да је своје ђаке васпитавао са одличним успехом.[46]

У друго одељење београдске Богословије ђаке је слао и лесковачки учитељ Јосиф Костић. Према Милојевићевом списку од 7. 9. 1974. године пријемни испит положили су ученици из Лесковца: Димитрије и Јован Костић и Димитрије Поповић[47], а непосредно по ослобођењу 1878. године у Лесковац је дошла једна група ишколованих ђака и распоређени су на разне дужности, то су били: Димитрије Буринчић, Димитрије Стојановић, Јован Биволаревић и Димитрије С. Јовановић.[48] Почетком српско-турских ратова друго одељење београдске богословије се постепено гасило да би 1877. године било практично затворено.

Као резултат путовања можемо навести и три Милојевићеве књиге путописа које је објавио 1871, 1872. и 1877. године. Те књиге, поред његових

---

43 Зарије Р. Поповић, н.д, стр. 380.
44 Климент Џамбазовски, н.д; Др Владета Тешић, н.д, стр. 586.
45 Климент Џамбазовски, н.д, стр.107/8.
46 Др Владан Ђорђевић, *"На ѓраници (усйомене из йрвоѓ срйско-шурскоѓ раша ѓод. 1876)"*, у: Отаџбина (Београд), св. 15, 1880, стр. 366.
47 Драгољуб Трајковић, н.д, стр. 58, ф.н. 29.
48 Владимир Стојанчевић, *Лесковац и лесковачка нахија у ЦИЦ веку (1804 - 1878)*, Лесковац, 1987, стр. 187.

збирки песама, узбуркале су тадашњу интелектуалну јавност и српске научне кругове тако да су за следећих десетак година биле предмет критике, поготово што је Милојевић био један од првих српских интелектуалаца који су пропутовали кроз српске крајеве под Турском. За илустрацију аутентичности неких тврдњи из Путописа навешћемо само помињање рушевина цркве Св. Николе код Куршумлије. Милојевић наводи натпис "са надвратног камена" по коме је она зидана 632 године, онда када није постојало ни ћирилично писмо, ни Срба као хришћана, ни Стефана Немање који је цркву и подигао.[49] После збирке песама ово су били даљи знаци Милојевићеве склоности за преувеличавањем и улепшавањем када су били у питању српски споменици културе.

Међутим, још поразније је на тадашњу научну јавност деловала Милојевићева "Историјско-етнографска географска мапа Срба и српских (југословнеских) земаља у Турској и Аустрији". О тој мапи постојала су два супротна мишљења. Прво мишљење заснивало се на националном прагматизму, односно улоге коју је она одиграла код Срба у неослобођеним крајевима. О томе сведоче речи да су старосрбијанци и македонци, после завршене богословске школе у Београду: *"(...)хитали у своје крајеве на поље борбе, са етнографском картом Милоша С. Милојевића у недрима као символом свога позива, (...)"* [50] Осим тога она је требала да одигра улогу приликом склапања мира у Сан Стефану и Берлину када: *"Други одмах удесише и саме мање о будућим границама њихових земаља, мисе и тога лишавасмо, него се смејасмо мани Милоша Милојевића."*[51] Друго мишљење засновано је на критичкој анализи унетих појмова у мапи и долазило је из научних кругова где је иронично названа "влашка кецеља" са заједљивим тоном да је Милојевић ж(...) пронашао Србе чак и на месецу (...)" и да хоће *"(...)Кинезе, Инђијанце, па још и иструлеле кости Јелина и Римљана (...)"* да посрби. Сам Милојевић је за овај свој рад наводио: *" да се покаже и представи, како се од некадањег најмногољуднијег народа на свету дошло до још ово мало заостављих и већ изумирућих Срба. (...) да се очува и ово окрњено и наједено Српство у Србији више Калоче до Белога Мора и од Сињег и Јадранског до Алте, Осме и Доње Марице и ништа више."*[52] Занимљиво је

---

49 Мита Ракић, *"Из Нове Србије"*, у: Отаџбина (Београд), св. 15, 1880, стр. 19.

50 Прота Ст. М. Димитријевић, *"Богословска-учитељска школа у Призрену"*, у: Браство (Нови Сад), ЦВИИ, 1923, стр. 208.

51 Сретен Л. Поповић, Путовање по новој Србији (1878 и 1880), Београд, 1950, стр. 254; Подсмех мапи Милоша Милојевића проистиче из његовог претераног србовања где га чак и Сретен Л Поповић, иначе присталица његовог рада, назива "србождер Милојевић" упоређујући га са Обермилером "мирни немачки филолог(...), коме није стало ни до Срба ни до Словена, него до истине и науке којој се одао" (стр. 291). Уопште, савременици су Милојевићу замерали због претеривања у великосрпској идеји, тада још у зачетку, а на шта је указао и Светозар Марковић у "Ослобођењу".

52 Зарије Р. Поповић, н.д, стр. 391; Ову мапу спомиње и Милорад Екмечић у делу *Стварање Југославије 1790-1918* (књ. 2, Београд, 1989, стр.335) али греши у години издавања јер је мапа направљена и штампана 1873. године, док је 1881. године штампана као прилог у

приметити да ове границе имају додирних тачака са Гиљфердинговим границама ослобођених и уједињених Словена у духу славенофилске идеологије. У сваком случају то је била једна од првих мапа Велике Србије коју је израдио један српски интелектуалац.

Последње што је у овом периоду Милојевић радио на националном плану било је припремање устанка у још неослобођеним српским крајевима. Користећи већ постојећу мрежу и активност тајног нишког одбора, припреме су обухватале само сигнализирање за почетак устанка. У том циљу, маја 1876. године, на његов позив, Тодор Станковић је боравио у Алексинцу где је од генерала Заха добио упутства. На основу тог задатка, из Ниша у Трн послао је Тодора Пешића да обавести Аранђела Станојевића о почетку устанка када Србија уђе у рат са Турском. Обавештен је и поп Стева Поповић који је био веза за Црну Траву, док су остали чланови тајног нишког комитета обавештавали устанике у околини Ниша, Пирота, Лесковца и Добрича. Тодор Станковић је преузео обавезу да отпутује у Приштину и тамо обавести Србе одређене за везу са њим. Из Приштине је за Гњилане и Вучитрн упутио Апостола Цвејића, а сам је отишао у Призрен где је обавестио Илију Ставрића и Јована Синадиновића, док је за Пећ упутио једно лице да обавести проту Стеву.[53] Ова имена су вероватно били у контакту и са Милошем Милојевићем у његовим активностима и чинили су део мреже поверљивих људи у неослобођеним крајевима. Осим тога, Милојевић је и сам ширио гласине о устанку преко ђака другог одељења београдске Богословије. Међутим, почетком јуна 1876. године, опет на позив Милојевића, Тодор Станковић је отишао у Алексинац где му је саопштено да устанка неће бити јер то није дозволио генерал Черњајев. Без обзира на сва убеђивања од стране Милоша Милојевића који се због тога обратио и самом кнезу Милану, Черњајев је већ узео све конце у својим рукама и остао је доследан свом ставу. Тодор Станковић је остао код Милоша Милојевића на граници код Суповца где му је помагао у врбовању и опремању добровољаца.

Учешће у српско-турским ратовима 1876-1878. године

Милојевићево одушевљење војском, које је носио још из студентских дана, као и дугогодишње припремање за устанак Срба, одредили су и његово учешће у рату. Поред тога, рат га је затекао на граници у припремању добровољаца међу којима је био и већи број његових ђака. На граници је формирао батаљон добровољаца, састављен од најразнороднијих људи које је обучио уз помоћ својих ђака. Са војском је био веома строг и изгледа да се

оквиру Милојевићеве књижице *Народописани и земљописани преглед Средњег дела праве (старе) Србије (са етнографском мапом српских земаља у кнежевинама Србији, Црној Гори, Бугарској, Краљевини Румунији и Аустро-угарској и Турској царевини)*, (Београд, 1881).

53 Тодор Станковић, *"Учешће Нишлија у ослободилачком рату 1876 - 1877"*, у: Споменица 60-годишњице и освећења споменика ослобођења Ниша 1877 - 1937, Ниш, 1937, стр. 16/17.

није много двоумио да приликом успостављања дисциплине употреби и батине.[54]

На почетку рата са својим добровољцима држао је пет села између Суповца и Мрамора и вис пред Сечаницом, чак и онда када је српска војска одступала на другим правцима. Осим тога, он је становништво ових села организовао и у једној цркви близу Сечанице заклео их на верност "свесрпском краљу Милану (...)". До 14. јуна 1876. године командовао је Моравско-Добричким добровољачким батаљоном, када је указом постављен за команданта копаоничких усташа.[55] Због својих организаторских способности унапређен је у чин почасног капетана I класе. Промена у командовању добровољачким јединицама уследила је када је за команданта Суповачко-Добричких добровољаца постављен руски капетан Протопопов, а Милојевић за његовог помоћника. Међутим, добровољци нису хтели да слушају Протопопова тако да је долазило до свађа које су се завршиле прекомандовањем Милојевића са једним бројем својих ђака добровољаца.

Организаторске и официрске способности Милојевић је показао и у Рашко - Ибарском добровољачком кору, где је добио нову дужност. Милојевићев штаб се у време операције на Јавору 1876. године налазио у Рашкој.[56] У релацијама са командом потписивао се као командант усташких добровољаца и Студеничког батаљона III класе. И у овом добровољачком одреду своје место нашли су богослови Другог одељења Богословије у Београду и његови следбеници: Сава Дечанац, будући владика, Милојко Веселиновић, будући конзул, Тодор Станковић и др.[57] Њихова помоћ у командовању дошла је нарочито до изражаја приликом посредовања великих сила у склапању примирја са Турском. Тада су Милојевићеви добровољци морали да се повуку са освојене територије и из освојених села на линију: средњи Лаб - преко брда Копаоника - утоке реке Лепосавице у Ибар - село Цоковић на основу одлуке европске комисије. Због отпора добровољаца, који су нерадо напуштали освојене положаје и села, Милојевић је био принуђен да употреби сва средства, а био је спреман и на употребу силе, што је било у функцији описа драматичног положаја у који се нашао захваљујући одлукама комисије. Уједно је то било и у функцији притиска на

---

54 Др Владан Ђорђевић, "*На граници (успомене из првог српско-турског рата год. 1876)*", у: Отаџбина (Београд), св. 15, 1880, стр. 366.

55 Сава Грујић, *Операције Тимочко-Моравске војске*, књ. 1, Београд, 1901, стр. 65.

56 Јован Лукић, "*Свештеници у Јаворском рату 1876. године*", у: *Ибарска војска у српско-турским ратовима од 1876. до 1878. године*, Зборник радова са научног скупа поводом обележавања 120-годишњице Јаворског рата (Чачак), 1997, стр. 178.

57 Од ових емиграната је после првог српско-турског рата образован одбор за емигранте из Старе Србије и Македоније на чијем се челу налазио архимандрит Сава Дечанац док су чланови били и Аксентије Арсић, Тодор Станковић, Деспот Баџовић и Коста Шуменковић. Одбор је био активан и у другом српско-турском рату, а нарочито за време сакупљања петиција до Берлинског конгреса на коме је Сава Дечанац изложио протесте Срба из оних крајева око којих се водила дипломатска борба. (Климент Џамбазовски, н.д, стр.141).

комисију јер су једино Милојевићеви добровољци у првом српско-турском рату освојили и задржали положаје на територији Турске.[58]

У другом српско-турском рату Милојевић је био командант добровољаца у Ибарско-Дежевском усташком кору. Као командант Ибарских усташа, са дефанзивном улогом у овом рату, извештавао је о покретима турске војске под командом Хафиз-паше са Косова ка Нишу. У том смислу су жжи наређења која је примао од команданта Моравског кора Милојка Лешјанина, да буде опрезан и да се не ииче сувише напред са војском[59]

Његово учешће у другом српско турском рату, 1877. године забележила је руска штампа. Описујући српску војску и њене борбе, констатује да је Ибарска и Јаворска војска под командом пуковника Тихомиља Николића дејствовала у два правца: *"На првом правцу - према Новом Пазару дејствује део шумадијског корпуса и одред добровољаца, под командом наставника београдске гимназије капетана Милоша Милојевића (студент Кијевског и Московског универзитета). Тек што је српска војска прешла границу, погранична села са српским живљем латила су се оружја и прикључила се српској војсци. Таквих села било је 17, њихове породице су пребачене у Србију, мушкарци способни да носе оружје стављени су под команду Милојевића који је био врло популаран међу српским становништвом Старе Србије. Добивши на тај начин значајно појачање, Милојевић је најпре заузео висове Рашке и турска утврђења на Галици, а затим узвишење Градину на левој обали реке Ибра према Јарини (...). (Ново време, бр. 650, 18/30. децембар 1877.)"*. Осим штампе и руски војни изасланик Г.И. Бобриков у својој књизи "У Србији - сећања на рат 1877 - 1878", наводи податке о учешћу Србије у рату, између осталих и о Милојевићу:*"На левом крилу Рашког одреда, у брдима Копаоника и клисури реке Ибра, ратовали су добровољци капетана Милојевића. Смелим нападима на турске истурене положаје капетан Милојевић је успео да заузме страну до линије Јарињe баре и будно је мотрио шта се дешава у Новом Пазару и Митровици. Пошто није имао топова, па, ипак, није могао да развија своје операције са успехом." (Г.И. Бобриков, Учешће Србије у рату 1877 - 1878. године, Руска старина, бр. 1, Санкт - Петербург, 1913.)*[60] Његово учешће у рату је забележио и народни песник у песми која је настала после рата у делу који се односи на српске команданте и правце деловања њихових војски:

"(...)
Краљ Милана српска војска
Земљу претисла,
(...)
До Приштина и Вучитрн

---

58 *Ратни дневници 1*, приредио Радивоје Бојовић, Чачак, 1996, Прилози, стр. 166 и 168.
59 Исто,стр. 170.
60 Делимир Стишовић, *"Руска штампа о српско-турским ратовима од 1876. до 1878. године"*, у: *Ибарска војска у српско-турским ратовима од 1876. до 1878. године*, Зборник радова са научног скупа поводом обележавања 120-годишњице Јаворског рата (Чачак), 1997, стр. 332/333.

Милој Лештанин,
До Пазара, Митровице
Милош Милојев'ћ,
А на Нишу краљ Милане
Сас Коста пашу (...)"[61]

Почетком примирја 19/31. јануара Милош С. Милојевић је био активан у рекламирању и сакупљању потписа и слању петиција народних представника појединих општина које је српска војска ослободила, а које је требало вратити Турској или уступити Бугарској.[62] Нарочито је ова активност била жива од закључења Санстефанског мира, 19. фебруара (3. март) до почетка берлинског конгреса, јуна 1878. године. Сама српска влада је настојала да се пошаље што више петиција не само српском књазу већ и руском цару. То је било најважније за спорне области, односно, петиције становника Пирота, Трна, Врања, али и других крајева које српска војска није ослободила. Карактеристично је оглашавање становника Трна у више наврата на челу са председником општине Аранђелом Станојевићем чији је потпис био увек међу првима.[63]

Делатност после српско - турских ратова

Милојевићева активност је и после ратова била везана за новоослобођене крајеве али сада у другачијем својству. Као изасланик министра просвете и црквених дела Стојана Бошковића, 1879. године, боравио је у Нишу да упозна услове за отварање Више женске школе док се у Лесковцу упознао са припремама које је вршила општина за отварање гимназије и других школа.[64] Као врстан познавалац прилика у новоослобођеним крајевима, нарочито просветних, Милош Милојевић је у јуну 1879. године боравио у Врању са истим задатком, а 1880. године и у пиротском и у топличком округу. На основу проучених просветних прилика у овим окрузима састављао је планове отварања школа у појединим местима и достављао их Министарству просвете и црквених дела. У новоослобођеним крајевима је ова актвиност оставила много дубљи траг него што је била његова посланичка активност.

Политичка уверења Милоша Милојевића нису била искристалисана ни у овом периоду. Уопште, политичка незрелост, незаинтересованост и неспособност да у унутрашњој политици повежу танане нити различитих погледа на власт и карактер власти, била је судбина већине младих

---

61 Сретен Л. Поповић, *Путовање по новој Србији (1878 и 1880)*, Београд, 1950, стр. 355.
62 Зарије Поповић н.д; Јован Х. Васиљевић, Милош....
63 Драгољуб М. Трајковић, *"Дипломатска борба за крајеве југоисточне Србије од Санстефанског мира до Берлинског конгреса"*, у: Лесковачки зборник, XXIX, 1989, стр. 127.
64 Радош Требјешанин, др Сергије Димитријевић, Хранислав Ракић, мр Слободан Младеновић, *Сто година лесковачке гимназије (1879 - 1979)*, Лесковац, 1979, стр. 13.

интелектуалаца генерације 1857/58. године. Типичан представник, ако не и корифеј ове генерације био је Милош Милојевић. Колико је на националном плану био способан да продре и у најсуптилнија дешавања, толико је у у нутрашњој политици био готово аполитичан. Зарије Поповић и Јован Х. Васиљевић наводе да је по политичким уверењима био одлучан либерал. Његово одлучно агитовање за Краљевину Србију још у време српско-турских ратова и дубоко одан династији Обреновића тешко да су се могли помирити са либералним политичким ставом о споју савременог европског парламентаризма и словенске традиције. Његов либерализам је највише долазио до изражаја у спољној политици, односно у настојању либералних влада да у националном ослобођењу и уједињењу искористе помоћ Русије. Такав став је био у основи свих веза које су либерали имали са словенофилским комитетима, наивно верујући да је политика словенофила и званичан став Москве. Ако је то у почетку и деловало тако, јер су словенофилски комитети преко свештеника руског посланства у Бечу М.Ф. Рајевског, помагали српске школе и цркве у Турској, све илузије распршио је пораз у првом српско-турском рату под командом генерала Черњајева. Међутим, либерали се никако нису одрицали ове политичке стратегије. За пример можемо узети Милоша Милојевића који је још у Москви имао негативна искуства са словенофилима, затим преко српско-турских ратова где је за пораз кривио генерала Черњајева па до Санстефанског мира. Поред свих негативних искустава, увек је извршавао идеје које су долазиле или имале благослов митрополита Михаила, или је користио његове везе, познанства и његов утицај. Милојевићев либерализам у унутрашњој политици био је дубоко одан династији Обреновића за шта је био почаствован местом књажевог посланика у Народној скупштини после рата, односно од 1879. године.

У Народној скупштини Милош Милојевић се залагао да се "погорелцима", односно ратним страдалницима у новоослобођеним крајевима не узима народни зајам по Закону о изворима за одужење државног дуга учињеног у рату за ослобођење и независност. Осим тога, у скупштинским дебатама 1878 - 1880. године дао је и низ предлога у корист нових крајева (о бившим општинским имањима, о разрешењу аграрних односа, поводом предлога Закона о насељавању изгласаним 3. 1. 1880. године и др.) наравно са гледишта позиције. Зато је његова посланичка делатност била највише усмерена на подршци владе и у том смислу је све предлоге либералне владе подржавао. У дискусији о Закону о суђењу и о законима по којима ће се судити у присаједињеним пределима био је за то да се закони Кнежевине Србије уопште не проширују на нове крајеве већ да се испитају и проуче обичаји народног права у тим крајевима и да се на основу тога напишу закони. Даље, поводом предлога скупштинске опозиције о изједначавању нових крајева са дорашном Србијом као и друга учешћа у

дискусијама Народне скупштине до 1880. године у којима се није уздржавао од демагошких одговора посланицима опозиције.[65]

Међутим, Милојевићев национални елан није спласнуо ни после ратова. Берлински конгрес, јуна 1878. године, удаљио је Србију од решавања питања националног уједињења јер је створен обруч око Србије састављен од непријатељски расположених суседа: аустроугарске војне администрације у Босни и Херцеговини и њених гарнизона у Новопазарском Санџаку, албанског живља организованог у покрету Призренска лига и и на истоку Бугари са санстефанским амбицијама. Део српског политичког и интелектуалног миљеа није се помирио са националним поразом 1878. године.

После српско-турских ратова, 1878. године, Милојевић је покушао да настави активност којом се бавио пре рата. Покренуо је организовање друштва "Братство" и написао Правила. Уједно је и рад старог просветног одбора за школе и цркве у Македонији и Старој Србији обновљен почетком 1880. године на иницијативу Матеје Бана. У његовом предлогу за састав чланова Централног одбора у Београду био је и Милош С. Милојевић. Рад одбора предвиђао је све оне тајне радње које је и бивши одбор упражњавао са посебном пажњом у Македонији до реке Струмице и да се у свим градовима формирају мањи пододбори који би извршавали и предлагали потребне мере. Међутим, падом либералне владе крајем 1880. године српска пропаганда у овим областима је потпуно угашена и тек од 1883. године јавља се опет пребацивање уџбеника и одржавање школа у Турској.[66]

На новембарским изборима 1880. године удружени конзервативци и радикали поразили су либерале после чега је отпочео њихов прогон. Осим тога, рускофилска политика била је анатемисана тако да је под удар дошао и сам митрополит Михаило, који је 1881. године био смењен без права на пензију. Све ово је утицало на забрану рада друштву "Братство", на гашење свих иницијатива за српску пропаганду као и на Милојевићево уклањање из Београда. Указом од 11. септембра 1881. године постављен је за професора и директора лесковачке ниже гимназије.[67] О томе Сретен Л. Поповић који, критикујући слаб рад владе на националној пропаганди у Македонији каже:*"(...) али, на жалост, наши државници слабо се о томе старају, већ и усталачког и вредног Милоша Милојевића, место да га на друге ствари које ће имати доброг плода употребе, отераше га, што но реч, "где шева не пева", и убише у њему и клицу у његовим полетима и одушевљењу за тим народима које је, метув главу у торбу, обилазио и за српску ствар стремао (...). Милојевић не припада ниједној партији, он само живи за српску идеју. Ја то добро знам, па би желео да и други знају."*[68]

---

65 Слободанка Стојичић, *Нови крајеви Србије 1878 - 1883*, Лесковац, 1975.
66 Климент Џамбазовски, н.д.
67 Зарије Поповић н.д; Јован Х. Васиљевић, Милош....
68 Сретен Л. Поповић, *Путовање по новој Србији (1878 и 1880)*, Београд, 1950, стр. 563.

Културно-просветни и национални рад у Лесковцу

По доласку за старешину школе у Лесковцу имао је проблема са професорима Рувидићем и Јованом Николићем (због демократских идеја и ширења комунизма), радикалним Милошем Гавриловићем и Светозаром Милосављевићем. Предавао је историју Срба у 3. и 4. разреду и српску синтаксу у 4. разреду. Као студент руског факултета примењивао је педагошке назоре "московске педагошке школе" и иступао је против говорног језика Лесковчана. Милојевић је српску историју предавао врло опширно и романтичарски, а за матерњи језик је говорио да ученици више воле и боље уче немачки језик. Основао је Ђачку дружину да би помогао у савлађивању наставе матерњег језика (литерарни састави, рецитовање, књижевна критика) и дружину Ђачку самопомоћ (у јесен 1881.), односно фонд у који су прикупљана средства од професорских забава и прилога од ученичких приредби, добровољних прилога сакупљених од грађана. Од школске 1882/83. године лесковачка општина је уплаћивала у овај фонд по 600 динара годишње и то је била јединствена општинска помоћ у Србији. Од сакупљеног новца куповао је сиромашним ученицима одела и школски материјал али и ученицима који су долазили из Турске даван је новац на име месечне помоћи, осим тога, он је обилазио ђачке домове и контролисао њихову исхрану. Ђачка самопомоћ у Лесковцу је истицана за пример старешинама српских гимназија од стране министра просвете.[69]

Лесковчани су захваљујући њему добили и нову школску зграду. Милојевић се одмах по доласку ангажовао на овом послу. Обратио се општини и министру просвете за побољшање услова у школи (оправка и хигијена), када то није учињено, на његову иницијативу 1883. године формиран је одбор за подизање нове школске зграде али је због српско бугарског рата питање школске зграде покренуто тек 1887. године, можда опет на иницијативу Милојевића јер је у то време планирано оснивање Приправног завода за ученике из Македоније и са Косова и Метохије. Изграђена је тек 1891 -1894.

Међутим, Милојевић је пре свега био национални радник тако да је и као професор у лесковачкој Нижој гимназији нашао могућности за свој рад. Поред свих видова помоћи сиромашним ученицима и "државног благодејања" које је давало Министарство просвете и црквених дела, постојало је и "страначко благодејање" на предлог старешине школе намењено ученицима са територије Турске. Милојевић је ову институцију обилато користио у свом националном раду.

После престанка рада друштва "Братство" и по доласку у Лесковац, рекло би се да је Милојевићу као и другим српским интелектуалцима, незадовољним одлукама Берлинског конгреса, сужен простор за националну

---

69 Радош Требјешанин, др Сергије Димитријевић, Хранислав Ракић, мр Слободан Младеновић, *Сто година лесковачке гимназије (1879 - 1979)*, Лесковац, 1979, стр. 24 - 34.

акцију у турским покрајинама. Рад старог просветног одбора прекинут је још априла 1875. године, његово поновно оживљавање 1880. године доживело је неуспех, а нови курс у спољној политици, односно ослонац на Аустроугарску натерао је српске интелектуалце, занете идеологијом словенофила, у дубоку конспирацију. На тај начин и Милојевић даје одушка свом национализму. На иницијативу Петра Матановића, словенофилског емисара, око бившег председника владе Јована Ристића формиран је 1882. године тајни одбор за просветни и национални рад у неослобођеним српским крајевима под Турском. Поред Милоша Милојевића у њему су се налазили и митрополит Михаило, Манојло Ђорђевић, Ђока Симић, Милорад Шапчанин и босанскохерцеговачки емигранти: Васа Пелагић, Мићо Љубибратић и Нићифор Дучић.[70] План руских словенофила био је ослобођење словенских народа у Турској наглашавајући, у овом периоду, савез са муслиманима док су на унутрашњем плану у Србији покушавали да посредују у преговорима око споразума либерала и радикала. Међутим, до споразума није дошло, а и од ове тајне радње било је мало користи. Једина тековина тајног одбора била је политичка платформа, односно савез са муслиманима, које ће се и Милојевић у свом даљем раду придржавати и што ће до изражаја доћи тек после српско-бугарског рата.

Крајем 1882. године напредњачко министарство просвете замолило је Милојевића да користећи своје некадашње везе пребаци извесан број књига на турску територију. Милојевић је преко попа Вељка из Пчиње и попа Алексија из криворечке нахије успешно завршио овај задатак. То је био повод да сам Милојевић предложи министарству да оде у Врање и испита услове за пребацивање већег контингента књига. Зато му је министарство одобрило одсуство од 15 дана, почетком 1883. године и уједно је обавестило врањског окружног начелника да му помогне у избору поверљивих људи. Пребацивање ових књига успешно је завршено. То су били први значајнији напори напредњачке владе на српској пропаганди после затишја. Те године је образована и посебна комисија при Министарству унутрашњих дела која би ожжкупила већ проверене људе на националној пропаганди, а уједно би сакупљала предлоге за овај посао. Комисији (архимандрит Нићифор Дучић, архимандрит Сава и Ђока Камперовић) је свој план поднеи Милош С. Милојевић преко Стојана Новаковића тадашњег министра просвете. План је поред већ устаљених активности обухватао и отварање књижара, оснивање патриотског друштва "Српско коло", обнављање рада другог одељења београдске Богословије, обнављање рада српске цркве у Турској и која би била ослонац у борби против бугаризма као и да се у Цариграду формира штампарија са једним српским листом. Међутим, због пада владе, крајем 1883. године, до извршења овог плана није дошло. Уопште, после Тимочке буне (1883) и рата са Бугарском (1885) мотивациона снага политичких

---

70 Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790 - 1918*, књ. 2, Београд, 1989, стр. 373.

конспирација јењава али не и делатност на просветном и културном плану која ће попримити савременији начин рада.

Рат са Бугарском (1885) за Милојевића је био "свети рат" и дуго очекивани обрачун са непријатељем против кога се он у целој каријери борио на културно-просветном пољу. Међутим, сам почетак рата као да га је изненадио, односно затекао га је у окупљању добровољаца. Међу њима је највише било Срба из Аустроугарске и Турске који нису могли бити мобилисани као страни држављани. Зато је тек после пораза на Сливници ушао у рат. Са својим одредом усташа и добровољаца, био је распоређен на Власинском језеру где је држао тромеђу Србије, Турске и Бугарске. У одреду су се борили и његови пријатељи Коста Шуменковић и Милојко Веселиновић.[71] Из рата се вратио априла 1886. године када је узео одсуство до августа, због рада на оснивању Друштва Св. Саве.

Уосталом, те године почиње живљи рад српске владе на пољу просвете и културе Срба под турском влашћу али новим методама и средствима дипломатског рада у самом Цариграду када се виде и први кораци легализације српске пропаганде у Турској. Рад је поспешен отварањем конзулата у Скопљу и Солуну, а касније и у Приштини. У Србији је основано Друштво Св. Саве у чијем се Главном одбору налазио и Милош Милојевић и који је један од покретача часописа "Браство" као његовог органа. Друштво св. Саве било је практично наставак старог просветног одбора и Милојевићевог "Братства" из 1878. године и каснијег његовог "Српског кола", а основано је са циљем да шири просвету и негује национално осећање у српском народу. У време оснивања било је везано за Министарство просвете и црквених дела, а од 1989. до 1891. године за Министарство спољно. Највећу заграничну активност развило је 1888. године када су оба министарства и оба конзулата практично били "помоћни органи Друштва".[72] Од 1891. године везе са владом слабе тако да се и утицај Друштва мање осећао док се није ограничило само на издавање књига и часописа "Браство". Слоган Друштва "Брат је мио, које вере био" одаје ново опредељење српске националне политике. Милош С. Милојевић је 1888. године основао пододбор Друштва С. Саве у Лесковцу и организовао је повереничку службу за дистрибуцију часописа "Браство".[73]

На који начин је спровођен нови смер српске националне политике, најбоље се види из примера Хусејина Бабића који је за време директорована Милојевића био корисник "страначког благодејања".[74] Отварањем

---

71 Зарије Р. Поповић, н.д.

72 Јован М. Јовановић, *Јужна Србија од краја ЏВИИИ века до ослобођења*, *Београд*, 1941, стр. 129 и 139.

73 Радош Требјешанин, др Сергије Димитријевић, Хранислав Ракић, мр Слободан Младеновић, *Сто година лесковачке гимназије (1879 - 1979)*, Лесковац, 1979, стр. 109.

74 Хусејин Бабић, по народности Албанац родом је из села Боровца у срезу Јабланичком. Учествовао је у српско-бугарском рату 1885. године као добровољац са непуних 18 година. У рату је стекао чин каплара у батаљону "Кнез Милош" и одликован је орденом Таковског

дипломатских представништава у Нишу и Врању, Турска је настојала да се наметне за заштитницу интереса припадника албанског живља. На предлог Главног одбора Друштва Св. Саве и Милојка Веселиновића, тадашњег конзула у Скопљу, Милош С. Милојевић је 1888. године предузео пут у село Ђелекаре и друга села Горње Јабланице да испита услове отварање школе за децу мухамеданске вере имајући у виду Хусејина Бабића као учитеља. За овај пут било је и других разлога као што су спровођење општинских избора и попис имовине одбеглих Албанаца.[75]

Милош Милојевић је своја запажања изнео у предлогу начелнику Јабланичког среза у коме истиче државну потребу да се Срби мухамеданске вере који се сада зову Арнаути, зближе са Србима. Зато је на препоруку Друштва св. Саве и бившег министра просвете и црквених дела Милана Кујунџића решено да се (тајно и обазриво) у селу Ђелекаре отвори једна основна школа за српску децу мухамеданске вере у којој би православни учитељ предавао лаичке педмете, а учитељ мухамеданске вере само турски језик и веру. Она деца која касније и заврше српске школе могла би бити употребљена у српским конзулатима. Овакав став заснован је и на чињеници да је председник општине у Медвеђи био Сајит паша Османовић присталица српске просветне политике.[76] Међутим, ствар се искомпликовала када су га радикали сменили са тог положаја и уопште због неповерења Албанаца које су подгревале туркофилске хоџе, тако да је тек 1895. године учињено нешто више по питању подизања школе, а 1899. године и почетка њеног рада са учитељем Хусејином Бабићем.

Осим што је по питању просветног и националног рада био у сталном контакту са својим пријатељем и конзулом Милојком Веселиновићем, Милош Милојевић је институцију "страначког благодејања" и даље обилато употребљавао. Корисници 1888. године били су: Петар Чавдаревић, бивши ученик бугарске гимназије у Скопљу, Иван Цветковић из бугарске основне школе у Куманову, Спасоје Крстић у Кратову. Милојевић их је примио али је

крста V степена. После рата био је корисник "страначког благодејања" од Министарства просвете и црквених дела и "краљевог благодејања" из посебног буџета. По завршеној основној школи и ниже гимназије у Лесковцу, са успехом је завршио 1891. године учитељску школу у Нишу, са жељом да први своје сународнике приближи Србима као и српској државној идеји. (Радош Требјешанин, *"Први дани основне школе за албанску децу у Сијарини и њен први учитељ Хусејин Бабић 1898 - 1906. године"*, у: Лесковачки зборник, XVII, 1977, стр. 187 - 206).

75 Исто, стр. 187 - 206; Милош Милојевић је имао и личних разлога за овај пут јер се у преписци са Милојком Веселиновићем из 1883, 1884. и 1886. године спомиње и куповина имања одбеглих Турака за себе и Милојка Веселиновића у селу Ђелекару (где је купио 19 баштина за 620 дуката), у Бојнику једну баштину, у селу Доње Бријање, једну баштину, у селу Лапаштици и др.

76 За време другог српско-турског рата 1877/78. године Сајит паша Османовић био је турски официр који је пришао српској војсци. У даљим операцијама истакао се храброшћу, а после рата уживао је велики углед код српских власти. Захваљујући томе и како је био албанског порекла од српских власти издејствовао је личну и имовинску сигурност за све избегле албанске породице које су се после тога вратиле у напуштене домове у Горњој Јабланици.

тражио од министра просвете да их пребаци у Светосавски дом у Београду или да одобри посебан кредит те да им се не даје *"благодејање из суме намењене за домороце благодејанце"*. Прихватио је и 24-орицу уживалаца страначког благодејања и о њима је рекао уопштено да: *"Пребеге треба примати и васпитавати у просветном заводу све до једнога, предавати им све оно што саставља нашу народност и учити их да исту чувају и бране, научити их да могу снимати и описивати припадајуће наше старине ван граница и у случају рата од ових питомаца образовати устаничке чете ради дејствовања у позадини непријатеља, преко њих одржавати сталну везу са српством у Србији под Турцима и Бугарима, итд."*[77] Милојевићева пасија и љубав са којом је обављао овај посао била је пресудна за пребеге из Турске и Бугарске тако да је са његовим одласком број таквих ученика све мањи, а 1892. године их уопште нема у школи као уживалаца страначког благодејања. Разлог за ово је сигурно и отварање српских школа у Македонији и на Косову и Метохији као и отварање школа у Београду за учитеље и свештенике из ових крајева.

Милош Милојевић је спој просветног и националног рада, којим се са одушевљењем бавио пре српско-турског рата, остварио у овом периоду захваљујући Друштву Св. Саве. Наиме, Народна скупштина је донела Закон о оснивању Приправне школе (завода) у Лесковцу, а за њеног управитеља, 22. фебруара 1887. године постављен је Милош Милојевић. У школи је требало да се школују ученици са турске територије, будући учитељи и свештеници који би по повратку у своје завичаје радили у тамошњим школама и парохијама. Међутим, школа није отворена, а један од разлога је можда и тај што је Друштво Св. Саве, крајем 1887. године отворило Светосавску вечерњу основну школу, чији је управник касније био Милош Милојевић,[78] а 1888. године и Светосавску приправну школу за ообразовање учитеља и свештеника са турске територије.[79] После кратког времена проведеним у Београду Милош Милојевић се враћа у Лесковац где су га на место директора и професора у Нижој гимназији замењивали професори Јосиф Подградски и Драги Антић.

Насељавање колониста у Јабланици је такође био део националне активности Милоша Милојевића. Приликом доношења Закона о насељавању расељених у Краљевини Србији, 3. јануара 1880. године, учествовао је у дискусији предлажући да будући насељеници буду Арбанаси, односно да се врате избегле породице за време рата. Међутим, одлучено је да то буду становници брдских, сиромашних предела Црне Горе и кршовите Херцеговине (долина Пиве) јер је насељавање вршено највише из безбедносних разлога због близине границе и горштачког начина живота

---

77 Радош Требјешанин, др Сергије Димитријевић, Хранислав Ракић, мр Слободан Младеновић, *Сто година лесковачке гимназије (1879 - 1979)*, Лесковац, 1979, стр. 43.

78 Др Владета Тешић, н.д, стр. 602.

79 Зарије Р. Поповић, н.д; Јован Х. Васиљевић, н.д.

ових људи. Било је и других колониста који су бежали испред турских зулума и насељавали источни део Горње Јабланице. Таквих породица било је из Старе Србије, а понајвише са Метохије (у селима Богуновци, Боровац и Медвеђа). Насељавање је спроведено у више наврата, а најмасовније је било 1879. и 1889. године. Приликом доласка у Србију колонисти су били изложени глађу, невремену и болестима. У Лесковцу су, 1889. године, били смештени у порти Кумаревске цркве. Свесрдну помоћ пружио је одбор "Братске помоћи" који је основао Милош Милојевић. Одбор је имао задатак да дочека и обезбеди смештај црногорских колониста у Јабланици и вероватно је одлазак Милоша Милојевића 1888. године у ове крајеве имао и тај циљ. Поред овог одбора, помоћ у храни и одећи, здравствену помоћ пружао је и пододбор лесковачког Црвеног крста чији је председник био, такође Милош Милојевић, у периоду од 1889 до краја живота 1897. године.

Што се политичке делатности тиче, Милојевић се међу лесковачким либералима, тзв. ристићевцима (народни посланик Нешко Митровић, поп Јосиф Петровић, Љубисав Стојановић и др.), највише истицао али више својим ауторитетом националног радника него идејним радом у странци. У сваком полемисању са другим странкама потенцирао је своја сазнања о српским етнографским границама. Међутим, и сама либерална странка је још неко време трошила свој утицај из времена ослобођења и након 1892. године када су поново били на власти, иза 1893. године полако им се затире траг у историји.

Боравак у Београду 1891/92. године

Крајем 1889. године конкурисао је за професора Велике школе на катедри "руског језика, руске литературе са погледом на језик и литературу осталих словенских народа". Ректорат је изабрао Милојевића али његов избор није потврдило Министарство просвете тако да је место на овој катедри остало упражњено до 1895. године.[80] Са друге стране указом Министра просвете од 1. јануара 1890. године потврђен је његов избор за директора Ниже гимназије у Лесковцу. Међутим, Милојевић је био упоран тако да је 6. октобра 1890. године постављен за професора Прве београдске гимназије.[81] Ни ову дужност није обављао јер је Друштво Св. Саве, крајем 1890. године, основало Светосавску вечерњу богословско-учитељску школу при којој је отворен интернат за ученике са турске територије. Милојевић је постављен за њеног управника и професора, а написао је и њена Правила.

Правила су одраз времена и борбе коју је водила Србија против бугарске националне акције у Македонији и зато наводимо неколико карактеристичних одредби. Поучен искуством из Светосавске приправне школе, где се међу многобројним питомцима из Турске нашао и извесан број

80 Редакција, Сто година Филозофског факултета 1863 - 1963, Београд, 1963, стр. 380.

81 Зарије Р. Поповић, н.д.

младића из Бугарске који су разбијали делатност самог Друштва Св.Саве, Милојевић је у првим члановима Правила предвидео школовање ученика из свих српских крајева али уз препоруку представника општина или познатих лица.[82] Ученици нису могли бити млађи од 12 ни старији од 17 година, морали су имати завршену основну школу и најмање два разреда средње школе. Школовање је трајало четири године, а по завршеном школовању њихова обавеза је била да у свом месту служе као свештеници или учитељи.[83] Међутим, ова школа је радила свега шест месеци, односно до половине 1891. године. Против њеног рада и програма протествовале су владе Турске, Бугарске и Аустроугарске, тако да је српска влада извршила притисак на Друштво Св. Саве да је затвори.[84] Док је био управник и професор ове школе у исто време обављао је и дужност управника Светосавске вечерње школе, што је наставио до 1. маја 1893. године када је пензионисан.[85] Одликован је орденима: Таковским крстом, Белим Орлом, орденом Св. Саве, Црвеног крста, румунским крстом, златном и сребрном медаљом за храброст, медаљом за ревносну службу, медаљом Друштва Св. саве и ратним споменицама.[86]

Милош Милојевић је поред Београда највећи део свог живота провео у Лесковцу од 1881 - 1890. године, а можда и у периоду од 1892 - 1897. године јер Зарије Поповић наводи да је последњих година живео у Лесковцу. Вероватно је због болести (1897) отишао у Београд где је врло брзо и умро. Радош Требјешанин наводи да је последица болести била сушење руке, а боловао је и од тешке астме.[87] Имао је имање у селу Бувцу код Лесковца. Женио се два пута. Прва жена била је кћи Петра Цукића бившег саветника. Ни са првом ни са другом женом није имао деце.[88] У Лесковцу је био један од оснивача стрељачке дружине "Краљ Милутин". Активно је учествовао у организацији прославе Петстогодишњице Косовске битке на којој је био главни говорник. Тада је на његов предлог градском парку дато име "Парк Девет Југовића". Радио је још на одржавању певачког друштва "Бранко" и црквено-књижевног листа "Црквени гласник".

Библиографија радова Милоша С. Милојевића

---

82 Јован М. Јовановић, Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења, Београд, 1941, стр. 129 и 139; Климент Џамбазовски, н.д.

83 Др Владета Тешић, н.д, стр. 591.

84 Јован Х. Васиљевић, *"Прилике под којима је постало Друштво Св. Саве и његов рад од постанка до данас"*, Браство (Београд), XVIII, 1924, стр. 8.

85 Зарије Р. Поповић, н.д; Јован Х.Васиљевић, Милош....

86 Зарије Р. Поповић, н.д, стр. 381.

87 Радош Требјешанин, н.д, стр. 479/480.

88 Милан Ђ. Милићевић, *Додадтак поменику од 1888. знаменитих људи у српскога народа који су преминули до краја 1900. године*, Београд, 1979, стр. 91 (фототипско издање из 1901. године).

- *Пропаганде у Турској*, Световид, 1866. године
- *Маљута Скуратов*, превод са руског језика у 2 књиге
- *Обичаји Вел. Руса*, Београд, 1871, превод са руског језика у 2 књиге
- *Песме и обичаји укупног народа српског - обредне песме*, књ. 1, Београд, 1869.
- *Песме и обичаји укупног народа српског - сватовске песме*, књ. 2, Београд, 1870.
- *Песме и обичаји укупног народа српског*, књ. 3, Београд, 1875.
- *Битка косовопољска 1389. године*, Београд, Државна штампарија, 1870, стр. 125 (у сарадњи са Данилом Живковићем)
- *Путопис дела Праве - Старе Србије*, књ. 1, Београд, 1871.
- *Путопис дела Праве - Старе Србије*, књ. 2, Београд, 1872.
- *Путопис дела Праве - Старе Србије*, књ. 3, Београд, 1877.
- *Педесет и једно правило службе Св. Симеуну Српском*, Београд, 1872. (Прештампано из Гласника Српског ученог друштва, бр. 32)
- *Служба Св. Петке Параскеве Српске*, Београд, 1872. (Прештампано из Гласника Српског ученог друштва, бр. 31 или 34)
- *Општи лист из Патријаршије Пећске*, Београд, 1872. (Прештампано из Гласника Српског ученог друштва, бр. 35)
- *Одломци историје Срба и српских и југословенских земаља у Турској и у Аустрији*, књ. 1, Београд, 1872.
- *Одломци историје Срба и српских и југословенских земаља у Турској и у Аустрији*, књ. 2, Београд, 1872.
- *Историјско-етнографска географска мапа Срба и српских (југословенских) земаља у Турској и Аустрији*. Београд, Коста А. Шуменковић, 1873.
- *Одговор на измишљотине у 10 и 12 броју Будућности, под именом "Наша агитација на Исток"*, Београд, 1874.
- *Дечанске хрисовуље*, Гласник Српског ученог друштва, Београд, 1880.
- *Наши манастири и калуђерство*, Београд, 1881. (Прештампано из "Истока").
- *Народописни и земљописни преглед Средњег дела праве (Старе) Србије (са етнографском мапом српских земаља у кнежевинама Србији, Црној Гори, Бугарској, Краљевини Румунији, Аустро-угарској и Турској царевини)*, Београд, 1881.
- *Манастири*, Београд, 1881.
- *Српско-турски рат 1877 и 1878*, Шабац, 1887. (Прештампано из "Шабачког гласника").
- Сарађивао је у књижевном листу *"Српство"*, који је излазио 1886 - 1888. године под уредништвом његовог пријатеља Милојка В. Веселиновића. Његове рубрике су биле: одељак историјско-етнографски; одељак путописни у коме је наставио штампање четврте књиге Путописа; одељак граматички и др.
- Сарађивао је у црквено-књижевном листу *"Црквени гласник"* који је излазио у Лесковцу (1887/1889). Писао је у наставцима о *Православним*

српским манастирима посвећени Србима свецима и Српкињама светицама где је дао и житије Великомученице Ирине.

- Сарађивао је и у нишком листу *"Стара Србија"*, који је излазио од 1. 7. 1889. до краја године и од 14. 9. 1892 - 23. 9. 1894. године.

- Вероватно је сарађивао и у листу *"Исток"* гласилу либералне странке као и у листу *"Српска независност"* као органу либералне странке.

- Сарађивао је у *Гласнику Српског ученог друштва* чији је дописни члан био, сарађивао је и у часопису *Годишњица Николе Чупића.*[89]

- Зарије Р. Поповић наводи да је имао још 9 књига "Путописа" у рукопису и 1 (четврту) књигу "Песама и обичаја" у којој би било 4.000 нигде нештампаних српских речи. Код себе је имао и повеће дело "Немањица" и више стотина табака великог дела "Историје Срба". Јован Х. Васиљевић наводи да је (по казивању) после ослобођења 1918. године нађен један сандук Милојевићевих рукописа на тавану Првостепеног суда за округ београдски. Милан Ђ. Милићевић наводи да је "по свој прилици" старих Србуља и рукописа остало код њега после смрти и да је имао богату личну библиотеку старих записа.

Писани трагови о Милошу С. Милојевићу и његовом раду, на које смо наишли у литератури, говоре у прилог тези да је био једна од оних личности у српској историји које су свој живот, своју професију и сву стваралачку енергију подредили патриотском раду и остваривању циља српског националног уједињења.

Био је један од главних актера позорнице елитног национализма односно одгајању српске националне свести и припремању српских учитеља и свештеника који су преко својих институција даље убризгавали националне сокове у посустало српско стабло у још неослобођеним крајевима. После пораза у првом српско-турском рату и елитни национализам почње да стагнира, а под налетом нових могућности осећа се и његово назадовање уступајући место разним институцијама које ће бити прелаз ка масовном типу национализма. Примећује се анахронизам у Милојевићевој делатности и планирању тајних радњи у српској просвети када је и сама Порта показивала спремност да легализује српску националну пропаганду. Српска влада ће тек после рата са Бугарском (1885/6) раскинути са романтичарским методама Милоша С. Милојевића у спровођењу пропаганде и које су у датој ситуацији могле имати више штете него користи.

Као типичан представник националног препорода и романтичарских погледа на сваку активност коју је предузимао, поставља се питање колико је допринео да се на уједињење српског народа и уопште на проблеме српског друштва гледа на један критичнији и реалнији начин. Поље рада као и смер потицали су из политичко-теоријског система који је Милојевић формирао. Књижевни и публицистички рад Милоша С. Милојевића говоре о томе да су

---

89 Радош Требјешанин, Наставници лесковачке Гимназије од 1879 - 1979. године, Лесковачки зборник, XXIV, Лесковац, 1984, стр. 479/480

његове теоријске поставке о народности и држави дилетантски покушаји укључивања у полемике о решавању Источног питања.

Све је било у циљу доказивања Срба као политичког народа и њиховог вођства у решавању Источног питања, а врхунац, или како то каже Јован Хаџи Васиљевић "(...)синтеза Милојевићевог научног убеђења(...)", била је његова Историјско-етнографска и географска мапа. Сам Милојевић се дистанцирао од југословенске идеје за коју, у свом систему, никако није могао наћи места:*"за мене има само срйско, руско итд. йитање, а не некакво словенско итд. ја хоћу на томе да радим, и то ми је крајна цел, да ми Срби живимо засебно и самосталио у Србији вишеобележеној, йод својим владаоцима, йа тек као са свим слободни, уједињени, уређени итд. да живимо као засебна, самостална, цела и ником и ничим нейрикосновена јединица, у савезу са осталим самосталним и сваким за себе нейрикосновеним државо-народним јединицама у колу сада тако званом оййтесловенском, а некада само срйском."*[90]

90 Зарије Р. Поповић, н.д.

УДК 949,71"1918"

Драгољуб Ж. Мирчетић

ЗА НОВУ ДРЖАВУ УЈЕДНИЊЕНИХ ЈУЖНИХ СЛОВЕНА

Тринаестог новембра 1914. године започела је друга велика војна офанзива аустроугарске војске у Првом светском рату под командом фелдмаршала Поћорека. Био је то најпре релативно брзи продор непријатељске војске према Ваљеву, а већ од 16. новембра започела је Колубарска битка чија је одбрамбена фаза трајала све до 2. децембра. Наредног дана војвода Путник и генерал Мишић доносе одлуку за прелаз у противофанзиву у којој је српска војска постигла једну од славних својих победа.[1]

Новембра месеца ни спољнополитички положај Србије није био повољнији од њене ратне ситуације. Савезници су били све хладнији и горе расположенији према Србији због њене непопустљивости у питању територијалних концесија Бугарској.

У таквој ситуацији Пашић је 20. новембра сазвао шефове опозиције (С. Новаковића, П. Маринковића, С. Рибарца, В. Вељковића, М. Драшковића) и детаљно их упознао с војном и политичком ситуацијом.[2] После извесног времена, на интервенцију шефа тајне организације "Уједињење или смрт" Аписа,[3] затражио је од представника самосталаца М. Драшковића и Љ. Давидовића да њихова странка уђе у владу. Тако је 5. децембра дошло до смене хомогеног радикалског кабинета новом коалиционом владом састављеном од представника Радикалне странке, Самосталне радикалне и Напредне странке.[4]

---

1 Милан Раденковић: *Колубарска битка* Београд, 1950.

2 Правда, Београд, 8. новембра 1914., бр. 288.

3 Војислав вучковић, "Унутрашње кризе Србије и први светски рат", Београд, *Историјски часопис*, 1963-1965, XIV-XV, стр. 173-223 (Овде. стр. 200).

4 Српске новине, Ниш, 23. новембар 1914, бр. 280 (Објављују Указ о образовању нове владе од 22.11.1914.), а видети и: ДАСИП, МИД, ПО 1914, Пов. бр. 8182, *Циркулар свима посланствима из Ниша* 2.11.1914. којим се саопштава листа министара и назначује да "политика новог кабинета, који је појачан уласком чланова и других партија остаје иста".

НИШКА ДЕКЛАРАЦИЈА

После два дана нова влада је (24.XI/7.XII) изашла пред скупштину с изјавом у којој је изразила уверење да ужива и да ће уживати поверење скупштине "докле год све своје силе ставља у службу велике ствари Српске Државе и Српско-Хрватског и Словеначког Племена; поклонила се пред светлим жртвама палих у рату, и онда у посебном ставу истакла свој ратни програм. Уверена у решеност целог народа да истраје у светој борби за одбрану свога огњишта и своје слободе, Влада Краљевине сматра као свој најглавнији и у овим судбоносним тренутцима једини задатак да обезбеди успешан свршетак овог великог војевања које је, у тренутку кад је започето, постало уједно борбом за ослобођење и уједињење све наше неслободне браће Срба, Хрвата и Словенаца".[5]

---

5 *Срйске новине*. Службени дневник Краљевине Србије. 25. новембра, уторак, у Нишу. Година LXXXI, 1914, број 282. - "Службени део - Ниш, 25. новембра - На јучерашњем скупштинском састанку поднела је Краљевска Влада Народној Скупштини ову изјаву: "Влади је част изићи пред Народно Представништво с овом изјавом: Она је образована с циљем да се у њеном саставу оличи и до краја ове велике кризе оличава јединство воља, снага и циљева наше земље. Уверена у поверење Народне Скупштине, докле год све своје силе ставља у службу велике ствари Српске државе и Српско-Хрватског и Словеначког Племена. Влада сматра за своју прву дужност да се с бескрајним поштовањем поклони пред светлим жртвама храбро и вољно принесени на олтар Отаџбине. Целој пак српској војсци и свима у њој, од оних који воде и командују до редова на предстражама, шаље изразе својег поверења, дивљења и захвалности за напоре које чине и жртве које за Отаџбину подносе...
Наша млада и мала војска, чувајући леп глас који је стекла лањске и преклањске године, стала је сад достојно уза славне, многомилионе и старе војске великих народа, наших савезника, који с нама заједно воде борбу за ствар правде и слободе. То нам је историјска тековина, чији ће се големи значај сагледати и правилно оценити истом по свршетку ових мучних ратних дана.
Уверена у решеност целога српског народа да истраје у светој борби за одбрану свога огњишта и своје слободе, Влада Краљевине сматра као свој најславнији и овим судбоносним тренутцима једини задатак да обезбеди успешан свршетак овог великог војевања које је, у тренутку кад је започето, постало уједно борбом за ослобођење и уједињење све наше неслободне браће Срба, Хрвата и Словенаца. Сјајни успех који има да крунише ово војевање искупиће обилато крваве жртве које данашњи српски нарашт подноси.
У тој борби српски народ нема избора, јер се између смрти и живота не бира. Он је на њу принуђен и водиће је са онаком истом несаломном енергијом, с каквом се пре сто година борио за свој Васкрс из косовске гробнице. Влада ће се трудити да буде веран израз те решености народне, и она ће, верна својим моћним и јуначним савезницима, с поверењем у будућност чекати час победе.
Влада зна за патње и терете које подноси војска и велики део народа, и чиниће све што је у људској снази да то олакша. Она ће предузимати, брзо и одлучно, све мере да снабдевање војске и нега рањеника буду све бољи, и ништа се у том погледу неће жалити. У споразуму с Вама, Господо Посланици, решиће и мере којима ће се после рата олакшати народу да поврати своју истрошену снагу и среди своје имовно стање, а док је непријатељ још ту, она од свега срца шаље најбољој снази наше земље поклич: Напред, с Божјом помоћи, на непријатеља, у борби за слободу", а видети и: М. Станојевић, "Историјска седница у Нишу, 3. новембра 1914", Београд, *Време*, 15. фебруара 1926, као и: *Политика*, Београд, 17. априла 1915. године, која иако очигледно са закашњењем пише: "Прошла два рата била су у првом

Према тврђењу Миладе Паулове - Декларацију је стилизовао Милорад Драшковић и предложио је Министарском савету који ју је прихватио без примедби.[6] Јанковић (Драгослав) тврди да је то мишљење Миладе Паулове, покушај да се прикаже да је Декларација заслуга самосталаца (Странка самосталних демократа - п.а.) и посебно Драшковића. "Сам пашић" - каже она - "није преузео иницијативу, да се дефанзивни српски програм замијени. Али кад су то учинили други, није се противио, да се тај програм прошири на Хрвате и Словенце".[7] Међутим, ратни програм Србије почео се у ствари припремати у Пашићевој хомогеној влади бар неколико месеци пре но што су самосталци ушли у владу. То потврђује и тадашњи Пашићев помоћник у министарству иностраних дела Ј. Јовановић: "Влада почиње (половином августа 1914.) правити програм свога рада у погледу циљева аустро-српскога рата што није био лак посао: људи су били растурени, средства скучена, будућност неизвесна, иако је у Нишу ретко кад било страха да ће савезници Србије бити побеђени. Програм је израђиван полако, а у новембру 1914 (по ст.кал.), кад се састави коалициона влада, она је објавила пред Народном скупштином, договорно са Врховном Командом, ратне циљеве Србије."[8]

"Неколико савременика тврди" - пише даље Д. Јанковић - "да у првобитној својој верзији Декларација није помињала Словенце односно 'словенско племе', већ да је то унето накнадно, такорећи у последњем тренутку, после интервенције код Пашића. Најчешће се истиче Нико Жупанић - вероватно на основу онога што је он сам о томе говорио у Кливленду 1916. - као заслужан што су 'и словенци ушли у прву

реду два рата за економску независност Србије, а у исти мах и ослободилачки. Данас, пак, није више реч о економској независности Србије, јер Аустро-Угарска нестаје, него је реч о ослобођењу и уједињењу нашег племена у једну целину, у једну државу. само овај идеал креће данас наше народне масе и само су за тај идеал посејани они силни гробови. Отуда је нашем племену непријатељ сваки онај који је непријатељ његовом националном уједињењу..."

6 Драгослав Јанковић. "Југословени из Аустро-Угарске - Добровољци и заробљеници у српској војсци. "У: *Нишка декларација* (Настајање програма југословенског уједињења у Србији 1914. године). Београд, *Зборник радова*," Историја XX века", Београд, XX, 7-111. - О Нишкој декларацији много је писано и објављивано, па се овде, осим већ наведених, наводи само неколико радова: Љуба Јовановић, "После Видовдана 1914. године", у: *Крв Словенства, Споменица десетогодишњице светског рата*, Београд, 1934; Јов. М. Јовановић, "После Сарајевског атентата" у Загреб - Београд, Нова Европа, 1920, књига I; Ендре Арато, "Формирање модерне грађанске српске националне идеологије", у: "*Зборник радова. Ослободилачки покрети југословенских народа о 16. века до почетка I светског рата.* Издање: Историјски институт - Београд, 1976, као и неколико новинских чланака, сада покојног нишког историчара Ђорђа Стаменковића: "У нишком дневнику "*Народне новине*". "У Нишу је донет значајан документ о стварању заједничке државе Југославије" (18. октобар 1884); "Нишка резолуција о уједињењу" (26-27. новембар 1988); "Уједињење Југославије" (2.-3. децембар 1989.); "Нишка декларација" (7-8. децембар 1991. године).

7 Др Милада Паулова, *Југословенски одбор* (Повијест југословенске емиграције за свјетског рата 1914-1918.), Загреб, 1925, стр. 48.

8 Јован М. Јовановић, *Стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд, 1930, књ. III, стр. 87.

прокламацију српске владе', јер је он наводно скренуо пажњу Ј.М. Јовановићу и Пашићу на тај пропуст."[9] Сам Жупанич овако је у свом говору пред Словенцима у Кливленду, априла 1916, приказао своју улогу у томе: после Церске битке, Жупанич - узнемирен због тога што ни у манифесту Српске Народне скупштине у почетку рата ни у регентовој наредби војсци од 4.8.1914. Словенци нису били поменути - упутио се Пашићу, који га није могао примити, али му је по секретару поручио да је "уопште прерано говорити о Словенцима". Жупанич је после тога написао чланак - неку врсту промеморије "О Словенцима" који је упутио разним српским министрима и политичарима (објављено касније и у Њујорку 1916, треће издање, с уводом И. Мештровића), а осим тога и усмено је разговарао с више истакнутих личносст у Србији о словеначком питању. Тако је, вели Жупанич, "семе занимања, па че хочете туди усмиљења за нас Словенце" проклијало у најтежим часовима за Србију, те су најзад Словенци нашли место у Нишкој декларацији.[10] У последње време Милан Гавриловић из емиграције (у раду о Пашићу, објављеном у Канади 1963) приписује себи ту заслугу.[11] У ствари, очигледно је да се ту није радило ни о каквом случајном пропусту, ни о Пашићевом наводном непознаању Словенаца и словеначког проблема, а ни о жељи српске владе да се уношењем Словенаца не замера Италији; радило се, у ствари, по нашем мишљењу, о одређеном ставу радикала (с већином у коалиционом кабинету) о југословенском националном питању, које се овде изразило у колебању да ли и Словенце укључити у заједничку државу или не, а то је колебање постојало код радикала и Пашића, као што смо видели, и од раније, не само од почетка рата већ и од пре рата.[12]

---

9 Д. Јанковић, *Нишка декларација*, нав. чланак, стр. 102, 103, који пише: "Б. Вошњак, *У борби за уједињену народну државу*, 40: "Код владе у Нишу била је његова улога важна, њему се има захвалити што су и Словенци ушли у прву прокламацију Српске Владе." - М. Јаковљевић (*Из рата и емиграције*, 6-7); Н. Жупанич је приметио да су из Декларације изостављени Словенци, отишао Пашићу, упозорио га на омашку и замолио га да у декларацију уђу и Словенци. Јаковљевић износи, чак, и једну "причу" коју је чуо од "веродостојних људи" а из које произилази да Пашић тобоже није уопште знао чак ни ко су Словенци, да их је бркао са Словацима "Тотовима"(?!). В. Бучар (*Политичка историја Словеначке*, Београд, 1939, 62-64); Жупанич је заслужан што су и Словенци ушли у Нишку декларацију; Ј. Јовановић је заједно са својим секретаром М. Гавриловићем утицао на Пашића. (То је следећа литература: Б. Вошњак, *У борби за уједињену народну државу*, Београд 1926, стр. 40; М. Јаковљевић, *Из рата и емиграције*, Суботица, 1923, 17.

10 Н. Жупанич, словенија встани! Američkim Slovencem. Govor ki ga je imel pred Slovenci u Klevlandu, 28. aprila 1916. Dr Niko Županič, Kleveland, Ohio, 1916, 58-61.

11 М. Гавриловић, *Никола Пашић*, Виндзор, Канада, стр. 60-61, који описује с детаљима сцену када је у Нишу, он, као млади писар у Министарству иностраних дела, вратио помоћнику министра текст Декларације који му је овај дао да га откуца на машини. Приметио је Јовановићу да се "опет не помињу Словенци", а овај му одговорио да је "то због Италије и да је тако влада решила": Ипак је Јовановић пристао да поново упита Пашића и кад се вратио рекао је Гавриловићу: "Победили сте Додајте и Словенце". Сам Гавриловић примећује да та епизода изгледа неозбиљна, али и не покушава да је протумачи него настоји да објасни како је и зашто он дошао на идеју о уношењу Словенаца у декларацију.

12 Д. Јанковић, Нишка декларација, нав. чланак, 102, 103.

У Народној скупштини Декларацију је прихватила већина посланика (изузев двојице социјалдемократских посланика, Трише Кацлеровића и Драгише Лапчевића). Посланик С. Рибарац изјавио је у име Националне странке, чији представници нису били заступљени у коалиционој влади, да ће и његова странка "вршити своје патриотске дужности са истрајношћу и пожртвовањем", сматрајући да ће "сва питања о територији Краљевине Србије бити решена онако како то Устав одређује". Председник Скупштине А. Николић најпре је констатовао једногласност скупштине у одобравању владине Декларације, али, на протест Д. Лапчевића у име Социјалдемократске странке што о декларацији није најпре вођена дискусија, закључио је да се "цела Скупштина придружује декларацији Владе, осим г. Лапчевића и г. Кацлеровића"[13] - Садржину ове изјаве владе скупштина је поновила на тајним седницама, августа 1915, у тешкој и критичној ратној ситуацији, па је на својој јавној седници 21/8. VIII 1915. донела одлуку да "пошто је саслушала изјаве владе и обавештења дата на тајној седници, одајући пошту палим јунацима и понављајући своју решеност, да борбу за ослобођење и уједињење српско-хрватско-словеначког народа продужи уз своје Савезнике по цену жртава неопходних за обезбеђење животних интереса нашег народа, - одобрава владину политику..." У име Националне странке др В. Вељковић је дао примедбу - изјаву "да влада није добила одобрење, од савезника за програм уједињења Српско-хрватско-словеначког народа", на што му је Пашић одговорио: "да се програм српског народа оставља по души и задацима Србије, а никако по споразуму са страним државама".[14]

За спољну политику, у вези југословенског питања, значајна је била и дискусија у Скупштини крајем априла 1915, поводом закључивања тајног уговора између Италије и сила Тројног споразума у Лондону. На вест о тим преговорима посланик Дража Павловић поставио је министру иностраних послова Пашићу питање "о скорој акцији Италије, која се везује са извесним компензацијама на штету нашег српско-хрватско-словеначког народа". Пашић је на скупштинској седници 28. IV 1915 (дакле, два дана после потписивања тајног Лондонског уговора, чија садржина није била непозната српској влади) изјавио да сматра "да италијански политичари и државници не могу поћи за тим да добију један предео више или мање, овај или онај остров, јер могу знати унапред да сила Италије или неће бити у томе граду, него ће сила њезина бити у слози српско-хрватско-словеначког племена и Италије".[15]

Нишку декларацију предложила је коалициона српска влада састављена од три грађанске странке, а у Народној скупштини је прихваћена и од стране четврте грађанске странке у Србији; другим речима, Декларација је била израз хтења и схватања целе српске грађанске класе коју су интереси

---

13 *Српске новине*, Београд, 29. XI 1914, бр. 286.

14 Ч. Митриновић - М. Брашић, *Југословенске Народне скупштине и сабори*, Београд, 1937, 175.

15 Исто, стр. 174, као и М. Паулова, *Југословенски одбор*, н.д., 48, 49.

упућивали на даље ширење преко ослобађања Југословена од Аустро-Угарске и стварања једне велике балканске државе заједничке са Србијом.

Према томе, не би се могло одржати тврђење у досадашњој литератури о томе да је Нишка декларација настала заслугом углавном самосталаца или под њиховим утицајем и притиском на Пашића и његову странку. Исто тако, не би могло опстати и тврђење (М. Паулова и др.) да Нишка декларација представља преломну тачку, прелаз од дефанзивног на национални програм Србије.

Што се тиче једине политичке странке радничке класе Србије, Српске социјалдемократске странке, она није прихватила Нишку декларацију наводећи за то формалне разлоге. Али стварни њени разлози налазили су се у томе што је она од почетка била против рата као империјалистичког, што је била против ослобађања и уједињења југословенских народа које би произишло из победе у рату (већ за уједињење по слободној вољи и акцијом народа после рата), и што се залагала за образовање балканске федеративне републике.

Нишка декларација је припремљена и настала је у ратној ситуацији која је за Србију била једна од најтежих, када су српској војсци претили расуло и слом; уочи велике противофанзиве у Колубарској бици.

Ако је у другој половини 19. века питање формирања југословенске државе било више ствар идеја, нада "Начертанија" Илије Гарашанина и романтичарских ишчекивања, Нишком декларацијом идеја југословенског уједињења била је подигнута на ранг државне политике. Највиши представнички орган Краљевине Србије - Народна скупштина Србије је прихватањем Декларације владе Николе Пашића донела и закључак да се борба која се води у оправданом одбрамбеном рату против империјалистичких сила не води само за ослобођење Србије, већ и за стварање нове државе југословенских народа.

Историјски значај Нишке декларације је у томе што је њоме Србија први пут јавно и званично, истакла своје спољно-политичке тежње и циљеве у рату - ослобођење и уједињење свих тада неслободних Срба, Хрвата и Словенаца.[16]

Нишка декларација, усвојена на скупштини у згради Официрског дома, представља званичан захтев српске владе за широку југословенску политику, истакнуту као основни ратни циљ Србије. Југословенска мисао, која је још крајем XIX и почетком XX века представала углавном један културни покрет, прихваћена је од интелигенције и омладине. Међутим, почетком Првог светског рата, односно од Нишке декларације, овај покрет прераста у политички захтев за стварање југословенске државе. Овако широк ратни циљ: ослобођење свих Срба, Хрвата и Словенаца, српска влада и Народна скупштина не би могле да истакну да није ојачан међународни положај Србије акцијама њене војске половином децембра 1914. године на Колубари. Уосталом, у престолонаследниковом прогласу у Нишу, од 29. јула 1914.

---

16 Д. Јанковић, *Нишка декларација*, нав. чланак, 105, 106.

године, истиче се позив за "све моје драге и храбре Србе под српску тробојку", а не помињу се Хрвати и Словенци. Према томе, Нишка декларација има велики значај и због тога што се у њој први пут, у једном званичном документу српске владе и скупштине, помиње име Хрвата и Словенаца.

ЈУГОСЛОВЕНСКИ ОДБОР У НИШУ

Одмах после усвајања Нишке декларације, на иницијативу председника српске владе Николе Пашића, у Нишу је формиран *Југословенски одбор*, јер су иницијативу српске владе за стварање таквог тела крајем 1914. године емигранти из Аустро-Угарске били одбацили. У ствари, постоје непобитни докази да је идеја за стварање Југословенског одбора потекла из Ниша: од српске владе и од познатих научника и културних радника из Србије, Босне и Словеније, који су се тада налазили у Нишу.

Осим у тада неутралним земљама, Италији и Швајцарској, неколико углавном српских политичара и јавних радника из Аустро-Угарске нашло се, у време избијања рата и непосредно после тога, и у Србији. Осим оних који су још пре рата живели у Србији (у служби српске државе, затим националистички омладинци - стипендисти српске владе, бивши добровољци из балканских ратова и сл.) у Србији се у време сарајевског атентата нашао и босански политичар, члан Босанског сабора Никола Стојановић (рођ. 1880), који је дошао у Србију на прославу Видовдана. После атентата у Сарајеву он се није могао ни хтео враћати у Аустро-Угарску; остао је у Србији и био у почетку додељен, као добровољац, на рад Обавештајном одељењу српске Врховне команде. Већ са првим успешним борбама српске војске, с Церском битком, повећавао се у Србији број Југословена из Аустро-Угарске који су прелазили на страну Србије, било директно, пребегавањем у рату, било из српског заробљеништва, пријављивањем за добровољце.

Међу српским заробљеницима у Колубарској бици нашао се и познати српски политичар из Хрватске, члан Сабора, уредник "Србобрана" Јово Бањанин (рођ. 1876). "Политика" је пренела вест да се Бањанин, чим је добио прилику, заједно са свим својим војницима предао. Доведен у Ниш, "изјавио је жељу, да у униформи аустријског официра, пође у Француску и Енглеску: да обавести јавно мњење тих држава о злочинима Аустрије и да, као заступник Хрватске, заједно са Хинковићем и осталим, затражи од европског форума потпоре за уједињење целог нашег народа".[17]

Из Чешке (где се у време избијања рата налазио) преко Швајцарске и Италије, септембра 1914. дошао је у Србију још један од познатијих српских политичара из Аустро-Угарске, Херцеговац, члан Босанског сабора, адвокат из Сарајева Душан Васиљевић (рођ. 1871). Он је сам желео да буде стављен на располагање српском Министарству просвете и црквених послова, али је отправник послова српског посланства у Риму Љ. Михаиоловић, који га је

17 *Политика*, Београд, 8. децембар 1914, бр. 3883.

упутио у Ниш, био мишљења "да би Васиљевић могао бити одлично употребљен при Врховној команди."[18]

Већ 27. октобра одржан је у Пашићевом стану у Нишу састанак Николе Пашића, Јована Јовановића и Б. Марковића с политичким емигрантима Србима из Аустро-Угарске Н. Стојановићем и Д. Васиљевићем о циљу и начину рада поменутог одбора - комитета. Циљ *Одбора* био је: "стварање јединствене југословенске, евентуално српско-хрватске државе. Без посебне организације чувати националне особине сваког племена". Затим је предвиђено и следеће: "Пошто већ с Црном Гором теку преговори о реалној унији (војска, спољна политика, трговина и комуникације, финансије) осигурано је јединство српског племена. Хрватима се могу дати уступци који не кваре јединство државе и који не отежавају коначно кристалисање јединствене нације, нпр. а) у називу државе да се спомене Хрватска, и по потреби крунисање хрватском круном, б) у амблемима да буде изражена историјска индивидуалност Хрватске (грб и поморска застава), в) равноправност верска, која ће по потреби бити изражена и у рангу црквених поглавица, г) равноправност писмена, д) потпуна грађанска равноправност. (Устав се одмах проширује на све крајеве. Избори посланика вршиће се најпре за Велику Н. Скупштину, која ће донети нов уставни ред. До уставне промене закона остаје садање законодавство и поредак, уколико није у опреци са циљем јединствене државе. Код централне власти биће заступљени и нови крајеви). - У крајњем случају могу се повести преговори о посебном покрајинском сабору хрватском. - Словенцима се могу учинити сличи уступци уз посебну гарантију њиховог садашњег језика. - Сви уступци могу бити уставом гарантовани. - Др Трумбићу, Хинковићу, Супилу оставити избор потребног броја чланова комитета из Хрватске и Словеначке. Свим члановима комитета гарантовати пристојно издржавање и у случају неуспеха. - Настојати, да се успостави веза са Југословенима из Америке. - У комитет улазе људи, који су убеђени у потребу овакве јединствене (Ј.М. Јовановић је уместо тога ставио: једне) државе и који су вољни да се заложе за њено остварење. Председник комитета не мора бити Србин. Комитет општи с краљ. владом преко српских посланика, а иначе је у својој унутрашњој акцији слободан. Према јавности фунционише као независно и самостално тело, које врши пропаганду у напред поменутом циљу".[19]

---

18 ДАСИП, МИД, ПО. 1914. Пов. бр. 4030, *телеграм Михаиловића из Рима*, 13.8.1914. - Пашићу у Ниш.

19 Д. Јанковић, *Нишка декларација*, нав. чланак, 79, 80, који наводи: Архив Југославије, 80-4-514-515 (из заоставштине М. Јовановића: забелешка писана руком Б. Марковића, на којој је тадашњи помоћник министра иностраних дела Ј.М. Јовановић додао: "Утврђено у Нишу 14. X 14. Н. Пашић, Др Б. Марковић, Др Н. Стојановић, Др Д. Васиљевић и Јов. М. Јовановић". Забелешку у целини (с малим, небитним изменама објавио је најпре *Н. Стојановић*, н.д., 10-11. Стојановић ову забелешку и план назива Пашићевим информацијама и упутствима, и вели да је један препис тих упутстава, које је непосредно иза конфедерације с учесницима ставио на папир, оставио у Министарству спољних послова. Међутим, као што рекосмо забелешка је Марковићева, а он онда није радио у

Већ 8. новембра 1914. године у посланству Краљевине Србије у Риму одржан је састанак коме је из Ниша, по налогу Николе Пашића, присуствовао др Никола Стојановић. Састанком је руководио српски посланик у Риму Љуба Михаиловић, а били су присутни и др Анте Трумбић,[20] др Душан Васиљевић, др Јулије Газари из Шибеника.[21] Прихваћена је идеја да се организује *Југословенски одбор* који би заступао гледиште о уједињењу и стварању јединствене државе Јужних Словена.[22]

Ускоро су се групи придружили и Хинко Хинковић,[23] Франо Супило,[24] вајар Иван Мештровић,[25] као и Јово Бањанин и Словенац Нико Жупанич, који су по налогу српске владе стигли из Ниша. Из Хрватске је емигрирао

Министарству, с тим да Јанковић наводи: Никола Стојановић, *Југословенски одбор*, Загреб, 1927, 10, 11; као и Д. Шешић, *Писма и меморандуми Франа Супила* (1914-1917), Београд, 1967, 3-6, 46, 47, а видети и: Војислав Ј. Вучковић, "Из односа Србије и Југословенског одбора", Београд, *Историјски часопис*, 1961, књ. XII-XIII, као и, Драгован Шепић, "Српска влада, Југословенски одбор и питање компромисне границе са Италијом. "У: Београд, *Југословенски историјски часопис*, 1964, бр. 3, а видет и : др Јосип Нађ, "Из Историје Светског рата. "Јужнословенско питање у аустријској иностраној политици 1906-1912", Загреб, *Нова Европа*, 21. октобар 1920, књ. И, бр. 4, стр. 198-204; М. Ђурчин, "Јужнословенска политика у Рату. "Јужнословенски одбор," Загреб, Нова Европа, 1920, књ. I, бр. 11, стр. 407-414; Henry Baronski, "Plane Sur Teilung der Habsburgermonarchie im Ersten Welkrieg", u: Österreichliche Osthefte, Wien, maj 1968, III.

20 Анте Трумбић, 1864, сплит, адвокат и политичар. Припадао је пре рата Хрватској страници права и више година, почев још од 1895, био посланик у Далматинском сабору. Од балканских ратова био је, као и већина далматинских политичара, на одлучнијој антиаустријској и југословенској линији. У време аустроугарског ултимаума Србији Трумбић се нашао у Аустрији (на Семерингу; иако је непосредно пре тога извесно крће време, од 18. до 22. јула боравио у Италији) и чим је сазнао за ултиматум пребегао је у Италију. У Венецију је стигао 4. августа (истог дана кад је Италија прогласила неутралност) и ту се састао са Супилом и с још неким познатијим избеглицама из Далмације (Видети: М. *Паулова*, н.д., 6; Драгован Шепић, "Трумбићев дневник", Загреб, *Хисшоријски йрейлед*, 1959, бр. 2, стр. 174.

21 Д. Шепић, *Писма и меморандуми*, н.д., 9. - Браћа Газари били су из Шибеника.

22 Драголсав Шепић, "Из кореспонденције Франа Супила", Загреб, *Архивски вјесник*, 1958, бр. 1, стр. 263. - Писмо А. Трумбића из рима 9.11.1914. - Франу Супилу у Бордо.

23 Хинко Хинковић, 1954, Загреб, познати хрватски политичар. Пребегао 26. јула у Италију (Милано), а отуда прешао у Швајцарску (Цирих, потом у Женеву). Видети: Хинко Хинковић, *Документай*, у Народној библиотеци 240-249 у Београду, Р. 558/IX, 681; Исти, *Из великої доба*. Нова Европа, Загреб, 11.9.1929, стр. 199.

24 Франо Супило, 1870, Цавтат, адвокат. Од 1906. до 1908. вођ Хрватско-српске коалиције, иступио из ње 1909. године. Ултиматум га затекао у Алпима, избегао у Венецију. Пошто су му из земље јављали да се ни у ком случају не враћа, јер да ће одмах бити затворен, и употребљен као талац приликом експедиције војске, Супило се одлучио да остане у Италији и најпре се потрудио да прикупи своју уштеђевину да би се материјално обезбедио за неку годину (Видети: Д. Шепић, *Писмо*, н.д., 8, као и, Франо Супило, *Полишички сйиси*, Загреб, 1970; Јосип Хорват, *Франо Суйило*, Београд, 1961, Драгован Шепић, *Суйило Дийломай*, Загреб, 1961).

25 Иван Мештровић, *Усйомене на йолишичке људе и дођађаје*, Буенос Аирес, 1961, 9-37.

децембра 1914. Франц Поточњак,[26] а исто тако и др Богумил Вошњак из Словеније.[27]

Они су 30. априла у Паризу и званично *основали Југословенски одбор*, који је 7. маја исте године прешао у Лондон. Ту је остао до краја рата и уједињења. Имао је представништва у Женеви и у главним градовима сила Антанте. За председника је изабран др Анте Трумбић.[28]

ФРАНО СУПИЛО У НИШУ

Југословенски одбор у Нишу, формиран на иницијативу српске владе, био је у ствари претеча Трумбићевом и Супиловом одбору. Супило[29] је у Ниш стигао крајем јануара 1915. године и најпре је посетио посланика Царске Русије, кнеза Глигорија Николајевића Трубецког. Обавестио га је о приликама у Хрватској и са одушевљењем тумачио потребу југословенског уједињења. Објашњавао је Трубецком концепције о новој југословенској држави и подвлачио да би заједнички општи послови могли бити само спољна политика, војска, новац и саобраћај. На питање Трубецког какав би облик могла имати таква држава, Супило је одговорио: "Можда је парадоксално, али ја ћу рећи централистички федерализам..."[30]

Кнез Трубецкој о Супилу пише: "Он (Супило -н.а.) је био паметан, образован човек, васпитаван на италијанској култури. Био је ватрени поклоник 'рисорђимента'[31] и говорио је италијански као Италијан. Али и на њему је био приметан печат који је био својствен већини политичких посленика у Аустро-Угарској: био је не само политичар него и политикант. Страствен, хитар и частољубив, није баш бирао средства да би остварио своје идеје, служио се ласкањем, интригама и сплеткама. Његов долазак у Ниш оживео је занимање за југословенско питање. Често је одлазио код Пашића и других политичара, виђао се са Престолонаследником и говорио ми да је потпуно задовољан оним што је од њих чуо. Супило је био допутовао из Рима, где је основан Јужнословенски комитет, чији је он био представник. Препричавао ми је своје разговоре са италијанским државницима. Развијао је мисао да стварни интереси Италије и сама њена прошлост захтевају да се Јужним Словенима признају национална права. Када би са њима успоставила добре односе, учвртила би кудикамо јаче свој

---

26 Ф. Поточњак, *Из емиграције*, Загреб, 1919, II. 10, 11. - др Франо Поточњак, рођен 1862. године, почетком децембра 1914. године из Хрватског Приморја емигрирао је у Рим.

27 Др Богумил Вошњак, *У борби за уједињену народну државу*, Београд, 1926.

28 Стојан Протић, Ниш, друга престоница. Записи из политике историје Србије. Изд. "Просвета", Ниш, 1995, стр. 193.

29 О Франу Супилу видети основни текст уз који иде *напомена број* 24.

30 Видети и: Ђорђе Стаменковић, "Историјске занимљивости, "Југословенска мисија Фране Супила у Нишу 1915. године", Ниш, *Народне новине*, субота-недеља, 21-22. август 1988. године, бр. 7921, стр. 12.

31 Рисорђименто (италијански: risorqimento) период италијанске историје од 1840, у коме је дошао до пуног изрза покрет за збацивање аустријског господства, стварања уједињење и слободне, такозване "Нове Италије".

утицај и трговачке интересе. Ако би, напротив, Италија тежила да себи присаједини места насељена словенским живљем, тиме би само навукла на себе њихову непомирљиву мржњу и у будућности изазвала рат. Кад год би говорио о Италији, у очима би му севнула мржња и онда би прелазио на њему блискији италијански језик. Из Ниша је Супило отпутовао у Петерсбург. Са њим су отпутовали делегати из Босне да би постигли и учврстили пуно јединство погледа међу представницима различитих словенских крајева."[32]

У Нишу је Супило одржао више састанака са престолонаследником Александром Карађорђевићем, премијером Николом Пашићем, са министрима Стојаном Протићем и Љубомиром Јовановићем, са научником Јованом Цвијићем и другим српским министрима и културним радницима.

Своје виђење нове државе Супило је изложио др Лазару Марковићу следећим речима: "Најбоље је решење да будемо једна федеративна држава у којој би Србија очувала своју индивидуалност и била увећана са неким чисто српским крајевима, али где би поред Србије постојале и даље Црне Гора, Хрватска са Далмацијом, као и Босна и Херцеговина. Свако друго решење било би погрешно, јер треба оставити времену да оно потпуно изгласи и уравни извесне разлике које данас постоје."

Лазар Марковић у својим "Успоменама" пише: "... Супило је често говорио обраћајући се нама речима: "Ви Срби, то олако схватате! У души је вероватно још строжије судио о нашим мишљењима. Непосредни повод за објашњење дао је Супилу пријем код Пашић. Остао је пуна два сата у разговору са српским премијером, али није био задовољан тим разговором. Кад смо се после ручка шетали у парку, Супило ми је поверио да се боји Пашићевих идеја и да Пашић не схвата прави смисао хрватских тежњи за самосталношћу. Пашић верује да су то остаци аустријанштине и мађарског режима да Хрвати треба да у јединству са Србима остваре своју независност. Србија није Аустрија ни Мађарска да се са њом праве уговори и нагодбе о уједињењу, него је Србија братска земља, с којом се Хрвати налазе у задрузи широј, југословенској и то по пореклу, по крви и по језику свом."[33]

Стојан Протић у својим "Успоменама" наводи како се Супило интересовао и за назив будуће државе. Међутим, С. Протић повратно је упитао Супила шта он мисли у својој југословенској мисији, о имену будуће

---

32 Княз Григорије Николајевич Трубецки. *Рат на Балкану* 1914-1917. *и руска дипломатија.* Изд. "Просвета", Београд, 1997, стр. 92-94.

33 Видети и: Василије Ђ. Крстић: Геноцид до Велике Хрватске (12). "Утиснут жиг издајника". Исконструисана оптужба о издаји хрватских интереса увек се потеже и тера Србе на доказивање лојалности". Београд, Политика Експрес, понедељак 2. март 1998. - "Угледни хрватски политичар Франо Супило, попут Кватерника и Старчевића, сматрао је да се питање Срба у Хрватској, Славонији и Далмацији може и мора решити, ако нема другог начина, њиховим физичким уништавањем. У вези с тим написао је да Хрвати, ако желе да еманципују Хрватску од Срба, *"(...) морају најпре да се свих средстава (па и најгорих; у политици је којешта допуштено) лате, до тог најпогибељенијег, јер домаћег и истојезичног, народног противника било како или апсорбирају, или га иначе униште."*

државе. Супило је одговорио: "На основу расположења од куће сматрам да је незгодно да се будућа држава зове "Велика Србија" и предложио "друго име". С. Протић солидарисао се са Супилом и додао да се око имена н треба свађати и предложио на пример да се будућа држава може звати Уједињена Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца".[34]

По повратку из Русије, у коју је путовао да би руског министра Сазонова убедио да подржи формирање државе Јужних Словена, Супило је у Ниш стигао 23. априла 1915. потпуно разочаран држањем Сазонова и једном својом "Промеморијом" упознао Пашића са тим руским одбијајућим ставом.

ЈУГОСЛОВЕНСКИ КОНГРЕС У НИШУ

Политичка активност *Југословенског одбора* била је велика, нарочито у пролеће 1915. године, односно после његовог и формалног организовања у Паризу као "заједничког политичког органа целокупне политичке емиграције у иностранству".[35]

У својим настојањима да Италију и Бугарску ако не привуку на своју страну а оно барем да обезбеде њихову какву такву неутралност, савезници (Силе Антанте) се уопште нису слагали са идејом о уједињењу јужних Словена. Тако је Супило, боравећи у Петрограду сазнао и од министра Сазонова да Руси нису много расположени за уједињење Срба и Хрвата, јер им није одговарало мешање православаца и католика.

Кнез Трубецкој је о томе писао: "С друге стране тешко да се могло и помишљати на просто уједињење. Србија није могла ослањајући се само на своје снаге, да помишља на освајање читавих области у Аустро-Угарској. Питање њихове судбине могло би се поставити практично тек пошто Русија са Савезницима однесе победу у рату са Централним силама. Али у том случају озбиљно би се морало узети у обзир и питање шта желе сами Хрвати... Постојао је још један важан фактор у односу на југословенско питање - Италија. Она није могла благонаклоно да гледа на идеју о стварању Велике Србије. У својој тежњи да учврсти државу на Јадрану, Италија је испољавала претензије на обалу насељену Словенима. Што се више приближавао тренутак да се и та питања поставе, више се осећао антагонизам између Италије и Јужних Словена... Привлачење Италије у савез са нама било је толико важно да је било неопходно рачунати на њене интересе и зарад тога пристати на извесне жртве и ограничавање етнографског принципа..."[36]

У Нишу се већ сазнало и о тајним преговорима са Италијом у Лондону. Наравно и о деловима Јадранске обале у северној Далмацији, који би требало да припадну Италији. Због тога се у београдском (који је излазио у Нишу) листу "Новости" фебруара 1915. године појавио редакцијски уводни

---

34 Ст. Протић, *Ниш, ратна престоница*, н.д., који нводи: др Лаза Марковић, (Робијашке) *Успомене*, Београд, 1990, 107, 108.

35 Васа Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XX века*, Београд, 1958, стр. 509.

36 *Кнез Трубецкој*, н.д., 91, 92.

коментар под саркастичним, али реалним насловом "Трговина неутралношћу" у коме је писало:

"Од почетка рата појавио се нов артикал на дипломатској пијаци! То је: *неутралност*. Скупоцен артикал. Измислили су га Италијани. Они су закључили вешт уговор у савезу (Лондонски уговор - п.а.) који су у најкритичнијем моменту протумачили у своју корист. Снабдевена својим драгоценим проналаском, она је одмах зашла по Европи и нуди еспап... Пролама се свет дреком продаваца овог тако потребног артикла: "Изволте: неутралност са ограничењем! "Изволите, неутралност до краја! "Одлична неутралност без резерве".

"Јављају се купци с обе стране. Сами дижу цену јер им треба. "Ја дајем Трст, Тријент, Албанију и Далмацију", нуди Виљем (немачки цар - п.а.) иако зна да не може исплатити цену. "Узмите Бесарабију, а као приде нека иде и аутономија Трансилваније", молећивим гласом нуди Аустрија", "Србија, до Моравата", Маћедонија и Кавала", запевају Аустрија и Немачка... И разлетеше се агенти... Отпочели су преговори. А докле се они погађају крв се лије... лије".[37]

Иако су се преговори са Италијанима и Бугарима водили тајно и мимо знања српске владе, о њима се убрзо сазнало у Нишу. Сазнало се и о Тајном уговору закљученом између Италије и Сила Антанте (Велика Британија, Француска и Русија) у Лондону, 26. априла 1915. године. Тим уговором Италија је после рата требало да добије добар део јадранске обале северно од рта Плоче.[38]

Већ 28. априла 1915. године у Нишу је одржана седница Народне скупштине, поводом Тајног лондонског уговора, који је био закључен два дана пре ове седнице. Наравно, нити Никола Пашић, нити посланици у Скупштини нису били у могућности да сазнају у потпуности шта се нудило Италији и како овај тајни споразум гласи, али је ипак Скупштина реаговала на овај акт њених савезника.[39]

Оснивајући Југословенски одбор Српска влада је замишљала тај одбор првенствено као пропагандистичку организацију.[40] Међутим, политичка делатност Југословенског одбора већ у Нишу током маја 1915. године прерасла је "пропагандистичку организацију и оријентисана у делатност веома важног политичког тела, које је 1917. године равномерно са српском владом ударало темеље нове југословенске заједнице."

---

37 Флоридор (псеудоним), "Трговина неутралношћу", Ниш, Новости, среда, 11. фебруара 1915. III, бр. 302, број 5 пара, а видети у истом броју *Новости* и чланак: "Апс., "Новости из Софије", Трговање неутралности", као и, М., "На прелому", бугарска "неутралност", Ниш, Новости, уторак 10. марта 1915. године.

38 Милан Марјановић, *Лондонски уговор Године* 1915., Загреб, 1960.

39 Видети и: Милан Ђорђевић, *Србија и Југословени за време рата 1914-1918.*, Издавач Свесловенске књижаре, Београд, 1922, стр. 1-288 (Овде: стр. 52); Јосип Хорват, *Фрањо Суџило*, н.д., 286; Јован Јовановић, *Борба за народно уједињење*, н.д., 102; Ч. Митрановић и М. Башић, *Југословенске народне скупштине*, Београд, 1937, 174.

40 Богумил Храбак и Драгољуб Јанковић. Србија 1918. Београд 1968, стр. 68.

Да је Југословенски одбор већ маја 1915. године прерастао у значајно политичко тело доказује нам и *Југословенски конгрес* у Нишу, одржан 6. маја 1915. године.[41] Скуп представника Југословенског одбора, српске владе и Народне скупштине у Нишу многи аутору, не без рзлога, називају *Југословенски конгрес*. Лондонски уговор са Италијом значио је недозвољено присвајање југословенских територија од стране Италије, исти је на овом скупу био оштро осуђен.[42]

Само десетак дана после конституисања Југословенског одбора у Паризу, чланови Одбора организовали су 9. маја 1915. године[43] већ познати "Југословенски конгрес" у тадашњем нишком хотелу "Европа".[44] Присуство многих чланова париског Одбора - од Хрвата: Франо Супило, Фран Поточњак и Милан Марјановић, од Босанаца: Милан Сршкић, Никола Стојановић и Душан Васиљевић, од Словенаца: Никола Жупанић и Богумил Вошњак, већи број емиграната и добровољаца, као и представници Српске академије наука и многи културни и политички радници Србије - показује да је већ на овом конгресу Одбор прерастао у значајно политичко тело које је равноправно са српском владом ударило темеље југословенској заједници.

Овом протестном збору председавао је познати књижевник Иво Ћипико.[45] Један од говорника на овом великом збору био је и Франо Супило, који је овде иступио због неслагања са извесним политичким погледима Југословеснког одбора на југословенско питање и на карактер будуће југословенске државе. Један од говорника био је и Душан Поповић, који је у

---

41 Има различитих мишљења и тврђења појединих аутора о датуму одржавања овог "конгреса" или "збора". *Фердо Шишић* га везује за 6. мај, а *Српске новине* (8. јун 1917, бр. 68) за 9. мај 1915. године.

42 Редкација. "Историјски записи. Уз седамдесетогодишњицу стварања Југославије. "Нишка декларација и југословенски "Митинг". Ниш, *Народне новине*, 28, 29. и 30. новембар 1988. године, бр. 8006, стр. 8, 9.

43 Видети напомену број 41.

44 О овој згради опширније видети два рада нишког сада покојног историчара професора Бориславa Андрејевића. "Споменици у Нишу. "Зграда Официрског дома", Ниш, Градина, јануар 1971, VI, број 1, стр. 90-102; *Споменици Ниша и околине* (НОП и ранији ратови). Ниш, 1985, стр. 101-106. У тим радовима Андрејевић пише: "Веома је инересантно одговорити на питање у којој је згради у Нишу одржан овај "југословенски конгрес"? Према неким непровереним подацима одржан је у кафани "Европа", која је при самом крају XIX века, или на почетку XX века била реновирана и имала услове за један овакав састанак. Међутим, могла је да се у те сврхе искористи и скупштинска сала официрског дома, у којој се баш у то време нису одржавале скупштинске седнице. Али, ито тако овај састанак је могао бити одржан и у згради Окружног начелства (данас зграда Универзитета), у којој је било седиште српске владе, која је била један од иницијатора одржавања овог састанка. Према томе у једној од ових трију зграда, од којих две и данас постоје, одржан је овај значајан скуп. Треба додати да ако је овај "конгрес" одржан у згради официрског дома, што се са мало више труда може установити, онда овај објекат има још већи историјски значај."

45 Иво Ћипико (1869-1923). По струци је био шумар. У Ниш је 1914. године дошао као ратни дописник италијанског листа "Il mesa dero". Децембра 1914. примио је српско држављанство. У Аустро-Угарској је проглашен за велеиздајника. Повукао се са српском војском и боравио је на Крфу и у Солуну.

име Српске социјал-демократске партије подржао захтев за уједињење свих југословенских земаља, истичући и потребу ширег рада на стварању балканске федерације.

Када је у владином листу "*Срйске новине*", дато званично саопштење о доласку чланова Југословенског одбора на Крф, о овом нишком "конгресу", поред осталог, било је истакнуто да "... се 9. маја 1915. године на великом збору Срба, Хрвата и Словенаца у Нишу, на коме су присуствовали представници владе, народних удружења и др. већало по свим проблемима који су били на дневном реду. Тада је први пут да се чланови Југословенског одбора скупљају да, са Српском Краљевском Владом, пораде на новим питањима која су на дневном реду".[46] Према томе, значај овог "југословенског конгреса", о коме се до сада мало говорило и писало, изузетно је велики јер је то први састанак српске владе и Одбора. Њихов следећи састанак био је на Крфу, када је и донета *Крфска декларација* од 20. јула 1917. године.[47]

На нишком Југословенском конгресу донета је Резолуција о потреби уједињења Јужних Словена и она гласи:

"У овим хисшоријским даним жртава те наде у правду и слободу изјављујемо у првом реду наше потпуно и нераздруживо народно јединство Срба - Хрвата - Словенаца, не само као безувјетну предпоставку за бољу будућност, већ такођер као аксиом етнографски и генетски који мора да се створи исто тако политички, као што је већ остварен морално и душевно.

Доследно томе изјављујемо, да се ни уз коју цијену нећемо задовољити идејом, да се жртвују или да се комадају наше неоспориве југословенске земље, а поглавито наше море и приморје, гдје живе Срби - Хрвати - Словенци.

Ради тога молимо све велевласти и државе које се за нас боре за народни принцип и правду да наш народ једне крви безувјетно очувају од сваког цијепања, као и његове земље од сваког кидања, те да омогући Србији, да изврши своју ослободилачку и културну мисију, која ће бити залогом за одржавање постојаног мира у Европи. У противном случају, свако цијепање и разнорођивање у овом рату за слободу народа - земље и јадранског приморја српско - хрватско - словеначкога, било би не само једна велика неправда, него и непресушивим извором нових борби све дотле, док те неправда не буде редуцирана."[48]

Протестни митинг против Лондонског уговора подржао је *Нишку декларацију*, манифестујући тиме солидарност са југословенским програмом и са ратним напорима Србије. То је била значајна потпора Србији, која је

---

46 Српске новине, Крф. 8. јуна 1917., бр. 68.

47 Ради ширих сазнања о овој (Крфској) декларацији, видети и: Драгослав Јанковић, *Југословенско йишање и Крфска декларација 1917.*, Београд, 1967.

48 Видети: Ђорђе Стаменковић, "Историјске занимљивости. "Резолуција Југословенског конгреса 1915. године", Ниш, *Народне новине*, субота-недеља, 29-30. децембар 1990. године, бр. 8642, стр. 6, 7.

била изложена притиску својих савезника, не само да се одрекне југословенског програма, већ и делова своје државне територије у корист Бугарске, да би ова прешла на страну Савезника. Сличну понуду Бугарска је добила од Немачке, да би ушли у рати против Србије. Тој се понуди коначно и приклонила. Тако се Србија истовремено нашла пред истовременим нападом аустро-угарске, немачке и бугарске армије.

Одлучност да се истраје у оружаној борби и на остваривању програма *Нишке декларације*, изразила је поново на своме заседању у Нишу, крајем августа 1915. године Народна скупштина, наглашавајући решеност "да борбу за ослобођење и уједињење српско - хрватско - словеначког народа продужи уз своје савезнике по цену жртава неопходних за обезбеђење животних интереса наших народа." С обзиром на то да је било познато да се савезници нису сагласили са програмом југословенског уједињења, обележеним у Нишкој декларацији, влда је изјавила у Народној скупштини да се програмом српског народа ставља по души и задацима Србије, а никако по споразуму са страним државама.[49]

У Нишу је већ крјем 1914. године начињен програм за припрему и издавање пропагандног материјала, који су на самом почетку 1915. године детаљно проучавали и проширивали познати научни и културни радници из Босне и Херцеговине, Хрватске, Словеније и Србије, а који је коначно, у пролеће исте године, сасвим уоквирен и усвојен.

Из Ниша су током 1915. године били упућени на пропагандни рад у иностранству српски научници: Јован Жујовић, председник САН, Павле Поповић, историчар књижевности, проф. Универзитета и академик, Јован Цвијић, Александар Белић, каснији председник САН. Јован Цвијић је добио налог из Ниша да у Лондоноу сачини један међународни одбор за пропаганду. У писму Пашићу, српски дипломатски представник у Лондону М. Бошковић јавља у Ниш 11. марта 1915. године да је Јован Цвијић придобио већи број познатих енглеских научника и политичара, чији су интереси за решење југословенског питања били веома повољни за Србију и који су пристали да упознају светску јавност са разлозима и потребама стварања Југославије. Тај одбор је био састављен од археолога Артура Еванца, уредника листа "Тајмс" Хенри Викм Стида, Ситн Ватсона и познатог енглеског историчара Џорџа Мајклеј Тревељана. Нешто касније био је послат из Ниша у Париз председник Српске академије наука Јован Жујовић, који је почетком јуна 1915. године водио разговоре са француским научницима и политичарима о југословенском питању.[50]

О *Нишкој декларацији* и Југословенском одбору и уопште о првим почецима и корацима на стварању југословенске заједнице, учињеним баш у

---

49 Мирослав Ђорђевић, "Нишка резолуција", Ниш, Нишки зборник2, 1976, бр. 5.

50 Борислав Андрејевић, "Нишки програм пропаганде о југословенском питању", Ниш, *Народне новине*, 31. децембра 1971. - 3. јануара 1972., стр. 15.

Нишу, писано је и објављивано много.[51] Међутим, овде треба истаћи и веома значајно, већ наведено свеобухватно дело Милана П. Ђорђевића, Србија и Југословени за време рата 1914-1918. године.[52]

---

51 Осим литературе и извора већ наведених, могу се ради ширих сазнања по овој значајној историографској теми из *Политичке историје Ниша и уопште Србије и Југославије* видети и: А. Мандић, *Фрагменти за историју уједињења*. Поводом четрдесетогодишњице оснивања Југословенског одбора, Загреб, 1956; Милан Марјановић, *Зашто настаје и како се формира јединствени српско-хрватски народ*, Ријека, 1913; Исти, *Културне тенденције Југословена*, Ниш, 1915; Јован Скерлић, "Неославизам и југословенство" (1909). У: Сабрана дела, Београд, 1964, VII; Фердо Шишић, *Документи о постанку краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1914-1919., Загреб, 1920*; Владимир Ћоровић, Велика Србија, Београд, 1924, затим, Душан Обрадовић, *Србија и аустријски Словени у светском рату 1914-1918.*, "Застава", Деоничарско друштво за издавање српских књига и новина, у Новом Саду, 1928; Мр Адам Стошић, *Велики дани Србије 1914-1918. Сведочења*. Крушевац-Београд, 1944. и многи, многи други.

52 Видети: Милан Ђорђевић. *Србија и Југословени за време рата 1914-1918.* Издавач: Несловенске књижаре, Београд, 1922, који у *Предговору* ове своје књиге пише и следеће: "Од како смо се вратили у нашу ослобођену и уједињену отаџбину, известан део наше штампе, с времена на време и као по неком нарочитом плану, обнавља све оне клевете, којима се за време рата стално војевало против Србије и ондашње српске владе у намери, да се Србија и њезин државни национални програм потисне у позадину.

УДК 940.3(497.11) "1916/1918"

Др Милан М. Миладиновић

СОЦИОЛОШКО - ЕТИЧКИ ЗНАЧАЈ ПРОБОЈА СОЛУНСКОГ ФРОНТА И ЗАВРШЕТКА ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Рат као друштвена појава представља предмет проучавања социологије и етике, јер у њему учествују људи, води се борба између различитих интереса, тежњи, намера и циљева. Стога смо сматрали да је неопходно да се и са становишта ових двеју наука приступи и историјским светским догађајима као што је пробој Солунског фронта и завршетак Првог светског рата. Војни историчари ће проценити однос војних снага и указати на динамику одвијања оружаних борби и политичких догађаја у вези с тим. На нама је да видимо какве су последице са становишта друштвеног прогреса и какве су се моралне дилеме и односи дешавали. Разуме се, повезано са карактером рата, системом циљева, међусобним односима зараћених страна и унутар њихових редова, какав је исход у односу на намере да се крене у рат. Он је морао бити светски пошто је империјализам ујединио светско тржиште, извршио прерасподелу интереса и колонија, па је свако ремећење тих односа могло изазвати светски рат. Једни су хтели да сачувају стечене позиције и ако могу да их прошире, а други да дођу до онога што мисле да им је неправично одузето или ускраћено неправичном расподелом територија у свету. Ту треба тражити узроке, а што се тиче повода могао се наћи и нађен је. Увек се агресор ангажује да пружи провокацијом могућност да друга страна реагује и да се то узме као повод. Овог пута не бисмо говорили о почетку него о завршним борбама, које су пресудно утицале на завршетак рата. По нама, најистакнутије место у томе заузима пробој Солунског фронта, којим су уздрмани сви војни фронтови на Западу и измењен је однос снага. Учињен је преокрет тако да је агресор сада остао у потчињеном положају и на крају је побеђен. Ту се не ради ни о каквој промени места ратне среће, већ о многим људским квалитетима и циљевима. Једни су се борили да задрже освојено, а

други, случај Србије, да ослободе земљу и врате изгубљене позиције. Ослањање на срећу умањује стварне домете борбе на Солунском фронту.

СОЦИОЛОШКИ ЗНАЧАЈ

Већ је социолошка наука утврдила да је рат "по својој природи, пореклу, физиономији, друштвеном карактеру и циљевима посебна и специфична друштвена-историјска појава и процес".[1] Као тотална појава, преиспитује постојеће друштвено-економске односе, али зависно од карактера и циљева може да их само учврсти или превазиђе, као што је случај са револуционарним грађанским ратом за ново друштвено уређење.

Први светски рат је резултат унутрашњих класних супротности које су се разрешавале у глобалном капиталистичком друштвеном систему. Стога се и води између групација империјалистичких држава и могао је као исходиште да има само прерасподелу. Међутим, дошло је и до нарушавања глобалности Октобарском социјалистичком револуцијом у Русији, што није било предвиђено у ратним плановима зараћених страна. У том судару Србија се као држава нашла у позицији да брани себе и своје националне и државне интересе. Желећи да се национално и територијално уједини, у свој ратни план је поставила себи за циљ ослобођење и уједињење свих југословенских земаља у једну заједничку државу. Она није водила освајачки него ослободилачки рат и у томе је била њена предност у моралном погледу. Налазећи се на почетку друштвене кризе, капиталистичке земље су хтеле да је реше ратом. Уместо да је зауставе и разреше, драстично су је повећале изазивањем светског рата.

Када избија глобални рат, долази до груписања држава, до споразумевања, договора о подели интересних сфера, до сагледавања онога што их спаја и уједињује. Било је и држава које су се понашале као лепа девојка која има више просаца па гледа ко више нуди или обећава. Такав је био случај са Италијом и Бугарском, али и неким другим. Тако је било и у овом рату. Формиране су две групе, једна названа Централне силе, а друга Силе антанте. Србија се нашла у редовима Силе антанте. Само што савезништво засновано на голим интересима никада није искрено, пошто док трају заједнички интереси траје и савезништво, а потом се распада. И за време вођења рата савезници нису искрени један према другоме. Такав је случај био и у односу на Србију, јер су се савезници договарали са другим државама на штету српских националних и државних интереса.[2] Чак и у вези са прихватањем српског одступања испред јачих снага Централних сила и мучког напада Бугара у бок српских снага. Уместо да буду прихваћене по

---

1 Др Момчило Ђуричковић, Теорија друштвених сукоба, Сова, Бгд. 1995, стр. 7.

2 Јован М. Јовановић, Борба за народно уједињење 1914-1918. Геца Кон, стр. 98, 104 (нема година издања).
Милан М. Миладиновић, Херојизам и трагика српског народа 1915. године, Лесковачки зборник, Народни музеј у Лесковцу, т. XXXVI/1996. стр. 239-241.

договору и да се допреми наоружање, тога није било. И неки други поступци су упозоравали да и са савезницима треба бити опрезан у комуникацији.

У овом рату карактеристичан је *велики утицај политике* на однос снага и на циљеве вођења рата. Уосталом, то је француски државник Клемансо и рекао "рат је сувише озбиљна ствар да би га могли водити војници",[3] тако да у Првом светском рату политика доминира над војним штабовима. Разуме се, то се односи само на снаге Антанте, док се милитаризам Германа и овог пута доказао на делу. Војни врхови су задржали примат над политичарима.

Новина је и у стварању заједничких *команди и командовање не само националним него и савезничким трупама*, што се односи на оба ратна табора. Тиме националне војне снаге губе своју националну самосталност. Морало је доћи до ограниченог суверенитета ради ефикаснијег дејства. Баш овај феномен ће добити све више у значају после завршетка рата.

Уговори и договори губе свој обавезујући карактер и бивају парче папира. Тако је оценио немачки цар Вилљем II у писму свом колеги аустријском цару Францу Јозефу 1914. године. "Неутралност" - пише он - "само је једна реч", а уговор "само једно парче хартије", које нема никакве вредности, када су у питању интереси Немачке државе".[4]

Долази до *ангажовања колонијалних трупа*, па се угњетавање и поробљавање преноси и на животе робова. У таквим условима морало се сумњати у борбену способност, што се и показало приликом пробоја Солунског фронта и борбе на овом фронту. Овим се оживљавала историјска прошлост, у којој има примера да су поданици претварани у ратнике.

Стварају се крупније добровољачке јединице. Такав је случај са добровољачком руском дивизијом, као и дивизијом Југословена. Ова добровољност ће се проширивати са трајањем рата. И то представља нови квалитет ратовања у Првом светском рату.[5]

Друштвени, политички и освајачки циљеви Централних сила били су да се крене ка Истоку ради освајања и експлоатације. На том путу је била прво Србија па је њу требало приморати да се преда без борбе, а пошто до тога није дошло рат се ширио и постао светски. Аустријски цар је наглашавао: "Србија има за циљ да уједини све Југословене" и наставља "Све тежње моје Владе усредсређују се на изоловање Србије"[6] у чему се није успело.

Појавио се и *однос између великих и малих народа и држава.* Велике силе настојале су да искористе мале народе и државе и у вођењу рата. Одређујући им интересе и циљеве и захтевајући да се потчине у току ратних дејстава. С

---

3 Војна енциклопедија, Бгд. 1965. стр. 180.

4 Цитирано по др Војиславу Бакићу, Морални живот у рату и миру, Бгд. 1920. године, стр. 9-10.

5 Италија је била против јављања добровољаца из Далмације и Хрватског приморја осећајући опасност од угрожавања њених ратних интереса и остварења обећања савезника да ће, ако уђе у рат на страни Антанте, добити те делове. (Ђорђе Ђ. Станковић, Никола Пашић и југословенско питање, Бигз, Бгд. 1985, т. II, стр. 106.

6 Цитирано по др Војиславу Бакићу, н.д.

правом се истиче да Пашић "није веровао у искреност политике великих сила"[7] и историја је потврдила ове његове мисли.

Појачавање *ослањања на божанско одређење*, а у ствари злоупотреба вере у ратне сврхе ради подизања морала у борби. Ту се јавља социјална функција религије, која ће бити све више изражена у будућим ратовима. У свом прогласу војсци и народу немачки цар Виљем је 19. септембра 1914. године, поред осталог, истакао "Ја сам оруђе Свевишњега! Ја сам његов мач и његов представник! Тешко свима онима, и смрт свима онима, који не верују у моју мисију! Нека изгину сви непријатељи немачког народа!"[8] У то име Немци и Аустроугари су убијали српски народ без обзира на године живота и пол, да би се животно остварио налог "Свевишњег".

Однарођавање поробљеног становништва и превод у другу веру сматрало се сасвим делом ратног плана, бар што се тиче Централних сила. Ова активност је била и у миру на анектираном подручју да би се са још већим интензитетом остваривала у току ратних дејстава. Аустроугарска и Бугарска су то чиниле, једна на западном делу будуће Југославије, а друга на деловима југа Србије.[9]

Нови феномен је био и то што је *држава остала без војске, а војска без државе* и што се налазила на територији друге државе. Конкретно се то односило на Србију и српску војску. И не само то, и државни врх Србије налазио се изван своје отаџбине. Држава је функционисала без народа, али са уверењем да има сва права и да врши функцију у име народа.

Док су се једни *борили за слободу (Србија), друге државе су водиле више рачуна о својим интересима*. Италија се плашила да Срби први не дођу на Јадран. Сву своју политичку и војну активност усмерили су у том правцу. Они су мислили на освајање, као што је био случај и са Силама антанте, а нарочито са Централним силама.[10] Стога се и тврди да је само Србија ушла у рат да брани своју државну територију и опстанак, па је водила праведан, ослободилачки рат у метежу империјалистичког неправедног рата.

Јединствени случај у историји је да се држава као социополитички појам "пресели" у другу државу и да настави функционисање. Сам тај чин је доказ виталности српског и црногорског народа и непризнавања капитулације. Није прихваћен ни сепаратни мир који је нуђен како би се нашкодило Силама антанте и Србији. Отаџбина је Србима и другима у свести, осећањима, у надама, жељама, у вери да ће се доживети повратак.

---

7 Ђорђе Ђ. Станковић, н.д. стр. 95.

8 Цитирано по др В. Бакићу, н.д. стр. 11

9 Више историчара, политиколога и социолога је указало на процес денационализације који се одвијао на наведеним територијама.

10 САД су ушле у рат када је он био при крају у намери да учествују у склапању мира и на мировној конференцији. Тако се полако пребацивала преко Атлантског океана у Европу. Ушла је у рат тек шестог априла 1917. године. Тиме је себи обезбедила присуство у решавању мира и стварању Друштва народа.

Велики је социолошки значај *ūробоја Солунскоī фронūа*. Први светски рат завршен је раније, скраћено је трајање, а тиме је дошло до престанка разарања, непријатељстава, губитака људских живота; смањено је трајање ратних тешкоћа, а тиме и харање болести, осакаћивање људи. Дошло је време да се исправе неправде према српском народу, који је повратио своју отаџбину. Он је показао шта могу и мале земље када воде борбу за своје биолошко и друштвено одржање. Показало се још једном да и периферни фронтови могу одлучујуће да утичу на исход целог рата. И са тог становишта посматрано, велике су историјске заслуге и јунаштво српске војске у борби за повратак своје отаџбине и за скраћивање светског пожара. Са војничког становишта, а што има и друштвене вредности, битно је што је продор извршен и агресори одбачени и поражени, алй је то био и продор без задржавања, чиме се противнику није дала могућност да на било ком простору стабилизује фронт. У току пробоја потчињена команда узима иницијативу "у своје руке и у исто време упућује прекоре надлежној команди - пример је без преседана. Но, начелник штаба српске врховне команде, војвода Мишић, био је свестан величине тренутка: од успеха наређеног маневра - поручио је он командантима армија Бојовићу и Степановићу - зависи исход рата" и био је у праву.[11] Одсудно је било и наређење генерала Бојовића да настави продор, што је била новина у ратовању. Продирати без логистичке подршке био је нови допринос *војној вешūини* од стране српских војсковођа.

Коришћен је и фактор време у наступању, а однос народа према својој војсци показује да се радило о стварном јединству народа и војске. Неописиво је било одушевљење када је српска војска улазила у ослобођене градове. У то време савезничка војска је споро наступала и чак је била против тога да се потискује непријатељ. Српска војска је ослобађала своју земљу и улазила је на њену територију, а савезници су само остваривали војне циљеве. Клонулост која је изазвана напорима и туга за својом отаџбином и рођацима претворили су се у велико одушевљење и радост. Тај обрт веома је значајан и са становишта успостављања покиданих веза и раздробљених односа. Пред победницима излазе из својих скровишта они појединци који су изостали из јединица и они који су служили аустроугарском, немачком и бугарском окупатору.

Приближавање краја рата поставило је и неодложно питање о будућој држави. У том погледу је деловао Југословенски одбор и донео је познату Крфску декларацију. Будући да су се успостављали нови односи између југословенских покрајина и градио заједнички живот у једној држави, то је морало да наиђе на противљења и одобравања. Тако је Италија "Крфску декларацију сматрала као непријатељски акт Југословена против Италије".[12]

---

11 Петар Опачић, Солунски фронт Зејтинлик, Југословенска ревија, Бгд. 1978, стр. 104.

12 Јован М. Јовановић, Борба за народно уједињење 1914-1918, Геца Кон, Бгд.

Крај рата се назирао па се морао решавати и статус Удружења "Уједињење или смрт" (тзв. "црна рука"), које је довело династију Карађорђевића на власт. Стога се сада морала династија да ослободи тог бремена и у знак "захвалности" иницирала је лажни атентат на регента Александра, што је био повод да дође до обрачуна са вођама "Уједињење или смрт". Уосталом, није тако поступала само ова династија, али је ово извршено на терену туђе државе и за време борбе за национално и државно ослобођење. Без сумње, то се морало одразити на односе у војсци. Тиме је династија Карађорђевић елиминисала оне од којих би увек зазирала, јер се завереницима против једног не може веровати да то неће урадити и са краљем кога су довели на чело државе.

Постоји још један социолошки и војни феномен у вези са пробојем Солунског фронта, а он се односи на садејство трупа са фронта и непријатељеве позадине. "Нападајући непријатељске трупе у покрету и на положајима, кидајући им везе и ометајући њихов саобраћај устаници су отежавали њихову борбу на фронту" - пише Петар Опачић.[13] За Србију је значајно да је дошло и до побуне Срба на окупираној територији, која је прерасла у оружани устанак, познат као Топлички устанак 1917. године. Однос према њему има и своје социолошке конотације. Тако је влада Краљевине Србије инсистирала на томе да се већ започети устанак заустави и онемогући. Да ли су у питању само хумани разлози претпостављајући да ће бити жестока непријатељева репресалиа, што је и била, или су у питању да може да скрене у нежељеном правцу и да задире у друштвене односе у миру.

Овоме треба додати и однос према путевима даљег друштвеног развоја. Иако је номинално Петар Карађорђевић био краљ Србије, чињеничну краљевску власт имао је Александар Карађорђевић. То су била два веома различита карактера. Петар демократа и народни краљ и Александар, снажна личност која хоће снагом власти и ауторитетом државе да влада. Уосталом, однос према "Црној руци" је то и показао.

Државна српска власт гледала је унапред. Она је организовала разне школе и институције ради припреме кадрова за рад у слободи. Тако је у Солуну постојала "Српска војно - железничка школа" од 1916. до 1918. године.[14] Не може се прихватити само став Дирекције Српских Државних железница и тадашњег Министарства Грађевина који су саопштили" да сви они железничари, који не подлежу служењу у војсци, могу остати у Србији или се евакуисати по својој вољи".[15]

---

13 Петар Опачић, н.д. стр. 121

14 Ратник, часопис за војна питања, св. X/1921. године, стр. 89.

15 Исто, стр. 96. Доводимо у сумњу овакву одлуку, јер су ти железничари, који су остали, били у служби окупатора. То се није смело дозволити, јер су довозили трупе и ратни материјал на Солунски фронт. Они су могли да отаљају друге послове и тако доприносе успешнијој борби на фронту. Није се смело дозволити да се то препусти вољи појединца, пошто се ради о националноослободилачкој борби.

За српску војску је немачка врховна команда 10. новембра 1915. године у коминикеу рекла: "Пошто српска војска више не постоји, већ само њени бедни остаци, који се разбегоше у србијанске и црногорске планине, где ће без хране, а по овој зими наћи своју смрт, то су и прекинуте даље операције".[16] Та војска је сада, заједно са савезницима, Француском и Енглеском, победила елитне немачке трупе. Да би се оправдали, а то се увек дешава, кривица је пребачена на бугарске јединице. Непостојећа војска срушила је аустроугарску и немачку царевину, створила услове да се роди нова држава и да се сан Југословена претвори у стварност. Непосредно после победе, проглашена је нова држава, названа Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Тиме је ратни план српске владе остварен.

Социолошке последице

(1) Дошло је до распада јединственог капиталистичког система. Изведена је Октобарска социјалистичка револуција у Русији, која је утицала и на револуционарна врења у другим, па и у новоствореној држави - Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца.

(2) Створено је више слободних држава које су биле под окупацијом Аустроугарске: Чехословачка, осамосталила се Пољска, ослобођене су српским оружјем Хрватска и Словенија.

(3) Створено је Друштво народа као гарант мира, иако није остварило своју историјску улогу. Својим неодлучним ангажовањем омогућен је раст држава са фашистичким државним уређењем, које ће започети нови - Други светски рат.

(4) Једно време владала је доминација земаља Антанте, које су диктирале мир и услове мировног споразума пораженим државама.

(5) Увек погодба великих на рачун малих држава. То се и овог пута десило.

(6) Јављају се масонске ложе, а међу њима и загребачка, па је Анте Трумбић изјавио да је Југославија творевина слободних зидара.

(7) Дошло је до преузимања немачких колонија у Африци од стране сила Антанте.

(8) Дошло је до афирмације југословенства и његове реализације, захваљујући Србима и Црногорцима, и другим искреним југословенима.

(9) У току рата дошло је до испробавања, али и усавршавања нових врста оружја. Дејствовала је први пут авијација и појавили су се тенкови.

(10) Показало се да су уговори међу државама само парче папира које се није поштовало. Појединачни и групни интереси држава су доминирали и негирали су међународно право и Женевску конвенцију.

(11) Савезничка помоћ увек је каснила, било због тешкоћа или намерно. Тако је било и у овом рату у односима према Србији и Црној Гори. Уз то,

---

16 Петар Пешић, генерал, "О пробоју Солунског фронта 1918. Ратник, мај 1927. св. V. год. XXXVIII, стр. 3.

савезници нису никада били најискренији, а поготово ако би нарушавали сопствене државне интересе.

(12) Завршетак рата, започет пробојем Солунског фронта, утицао је на успостављање нових односа снага у свету и наговестио будући, још страшнији рат, јер основна права народа нису била решена. Немачка је тежила реваншу због неправичности мировног споразума.

(13) САД улазе у рат да би убрале плодове без великог војног напрезања и да би ставиле до знања да постају светска сила без које се ни рат, а ни мир не могу обавити у Европи. Европљани који су створили нови свет враћају се у своју прадомовину сада ојачани, јер на својој територији нису водили рат нити су претрпели било каква разарања, већ су добили у замаху привредног развоја.

(14) Повећана је улога пропаганде у рату. У том погледу Централне силе су биле у предности. Штампане су новине ћирилицом у Београду и дотуране преко фронта српској војсци ради сламања морала.[17]

(15) Борба за власт и превласт се води и у току рата. О томе говори случај Драгутина Димитријевића Аписа и неки други.

(16) Заустављен је продор Германа и Мађара на Исток. Тиме није остварен ратни план, као ни нападом на Србију. Аустроугарска и Немачка, као и Бугарска, доживеле су крах. Разуме се, тиме није затворен правац дејства. Историја је показала да је био само одложен.

(17) Друштво народа, као прво међународно повезивање држава настало је после завршетка рата. Показало се да је од почетка раздирано унутрашњим сукобима интереса, што је слабило његову моћ да заустави раст нове ратне опасности која је била само питање дана и уследила је. Прво у Шпанији па онда и у другим земљама.

(18) Не може се оспорити да је дошло до преиспитивања многих политичких, економских, идеолошких, културних и других веза и односа, који нису били више онакви какви су били пре почетка ратних сукоба. Без обзира на то што су људски потенцијали некорисно употребљавани, ипак је дошло до нових сазнања, бар у ратној техници, а то се морало одразити и на раст производних снага европског друштва. Први светски рат је утицао на бржи развој индустрије и трговине и изградио је нове политичке односе.

(19) На друштвену сцену ступају две дијаметрално супротне идеологије и политике - комунизам и фашизам, као реакција на оно што се десило у рату и насталој кризи после рата. Фашизам се јавио као идеологија реваншизма и агресивног потискивања компромитоване западне демократије, а комунизам као тражење излаза из кризе савременог света и превазилажење друштвених услова у којима су ратови између држава историјска нужност. Појава двеју идеологија, а потом и на њима заснованих система политичких и економских односа утицала је на то да дође до неких реформи западне демократије,

---

17 Колебање у редовима српске војске на Солунском фронту уследило је и због интензивне "пропаганде непријатеља о узалудности борбе", (Петар Опачић, н.д. стр. 79)

односно до поларизације на леве и десне друштвене снаге. Центар, који је представљала социјалдемократија и либерализам, нашао се између две друштвене ватре.

Кад се имају у виду и друге последице, онда се сагледава величина победе на Солунском фронту. Те историјске чињенице и историјске заслуге српског народа нико не може да доведе у сумњу, а да тиме не покаже злонамерност.

ЕТИЧКИ ЗНАЧАЈ И МОРАЛНЕ ПОСЛЕДИЦЕ ЗАВРШЕТКА ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Полазећи од историјских извора и чињеница, јасно је било да је у рату дошло до драстичног пада свих вредности.[18] Човек се претвара у оруђе убијања других људи. Развијају се ниске страсти. Потенцирају се најлошије особине, како би се победило. Значи, цео систем моралних норми, вредности и начела, као и начела хуманизма, бивају угрожени и готово одбачени. На историјску сцену ступају друге, "ратне" вредности, друге норме понашања, други погледи на морал и хуманизам. Знамо да је аморално ширити мржњу према другом човеку и народу. У рату је то дозвољено и чак подстицано како би се ојачао борбени морал. Стога је потребно ипак поћи од друштвеног морала, начела и вредности, да би се оценило оно што је било вредно и настало као последица пробоја Солунског фронта и завршетка Првог светског рата. Намера нам је да извршимо и моралну оцену и кодификацију неких новонасталих вредности. У то време доминирао је буржоаски систем моралних вредности, који је дозвољавао ратове и није их осуђивао, јер су се морално оправдавали ратни циљеви. У ратним условима долази до изражаја и религијски морал, будући да је и тим путем требало покретати моралне снаге, јер бог помаже онима који се боре за праведну ствар. При томе се заборавља да се убија човек друге или исте вере, а што је противно свим кодексима - катихизијама. Присутан је и патријархални морал, али се његов утицај рапидно смањивао, пошто је дошло до повлачења оружаних снага Краљевине Србије из своје отаџбине па контакти са породицама нису физички били могући, али чежња је имала свој утицај на морал у борби. При крају рата дошло је до продора социјалистичког морала у неким деловима света, али био је присутан у рудиментарном облику и у Србији и другим земљама Европе захваћене ратом.

(1) Завршетак рата је убрзан пробојем Солунског фронта, а Србија је допринела победи разума и престанку свих врсти злочина, што је велики историјски, хумани допринос човечанству. Тако "примитиван" народ победио је "културне" злочинце, агресоре, нељуде који су по Србији оставили дубоке трагове нечовештва. Свака култура подразумева и културно понашање, а то значи придржавати се обичних моралних норми. Тога није било код Немаца, Аустроугара и Бугара. Овде се није радило само о борби

18 Намера нам је била да издвојимо ово подручје иако је неодвојиво нити од рата нити од социолошког приступа рату и историји која се стварала и делом репродуковала стара, али и наговештавала нова.

између добра и зла, "већ између основних моралних вредности, од којих се неке морају жртвовати да би се друге остариле. Ако једни људи безобзирно тлаче и искоришћавају друге, онда опредељење за мир *по сваку цену* значи пристајање на трајну социјалну неправду".[19] Србија и Црна Гора су биле нападнуте и одвратиле су ратом, али су тежиле да се он што пре заврши и успостави равноправни мир. И ту је била велика политичка и морална борба да се у одлучивању у миру не нанесе штета онима који су се борили и највише страдали у рату. Још је др Војислав Бакић уочио овај распад моралности у рату,[20] али и завршетком рата он траје у људима.

(2) Моралну вредност имају и циљеви рата које је дефинисала српска влада у Нишу 1914. године. Ишло се на одбрану земље и ослобађање осталих југословенских земаља и уједињење. Ту нема освајања туђих територија, нити социјалне неправде. Све је у оквирима моралности. И ту треба видети један од извора моралне снаге српске војске.

(3) Сазнања о трагедији рата који Србија и Црна Гора нису желеле. Биле су исцрпљене у балканским ратовима и тежиле су миру. Кад је већ рат нападом уследио, одбрана има моралну вредност. Свест о тој вредности живела је у српској војсци на Солунском фронту и они су је донели у Србију, Црну Гору, али и у друге делове будуће заједничке државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

(4) Код Срба и Црногораца, као и код других припадника државе Србије и Црне Горе, вреднован је живот. Баш пробој Солунског фронта, а и тешкоће преласка преко Албаније, показују да се ради о високом вредновању живота. Оно што је још битније, повезивали су те вредности са вредношћу слободне отаџбине, што се често превиђа. Нису Срби и Црногорци били примитивни народ који не вреднује вредности живота, како су мислили на Западу, нарочито Германи и Мађари, а нису далеко од њих били ни Италијани. И не само што су вредновали свој него су се човечно односили и према заробљеном непријатељу. Ове тврдње односе се и на добровољце који су сматрали својом родољубивом дужношћу да дођу издалека преко океана да би се борили за слободу своје дедовине и татковине. Њих је "гонила" да дођу национална свест и потреба да помогну својој браћи и помагали су.

(5) Дошао је до изражаја и етос српског и црногорског народа. У историји су показали своје вредности, изградили схватање живота, своје циљеве и стварали основе за свестрани национални развој и афирмацију. Ту су и схватања о "особеној хијерархији вредности".[21] И у току Првог светског рата они су свој етос дограђивали и богатили новим вредностима. Показали су се надмоћни не само војнички, на фронту, него и у области морала и културе,

---

19 Др Војислав Бакић пише "У рату владају ниске страсти, мржње и заблуде, осветољубља и користољубља, зависти и саможивости, лукавства и грабљивости". (н.д. стр. 60).

20 Михаило Марковић, Етика и политика, стр. 356-357. У историјским условима Србија и Црна Гора нису могле да бирају већ су морале да прихвате рат иако су желеле мир.

21 Др В. Павићевић, Огледи о хуманизму, Раднички универзитет "Радивој Ћирпанов", Нови Сад, 1977, стр. 94.

без обзира на то што је било доста неписмених војника. Водили су рат и подизали војничко, политичко, државничко, демократско и културно-образовно сазнање. Баш то значи моралну надмоћност - победити страх од смрти и мислити на будућност живљења у слободној отаџбини.

(6) Дошло је до сукоба два морала у борби. Један агресивни ослоњен на божанство и војну моћ, а други на народне традиције, љубав према отаџбини и слободи. Очито је било у том сукобу да је победио морал у борби Срба и Црногораца. Овом приликом изостављамо да морално оцењујемо војску савезника из Антанте.

О томе сведоче и савезници, који су писали и говорили о моралу у борби српског војника. Франкфуртске новине од 24. октобра 1915. године су писале "Српска пешадија састављена од изврсних трупа, које се боре великом храброшћу".[22] Берлински дневни лист од шестог новембра 1915. године пише: "Немамо право да о Србима говоримо са омаловажавањем. То су можда најхрабрији војници против којих су наше снаге имале да се боре".[23] Нова Слободна преса у том духу објављује напис у коме, поред осталог, стоји: "Према извештају немачког и нашег *ђенералштаба о продирању у Србији, јасно се види да се наш непријатељ одупире нечувеном храброшћу*".[24] После пробоја Солунског фронта и свршетка рата немачки цар Виљем II је за пораз окривио Бугаре, а није хтео да призна и свој пораз. Казао је да су 62 хиљаде Срба решили питање рата. Као војник, узима само број војника, али не и друге саставне делове морала у борби и тежњу за ослобођењем државе.

(7) Борба је вођена за ослобођење отаџбине, али и за систем вредности који је дошао до изражаја током целог трајања Првог светског рата, а посебно за време коначног удара на Солунском фронту. Ту је био одлучујући судар на фронту, где се није имало шта више задржавати за себе него је требало све дати од себе да се фронт пробије и крене у ослобођење. Ту је било ангажовање без остатака. Наводимо само неке вредности: живот, слобода, отаџбина, мир, рад, истина, здравље, братство, родољубље, патриотизам и друге. Бројније су биле личне. Дошле су до изражаја ове вредности, као и "јак осећај дужности",[25] "*осећај братства, љубави и једнакости* међу држављанима такође су силни фактори којима се уздиже дух борбености"[26] па је тако и било. Не треба изоставити ни жарку љубав према "својој домовини, вера да

22 Ратник, септембар 1921. године, св. IX, XXXVIII година, стр. 6.
23 Исто, стр. 6.
24 Исто, стр. 7.
25 Ђенерал Петар Пешић, "Солунски фронт", Ратник, јануар - март 1921. године, св. I-III, год. XXXVII, стр. 18. О томе су писали и други. Поред војних стручњака, тиме су се бавили и неки научници. Не само др Војислав Бакић него и други. Они су објављивали своје радове у Ратнику и у другим публикацијама. О моралу српске војске доста је писано. Постоји и библиографија радова.
26 Пуковник Жив. М. Станисављевић, "О борбеној психи", Ратник, март/1922, св. III, год. XXXVIII, стр. 15.

наша, као праведна ствар, мора на крају крајева победити".[27] На те врлине и вредности указује и ђенералштабни пуковник Светислав Т. Милосављевић који истиче: "досетљивост и нарочито довитљивост, стваралачки дух", увек је гајио народ највећи "осећај и најтоплију љубав према отаџбини", "јака воља", морална храброст, а не само војничка итд.[28]

Развијена је и трудољубивост па су војници чекали да се заврши рат како би могли да се врате својим редовним пословима. Бринули су о њивама, радионицама и радним местима. И из тога је јачао борбени морал. Стога је војницима и на фронту било најтеже када се ништа није дешавало и стајало у месту. У таквим условима јавља се морална криза. Критичка опаска је на месту да је и код српских трупа "наступила клонулост због непрекидног бављења на положајима".[29] Утицали су сигурно и други чиниоци, али за наше разматрање небитни.

(8) У српској војсци је наредбом забрањено да старешине туку војнике, што је био нови степен уважавања личности. Човек се излаже опасностима, а онда неко самовољно примењује физичке и моралне казне без основа. Ова чињеница је значајна била да би се остварило и јединство војника и старешина. Ако се још пође од тога да су и старешине биле у првим редовима и да без узајамне ватрене подршке могу да погину, нормално је да су ценили своје потчињене као војнике, али су их сматрали и себи равноправним.

ЛИЧНЕ МОРАЛНЕ ВРЕДНОСТИ

Нећемо износити конкретне примере, пошто их је много, већ ћемо извршити синтезу из које ће се видети домети личних вредности. Будући да се радило о рату, у први план избијају на лествици војне особине и морална својства. Свакако је *храброст* на првом месту, и она се манифестовала веома широко. Не само у директној борби него и у прихватању одговорности, доказати се у подношењу тешкоћа, издржати непријатељеве јурише, остати на заузетим објектима од којих зависе даља борбена дејства. Извући саборца са положаја кад је рањен. Доказује се и лична и колективна храброст. Сам пробој говори да је било колективне храбрости читавих јединица Друге армије на Солунском фронту, а онда и приликом продирања кроз Србију, све до западних граница будуће нове заједничке државе. Јављала се и командантска храброст. Лојд Џорџ је рекао да је војвода Мишић најспособнији командант Првог светског рата.[30] Живојин Мишић је поседовао и моралну храброст да преузме одговорност. Он и плејада српских официра својом храброшћу утицали су на подизање "јунаштва и

---

27 Исто, стр. 30.
28 Светислав Т. Милосављевић, ђенералштабни пуковник у раду "Војсковођа Ж. Мишић", Ратник, мај/1922, св. V. год. XXXVIII, стр. 6-19.
29 Петар Опачић, н.д. стр. 79
30 Исто, стр. 102.

пожртвовање" поверених им трупа.[31] Они нису знали за командантски страх, што значи страх од одговорности.[32]

У маси су манифестоване и друге врлине војника и старешина. Наводимо неке од њих: самопожртвовање, национална, лична, колективна и патриотска одговорност, начелност, сналажљивост, самоиницијативност приликом пробоја Солунског фронта и у каснијим дејствима приликом протеривања окупатора, упорност у дејствима и извршавању задатака, оданост свом народу и његовим традицијама, дисциплинованост, великодушност према заробљеном непријатељу, частољубивост, енергичност, истрајност, праведност, одлучност, издржљивост и друге. Радило се о богатству личних моралних својстава. Није само то било изразито изражено код истакнутих војсковођа него и код војника и нижих старешина. За војводу Ж. Мишића записано је: "Правичан, строг и дисциплинован, а с друге стране благородан човек, широка и племенита срца".[33] Он је бринуо о својој личности и био је поносан. Било је присутно и дружељубље. Врлина је била и владати собом, с обзиром на ратне услове када се човек понесе и изгуби моћ расуђивања.

Пошто се ради о војним дејствима и односима у рату, међу челне чиниоце за победу спада и морална снага, која се, поред осталог, заснивала на моралу српског и црногорског народа. Извори њени били су у родољубљу; вери у исправност командовања и правилној политици владе Краљевине Србије, сазнању да се једино борбом може земља ослободити и остварити мир, ослањању на савезнике, иако нису били потпуно одани,[34] отварању перспективе заједничког живота у једној држави, сазнању о вредности слободе.

Морална снага или морал у борби се манифестовао сталном тежњом да се крене у напад и победи непријатељ. Она се манифестовала у моралним и војничким врлинама: ангажовати се до крајњих натчовечанских напора, одбијати капитулацију и понуду да се закључи сепаратни мир, бити спреман на велике жртве које су и поднете. Томе је допринела и жудња да се врате на своја вековна огњишта.

ПОУКЕ ПРОБОЈА СОЛУНСКОГ ФРОНТА И ЗАВРШЕТКА ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Посебно желимо да нагласимо поуке, јер је историја показала да нису коришћене у одговарајућој мери, па је дошло до нове, још веће светске катаклизме. Ради се о томе да је, по свему, Први припремио Други светски рат, пошто су бројна питања остала нерешена, а класни, политички,

---

31 Светислав Т. Милосављевић, н.д. стр. 22.

32 Исто, стр. 13.

33 Исто, стр. 17.

34 Јован М. Јовановић, н.д. стр. 110 - пише: "На Солунском фронту, уосталом, енглеска војска је била више морална потпора него војничка". (Сва документа говоре у потврди ове тврдње.)

идеолошки и економски интереси су се заоштрили. У нашим разматрањима дошли смо до ових поука: неопходна је већа одговорност приликом избора савезника у рату; интереси доминирају у свакој чланици савеза и код противника па се морају знати на који начин се желе да остваре и остали су исти циљеви само је питање како се остварују с обзиром на напредак технике и војне науке; треба што више сазнати о јавним и тајним споразумима који се скривају и од савезника, што изазива подозрење; повећана је улога морала у борби и морала у друштву; рат преузимају да воде политичари који и изражавају интересе класе чији су представници; пропаганда у рату добија у значају и масовности; Германи су највећи реметећи народ у Европи; светски рат доводи до револуционарних ратова; полазећи са становишта војне науке, долази и до враћања најамничке војске; морална стабилност агресора влада док напредује;[35] противуречна понашања држава у рату условљена су противуречним интересима; остварена је југословенска идеја итд. Са становишта Другог светског рата многе поуке из првог нису коришћене, али је дошло и до нових, што говори о рату као законитом продукту класног друштва. Питање је само било колико ће трајати мир. Као што се зна, само двадесетак година. Повећан је интерес за индустрију наоружања која доноси велике профите. Тако је било у мањој мери у Првом светском рату. У Другом светском рату коришћена су само нека искуства. Међутим, дошло је до великог преокрета у наоружању и до употребе нуклеарних бојних средстава.

ЗАКЉУЧЦИ

У оквиру неправедног светског рата Србија је водила праведан рат.[36] Иако је поднела процентуално највеће жртве у овом рату, допринела је победи и његовом завршетку. Велика је историјска улога српског и црногорског народа, а њихову храброст, веру у победу и друге вредности морао је да призна и противник. Јединство народа да се одбрани част и слобода домовине, изражено је у беспоштедној борби. Исказана је велика морална снага и војске и народа. Без обзира што није имала своју територију, држава Србија је егзистирала, спремајући се да се победоносно врати у своју отаџбину. Извршене су велике промене у свету. Рат је био зауставио напредак, али је после завршетка створио могућност да се изврши обнова и да дође до наглог пораста науке, индустрије и културе. Тиме се не сугерише пожељност рата него се описује историјска ситуација која је условила да се морало што брже изаћи из катастрофе каква је била рат. Србија је у том погледу имала посебно место као пијемонт обједињавања свих јужнословенских заједница у једну државу, у нади да се тиме остварује

---

35 Посебно је морал био опао код Бугара на Солунском фронту, али су се грчевито борили против српских трупа. На крају је њихов отпор сломљен и настало је панично бекство.

36 О томе је В.И. Лењин написао: "немачка буржоазија предузела је пљачкашки поход против Србије, желећи да је подјарми и да угуши националну револуцију Јужних Словена". (Изабрана дела, Култура, Бгд. 1949, т. I, књ. 2, стр. 304). Ово је била социолошка тврдња. И сами циљеви рата показују да се ради о сукобима са друштвеним последицама.

њихова давнашња жеља. Извршене су и битне друштвено-економске промене у свету. Настале су нове групације држава, али са истим циљевима. С обзиром на појачавања социјалних и економских противуречности, мир ће бити краткотрајан. Настављена је активност да се исправе "грешке" Првог светског рата. Томе су поново тежили Германи са својим већ раније познатим савезницима. Била је неопходна морална обнова, али је споро остваривана. Битно се ту није ствар променила, имајући у виду да су се заоштравале супротности, то је и морал доживљавао падове. Свет после Првог светског рата више није био онај од пре њега. Дошло је до продора демократије и социјализма, на једној, и фашизма, на другој страни. Национално питање добило је у значају, али ће доћи до појачавања национализма и шовинизма, који су разарали и поједине новостворене вишенационалне државе и свет.

Србија је добила своје место у историји Првог светског рата. Од анонимне земље на Балкану постала је позната по свом хероизму и непризнавању капитулације и кад је земља окупирана. Показала је да и мали народи могу бити велики својим делима, као што су Срби и Црногорци и други то били. (Односи се на добровољце из разних крајева новостворене државе Југославије). Оцене представника народа, а посебно Николе Пашића, имале су своје утемељење и показале су се тачним. Као што је било са Драгутином Димитријевићем Аписом тако је и са овим политичким великаном, у нешто блажој форми, поступано. Био је одбачен и од својих из Радикалне партије и од династије коју је задужио. Српски и Црногорски народ претрпели су велике људске и материјалне губитке и предстојала је биолошка и друштвена обнова нације.

Велике историјске заслуге учесника Првог светског рата траже не само наше поштовање него и дужност да се настави њихово дело.

Косанчић, 22.11.1998.

УДК 338.45:677 (497.1) (091)

Др Живан Стојковић

ТЕКСТИЛНА ИНДУСТРИЈА КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Текстилна индустрија била је једна од важних грана привређивања у Краљевини Југославији. Међутим, ратна разарања у Првом светском рату и тешкоће у опоравку привреде у првим послератним годинама утицали су и на развој текстилне индустрије која је трпела и снажну конкуренцију увозних текстилних производа. Кад се томе дода и њена зависност од сировина из иностранства, онда се у развоју домаће текстилне индустрије нису могли очекивати већи резултати. Суочена са овим проблемом, Краљевина Југославија је 1925. године увела нову царинску тарифу за увоз готових текстилних производа и сировина, чиме је желела да заштити домаћу текстилну индустрију. Првих неколико година после увођења ове царинске тарифе нису се осетили знатнији ефекти, јер је у апсолутном износу царина на готове производе из иностранства и даље расла, све до 1930.

У хиљадама динара

Убрана царина од						
Години	Сировина и предива	Више + или мање - према 1925. год.		готових производа	више + или мање - према 1925. години	
		апсолутно	у %		апсолутно	у %
1925	7,651			32,266		
1926	8,862	+ 1,211	+ 16	39,945	-2,421	- 8
1927	10,332	+ 2,681	+ 35	36,685	+ 4,419	+ 12
1928	10,123	+ 2,472	+ 32	37,746	+ 5,480	+17
1929	10,962	+ 3,311	+ 43	40,725	+ 8,459	+ 26
1930	12,874	+ 5,223	+ 68	36,828	+ 4,562	+ 14
1931	12,212	+ 4,561	+ 60	23,090	- 9,176	- 28
1932	8,820	+ 1,169	+ 15	13,216	- 19,050	- 59
1933	10,692	+ 3,041	+ 40	11,136	- 21,130	- 65
1934	13,317	+ 5,666	+ 74	15,806	- 16,460	- 51
	105,845	+ 29, 335	+	277,343	+ 22,920	
					- 68,237	
					45,317	

Година	Целокупне текстилије	Убрана царина од више + или мање - према 1925. год.	
		апсолутно	у %
1925	39,917	-	
1926	38,707	- 1.210	- 3
1927	47,017	+ 7.100	+15
1928	47,869	+ 7.952	+ 17
1929	51,687	+ 1.770	+ 29
1930	40,702	+ 9.785	- 25
1931	35,302	- 4.615	- 12
1932	22,036	- 17.881	- 45
1933	21,828	- 18.089	- 45
1934	29,123	- 10,794	- 27
	383,188	+ 36.607	
		- 52.589	
		- 15.982	

У то време интензивно се спроводи унутрашња реорганизација, рационализација и модернизација процеса производње. Основна оријентација била је на освајање домаћег тржишта и елиминисање зависности од увоза страних производа. Али је и даље остала зависност од страних сировина и полуфабриката, што је утицало на разматрање могућности да се и то у знатној мери обезбеди у сопственој земљи. Иако су државне субвенције и скоро дуплирана царина подстицале развој текстилне индустрије, ипак је првих неколико година било потребно да се она оспособи за преузимање домаћег тржишта. У то време, због такве тарифе, убрана царина је била већа, иако су количине увезене готове робе биле мање. Али већ 1930. увоз готове робе постаје све безначајнији, а текстилна индустрија је успела да скоро апсолутно овлада домаћим тржиштем.

Година	Вредност увезене и готове робе у милионима динара	Пад вредности увезене готове робе у мил. динара	
			%
1925	2,614		
1926	2,120	0,494	19
1927	1,885	0,729	28
1928	1,587	1,027	39
1929	1,449	1,165	45
1930	1,280	1,334	51
1931	799	1,815	69
1932	437	2,177	83
1933	386	2,288	85
1934	456	2,158	83
	13,013	13,127	

На основу ових показатеља, види се да је увоз готове робе опао за преко 13 милијарди динара, а само 1930, у односу на 1925. годину, разлика је износила око девет милијарди динара. Међутим, у исто време евидентан је био пораст увоза сировина, а то значи и суме новца која је издвојена за њихово плаћање, што представља скоро исти проценат издатака од укупног националног увоза.

Снажан развој текстилне индустрије у Краљевини Југославији тридесетих година био је проузрокован добијањем премија по протекционистичкој царинској тарифи, јефтином радном снагом и суверeним владањем домаћом пијацом. Висина надница текстилних радника један је од фактора развоја текстилне индустрије. Средином 1934. године просечна обезбеђена надница за 17.713 мушких радника у текстилној индустрији износила је 26.79 динара, а за 24.489 жена 20.53 динара. Исте године просечна надница за раднике у осталим гранама индустрије износила је 23.58 динара, а за текстилне раднике 23.16 динара. Међутим, већ средином наредне године просечна надница текстилних радника у земљи износила је 22.04 динара. Постојала је и велика разлика у висинама надница у северном и јужном делу земље. Тако је највећа просечна надница била у Љубљани 24.94 динара, а најнижа у Сарајеву 16.36 динара и Београду 17.96 динара. На подручју радничке коморе Београда у 22 анкетирана предузећа, септембра 1935, наднице су биле:

Радничка комора Београд	Број анкет. предузећа	Број мушких радника	Број женских радника	Укупно	Просечна надница дин.
Предионица и израда платнене робе	11	979	1.162	2.141	17.23
Предионица и израда вунене робе	7	973	995	1.968	14.77
Израда трикотаже и чарапа	3	190	648	838	27.45
Израда од јуте, кудеље, чипака, шешири, рубље и др...	1	2	20	22	14.80
УКУПНО:	22	2.144	2.825	4.969	17.96

Када се пак висина надница упореди са индивидуалним и породичним потребама радника, уочава се велика разлика између индивидуалних и породичних потреба. По тадашњим потребама радника у Краљевини Југославији, минимална надница радника самца морала би да износи 24.16 динара, а за породицу од четири члана 56.72 динара за задовољење минималних потреба. Како је просечна надница мушких радника у текстилу износила 26.79 динара, а женских 20.53 динара, односно заједнички просек 23,16 динара, види се да је за задовољење фамилијарног минимума било потребно још 29.93 динара, док је надница мушких радника за задовољење потреба појединца једва прелазила минимум за 2.63 динара. Све је то било у

супротности са општом политиком давања бенефиција текстилној индустрији, па је јасан закључак да су послодавци мало водили рачуна о томе да задовоље потребе текстилних радника. Тиме су директно утицали на физиолошко и духовно дегенерисање текстилних радника и на скраћење њиховог животног века. Затим, није се сагледавала потреба солидарности са другим гранама индустрије. Јер, ако би текстилни радници, који су врло бројни, добијали веће наднице, били би и добри потрошачи остале робе, па и самих текстилних производа. О животном стандарду текстилних радника у Краљевини Југославији говоре и подаци о томе колико корпи животних намирница могу текстилни радници набавити од наднице у појединим земљама: У Италији 2.05, у Југославији 3.16, Мађарској 3.42, Аустрији 3.55, Пољској 5.36, Француској 5.44, Швајцарској 6.64, Енглеској 6.76, Шведској 9.69 и Данској 10.49.

Средином тридесетих година радно време у појединим текстилним предузећима у земљи било је врло неуједначено. У Суботици, сем у једном где се радило осам часова дневно, у осталим текстилним предузећима радни дан је трајао по 10 до 12 часова без икаквих накнада за прековремени рад. Мушкарци су радили на акорд, а жене су добијале плату по сату, од 1,50 до 2 динара. Хигијенски услови рада били су испод сваког минимума, а у време конјуктуре догађало се да у једној малој собици ради и по 40 до 50 радника. У Лесковцу је радно време трајало од осам до дванаест часова дневно. Хигијенски услови, сем у новоподигнутим предузећима, били су врло лоши, а како су предузећа углавном радила лиферације то је беспослица током година трајала најмање пет месеци. У Ужицу је радно време трајало колико послодавац одреди, а владао је акордни систем плаћања. У Земуну је било запослено 75% женске радне снаге, међу њима и деца која такође раде у ноћним сменама. Приликом исплата плата радници нису добијали обрачуне, већ су примали онолико колико им послодавац дâ, не знајући шта им се све одбија од плате.

Стамбене прилике текстилних радника биле су врло тешке. Са зарадом која је просечно износила 400 до 600 динара није се могла плаћати месечна кирија која се кретала од 200 до 300 динара. Зато су радници били приморани да станују у влажним и мрачним собама, што је знатно утицало на губљење радне способности. Било је примера да у једној соби и кухињи станују по две радничке породице или да у једној соби станују супружници са двоје деце и још два самца.

Однос послодаваца према радницима био је ригорозан. Послодавци су их могли кажњавати и новчано. По подацима из сомборског уреда, крајем 1935. у општини Филипово била је развијена кудељна индустрија која је запошљавала око 500 радника. Послодавци су Уреду пријављивали мању зараду радника и нису достављали потребне податке претећи и радницима да их не саопштавају. После вишегодишње борбе, Уред је успео да се осморици радника призна права зарада, али су они после тога били одмах отпуштени. Послодавци су, такође принудно, продавали вино радницима, који су били дужни да дневно попију од једне до три литре. Кад је један радник то пренео

Уреду, морао је да бежи из села, а његову жену су послодавци наговарали да се разведе од њега. Радницима није могла помоћи ни Земљорадничка самопомагајућа задруга. У исто време Уједињени савез шивачко-одећних радника обавестио је, новембра 1935. године, Уред да је предузеће Глигорија Петровића из Лесковца одједном отпустило 52 радника, а затим продужило радно време тако да је исти посао обављало са мањим бројем радника. Текстилно предузеће Мике Станковића и сина у истом граду завело је радно време од 12 часова дневно, и то у две смене за 24 часа.

Питањима радничке заштите требало је да се бави Министарство социјалне политике, а по закону свако предузеће у току године морало је бити најмање два пута прегледано од инспекције рада. Тако је 1933. године инспекција рада на подручју Радничке коморе Београд прегледала 17 предузећа, од чега осам фабрика и 638 радника и имала 38 интервенција, а 1934. године 44 предузећа, од чега 21 фабрику и 3.150 радника и интервенисала у 122 случаја. На подручју Радничке коморе Новог Сада 1933. године прегледано је 31 предузеће, од чега 18 фабрика и 2.396 радника и било је 40 интервенција, а 1934. године 36 предузећа, од чега 27 фабрика и 3.045 радника са 61 интервенцијом. И поред тога, представници инспекције рада углавном су били на страни послодаваца. Тако су, на пример, подржали послодавце у захтеву да радничке организације не склапају колективне уговоре са послодавцима, већ само запослени радници.

Здравствено стање текстилних радника у Краљевини Југославији константно је било врло лоше, као последица лоше исхране, дужине радног времена, интензивности рада, лоших радних просторија, стамбених проблема и друго. Године 1932. у земљи је било за рад неспособних текстилних радника 13.580, од чега 5.178 мушких или 38,13% и женских 8.402 или 61.87%. На сто радника и радница текстилне индустрије годишње је било неспособних за рад 42.23 на дужи временски период. Један од узрока била су честа обољења радника, најчешће на пробавним органима. Од тих болести лечило се 1.765 (13%) текстилних радника (729 мушких и 1.036 женских), а изгубљено је 10.257 радних часова мушкараца и 16.668 радних часова жена. На другом месту била су обољења од грипа, затим од разних повреда на раду, а на четвртом месту била је туберкулоза. У целој земљи било је 1333 болесних радника од туберкулозе плућа, а 55 од других врста туберкулозе.

Остале болести од којих су боловали текстилни радници биле су:

Болест	Број неспособних за рад мушких	Број неспособних за рад женских	Укупно	Број изгубљених радних дана
Заразне болести	449	574	1.023	12.420
Гнојаве упале	485	498	983	11.129
Реуматизам	339	414	753	14.563
Болести дисајних органа	334	373	717	10.576
Упала поребрице	109	146	255	6.768

Болест крвних судова	86	152	238	6.771

Највећи део неспособних за рад у текстилној индустрији био је старости између 23 и 27 година, што је укупно 3.462, односно 25.49%, од чега 2.176 жена и 1.286 мушкараца. Код млађих радника било је неспособно за рад 1.571, од чега до 13 година 29, од 14 до 15 година 167, од 16 до 17 година 656, а са 18 година старости 719 радника. Неспособност за рад осталих група кретала се овако:

Године старости	Број неспособних за рад мушких	Број неспособних за рад женских	Укупно
19-22	943	2.367	3.310
28-32	1008	1.252	2.170
33-37	561	689	1.250
38-42	346	357	703
43-47	216	219	435
48-52	183	129	312
53-57	115	68	183
58-62	56	22	78
63-67	41	13	54

Краљевина Југославија полагала је значајну пажњу развоју текстилне индустрије, која је, користећи предузете мере у царинској заштити успела нагло да се развије и да самостално задовољава потребе домаћег тржишта. Повећан је број фабрика и број запослених текстилних радника. Повлашћени положај на унутрашњем тржишту омогућио јој је брзо амортизовање великог дела уложених средстава и стварање значајних резерви. Остало је нерешено питање великих издатака за увоз сировина, што је и у знатној мери поскупљивало домаћу производњу. Свој успон текстилна индустрија је обезбедила коришћењем најјефтиније радне снаге у Европи, како мушке тако и женске и дечје. Услови рада, начин живота и укупан положај текстилних радника био је врло тежак и праћен ригорозном експлоатацијом од стране послодаваца. То ће условити јак синдикални покрет и честе штрајкове, који су најчешће били завршавани успешно.

Извор: Анкета о положају текстилних радника Савеза текстилне индустрије Краљевине Југославије, Београд, 6. фебруара 1936, Архив Југославије, Фонд 76, ф. 24. с. 40.

Summary

Živan Stojković

TEXTILE INDUSTRY IN KINGDOM OF YUGOSLAVIA

The powerful development of textile industry in Kingdom of Yugoslavia during the thirties was the consequence of introduced prizes under the profectionist tariff, exploatation of cheap labor and sovereign governing of domestic market. Low wages of textile workers, especially women,

were unsufficient to satisfy the most minimal needs. Bad living conditions increased the percentage of the specific disease and high rate of mortality. The author studies the influence of the protectionist government policy in Kingdom of Yugoslavia, wages of textile workers and bad living and working conditions which reflected on health of these workers.

УДК 929

Никола П. Илић

ПОГИБИЈА КОСТЕ СТАМЕНКОВИЋА

У последњих десет година има извесних покушаја, без нових чињеница, да се нетачно прикаже живот, политички рад и посебно погибија Косте Стаменковића, секретара Окружног комитета и члана Централног Комитета КПЈ, народног хероја Југославије. Појединци то чине злонамерно и тенденциозно да би преко њега обезвредили Народноослободилачки покрет и антифашистичку борбу, коју су водили комунисти; други то раде због недовољне обавештености, погрешног закључивања и процене тадашње ратне ситуације, која је била тешка и по много чему непредвидива.

Гр̀уписањем релевантних чињеница у овом раду, желим да помогнем да се стекне потпунија информација о Кости Стаменковићу у НОР-у и евентуално отклоне дилеме код оних који нису злонамерни у приказивањима.

У неким књигама, радовима, репортажама и чланцима објављено је да је Коста Стаменковић после Априлског рата и окупације Југославије продужио да живи и политички ради у Лесковцу као секретар Окружног комитета КПЈ за лесковачки округ, коме је припадало и Врање са околином. Неспорна је чињеница да је КПЈ од априла 1941. године припремала оружани устанак.

Због консолидовања и учвршћивања окупаторске војне власти и квислиншке управе, у Лесковцу и околини нису предузимана хапшења и гоњење комуниста, скојеваца, њихових симпатизера и добровољаца шпанског грађанског рата. Али вршене су тајне припреме за борбу против евентуалног политичког отпора, посебно за сузбијање рада КПЈ. Из докумената се види да су окупатор и квислиншка управа располагали информацијама да се КПЈ организује, прикупља оружје и муницију, развија политички рад у народу, подстиче свест о нужности ослободилачке борбе, одржава санитетске курсеве, формира војне ударне десетине итд. Гестапо и Предстојништво полиције у Лесковцу знали су да овим радом руководи Коста Стаменковић са друговима. Зато, да би спречили рад КПЈ, врше попис

чланова КПЈ, СКОЈ-а и "шпанаца", с тим да их, када дође време, ефикасном акцијом похапсе и ликвидирају.

У то време Покрајински комитет КПЈ из Београда размешта кадрове ради организационог појачавања рада на припремању устанка. На југ Србије су дошли Василије Буха (Јова), члан ПК КПЈ, и Драги Стаменковић (Плави), члан ПК СКОЈ-а за Србију. Између осталог рада, они су са Костом организовали и одржали илегални састанак чланова ОК КПЈ за лесковачки округ у селу Братмиловцу 22. јуна 1941. године. Договорено је да се још масовније и активније настави са радом на придобијању патриота различитих политичких опредељења који желе да се боре за ослобођење земље од окупатора.[1]

Учесници овог састанка нису имали информацију да је тог дана Немачка извршила напад на Совјетски Савез (СССР). То су сазнали после повратка у Лесковац од Лепше Стаменковић, члана ОК СКОЈ-а, кћерке Косте Стаменковића. Шетајући улицом, сећа се Драги Стаменковић, у покрету договорено је да се обавесте сви чланови КПЈ и СКОЈ-а да се имају сматрати мобилисаним за нове задатке; да се сви склоне, јер се очекивало хапшење. Увече, у кући Трајка Аранђеловића Бабе, у улици Степе Степановића одржан је састанак неких чланова ОК КПЈ, коме су присуствовали и Коста Стаменковић, Василије Смајевић, Станимир Вељковић и Влада Ђорђевић. Поново су разматрани новонастала ситуација, питање будности и чување кадрова.

И поред предузетих мера, исте ноћи, 22/23. јуна, полиција је у Лесковцу ухапсила 25 лица, углавном симпатизера КПЈ, од којих је пет спроведено у Београд и стрељано.

Од тада, у целој Србији настаје хајка, гоњење и хапшење чланова КПЈ, СКОЈ-а, њихових симпатизера и добровољаца шпанског грађанског рата. Да не би чланови Партије познати полицији били ухапшени, посебно руководећи, слати су у друге крајеве да тамо раде и живе. Тако је, по одлуци чланова Покрајинских комитета, на састанку ОК КПЈ разматрано то питање и одлучено је да Влада Ђорђевић, члан ОК КПЈ, и Бошко Крстић, члан КПЈ, буду упућени у Врање. Крстић је постао нови секретар Месног комитета КПЈ, а из Врања долази у Лесковац Сима Погачаревић (Црни) за секретара ОК КПЈ, уместо Косте Стаменковића. У ОК КПЈ Ниш су упућени Василије Смајевић и Станимир Вељковић Зеле. Коста Стаменковић, који је био познат полицији и тајним агентима, склоњен је у Власотинце.

Десетог августа КПЈ на планини Кукавици формира Кукавички народноослободилачки партизански одред, а до октобра још три одреда: Јабланички, Врањски и Бабички. Чим је створена слободна територија у Поречју, Коста Стаменковић, на позив другова, почетком септембра 1941. прелази из Власотинца у штаб Кукавичког НОП одреда, где је, као члан ОК-

---

1 "Пети конгрес КПЈ (стенографске белешке)", Београд, 1948, стр. 481; Драги Стаменковић "На југу Србије", Зборник сећања активиста југословенског радничког покрета", 40 година, књ. 6, Београд, 1961, стр. 35-39.

а, изабран у руководство КПЈ одреда,[2] заједно са Василијем Смајевићем и Владом Ђорђевићем, такође члановима ОК КПЈ. Октобра 1941, када Василије Смајевић одлуком прелази у Јабланицу ради формирања Јабланичког НОП одреда, Стаменковић постаје секретар руководства КПЈ одреда.

Задржавање у чланства ОК КПЈ и избор у партијско руководство одреда потврђују да Коста Стаменковић није био запостављен, игнорисан, нити одбачен, како неки тенденциозно покушавају да докажу.

Он посебно обезбеђење није имао. У том времену није се знало, као што се после Другог светског рата обистинило, да је на Петој земаљској конференцији изабран за члана Централног комитета КПЈ. Штаб одреда је обезбеђиван, а он је био члан тог штаба.

Крајем децембра 1941. и почетком јануара 1942. године јаке снаге Немаца, Бугара, недићеваца, љотићеваца и четника Косте Пећанца, надмоћнијим снагама, после тешких борби, принудиле су Кукавички НОП одред да се 7. јануара пребаци из Поречја у Јабланицу, на терен Јабланичког НОП одреда. Са штабом одреда прелази и Коста Стаменковић.[3]

Петнаестог јануара 1942. године, када су 1, 11. и 12. добровољачки (Љотићеви) одред напали партизанску територију бучуметске општине и заузели део села Бучумета, у средњем Бучумету, у сељачкој кући, окупили су се: Милош Манојловић, командант Јабланичког НОП одреда, Вујадин Блечић, командант Кукавичког НОП одреда, Коста Стаменковић, Лепосава - Ленка Стаменковић, члан Покрајинског поверенства КПЈ за југоисточну Србију, и Драгољуб Петровић Раде, командир Јабланичке чете. Они су донели одлуку да се противнападом љотићевци разбију и протерају из Бучумета.[4] Одлука је спроведена: са Јабланичким НОП одредом у нападу је учествовала и Друга чета Кукавичког одреда.

После ове борбе, око 20. јануара, две чете Кукавичког НОП одреда (Прва чета се вратила раније преко Бувца и Клајића) са штабом у коме је и Коста враћају се на планину Кукавицу. У селу Барју извршена је реорганизација штаба одреда и смањен број бораца по упутству ЦК КПЈ од 14. децембра 1941. године. Коста Стаменковић је и даље задржан на челу партијског руководства одреда, а сада су чланови били и Радован Ковачевић (Максим) и Борко Цекић (Гуте).[5]

Месец дана Кукавички НОП одред одолева сталним нападима четника, недићеваца, љотићеваца, Немаца и Бугара. Поново је био принуђен да напусти устаничко Поречје. Прешао је у Јабланицу, на слободну територију Јабланичког НОП одреда.[6] Са одредом прелазе и Коста Стаменковић, Лепосава - Ленка Стаменковић (нису у сродству) и други чланови штаба.

---

2 Стојан Николић Јоле, "Лесковачки НОП одред", Лесковац, 1974, стр. 79-80.
3 Исто, стр. 149-155.
4 Никола П. Илић "Јабланички НОП одред", Лесковац, 1986, стр. 318-320.
5 "Лесковачки НОП одред", н.д., стр. 161-162.
6 Исто, стр. 170-171.

У селу Бунуши, док се Кукавички одред налазио на својој територији, штаб је одобрио да због болести остану и не иду у Јабланицу Светозар Крстић и Стојан Николић Јоле. О томе Крстић, између осталог, пише:

"Предложили смо да са нама остану Коста Стаменковић и Бора Димитријевић Пиксла, који су били болесни и под температуром. Чланови штаба одреда сложили су се с нашим предлогом. Одобрише да останемо на терену Поречја и планине Кукавице, а кад се оporавимо да наставимо са илегалним радом и одржавамо везе са одредом, који ће се привремено повући на терен Јабланице. Коста Стаменковић и Бора Димитријевић нису се сложили са нашим предлогом. Иако болесни и исцрпљени, решили су да иду заједно са одредом у Јабланицу" (...)[7]

Поново је цео Кукавички НОП одред прешао на леву страну реке Јабланице и стигао у село Бучумет, где је, у договору са штабом Јабланичког НОП одреда, извршен распоред чета за одбрану слободне територије Јабланице.

Из Бучумета је Коста Стаменковић пребачен на лечење у партизанску болницу у село Ображде, где су радила два лекара - др Мартин Колб (Марко) и др Ружа Колб, као и студент медицине Јован Цекић (Ванча). Он због болести, док се налазио у Поречју, није присуствовао састанку ОК КПЈ који је одржан у селу Бучумету 29. јануара 1942. године.[8] Када је прездравио, кретао се са члановима штаба Кукавичког или Јабланичког НОП одреда. Најчешће је боравио у селима Слишану и Бучумету. Обилазио је чете, држао политичке конференције, морално бодрио борце, тумачио циљеве ослободилачке борбе итд.

Седмог марта 1942. године у Јабланици је почела велика окупаторско-квислиншка офанзива, јаким снагама, против Јабланичког и Кукавичког НОП одреда. Пет дана вођене су одбрамбене борбе. Непријатељ је нападао са свих страна и постепено заузимао слободну територију. Оба одреда су принуђена да се повуку са Радана на планине Пасјачу и Видојевицу, јужно од Прокупља. Са одредима повлаче се Коста Стаменковић, Лепосава Стаменковић, Василије Смајевић и други руководиоци. На овим планинама поново их окружују јаке бугарске, немачке, четничке, недићевске и љотићевске снаге, које су свеже и одморне, добро наоружане са доста муниције и аутоматским наоружањем. Два дана трају борбе. Обруч око партизанских одреда се сужавао. Поново постаје критична ситуација.

Привремени Оперативни штаб заседа и разматра војну и политичку ситуацију. Сачињавали су га: командант Милош Манојловић (командант Јабланичког НОП одреда), заменик команданта Вукадин Блечић (командант Кукавичког НОП одреда), политички комесар Василије Смајевић (партијски руководилац Јабланичког одреда, члан ОК КПЈ), начелник штаба Ратко

---

7 Светозар Ђ. Крстић "Записи о људима и догађајима у лесковачком крају 1929-1945", Београд, 1996, стр. 154.

8 Зборник НОР, том I, књ. 3, док. бр. 12, стр. 36-38 (Заједнички извештај чланова ОК КПЈ Глигорија Диклића и Благоја Ристића од 30. јануара 1942. ПК КПЈ за Србију).

Павловић Ћићко (командир једне чете Кукавичког НОП одреда), партијски руководилац штаба Сретен Младеновић (секретар ОК КПЈ Ниш), Лепосава Ленка Стаменковић, члан Покрајинског поверенства КПЈ за југоисточну Србију, и Бошко Крстић, заменик команданта Јабланичког НОП одреда. Они су одлучили да Јабланички и Кукавички одред изврше пробој из окружења и врате се на своје терене. Ради разбијања концентрације непријатеља, наређено је: Трећа (горњојабланичка), Лецка и Гајтанска чета Јабланичког одреда и једна чета Кукавичког одреда са командантом Блечићем да се пробију у горњу Јабланицу. Са четама иду Смајевић и Ленка. Остали делови Јабланичког и Кукавичког одреда, који чине главнину, да се пробију са Пасјаче преко Пусте Реке на Радан. Са главнином има да иде Коста Стаменковић. Са Радана чете Кукавичког НОП одреда (сем оне која је требало да стигне у Туларе) да се пребаце на свој терен - планину Кукавицу и Поречје.[9]

У повлачењу са Пасјаче, чета Кукавичког НОП одреда је закаснила и није се пробијала за горњу Јабланицу са четама Јабланичког НОП одреда. Сама, уз лоше вођење, 19. марта, на месту Соковина код села Спонца била је окружена четничким јединицама, разбијена и уништена: од 58 бораца, спасло се борбом и бекством 12 партизана, а остали су заробљени или погинули.[10]

Пре ове трагедије, Лепосава Стаменковић и Василије Смајевић су из села Медевца упутили писмо друговима да Кукавички НОП одред крене одмах на свој терен. Захтев је упућен на основу одлуке Привременог штаба и упутства ЦК КПЈ (потписано од Тита и Ранковића) од 14. децембра 1941. године. Рачунало се да у Поречју окупатор има слабе снаге, јер су многе квислиншке јединице пребачене у офанзиву на Јабланицу и Топлицу.

Партизани, без команданта Кукавичког НОП одреда Вукадина Блечића, који су успели да избегну уништење на Соковини, неколико њих, стигли су у Ображду. Стигло је и писмо Смајевића и Ленке. Пошто се Блечић није појавио, за команданта Кукавичког НОП одреда изабран је дотадашњи командир чете Власта Радоњанин - Добри Шпанац. На његову иницијативу у селу Слишану сазван је састанак коме су присуствовали, поред команданта и политичког комесара Кукавичког одреда и Коста Стаменковић, као командант и политички комесар Јабланичког НОП одреда.[11] На састанку је анализирана тешка ситуација. Окупатор и квислинзи су главнину својих снага, такође, пребацили са Пасјаче у Пусту Реку и око Радан планине. У селу Магашу вођена је тешка борба и оба одреда су имала велике губитке. Констатовано је да су потере сталне. Претила је нова опасност од уништења. Јер груписани одреди се лакше гоне и окружују. Ради удаљавања са терена Јабланице, где су концентрисане јаке непријатељске снаге, одлучено је да чете

---

9 "Јабланички НОП одред", н.д., стр. 431; "Лесковачки НОП одред", н.д., стр. 186.

10 "Лесковачки НОП одред", н.д., стр. 195-210; "Јабланички НОП одред", н.д., стр. 454-461.

11 Историјски архив ЦК СКС, инв. бр. 4534 и 1637; Архив војноисторијског института Београд, кутија 1980, рег. бр. 2/5 и 6/3; "Лесковачки НОП одред", стр. 212-216 и "Јабланички НОП одред", стр. 461-462.

Кукавичког НОП одреда прећу на свој терен. Са њима да иде и Коста Стаменковић.

Из села Слишана Кукавички НОП одред, без једне чете, укупно 59 бораца, кренуо је да се пребаци на свој терен - у Поречје, 24. марта. Путовало се ноћу, по расквашеном терену од топљења снега, ван пута и насеља, правцем Слишане - Рујковац - Лапаштица - Поповце. У зору 25. марта одред је стигао у село Игриште, које се налази осам километара југоисточно од Лебана и око четири километра западно од села Мирошевца. До првих обронака планине Кукавице могло се стићи за око два сата хода. Борци су до Игришта превалили преко тридесет километара, били су преморени, исцрпљени и тешко су се кретали. Умор и глад су их мучили. Многима се обућа распала. На више места гажени су набујали потоци. Штаб одреда, са командирима и политичким комесарима чета, међу којима и Коста Стаменковић, био је у дилеми: да ли да продуже кретање за Кукавицу или остану у овом селу, које је усамљено и удаљено од других. Веровали су да непријатељ није открио кретање одреда, па је одлучено да данују у селу Игришту. Игриштани су пре повлачења Кукавичког НОП одреда у Јабланицу били наклоњени Народноослободилачком покрету. Није постојала информација да је одсуство одреда око месец дана са овог терена учинило да се политичка ситуација измени - сељаци су потпали под утицај и притисак четника. При одлучивању да се остане, руководству није била позната ова промена.

Извршен је размештај партизана по кућама и наређена приправност у случају да их непријатељ нападне. Планирано је, ако до тога дође, да се одред повлачи ка Кукавици, а зборно место биће Збежиште и Рашин Лаз изнад Вучја. Постављено је обезбеђење, које није обавило задатак.

Ову небудност искористио је кмет (због тога је касније убијен од партизана) и са још једним сељаком отишао у село Бунушки Чифлук а затим у Вучје и обавестио четнике и љотићевце да се у селу Игришту налазе партизани. Четници Ветерничког одреда и љотићевци Првог добровољачког одреда, јачине око 200 наоружаних, одморних људи, око подне напали су Кукавички НОП одред из два правца: четници од села Вине и Барја, а љотићевци од Мирошевца. Село је било полуокружено. Партизани су изненађени. Прихватили су борбу која је трајала све до мрака.

Главнина Кукавичког НОП одреда усмерила је свој продор према Јабланици, јер је нападнута из правца Кукавице. У тој ситуацији није имала избор већ да се врати на терен Јабланичког одреда у Јабланицу. Један део одреда, група партизана, пробија се према Кукавици, како је одређено пре напада.[12]

Повлачила се главнина у неколико група. Са главнином ишао је и Коста Стаменковић. Када су били између села Шумана и Поповца, "Коста Стаменковић је зауставио борце и тражио да неко остане у заштитници јер нам је непријатељ био за петама. У том моменту наишао је Добри Шпанац

12 Опширније: "Лесковачки НОП одред", стр. 217.

(командант одреда - напомена Н.И.) и када је сазнао о чему се ради, рекао је (Кости) да ће он да остане у заштитници са још једним борцем пушкомитраљесцем, а онда сам се јавио и ја да останем са њим", сведочи Јован Ђорђевић Ђаче, тада кандидат за члана КПЈ, борац Кукавичког НОП одреда, родом из Врања.[13]

У то време, с леве стране, у бок главнине, из правца села Бувца и Пораштице, четници Козјачког одреда напали су партизане, који су се поново разбили на мање групе и под борбом повлачили. Терен је пошумљен, испресецан потоцима, увалама, косама и брдима, ређе насељен. Четници и љотићевци, одморни и нахрањени, гонили су партизане и нападали с бока.

На том бојишту, у повлачењу, рањена је у ногу Костина кћерка - партизанка Лепша Стаменковић, члан Окружног комитета СКОЈ-а, руководилац омладине одреда.[14] Тада се издвајају Коста, Лепша и две партизанке: Мара Ђорђевић - Ћућулика, родом из Лесковца, члан Месног комитета КПЈ Лесковца, и Оливера Ђорђевић - Љубинка, из Врања, такође члан МК КПЈ Врања. Одвојили су се вероватно због рањене Лепше, како би се преко Пороштичке шуме лакше пробили на Кукавицу или у Јабланицу.

Пошто је борба била жестока, а повлачење по групама, нестанак Косте Стаменковића примећен је касно увече, пошто су се разбијене групице окупиле и прешле на леву страну реке Јабланице. Нико до тада није приметио од бораца и руководилаца да Косте нема. Борба је била тешка. Многи борци и руководиоци су погинули или су били заробљени, међу њима и командант одреда - Добри Шпанац. Наредна три дана четници су претресали терен где се водила борба, пленили оружје и другу опрему и одећу. О томе је опширно писано, изнети су многи детаљи, имена и друго у монографијама: "Лесковачки НОП одред", "Јабланички НОП одред" и "Четници у лесковачком крају 1941-1945", итд.

Коста, Лепша, Мара и Оливера осванули су 26. марта 1942. године у шуми између села Каурског Шилова, Пороштице и Поповца, близу Лебана. Били су исцрпљени, а преморени и гладни, а хладноћа их је испијала. Око четрдесет сати били су без хране. Недалеко од њих, у шуми, видели су усамљену кућу. Коста је отишао да тражи храну. Из куће је изашла Љубица Јаћимовић и позвала га да уђе. Коста је то одбио, али је замолио да му да нешто хране. Љубица је уочила петокраку на капи и схватила да је то партизан. Видела је да нема леву руку и да је наоружан само револвером и бомбама. Одговорила је да нема спремљен хлеб нити другу храну, али да може да спреми. Упитала је за који број људи да спреми храну. Коста је одговорио "за неколико" а онда неопрезно додао: "За четири" и показао

---

13 Исто, стр. 218 (Магнетофонски снимак у Н. Музеју Лесковца).

14 Аутор овог рада, као помоћник опуномоћеника УДБ-е у Лебану, водио је истрагу над бившим четницима који су учествовали у борби када је Коста Стаменковић погинуо. Неки четници, међу којима каплар Милосав Миљковић из Лапаштице, изјавили су да је Лепша имала тазе завој око бутине, када је погинула (опширније истражни материјал бивше УДБ-е Лебане и Окружног суда у Лесковцу К. бр. 23/50).

брдашце изнад куће, где треба да донесе храну. Питао је да ли има у близини четника. Одговорила је да нема и рекла да су сви отишли у Јабланицу.

Коста се вратио до партизанки које су га чекале. Време је пролазило. Било је хладно, земља мокра од снега који се топио, а ватра се није смела ложити. Чекали су долазак жене са храном, а ње није било.

Тада је Коста схватио да је направио грешку и зато одлучио да са групом промени место. Отишли су с брда неколико стотина метара, ближе Каурском Шилову у намери да кад падне мрак узму храну од прве куће и пређу на Радан или Кукавицу. Склонили су се са косе у страну, у јаму из које је камен вађен (близу данашњег споменика).

За то време, према сопственој изјави, Љубица је одлучила да партизане пријави четницима. Одуговлачила је са спремањем хране. А свог слугу упутила код бувске школе (удаљена преко пет километара) да обавести њеног рођеног брата Јаћима Анђелковића - Грзова где се налазе партизани. Он је био четнички командир вода Бувске чете Козјачког четничког одреда (због учешћа у акцији против Косте, после рата био одметник. Убијен од НОВЈ у Ђедином долу код села Гргуровца). У Бувцу је било мало четника, углавном оних који су се вратили из офанзиве да би донели пљачкашки плен из села Рујковца, Бучумета и Газдара. Јаћим је упутио Милосава Златковића из Бувца са још једним четником да хитно позову четнике из села Ђулекара, Лапаштице, Бувца, Клајића и Рафуне да дођу код бувске школе.

После подне се окупило око двадесет четника. Под командом Јаћима Анђелковића, Младена Вељковића - Јовановића и Милосава Миљковића, кренули су у акцију. Наишли су на шуме где је претходног дана вођена борба. Претресли су је и заробили партизана Љубомира Анђелковића (Синиша, Брица), рођеног 1920. у Врању, берберског радника, члана КПЈ од 1940, кога су повели са собом. Стигли су до брдашцета, где је Љубица јавила да се налазе партизани. Окружили су шуму и сужавали обруч. А онда приметили да ту нема никог. Открили су траг који се видео по снегу и блату и пратили га. Тако су пронашли место где се Коста Стаменковић налази. Извршено је окружење. Четници су пуцали једно време и престали. Такође, са Костине стране одјекивали су повремени пуцњи пушака и експлозија покоје бомбе. Водила се неравноправна борба. Четници су позивали партизане на предају, командовали "јуриш", али су споро и опрезно наступали. Партизани су пружали оружани отпор. Борба је трајала дуго: неки четници су изјавили "сат" а други "неколико сати". Обруч се стезао. Костиној групи су нестале бомбе и муниција. Настало је кратко затишје. Четници су после новог дејства поново захтевали предају. Партизани су одговорили да се живи неће предати. Потом је у "рову" где су били одјекнула бомба. Четници су још извесно време пуцали и позивали на предају. Партизани нису давали никакве знакове. Четници су опрезно наступали и пуцали. Дошли су до "рова" и затекли четири погинула партизана, који су извршили самоубиство бомбом, да их четници не би заробили. Нису их познавали нити су их могли идентификовати. Окупљали су се око лешева, узели партизанско оружје, неколико њих скидали су делове одеће и обуће са лешева. Тада су привели

заробљеног партизана Љубомира Анђелковића који је погледао лешеве и извршио идентификацију. Рекао је да је погинули мушкарац Коста Стаменковић, а жене његова ћерка Лепша Стаменковић и Мара Ђорђевић. За Оливеру Ђорђевић, која је из Врања, није хтео да каже име, јер је и он Врањанац. Четници су били расположени што су убили партизанског руководиоца.

Реконструкција догађаја извршена је на основу саслушања Љубице, преживелих четника и заробљеног партизана. Пошто су четници за учешће у борби амнестирани, кривично су гоњени само они који су узели одећу или обућу, сатове и друге предмете. Младен Јовановић - Вељковић за ово и још нека кривична дела осуђен је на 14, а Милосав Миљковић на две и по године строгог затвора. Обојица су из села Лапаштице.

У монографији "Лесковачки НОП одред" о погибији ове групе партизана аутор пише:

"Коста је давао отпор четницима све до последњег метка. Када им је понестало муниције и када је настало мало затишје, четници су затражили предају. Обруч се стезао. Коста им је одлучно добацио: "Овде је Коста Стаменковић, жив се не предаје издајницима". Потом је одшрафио бомбу, куцнуо у кундак револвера и заједно са три партизанке погинуо пре него што су четници стигли до њих".[15]

Заробљени партизан Љубомир Анђелковић сведочи: "Био сам у групи са Станишом Митићем и Петром Цветковићем - Ђоком Мапом када смо се од Игришта повлачили према Поповцу и Гргуровачкој реци. Ја сам био изнурен и одвојили смо се. Ноћ ме је затекла у шумама око Шилова. Када је свануло пошао сам према Кукавици, јер је у Збежишту било зборно место у случају издвајања и губљења везе за време борби. Километар од куће из које ме је старац упутио према Кукавици упао сам међу четнике који су вршили претрес шуме (...) Четници су ме ту открили и заробили (...)

"После десетак минута - наставља сведочење Анђелковић - "четници су приметили на једном пропланку изнад Шилова у шумици једну партизанску групу. Одједном је настало пушкарање и с једне и с друге стране. Пушкарање је трајало једно пола сата (...) Четници су (вероватно и партизани али он није могао да их види - напомена Н.И.) почели на њих да бацају бомбе. Бацили су осам бомби и нису им могли ништа нашкодити. Изгледа да су имали добар заклон, као неку рупу, где су се сви сакупили и одакле су се борили док су имали муниције. Четници су их позивали на предају. То сам лепо чуо. Друг Коста је казао: "Не предајем се вама, плаћеницима" (...) У исти глас сви су викнули: "Не предајемо се"! Зачула се и девета бомба (...) После тога четници су нагрнули према месту где су лежали мртви. Нашли су само две пушке, а Костин пиштољ, нити ма каква документа нису нашли" (...).[16] После борбе одвели су га у "сабирни четнички логор" у Бувцу.

---

15 "Лесковачки НОП одред", стр. 224-225.
16 Исто, стр. 225-226.

Димитрије Кулић у монографији "Коста" описао је животни пут радничког трибуна Косте Стаменковића, учешће у народноослободилачкој борби, повлачења на слободну територију Јабланице, кретања са одредима и његову погибију.

О борби у Игришту, и после ње, Кулић, између осталог, пише:

"Ова чета је, прогоњена од четника, била разбијена, па се од 80 (било их је 59 - напомена Н.И.)[17] бораца успело да извуче њих тридесет. Четници су непрекидно пратили и нападали остатке партизана који су се повлачили. Борци су били због дуготрајне офанзиве изнурени, прегладнели, неиспавани и уморни. У таквој ситуацији, у једном моменту Коста Стаменковић се нашао са својом кћерком Лепосавом и партизанком Маром Ђорђевић - Ћућуликом без икакве заштитнице. Они су били опкољени од четника. Коста је имао само револвер и једну или две бомбе. У борби с четницима, док су две девојке пуцале из пушке, Коста је пуцао из пиштоља. Знајући да се Коста налази у близини, четници су га гласно позивали да се преда. Када је већ било извесно да ће њих троје бити ухваћени, одјекнула је експлозија бомби и четници су убрзо могли да се увере да су Коста Стаменковић, његова ћерка Лепосава и Мара Ђорђевић - Ћућулика, одузели себи живот јер нису хтели да се живи предају непријатељу.

То је било једино решење које је Коста могао да изабере у том тренутку".[18]

У моменту погибије, са Костом, Лепшом и Маром била је и Оливера Ђорђевић - Љубинка. Зашто она није приказана у опису борбе од стране професора Кулића аутору овог рада није познато. Њену погибију региструју и квислинзи, што ће се видети.

Три дана после борбе на Игришту а два дана после погибије Косте Стаменковића са групом, 28. марта 1942. године, на основу извештаја Начелства среза јабланичког, које су обавестили четници, Министарство унутрашњих послова Србије региструје код села Игришта борбу Ветерничког четничког одреда и XI оружаног (Недићевог) одреда СДС. Пише да је Коста Стаменковић "убијен од стране Бувске козјачке чете".[19]

Штаб Српске добровољачке команде актом број 1082 од 15. априла 1942. године извештава Војно одељење Председништва владе Милана Недића о разбијању Кукавичког НОП одреда код села Тулара и Игришта. Код последњег места даје вест да је "убијено 14 партизана и 19 заробљено". Међу мушкарцима "убијен је духовни вођа целог комунистичког покрета у округу лесковачком Коста Стаменковић"(...)

Квислиншки лист "Ново време" 16. априла 1942. године такође извештава читаоце да је у "борби код Пороштице убијен познати комунистички вођа Коста Стаменковић, родом из Лесковца", његова кћерка Лепша, Мара Ђорђевић а трећи леш "није идентификован". Била је то Оливера Ђорђевић.

---

17 Исто, стр. 215.
18 Димитрије Кулић, "Коста", 1973, стр. 281.
19 АВИИ, К. 26, Ф.5, док.17, стр. 1 - Фонд Недићева архива.

Начелство округа лесковачког 17. априла 1942. године извештава Министарство унутрашњих послова, такође, о погибији Косте Стаменковића. Пише о његовом занимању, припадности КПЈ, да је одговарао пред Судом о заштити државе, да се од 23. јуна 1941. године налазио у партизанима и "био један од главних вођа Кукавичког партизанског одреда" (...)[20]

Сутрадан, после погибије партизана, кмет села Каурског Шилова одредио је групу сељака који су сва четири леша сахранили без сандука. Ради стварања деморализације код припадника Народноослободилачког покрета, Немци су преко полиције наредили да се лешеви довезу у лесковачку болницу, а после увиђаја, без окупљања грађана, сахране на Шпитаљском гробљу, што је и урађено.

ЗАКЉУЧАК

Скоро 50 година о Кости Стаменковићу и његовом самоубиству, у критичној ситуацији, када је био опкољен од четника, говорило се, и данас се говори, како је заслужио: с пијететом, посебним уважавањем и вредновањем његовог доприноса народноослободилачкој борби. Једно предузеће, улица, основна школа, Раднички универзитет и други, носили су и носе његово име. У Лесковцу има неколико биста и споменик у центру града. Постоји спомен-обележје и на месту погибије у Каурском Шилову. О њему су писали историчари, објављена је и монографија "Коста" професора др Димитрија Кулића.

У времену када се поново формирају грађанске партије (од 1990)[21] и мењају друштвено-економски односи, зато што се Коста Стаменковић борио за идеје социјализма и ослобођење земље од немачке окупације, и био у руководству КПЈ Кукавичког НОП одреда, разни политички негатори, потомци квислинга, незадовољници, а неки и због необавештености, покушавали су и данас покушавају да дисквалификују Косту Стаменковића, а тиме и цео допринос Народноослободилачког покрета Србије у Другом светском рату. Злонамерни не нуде нове чињенице јер их немају, већ тенденциозно покушавају да пласирају неистине, као што су промене на лешевима настале док су били закопани у Каурском Шилову и после откопавања, без консултовања специјалиста судске медицине.

Непобитне су чињенице да се Коста Стаменковић часно и патриотски борио, био је један од организатора устанка у овом делу земље и положио је свој живот у одбрани слободе Србије.

---

20 Исто, К. 24А, ф.4, док. 60, стр. 4.

21 Опширније: Хранислав А. Ракић "Политика експрес" и "Вечерње новости" у 1990. о НОР-у на југу Србије", Лесковачки зборник, св. XXXII, 1992, стр. 53-63.

УДК 886.1. 09-31

Саша Хаџи Танчић

МОРАВСКА СРБИЈА У РОМАНИМА МИЛИВОЈА ПЕРОВИЋА[1]

(Први циклус романа)

У првом циклусу романа осмишљен је тип доратног српског друштва, живота и света грађанског Лесковца. Изузетак је роман ***Вуци из Жуте Реке***. Миливоје Перовић је у овом роману испољио превасходни смисао за социјално. То је проза о родном селу, дечаштву главног лика Столета Павловића и догађајима до доласка у град. По свему је традиционална; по мотивима и по обликовању животне грађе. Покаткад, као у поглављима пет, шест и седам, Перовић управо таквим књижевним поступком постиже ефекте мучнине, тешког осећања света и зла у њему, а нису ретке ни особите слике дочаравања зверињег света. Далеки тутањ Првог светског рата само још појачава страву, само још теже оптужује људе и њихове атавизме. Одлази и посве спорадично долази отац из војне и тек на крају романа, у неочекиваном обрту, одводи сина у град на даље школовање.

Друга деоница романа **Град на Морави** ("Ухода времена"), највећим делом, као да прати живот у граду дечака Стојана из романа ***Вуци*** **из Жуте Реке**; његов долазак у град с оцем и гимназијско школовање. Овде се помиње Вуле, сјајних и стидљивих очију, зато што су се свему радовале, а ту је и Мујо, већ као дечак туробан и напрасит. Зато што је у њему вечито кључала буна, он ће, најпре, први ући у парк, што је у време њиховог школовања било право богохуљење, а потом, доцније, и у рат, што је описано у романима **Четири Мујове војске**, односно **Време без бога I**.

У **Граду на Морави** вели се да је гимназијалац Стојан написао прву причу о сибирском робијашу, који се пробија кроз снежну тајгу... Његова прва

---

1 Одломак истоимене студије

љубав била је са Дрвене пијаце, подробно описане у **Моравском летопису** и **Седам ока земље**, па и у **Белим квадратима**.

После гимназије, путеви им се разилазе. Бошков пут описан је у **Граду на Морави** и **Моравском летопису**. Мујо је живео у радничкој четврти града и само је на **рушење** мислио, као на "рашчишћавање простора"; у **Граду на Морави** помиње се детиња туча Браинаца са Медевчанима, описана управо у **Вуцима из Жуте Реке**, а читав први том **Времена без бога**, под насловом "Моравски батаљон", описује његово ратно војевање. У **Граду на Морави** је и мајкина реплика на Стојанов потоњи живот, на шта га је подсетио Мујо: "Сећаш ли се како ти је још покојна мајка говорила: О, много ли ће тебе јада у животу бити."[2] Такође, од важности је јунаково подсећање на завичај и најближе. Поверљиво ће испричати Хаџи-Костиној Драги, потајно у њу заљубљен, као да му се "све то у привиђењу појавило", неколико епизода из детињства, ширe описаних у **Вуцима из Жуте Реке**.[3] Коначно, приповедач **Града на Морави** подсетио се и овог призора из детињства, описаног у роману **Вуци из Жуте Реке** - пропете козе Жујке на задње ноге, да би са густе витине брстила сочне пупољке и беле цветове, на начин потпуно наге девојке у јавној кући на Дрвеној пијаци, кад се пропела на прсте да дохвати хаљине са чивилука.[4]

Да је прозни опус Миливоја Перовића редак и по доследно оствареном систему вредновања људских дела и недела и да су сви подељени на "големаше" и "куфераше", очитује његов **Моравски летопис**.

Изгледа да је писац себи поставио два циља (или је настојао да јединствен циљ остварује из два правца): да да низ различитих приповедачких јединица (догађаји, појединци) и да их повеже чиниоцима јединства у широком распону града и његове егзистенције у времену и простору. У другој деоници седмог поглавља овог романа аутор је и сам осетио да је "испредњачио, или скренуо са правца свога писања, и удаљио се од свога циља",[5] или је сматрао да је потребно нагласити да је књигу замислио као роман о граду Брестовцу и да таква и мора бити написана: "Главни јунак нисам ја, нити моја генерација, већ он, наш град. Ми смо се по њему разишли, тонули и нестајали а сам је град остајао исти и вечит." Очито у традицији реалистичког схватања прозе и реалистичке рецепције животне збиље, овде је занимљив пре свега раскол између намере и остварења, који се може разумети као ауторово двоумљење о исправности властитих решења.

То се, пре свега, огледа у конципирању схватања живота самих књижевних ликова. Снага која одређује њихову судбину у њиховој је души, природи њиховог карактера и прошлости породице. Следом **Моравског летописа** то се очитује и у Перовићевом роману **Седам ока земље**. Могуће га

---

2 Град на Морави, стр. 89.
3 Исто, стр. 172.
4 Исто, стр. 189.
5 Моравски летопис, стр. 107.

је описати не само упућивањем на оно што му је особено, по чему се издваја, него пре свега на оно што му је заједничко са романом **Моравски летопис**. Тим пре што се за **Моравски летопис** може тврдити да је варијанта унутар текстуалних идентичних оквира романа **Седам ока земље**, објављеног седамнаест година раније. Увид у сродност ова два дела мора се из практичних разлога ограничити на тематско-мотивске, реторичко-стилске и морфолошке аспекте. Понуђени оквир обезбеђује сагледавање главних праваца особености и разлике ова два Перовићева прозна дела.

И ово дело, попут **Моравског летописа**, стоји у више оквира: припада реду дела о доратном Лесковцу, у описивању породичних односа ликова такође се бави оним што је излазило из тзв. нормалног поретка, затим по успостављању латентне напетости између појединачног, личног и друштвеног, колективног, по наглашавању социјалних услова и духовних контекста, и све то у причама и сликама појединих судбина, случајева и догађаја.

Поступком књижевног паралелизма, односно праћењем по смислу или функцији сличних и идентичних мотива и ситуација, као врста односења и напоредности, да би се међусобно осветљавали, повезано је, са претходним романима, и романескно дело **Бели квадрати**. Но, тек на крају овог романа, троделно компонованом, наговештен је специфичан однос Перовићевог анонимног приповедача према збивањима и ликовима о којима приповеда. "А моје име", вели он, "нека остане непознато као и име средњовековног монаха што је летопис сам водио уз жуту светлост жишке, међу каменим зидовима своје ћелије."[6] Али, свој списатељски чин он назива "издајом Времену", шпијунирањем града и достављањем "неким људима тамо далеко у тами будућности."[7] Како се такође на крају показује, он је на спису "радио много месеци, кришом, већином увече, кад цео град заспи и само се чује како киша негде потмуло бубња у олуку."[8] Перовићев приповедач, међутим, није замишљен једноставно као литерата који се латио писања: његов положај у тексту одређен је противречношћу између циљева књижевника и циљева породичног хроничара или хроничара града, онога ко реконструише судбину сугрђана, једно време. "Тако, неосетно, нешто је почело да ме копка да све ово запишем", признаће он, спреман све **из себе да изнесе** и стави на папир, а рукопис "завуче" некуд у подрум, међу хрпе старих и пожутелих судских аката или пак однети "некуд далеко ван града и закопати под неки камен", највећи који буде тамо нашао.[9] Свестан је неког будућег читаоца кога ће можда заинтересовати, привући, као једно друго, сабеседничко ја. Као хроничар, непосредно, на самом крају, преноси последњу вест да је умро адвокат Павловић, у београдској болници.

---

6 Бели квадрати, стр. 311.
7 Исто, стр. 311.
8 Исто, стр. 310.
9 Исто, стр. 310.

На самом крају, дакле, заокружен је смисаони ток романа, приповедачев однос према породичној причи са два судска епилога. У том погледу карактеристична је одлука суда да њега одреде да запечати Павловићеву канцеларију, да среди његове несвршене парнице и службена документа и да их преда суду. Приповедач користи и ту прилику да сачува своју анонимност, мада обелодањује да је судски чиновник веома мали и незнан човек у граду. Професионално индискретан тон тог исказа изазива, вероватно, недоумицу: да ли се то руга читаоцу или "учесницима трагичних догађаја" зато што су "још живи и још моћни.[10] Ова радикална промена расположења и тона приповедања у први мах звучи дисонантно у односу на анонимност иза које се освештано крије; његове наредне индикације (да је и иначе доста Павловићевих ствари знао од раније, да је био записничар на суђењу, да је "онај исти" што је у одсуству адвоката Павловића у његову канцеларију долазио и са приправником разговарао, и "онај круг" цртао; и тако редом) делују нескладно или противречно, мада му истовремено обезбеђују поменут положај у делу.

У **Белим квадратима** Перовић, иначе, изграђује ликове и прати тензију њиховог психолошког "расцепа". У том смислу адвокат Павловић, откако су му отели сина, понекад је "примећивао код себе нешто чудно: као да се поцепао на два човека."[11] Приповедач вели да је први "био бриљантан правник, висок и елегантан, просед и готово леп човек пред којим су на улици летеле капе на све стране а у суду се обарали погледи који се иначе тешко обарају.[12] А другачији, један сасвим други човек, вели такође приповедач, био је адвокат Павловић у својој соби ноћу. "Та два човека била су толико различита да, кад би се неким случајем одвојила па онда срела и сучелила, један другога ни познати не би могао."[13]

И код Јелене је могуће разликовати два нивоа психичке тензије: нагли пад и њено нагло враћање у нормално стање. Приповедач то објашњава утицајем веровања старих народа на њу, о чему јој је говорила јетрва. Према том веровању, човечја душа никад не умире, већ само пролази кроз многобројне фазе егзистенције у свом вечитом кружењу и хрљењу кроз васиону. У ствари, реч је о метемпсихози - сељењу душе: "она се наизменично јавља у материјалном телу, па се опет враћа у духовни, нематеријални свет."[14] Јеленино душевно стање др Латковић је пред тужиоцем представио кругом којим је симболисао душу и нормалног човека и такозваног лудака, да би дословце објаснио: "у души нормалног добро држе кочнице, чврсти су зидови око овога светог сектора, много се теже кроз њих из овога црног мрака продире. Код онога кога називамо лудим тај се мрак полако

---

10 Бели квадрати, стр. 310.
11 Исто, стр. 109.
12 Исто, стр. 109.
13 Исто, стр. 109.
14 Исто, стр. 231.

отшкрине! Меша се са светлошћу. Односно, светлост са мраком..."[15] Душевно знање овог књижевног лика схваћено је као **супстрат знања**, уједно као релацијама сличности одређен одраз, као слика круга. Пошто је, тако показано, функција одражавања само специјалан случај функције представљања, у роману је тим путем за психичке догађаје добијено оно што им недостаје: симболичка садржина! Осим момента непосредности, на тај начин укључена је елементарна функција представљања. Душевно стање ликова се, дакле, не изводи из структуре језика на исти начин као **фактичност**, већ се налази еквивалент који суштину ствари предочава у обема димензијама стварности: раван непосредне и раван симболичке конструкције текста.

Понашање и животни пут трговца Николе и његове жене Наде, односно адвоката Павловића и Јелене, жене-убице, према томе, почивају на архетиповима који остају скривени, ненаметљиво присутни, јер им је Перовић нашао одговарајуће психолошке поводе и породичне релације. Осим тога, судбина наведених ликова дата је у двема доминантним упоредним равнима: судској и психолошкој, пошто су у питању сложени ликови, чији се поступци не могу свести на једну побуду и један мотивациони повод. Са овог становишта, важан је приповедачев исказ да "људи у адвокатској канцеларији сасвим лако и без зазора свлаче своју душу као што то са телом раде у лекарској канцеларији."[16]

Полубрата Христодора жена Јелена имала је на Николину жену Наду, за њена живота, "неки кобан утицај".[17] Јелена је наиме, била дуго, на посматрању у душевној болници, а учила је да душа после смрти не иде на небо него у неког другог човека, а може и у животињу, чак и у травку.[18] Под њеним утицајем, Нада је хтела да се, после смрти, подсети у будућем животу да је једном већ живела и зато је мужу оставила "тешки божји аманет" да јој око врата завеже својеручно написану цедуљицу.[19] Тога ће се сетити као једине могућности да докаже оригиналност њеног потписа на породичном уговору по коме, уколико "које од нас остави оно друго, касније, у бракоразводној парници не само да неће имати право да тражи део имања у браку заједнички стеченог, већ чак ни оно што је приликом ступања у брак унето".[20] Пошто суд није могао да верује поднетим доказима у погледу аутентичности потписа покојне Наде Хаџи-Тонић на уговору из кога произилази тужбени захтев, предложено је да се изврши ексхумација леша покојнице, око чијег ће се врата још наћи у восак добро улепљена хартијица, написана њеном руком, те да се ова два рукописа сравне. Но кад се доле, у мокрој иловачи раскопаног гроба, указао крајичак труле даске, ћошак

---

15 Исто, стр. 233.
16 Исто, стр. 109.
17 Исто, стр. 89.
18 Исто, стр. 90.
19 Исто, стр. 91.
20 Исто, стр. 32.

сандука, што се већ скоро у земљу претворио, извуче се и издиже горе према присутнима пљосната, слепа глава љигаве, зелене, дуге, дебеле змије, па сви, у журби и нереду, нагоше да беже кроз гробље, сведоци све признадоше, само да се даље не копа, чиме је и парница свршена. Недељу дана касније Христодора убија жена и полубрату Николи се и парница о тестаменту изненада повољно окренула у његову корист.

Други део романа бави се даљом судбином Христодоровог убице, његове жене Јелене Хаџи-Тонић, којој је адвокат Павловић одређен да је брани по службеној дужности. Њен злочин необично је, до самога темеља, потресао град у коме се убиства готово не памте. Нарочито је узбуђивала мистериозност недела - жена се сама пријавила, а у кући су нашли човека са ножем у леђима. Иначе, нико више ништа није знао нити видео.

Изукрштаност, повезаност живота књижевних ликова **Белих квадрата** једна је од најбитнијих значењских равни романа. У композиционој равни дела она се испољила преко условљености односа мужа према покојној жени: у првом делу и усредсређивању на жену-убицу јунаковог полубрата, у другом делу романа, где се открива да привидно самостална целина и породичне судбине двоје ликова првог дела граде неку врсту основе-фона за просуђивање Јелениног живота и карактера. Са становишта овог дела романа, међутим, важно је уочити сличност вођења судског поступка адвоката Павловића у оба "случаја", карактеристичног у извесном смислу по психолошком продирању у личност ликова. Отуд и наслов романа. Наиме, жена му је, у љутини додуше, имала обичај да каже да је и његова душа "као у квадрате ишпартана хартија из свеске за рачун, бела - праволинијски, пусто бела."[21] Уосталом, вели приповедач за адвоката Павловића, у своме послу био је стекао једну велику и веома корисну особину: могао је да завири човеку у душу, чак до дна ње."[22]

Судски процеси, укратко, делују као основни "документ" из кога је настао приповедачев рукопис, односно Перовићева књига. Разрађивањем и психолошким уобличавањем дела утврђује се тако и на плану писања, књижевног уобличења.

Приповедач себе представља као судског чиновника, и назива веома малим и незнаним човеком, а своје право име избегава да каже наводно због тога да не би одговарао за повреду службене тајне, "а и многи су учесници ових трагичних догађаја још живи и - још моћни." Завршни део наведеног исказа упозорава да приповедачев двосмислени однос према књижевној грађи не треба посматрати једино као обележје лика, већ и као питање о односу литературе према стварности, животу. Подсећајући на приповедачеву професионалну и радну блискост са адвокатом Павловићем, с једне, и упућујући на могућу везу-идентитет између приповедача и себе, с друге стране, писац ликом приповедача оваплоћује извесно схватање књижевности, наговештено, уосталом, у напомени с почетка књиге **Големаши**. То схватање

---

21 Исто, стр. 48.
22 Исто, стр. 49.

засновано је на разликовању истинитог и чињеничног од истинитог литерарног, односно фиктивног од актуелног аутора. Несумњива веза протагонисте романа и стварног аутора дела упућује на закључак да је приповедачев идентитет у функцији књижевно-критичке димензије романа.

Појашњавању стваралачког феномена, односно тумачењу дела као нечег апсолутно изван самерљивог, доприноси и аспект Павловићевог рада на рукопису књиге о закону средњовековног српског владара Душана. Резултирајући посредном сложеношћу у широј, дијахронијској перспективи, адвокат Павловић као књижевни лик сопствени идентитет темељи на идентитету Другог, надређеног и привилегованог, на идентитету владара и његовог чувеног правног дела. Том схватању сведочанство је требало да пружи адвокатов рукопис у знаку насловног опредељења: "Душанов законик - кодекс правних обичаја феудалног друштва у средњовековној Србији". Сагледан из равни синхроније, осим значења писаног рада, пружао је и одређено научно-стручно задовољство. У свеколиком оптицају идеја, према приповедачевим речима, велико је то дело "требало да буде". Десет година га је, у дугим ноћима, кријући од сваког живог бића, радио са страшћу, "баш као да је било нечега патолошког у тој његовој жудњи да се усами са својим делом, да у дубини векова, по старословенским, полумрачним, воском покапаним књигама, по усамљеним кулама српских манастира, и чак по гробницама - тражи те негдашње најбедније људе, меропхе. А тешко их је налазио: књиге о њима нису писале нити су им камени споменици подизани. Земља их је појела, земља која их је и родила."[23] Приповедач још каже да је дело било замишљено као научно - Душанов законик као српска **Magna Carta**, међутим, уколико је спис одмицао, несвесно, књига као да је добијала "облик неке приче, адвокату се чак чинило да је могао и роман да напише."[24] Заснивајући свој спис најпре као научни и пружајући, истовремено, иницијални доживљај како треба да буде схваћен и као "облик неке приче", односно да је "могао и роман да напише", адвокат Павловић, а са њим и приповедач, поставили су основе за жанровски другачије, шире схватање стваралачког обликовања дела или каквих других нивоа семантички устројеног писма. Редукујући елементе научног исказа до уметнички засноване непосредности књижевне стилизације описивања, Павловић је на стилско-техничком плану волшебно провлачио елементе једне стваралачке игре која преиспитује и саму наративну конструкцију и активира је унутар и изван властитих граница: "Стално је грозничаво грабио напред, пратио своје мисли што су му из оних глухих ноћи као лептири долазили и падали на рукопис."[25] Но кад су већ спојеви наративног и дискурзивног посве припали освојеном искуству, књигу је - прогутао пламен: "Јер ујутру, кад је дошао у канцеларију, на поду око пећи нашао је неколико недогорелих крајичака

---

23 Исто, стр. 81.
24 Исто, стр. 81.
25 Исто, стр. 81.

свога животног дела."[26] Али како се само све то десило, како ли је само био јак тај зао дух? И само постављање ових питања делује као одређен стваралачки принцип. Његов значај је изузетан управо у оквиру таквог појашњавања, питања и сумњи развијених до укрупњавања тематског или симболичко-метафоричког плана. Дешифровање списа о једном правном законику и његова потоња непосредна и симболичка "реконструкција" од дискурзивног ка нормативном посебан је израз настојања да "факта" замене имагинирање, и то на одговарајући начин. У ствари, ова "уметнута" прича о "закону", попут низа модерних сторија, почев од **Процеса** и поглавља "У катедрали", у знатној мери подразумева сложеније и уметнички "стварније" везе но што су оне елементарно видљиве. Начин на који ова интенција учествује у грађењу значења дела **Бели квадрати** може да буде и још један од његових вредносних чинилаца.

Ненасловљена напомена с почетка романа **Големаши** упућује на уметности несвојствену документарност, интенционално учествује у грађењу значења дела. Њоме се предупређују могући облици препознавања непосредне конкретности збивања и личности из живота. Ипак, сва значајна обележја **Големаша** уклапају се у добро познату анахрону схему антагонизма буржоазије и пролетеријата. Схема је заогрнута историјским рухом и органицистичком концепцијом породичног циклуса. Два дела романа, од којих је само други насловљен ("Дуња"), па и поједина поглавља, обликовани су композиционо тако да делују као корелати. Није, наиме, случајно јунакињи Дуњи посвећен читав други део романа; она пребива у садашњости, да својом трагичном судбином подсећа на минуле догађаје, на прошлост описану у првом делу романа, којом је и условљена њена по свему девијантна садашњост, без будућности. Укратко, таква, дводелна композиција романа заправо је у функцији речене темпоралне опозиције или глобалне концепције ликова које је писац развио.

Корелативности композиционих решења и извесних идеја "уграђених" у роман доприноси, осим тога, смењивање кратких деоница прошлог и садашњег, с тим што се о прошлим догађајима говори из перспективе њиховог будућег значаја или развоја; у таквом следу је, рецимо, испричано како је настала прва гајтанара у Брестовцу (Лесковцу), као вођена неком "високом намисли", заправо волшебним стицајем околности. Група имућнијих и промућурних је била предодређена да постану победоносни представници нове класе, "големаша". Ове "претече" индустријализације града истовремено су "покретачи" приче, следствени низ збивања умногоме је зависио од овог "заплета". Друга таква, локалном бојом освежена тематско-мотивска раван јесте и однос према земљи, која у **Големашима** добија атрибуте свете и проклете. Више је него очигледно поредбено значење земље као жене и однос према новцу и иметку, чијим посредством се у **Големашима** остварује повезивање мотива, класног антагонизма са мотивом

---

26 Исто, стр. 80.

породичног циклуса, те из тог споја следи уметничка интерпретација историје на југу Србије.

Групни портрет лесковачких големаша осмишљен је родословом и описом система њиховог богаћења (издвајање од других), гранањем, процватом и пропадањем услед преране смрти болесног породичног организма. Класни антагонизам саобразан је концепцији породичног циклуса већ по поклапању "живота" класе са "животом" њихових породица. Карактер романа потврђује се причом о Цекићима и Јанковићима, чији су челници Петар и Стевча. Роман и почиње Петровим умирањем и сахраном, композиционо остваренim као алегоријска фигура "поражене буржоазије". И смрћу је "поделио" ортаклук са Стевчом, који такође "ипак као да у животу није имао оне тихе, обичне среће људске."[27] Ако је, међутим, дегенерисање породице у бити друштвеног развоја, онда ће се Стевчин потомак и родити као идиот и , кад куцне час, заједно са породицом из које потиче ишчезнути.

Све до пред крај романа Перовић се доследно држи аналогије између класе и породице и породице и њених чланова, да би наставио да прати судбину Дуње, Стевчине снахе, удате за његовог болесног сина Михаила.[28] Пореклом Бугаркиња, по мајци, заљубиће се и живети тајно са Петром, пореклом Италијаном (по оцу), који ће је покрасти и нетрагом нестати. На описани начин, сугеришући да су се већ у првом колену лесковачких Мораваца појавили знаци опадања виталности, Перовићев "свезнајући приповедач" ироничним обртом употпуњава њихове судбине Дуњином, јер је непосредно реч о гашењу женске, рађајуће породичне гране, заправо синкопирани приказ гашења породичне лозе.

Преостаје да завршницу романа разумемо и у равнима односа Перовићевих књижевних ликова према жени. Начелна интерпретација односа према жени књижевно је транспонована управо једним исказом о Дуњи: "Жена, бре, као... као да ју је бог за себе сама стварао."[29] Дијалогизирајући о њој, пријатељи Раца и Милорад још кажу: "... Жене се не краду већ отимају",[30] односно "... то човек једном у животу осети. Кад сам гледао ту њену косу, чинило ми се... нешто ме горе вуче, из брлога овога живота извлачи."[31] Ретки су, међутим, овако романсирани и романизовани, поетички искази о жени у романима Миливоја Перовића. Овим тананим и за једно од глобалних значења романа важним **поређењима** бића жене претпостављен је, наиме, њен сиров и суров статус у друштву и породици, и у чаршији. У светлости судбине женских ликова у роману, њихово страдање показује се као исход њихове трагичне неспособности да процене управо свој

---

27 Големаши, стр. 50.

28 "Сем тога сина малоумника, никога више на свету није имао... Ни пријатеља у животу Стевча није стекао..." (стр. 50).

29 Исто, стр. 126.

30 Исто, стр. 126.

31 Исто, стр. 126.

стварни друштвени положај и отуд пристајање на друштвено прихваћен образац понашања према њима. Перовић њихову фрустрациону ситуацију мотивише, с једне стране, различитим облицима психичког реаговања јунака на осујећеност у остваривању еротских жеља и, с друге стране, менталитетом лесковачке чаршије с краја прошлог и с почетка овог века. Али, брачни избор Перовићевих јунака је и социјално условљен: управо се Дуња не заљубљује у болесног Стевчиног сина него у представника имућног друштвеног слоја, чији би је иметак могао спасити и узвисити.[32] Чак ни њена неупоредива и друштвено веома високо вреднована лепота, међутим, није била прворазредна породична вредност, нити јој је обезбедила повлашћен положај у иначе изразито патријархалној породици. Од почетка, Михајло се према Дуњи понаша на истоветан начин - и из истог разлога. У склопу традиционалних патријархалних односа, његов је однос разумљив: Дуња је у Михајлов посед дошла захваљујући иметку његовог оца. Оженивши се, он се према њој опходи у духу предачког неписаног правила: "Вола и брата моли, а коња и жену удри." Уосталом, таква је била и судбина њене свекрве, урушене у себе, подређене породици и чаршији; она ће јој и предочити "моралну" норму подметања себе Михајлу. Бракови, иначе склапани без љубави, често неочекивано, и "на невиђено", тематски и мотивски заокупљају приповедаче Перовићевих романа. По правилу, код овог писца жене нису вољене, него презиране ("Жена - чудна ми чуда! Две гуке меса напред и две позади, нешто ниже..."), ("... жена беше само тај трбух, без лица и имена."). Перовићеве јунакиње потпуно су зависне од мужевљевих ћуди ("Петар се церио: - Тако, брате, са њима треба. Да сам јој рекао: лези! - и то би учинила.") Четири снахе Петра Шуманца у роману **Моравски летопис** и **Седам ока земље** парадигматичан су здружен лик жене; то су паћенице на чијим мукама стоји кућа, а обично само промичу кроз Перовићеву прозу. Њихов удео у заплету сразмеран је уделу у породици; уколико и добију од извесног значаја за развој радње, то не бива њиховом заслугом већ неким преокретним, а за породицу најчешће несрећним догађајем - какав је, рецимо, мужевљева или синовљева смрт. Тако, на пример, четири поменуте Шуманчеве снахе свекар обљубљује уз прећутну сагласност његових синова, њихових мужева. А кад су га корили за "оно снахачење" сам Петар Шуманац је одговарао да "то са женама никада није грех": "Наши су греховi другојачији. Јеси ли икада чуо да се у Морави десило убиство због жене? Ниси. Људи се овде убијају око стопе земље и за кокошку се убијају, али никада због жене. Грех у односу на жену је нека варошка, господска ствар, а

---

32 Уп.: "Димитрије је заустави у једној пустој уличици, и, онако под кишобраном, понуди јој да иде у Брестовац да служи у кући његовог зета. Милионар је он... Има додуше нешто мало болеснога сина, па тако... већ ће тамо видети. Али да ће живети као бубрег у лоју, што се каже, то је сигурно. Само... паметна да буде. - Од свега тога Дуња разумеде само то да купују баш њу, некоме је требала њена младост и лепота. Ко је био тај старац или његов син, то није разумела. А било јој је и свеједно. Глас овог Персинога брата и агента звучао је као глас анђела спаситеља. Она није имала куд..." (стр. 62).

не наша", учио је Петар.[33] Ниједна од Перовићевих "обичних" жена, стога, није потпун, индивидуализован књижевни лик. Удате ако не преко а оно мимо своје воље, срећне су на нетипичан начин - због својих мужева којима је најважнији датум у години кад им жена дође на ред да спава са свекром. Оне им чак и не замерају због тог необичног вида злостављања. А такав грех својствен је чак и духовницима. Чувене су оргије сладострасника попа Аритона у **Граду на Морави**: "Данак је из села у девојакама и младим женама узимао. Те жене је после у своме рукопису описивао: мекана је, каже, пространа и плодна... брегови су по њој и долине... и шумарци по дну долине - или су то само сенке брегова. Земљо моја слатка, вели, ти родиш и јагње, и воће, и дан сунчани, сваку срећу и сласт за човека. Земљо моја - жено... За човека на свету нема друге радости до вас две."[34]

Тешко је рећи шта је Перовића више занимало и шта је, према томе, у већој мери карактеристично за његов прозни рад: свакидашње и "типично" или пак необично и "атипично". Одређен круг ликова аутор је представио као типичне за лесковачку средину, време, друштвени слој; други круг ликова се нечим битним издвајају из средине, те их писац приказује као изузетне, што је код књижевне критике и појединих читалаца поистовећивано са ставом ауторског гласа према таквим ликовима. Нема, међутим, разлога да се у читаочевим очима преувеличавају или умањују очевидне врлине Мораваца: неупоредива тананост душе, стрпљивост и трпељивост, радиност. Обликујући портрете Мораваца, писац је предност дао објективисаном, тамнијем сенчењу њиховог карактера; боље, него да их је идеализовао, представљао без недостатака. За разлику од Жака Конфина, који је ведро и хуморно сликао превасходно лесковачке Јевреје, Миливоје Перовић - пореклом Црногорац - одређене карактерне црте брђана и грађана сјединио је у целовит и психолошки уверљив лик Мораваца. Управо са становишта концепције романескног опуса, али и са становишта психолошке уверљивости, он је ликовима појединачно поверио диспаратне функције: да врлинама и манама предоче меру карактерологије Мораваца, помирених са датом им судбином. Озбиљније недостатке ваља тумачити пишчевом неумешношћу да, у оквиру одабране реалистичке мотивације, уверљиво развије радњу и обликује ликове, а не његовом тенденциозношћу. Ова мана испољиће се на карактеристичан начин у моментима од пресудног значаја за ток заплета. Писца су критиковали због зле среће његових књижевних ликова, уместо да су похвалили изразит смисао за уметничко обликовање њиховог страдања. Исто тако, лакше им је западала за око понека заслепљеност условљена неком маркантном карактерном цртом, а не књижевно осмишљавање судбинског, противно очекивањима и намерама актаната.

Да романи првог циклуса имају јасан поетички смисао, барем у односу на магистралне обликовне и реторичко-стилске тенденције у књижевном опусу

---

33 **Моравски летопис**, стр. 208.

34 **Град на Морави**, стр. 59.

Миливоја Перовића потврђују прво и постхумно дело. Еклатантна веза **Града на Морави** са романом **Вуци из Жуте Реке** јесте управо чињеница да поп-Лука, поверавајући наставак писања Летописа приповедачу, дословце вели: "Чуо сам да си писао и неку књигу: **Вуци из Жуте Реке** - нешто из твога краја, из детињства. Донеси ми то... и та књига спада у овај летопис." И затим: "Донеси, а кад ја умрем - све узми. Ево, прво напиши шта је са вама било кад сте из Жуте Реке дошли у град Брестовац. И Вуле је с тобом дошао..."[35]

Исто тако, завршно поглавље романа **Град на Морави** заправо је, измењено, почетно поглавље романа **Моравски летопис**.

У "Животу и смрти газда Тонета Штофоубице" кључну реченицу изговара његов зет Вуле, погађајући се за његову кћерку, намеран да је ожени: "Сад сам ја у овоме граду газда. Прошло је ваше, чаршијско." На то му газда Тоне одговара: "Знам... ви брђани душу немате. Мора да су вам се мајке са вуковима терале."[36]

По поп-Луки, човек који ће наследити Моравски летопис мора бити и богоубојица и богопоклоник.

Уопште узев, од **Вукова из Жуте Реке** до **Града на Морави** могу се пратити развојне линије првог циклуса романа Миливоја Перовића истовремено према ужим и ширим структурама. Активно и међусобно саобразно делују. Развијајући се од дела до дела, међусобно се спрежу и интегришу по принципу корелације и узајамности, хармонизују се у целину вишег реда.

---

35 **Град на Морави**, стр. 155.

36 У **Моравском летопису**, пак: "Човек на човека увек има право. Тоне на Зарета, а Вуле на њега, таста свога." (стр. 175).

УДК 75.071.1:929

Живојин Прокоповић

СЛИКАРСТВО ЈОВАНА ПОПОВИЋА ПЕДЕСЕТИХ ГОДИНА

ТИХИ ЧОВЕК ПРЕДАН СВОЈОЈ ВОКАЦИЈИ

I

ЈОВАН ПОПОВИЋ потиче из учитељске породице која је између два светска рата декретима Министарства просвете мењала места службовања у унутрашњости Србије. Рођен је у Нишу маја 1925. године, а десетак година касније његови родитељи прелазе у Лесковац, где добијају учитељску службу и остају ту до краја живота. Интересовање за сликарство Јован је испољио већ у Државној реалној гимназији у Лесковцу - коју је завршио пред сам почетак рата.

За његове уметничке почетке у нижој гимназији заслужан је наставник уметничке вештине Димитрије Цековић. Он је у Јовану открио врсног цртача. Постављајући на катедри у учионици омиљене моделе за цртање, хлеб и трешње, уочио је са којом лакоћом његов ученик може тачно да пренесе облике предмета на белину хартије. Али његов омиљени ђак знао је понекад и да га нљути јер је својим друговима у одељењу помагао у структурисању предмета који су ученицима служили као модели за цртање. Врло оштре укоре добијао је његов друг из клупе Михајло Цветковић јер је наставник лако препознавао Јованову руку на цртежу у његовом блоку. Строго држање наставника према свом миљенику због оваквих прекршаја несумњиво је помагало Јовану Поповићу. Он је, међутим, помагао друговима на часовима цртања и у Првој текстилној школи, коју је завршио за време окупације.

Поповић је у окупираном Лесковцу сазревао и чинио прве кораке у цртачком и сликарском раду. Први узор био му је сликар Бранислав Дочић који је крајем треће деценије учио на Уметничкој школи у Београду. Младог

Јована су можда још више импресионирали појава и изглед самог Дочића. На Лесковачком корзоу леп човек, обучен у сиво елегантно одело, изазивао је снажан утисак на младог Јована, а како сам каже - у њему је видео Бога. А уз то Дочић је био одличан цртач и изврстан акварелиста, што је све скупа фасцинирало Јована. Касније, шетали су заједно и Дочић је често представљао познаницима Јована као свог ученика. Врло често сликар је великодушно куповао свом ученику карту за филмске представе у биоскопу "СЛАВУЈ".

У то време Бранислав Дочић радио је портрете имућних Лесковчана и гробљанску скулптуру. Поповићево и Дочићево уметничко дружење сјединило је њихов стваралачки рад на портрету младе и лепе Лесковчанке чије је самоубиство на православни празник Ускрс узбудило житеље нашег града. Лик младе Живкице Манчић остао је у виду бисте на Светоилијском гробљу, а портрет у пастелу, рађен по фотографији, насликао је Јован Поповић. Портрет Живкице Манчић први је рад Јована Поповића из доба његове младости. Поручиоци портрета су били веома задовољни сликом младе девојке па су уметнику платили у натури. У време окупације тешко се долазило до новца па је млади сликар добио ново платно за кошуљу.

У старој чаршији на лесковачком корзоу, биле су, једна до друге, поређане трговачке радње у чијим се излозима, поред разноврсне робе, нашла и понека слика. У излогу трговачке радње постављена је слика "Портрет Проте" која је остала дуго у сећању младог Јована. Реалистичка концепција модела задивила је Поповића, али оно што ће дубоко утиснути у себе јесте ружичаста боја коришћена на портрету. Осећај за колористичке односе из ране младости биће касније важна Поповићева особина, оно за шта се обично каже да је урођено и да се тешко учи у било којој школи.

Поповић се потпуно предао сликарству па је његов следећи корак био сасвим природан. На јесен, 1947. године уписао се на Академију ликовних уметности у Београду. У то послератно време на Академији је постојало наставничко одељење, које су водили Коста Хакман и Љубица Цуца Сокић. Потреба за школским кадром овог профила, могућност да се брзо добије запошљење, тако важно за егзистенцију младих уметника, били су главни аргументи актуелне власти да се при Академији поред класичног студирања ликовних вештина омогући и ликовно образовање наставничког кадра. И једним и другим студентима предавали су исти професори цртања и сликања, тако да се наставни програм није много разликовао, сем што је студирање на наставничком смеру трајало две године и студенти су добијали диплому првог степена АЛУ.

Многи студенти, страхујући од неизвесности уметничког позива, опредељивали су се за сигурност коју им је пружала каријера наставника ликовног васпитања. Јован је припадао оном типу младих људи, који су дошли да уче сликарство, верујући у свет уметности и није га привлачила каријера наставничког позива, али између његовог сна и стварности појавио се први неспоразум: морао је, не својом вољом, да прихвати студирање на наставничком одељењу Академије. По његовом дубоком уверењу и оцени

његових другова, Јован поседује цртачку вештину и колористички дар и требало је да се придружи колегама Младену Србиновићу, Стојану Ћелићу, Радомиру Антићу, Милени Чубриловић и многим другим студентима сликарства који ће касније постати водећи уметници, лучоноше у годинама стварања савремене српске уметности.

Те не мале пукотине у његовој тихој и скромној личности, пробудиле су у њему извесно фино лукавство и Јован је више пута намерно одлагао завршетак првог степена Академије ликовне уметности. Тако је четири године провео на Академији, примајући и даље поуке изврсних сликара и педагога: Љубице Сокић, Недељка Гвозденовића и других.

Јован се добро сећа Младена Србиновића, Стојана Ћелића, Милене Чубриловић и других док су заједно боравили на првом семестру Академије и учили цртање код професора Ивана Табаковића. О њему и његовим друговима на тим часовима цртања Мића Поповић је написао: "Студената је у то време било много, а радног простора у школи мало. Нисмо сви могли да станемо у зграду Академије, него нас је било и у другим зградама. Класа Ивана Табаковића радила је у атељеу на Коларчевом универзитету. Тискали смо се, извиривали један другоме преко рамена да бисмо видели модел. Па и тих модела није било много. Цртали смо гипсане фигуре. Табаковић је донео костур у класу. Једна девојка је за време часова гласно и агресивно певала руске борбене песме. Неки од нас су имали утисак да губе драгоцено време. У пролеће 1947. године затражили смо од Табаковића дозволу да одемо неко време на море и да сликамо у природи. Он се сложио. Отпутовали смо у Задар. Али са нашим и Табаковићевим договором није се сложила омладинска организација, па смо сви, нас седморо, оптужени за најтежи прекршај... Лето 1947. године провели на прузи Шамац-Сарајево, а у јесен, по доласку у Београд, дознали смо, ми 'задрани', да су нас школске власти одстраниле са Академије. Одлука је утолико преиначена што је шест 'задрана' наставило школовање, док сам ја, као коловођа, дефинитивно остао на улици."

Јован, скроман и повучен у себе, пратио је све те догађаје на Академији, али је прихватао и обављао све задатке везане за своје сликарско образовање. Поповић, иако талентован цртач, у првим поукама професора Табаковића на првој години Академије продубио је још више свој рад на цртежима у којима је упорно истраживао структуру предмета и форме. Неколико цртежа насталих у то време учења показују женске актове цртане лаком, покретљивом линијом, која прецизно и сигурно проналази тражене облике.

Сем о Табаковићу, Јован са много лепих речи говори о свом другом професору - Љубици Сокић. Њена питома природа откривала је са жаром и бескрајном љубављу сликарске поуке, које су на Јована оставиле дубок утисак. Сама Љубица Сокић, добитник "Политикине награде за сликарство" за 1995. годину, радо се сећа својих ученика са ликовне академије. Међу њима су познати сликари српске уметности, Србиновић, Ћелић и други. Са дивљењем прича особито о женама сликаркама, које су поред бављења

сликарством подизале децу и бринуле се о кући: Оливера Грбић, Милена Чубраковић, Милица Стевановић и друге.

Јован се мање сећа Косте Хакмана, који је водио прву годину, док је за другу годину била задужена Љубица Сокић. У тој генерацији наставничког одељења били су: Арсић Милован, Винклер Мирко, Миленковић Радосав, Тривић Дмитар, Грга Савета, Шнајдер Паолина... Да ли су и они остали "са друге стране" Јован не зна, јер никада није контактирао са каснije афирмисаним сликарима са Академије ликовне уметности, што је прилично чудило многе уметнике са којима сам разговарао о Поповићу и његовом делу.

Његов боравак на Академији протекао је у напорима да сликарски занат што боље савлада, да уђе у све финесе и тајне вештина. Зато је било потребно да стекне техничку сигурност, која се најбоље остварује стваралачким радом. Јован је за време летњих распуста, које је проводио у Лесковцу, марљиво и упорно радио иако није имао одговарајући сликарски простор, јер у послератном времену у Лесковцу није постојао ниједан сликарски атеље. Он и његов друг Бинко једног врелог летњег дана пронашли су у полусрушеној згради напуштену просторију која је раније служила као остава за лед и ту почели да сликају. Ова трошна и неугледна просторија, са поломљеним прозорима, у којој је у време врелог лета владала пријатна хладовина, постала је њихов омиљени радни кутак. Тако је овај простор, незванично, ушао у историју лесковачког сликарства као први (импровизовани) атеље.

Из студентског периода на Академији, 1951. године, сачуван је његов аутопортрет. На слици је представљен млад човек бујне смеђе косе, интересантне физиономије и чврстог карактера. На свом портрету Поповић је покушао да измири два класична противника, валер на коме се заснива смеђи тон слике и жустро нанесен колористички акценат. Нажалост, боје су почеле да тамне од зуба времена, али је остао лик младог човека који се рве са собом и својом сликарском судбином.

Године учења су брзо прошле и Поповић је морао да се задовољи дипломом првог степена - наставничким одсеком, мада је провео учећи и дружећи се са колегама разних класа пуне четири године на Академији.

По завршетку студија, Јован Поповић, као многи други, брзо одлази на одслужење војног рока, и то у Никшић. Ту је уређивао зидне новине и опремао салу за многобројне војничке приредбе. По истеку војног рока, 1953. године добија место наставника ликовног васпитања у лесковачкој гимназији, заменивши оболелог Врбића. Од тада његова биографија постаје једноставна и испуњена свакодневним животним проблемима, везаним за егзистенцију коју обезбеђује радом у различитим институцијама. После гимназијског педагошког рада, прелази у текстилну фабрику "Зеле Вељковић" где ради као дизајнер, а затим, до пензије 1984. године, остаје у лесковачком културном центру "Милентије Поповић". Јован Поповић припада оним сликарима који су морали да ускладе своју борбу за уметност са борбом за егзистенцију.

По доласку са студија у Лесковац, Јован Поповић је, без обзира на неповољне услове и атмосферу у граду која је, благо речено, била

антиуметничка, наставио да ради пуном паром, рекли бисмо, без икаквог претеривања, са заносом. Млад, у напону снаге, пун планова и са јасном жељом да трага за својим изразом, а опет богат идејама, сав у токовима и тенденцијама савремене уметности, он је не само неуморно стварао у тишини свог импровизованог атељеа (који се тако могао само условно назвати) него је на прави начин и врло ангажовано учествовао у ликовном животу града. Припремао је самосталне изложбе, није пропуштао колективне. Предавао је извесно време у средњој школи цртање и, једноставно речено, својом личношћу која је зрачила и својим делом које је сваким даном увећавао сликама велике вредности - био активан учесник и покретач ликовног живота у Лесковцу, његова права историја, гледано из данашње перспективе. Посебно ваља нагласити Поповићеву несумњиву улогу у формирању и изграђивању укуса лесковачке ликовне публике.

ПЕДЕСЕТЕ: ЖЕНЕ НА КОРЗОУ
II

Почетак правог рада Јована Поповића спада у шесту деценију. Године 1953. почео је да ради као наставник ликовног васпитања у лесковачкој Гимназији, године 1957. приређује прву самосталну изложбу, а годину дана касније примљен је у УЛУС. Тако се заправо од 1953. до 1958. године дешавају битне ствари у његовој каријери, мада су све те године испуњене интензивним радом и грозничавим тражењем и дефинисањем сопствене поетике.

Окружени сликама у пространом али скромном атељеу, сликар и ја покушавамо да се вратимо у то време, да евоцирамо те дане и године упорног тражења и младалачког одушевљења. Сликар се жали на несигурност памћења и недостатак документације коју никад није водио и за коју се никада није интересовао. Видим да и он жали због тога јер увиђа да му то заправо отежава, ако не и онемогућује поуздану реконструкцију генезе и развоја његовог стваралачког пута; скрећем му пажњу да је то истовремено и велика штета за историју ликовне уметности града и готово непремостива препрека за рад историчара уметности и критичара. Покушавајући да се присети бар најважнијих детаља, Поповић ме ненамерно упућује на оцену коју је о тој генерацији шесте деценије дао Лазар Трифуновић: "Постоји заиста нешто фатално и изгубљено у том нараштају. Расули су се по свету, умирали су на препад, престајали су да сликају, гризли су се међусобно и разилазили, нестајали, падали у неуротичне хаосе, а они који су остали, остали су захваљујући пре свега, огромној психичкој енергији у својим личностима."[1]

У том раздобљу Поповићевог рада нема каталога, ни критика, нити ма каквих записа. То га није интересовало; из његовог тихог, ненаметљивог,

---

1 ЛАЗАР ТРИФУНОВИЋ, Од импресионизма до енформела, Нолит, Београд, 1982. стр. 88.

уздржаног, али зато нимало неубедљивог и израженог са много унутрашњег жара, причања може се наслутити не само уметник који је обележио тај прилично оскудни период лесковачког сликарства већ и сведок једног времена које, и поред свега, није било наклоњено уметности. Поповић у тој својој тихој причи делује сугестивно, са мало речи и без намере да ма кога окривљује или критикује, са приметним незадовољством, говори о многим неправдама које су га задесиле у овом граду коме је поклонио све своје стваралачке године.

Из те приче могло се осетити да су то биле године када се борио за свој уметнички опстанак и да је ту борбу добио захваљујући огромној привржености сликарству и великој психичкој енергији коју по правилу поседује сваки прави стваралац, предан до последњег атома снаге својој вокацији. Са горчином у гласу сећа се како је своје прве слике стварао у малом ходнику свог тескобног стана и како га је због тога малтретирао власник зграде. Сећа се и обијања многих прагова код надлежних да му доделе макар и минималан простор који би му послужио као атеље. У то време компетентни људи у граду, они који су одлучивали о његовом животу и развоју, нису бринули о људима који се баве сликарством; нико није предузимао ништа озбиљно како би им били створени услови за рад, превиђајући или, тачније, не знајући да су ликовни уметници драгоценост културе сваког града и да њихово стваралаштво представља и те како значајан сегмент његовог укупног имица. Та чињеница има, када је реч о развоју наше уметности у целини, поготово у унутрашњости и посебно у нашем граду, и значајну негативну последицу, јер су сви тзв. модернистички покушаји примани са скепсом и неповерењем и често бивали осуђивани. Неопходност напуштања социјалистичког реализма, која је уметнике терала да траже нове видове изражавања, у јавности је игнорисана.

Зато је период послератног модернизма, у коме се напушта соцреалистичка истина и подржава залагање за слободу уметничке личности, текао тако споро у нашој средини.

И док су у Београду трајале "педесете ... романтичне, немирне, растрзане ..." када су одржаване чувене изложбе Лубарде, Коњовића, Милуновића, француске савремене уметности, Хенрија Мура и друге, ликовни живот у Лесковцу је садржајно био веома скроман. Изложба УЛУС-а 1948. године требало је да покрене ликовно стваралаштво у нашем граду. Она је несумњиво нешто променила у схватањима, али динамика излагања није испунила очекивања. Тек у новембру 1952. године, на Дан Републике, у Клубу просветних радника организована је самостална изложба доајена лесковачког сликарства Милана Врбића. Стари мајстор је приказао четрдесет акварела у којима је поново заблистала атмосфера међуратног Лесковца и његове архитектуре. Нажалост, била је то последња изложба за живота сликара, јер је оболели Врбић убрзо умро, августа 1954. године.

Када је Јован Поповић почео да ради у лесковачкој гимназији, заменивши оболелог Врбића, у нашем граду одржане су само две изложбе и једно

предавање Милуна Митровића, академског сликара, о античкој уметности у Италији.

Ова година забележена је као први Поповићев наступ са лесковачким сликарима у каталогу који је издала галерија Народног музеја поводом његове самосталне изложбе одржане 1979. године. Међутим, писане изворе о његовом првом наступу на лесковачкој ликовној сцени нисам могао да пронађем али, по непрецизном сећању уметника и неких сведочења старијих сликара, могуће је да се ради о заједничкој изложби у холу више мешовите гимназије.

На својој првој самосталној изложби у клубу просветних радника, маја 1953. године, своја ликовна опредељења, кроз мртве природе, прошлост Лесковца и околине, приказао је Ванђел Бадули.

Друга изложба тројице академских сликара - Боже Илића, Милутина Митровића и Мирољуба Алексића, изазвала је велику пажњу културне јавности али и прву полемику у нашој штампи, која најбоље илуструје лесковачку ликовну климу у то време.

Анонимни критичар, потписан иницијалом В.М., констатује поводом ове изложбе слика тројице уметника из Ниша да је добро што је Лесковац имао тих дана изложбу модерног сликарства јер се тој страни културног живота у нашем граду поклања мало пажње. Наводи при том да су посетиоци, нарочито ђаци основних школа и мешовите гимназије, дошли у великом броју и поставља питање да ли је школска омладина, гледајући слике тројице сликара, разумела модерне сликарске композиције. "Један малишан из основне школе, који је самоиницијативно стајао пред њима, на питање како му се свиђа, одговорио је: Ништа не ваља, (треба превести ништа не разумем). Ове речи подсећају организаторе изложбе и колективних посета на пропуштену дужност да посетиоцима омогући разумевање изложених платна".[2]

Доајен лесковачког сликарства Благоје Стојановић реаговао је на овај чланак и изнео своје мишљење да не само модерно сликарство већ све што је савремено и актуелно треба тумачити и учинити га "блиском својином људи". "Две самосталне изложбе у граду Милана Врбића и Ванђела Бадулија, наставника цртања лесковачке гимназије, само су допринос у позитивном, а биле су намењене деци и омладини као и одраслима. Оне су, надам се, рекле своју реч свима који су имали осећање да схвате идејност и циљ излагача. На изложби тројице излагача сликара није било таквих остварења која се не би могла одгонетнути а технички пропуст не значи и модерно сликарство, верујем да ће се наћи пут и до њега. Изложене слике тројице сликара по стилу и изради припадају већ класичном за наше време".[3]

---

2 Анонимни хроничар потписан иницијалом Б.М., Да ли школској омладини, треба објашњавати модерно сликарство, "Наша реч", Лесковац, 19. октобар 1953.

3 БЛАГОЈЕ СТОЈАНОВИЋ, Омладини треба тумачити све, а не само "модерно сликарство", "Наша реч", Лесковац, 31. октобар 1953.

Благоје Стојановић, поводом ове ликовне манифестације, даће и први опширнији аналитички приказ послератног сликарства у нашем граду. Његов текст је објављен у другом броју тек основаног месечног часописа "Наше стварање", које је било једно од првих пропагатора културног живота Лесковца.

Стојановић, као сликар, врло прецизно анализира поједине слике, износећи сликовито своја запажања о њима. За Алексића каже да не узбуђује до те мере, мада његови предели и цвеће, импресионистички и студиозни одају осећајног, сигурног и узвишеног сликара који ствара у духу француских модерниста. Највише комплимената даје сликама "Предео-планина", "Млин и башта". "Сочно свеже, младалачко и полетно, проткано сталоженошћу и миром, достојанственошћу чак, а и културом" то је оно што чини битне одлике сликарства Милуна Митровића. Најбоља запажања Стојановић је формулисао о сликарском изразу Боже Илића. Он тврди да је Илић сушта супротност Митровићу: бучан, темпераментан и виталан. Истиче његове пределе као зрела и уметничка остварења провистичког израза, "Житни Поток" је рађен у свим примесницма локалне и жарке хармоније убедљивог колорита. "Околина Житног Потока" је слика пуна равнотеже боје и зеленила, као и физиономије терена: уврстана, првог плана и студиозност планинског венца одају сигурност, осећај и уметнички израз широких концепција. "Нишова и "Зелене букве" припадају сликама високог квалитета, које могу издржати и најоштрију критику.

Стојановићево мишљење о сликарству Боже Илића биће занимљиво и зато што ће Јован Поповић у сличној улози, две године касније, о заједничкој изложби нишких уметника дати свој ликовни приказ. Поводом самосталне изложбе македонског сликара Арсовског и заједничке изложбе Илића и Алексића, одржане у градској читаоници, Поповић се јавља и као ликовни критичар у нашем популарном листу. За Илића пише да слика смело, са замахом, зрелим бојама. Осећање за композицију и хармонију није га изневерило. С лакоћом и снагом Илић сугерише мирис мора, риба и чипку мреже. У оба приказа Поповић се исказује као добар познавалац савремених токова нашег сликарства. У њима преовладава искуство и знање једног сликара, осетљивог у тумачењу слика својих колега уметника.

Све слике са поменутих изложби могао је да види и млади сликар Поповић који у то време припрема своју прву самосталну изложбу. Колико су виђене слике могле да утичу на сликарски израз младог Поповића? Не много, јер Јована је интересовало сасвим другачије сликарство. Можда су, ипак, Илићева платна, као што су предели, својим жарким колоритом и композиционим решењем, могла донекле да утичу на неке прве Поповићеве пејзаже.

Јован Поповић, као наставник ликовног васпитања лесковачке гимназије, имао је задатак да припрема ученике за активно учешће у стварању ликовних уметничких дела и да их упознаје са основним одликама и развојем уметности у одређеним друштвено-историјским раздобљима и најзначајнијим уметницима код нас и у свету. Поред тога, радио је и скице за

сценографију у "Шареној лопти", Торкара, коју су на сцени културно-уметничког друштва Абрашевић извели ученици више мешовите гимназије.

Од 1954. до 1957. године, до прве самосталне изложбе слика Поповића, не мења се ништа суштински у ликовном животу града. Као по неком неписаном правилу, у Лесковцу се одржавају две изложбе у току једне године.

Две изложбе слика академског сликара Слободана Сотирова, професора школе за примењену уметност у Нишу, и Зорана Поповића, Стојана Несторовића и Божидара Здравковића, биле су главне ликовне манифестације у току 1954. године. Мада овде треба поменути и изложбе репродукција славних уметника или већа раздобља у организацији Културно-пропагандног центра. Таква изложба репродукција југословенске графике привукла је пажњу лесковачке публике.

Друга половина шесте деценије обиловала је нешто квалитетнијим и садржајнијим ликовним догађајима, који су обогатили уметнички живот Лесковца. После Врбићеве и Бадулијеве изложбе слика, које су обележиле прву половину шесте деценије лесковачког сликарства у сали Градске читаонице, јуна 1956. године, отворена је друга самостална изложба једног од првих школованих сликара међу лесковачким уметницима. То је била изложба Благоја Стојановића, који је познат по својим изванредним цртежима с мотивима из околине Лесковца, решеним једноставном прочишћеном формом коју гради експресивним линијама реалистичког проседеа.

Ипак, главни ликовни догађај тиче се појаве новог и младог сликара на лесковачкој сцени - Јована Поповића. Иако је, као што смо рекли, радио у веома тешким условима, што је утицало на обим његовог стваралаштва, успео је да припреми концепцијски утемељену, за тадашње прилике импресивну изложбу којом се представио као озбиљан уметник и преузео водеће место у ликовном животу града.

О томе сведочи и непосредни одзив једног од ретких тадашњих познавалаца сликарства у нашем граду, Олега Тхорика, новинара и уредника "Наше речи", који је у свом осврту први дао карактеристике Поповићевог сликарства.[4]

---

4 Изложба академског сликара ЈОВАНА ПОПОВИЋА, оригинална и уметнички снажна платна, сусрети, виђења.
Наша реч, Лесковац, 11. мај 1957.
"Сусрети, виђења и контакти са сликарским изложбама представљају редак, збиља веома редак уметнички доживљај у нашем граду. Поготову, са таквим и на таквој квалитетној пазини, као што је то била недавна прва самостална изложба акадмског сликара Јована Поповића.
А она је, са својих двадесетак платна и нешто више, појавивши се можда превише скромно, изронивши из сликареве собе анонимности, скоро стидљиво, незнано, приредила право изненађење, напајајући очи посетилаца лепотом облика и боја, изазивајући унутрашња треперења интересантним композицијама и нагонећи на размишљање, на медитирање, због концепција.

Овај приказ појавио се 11. маја 1957. године и несумњиво представља најбољи текст о једном уметнику или ликовној манифестацији током шесте деценије.

У мају 1995. дакле, четрдесетак година од првог објављивања, прочитао сам старом мајстору први озбиљан текст о његовом сликарству. Није га се сећао, али, видно узбуђен, а трудећи се да прикрије своја осећања, није желео да коментарише тај текст, држећи се оних правила да уметник не треба да говори о свом делу. На моје инсистирање да заједнички реконструишемо околности у којима је одржана његова прва самостална изложба, хитро полаже старе црно - беле репродукције, фотографије које је снимио његов пријатељ, познати фотограф Фрањо Фелдхамер. Придружујем им још десетак, које су фотографисане по многим становима код власника који поносно изјављују како су им то најлепши украси у становима. Тако смо

Али, како је тешко стварати, када су беочузи континуитета искидани, поређења немогућа, када је културна клима друкчија од жељене, када не постоје ослонци разумевања, или су минимални, јадне инвалидске штаке, када су стазе и багзе врлетне, неиспитане; машта и инспирација крећу се, кривудајући, поред међе објективне стварности и снажног личног унутрашњег доживљавања и сна и онога да се нешто каже о људима, о животу, па све то хрли негде ко зна куда, а нема гласа који довикује, упозорава можда на опасност, на магле, на беспотребна лутања.

Нема речи, порука, скоро свуда унаоколо мук, круг ћутања. И уметник препуштен само својим одјецима, који у таквим случајевима могу и погрешно да зазвоне, да зазвоне самообманом.

На срећу, или правилније речено, захваљујући уметничком инстинкту, инвенцији, то се није догодило са сликама Јована Поповића. Али, остаје, као мементо: тешко је овако стварати.

И због тога, због услова под којима и у којима су настале те слике, изложба Поповића делује изненађујуће, и охрабрујуће због свежине, смелости, продора у непознато, што није баш својствено овдашњој културној атмосфери.

Разнолика је то била изложба. Неуједначена. Као да све слике није радио један исти човек. Колико разлике између пејзажа, мртвих природа и портрета и, например, "Месечине", "Одмора", "Облака"!

Разлог томе свакако су протекле, наталожене године између једних и других слика, и тражења сопственог, новог израза.

Основна карактеристика Поповићевих слика је поезија звучних боја и, углавном, занимљива деформација облика, која има и своју филозофску потку, одређен поглед на свет и живот. На пример, монументалност људских фигура, издуженост њиховог врата, који, са главом, лебди високо у простору.

Али, док је у ранијим сликама звучност постигнута чистотом, јаркошћу и интензитетом боја, у каснијим, нарочито у неколико последњих ("Фигура", "Облаци") то је остварено њиховим односом и извесним оплемењивањем.

Ова најновија фаза Јована Поповића посебно је интересантна и, чини се, до сада најквалитетнија. Ту је постигнута кондензованост, поједине партије изврсно су дате, као на пример у "Фигури", облици веома сугестивни, динамични - случај са "Облацима".

То, међутим, не значи да и остала платна не представљају врло солидна, оригинална решења, уметнички лепо транспотована, пуна свежине. Ово важи чак и за оне слике које су, мање-више, реалистички, академски реализоване.

Општи утисак је: Јован Поповић се представио као немиран, истраживачки дух, а његова остварења досежу прилично висок уметнички домет. А још више обећавају...

пронашли више од половине фотографија слика за које се тачно може утврдити да су биле на његовој првој самосталној изложби.

Поводом неких постојале су извесне дилеме. Поставља се питање да ли је слика "Јесен у предграђу" изложена на првој самосталној или заједничкој изложби слика са Костом Брадићем и Зораном Поповићем, следеће, 1958. године. Наиме, иста слика репродукована је 1957. године у часопису "Наше стварање", а годину дана касније у "Нашој речи" као визуелна илустрација споменуте заједничке изложбе тројице сликара. Пажљивом анализом, утврдили смо да су у питању две слике: једна је реализована у уљу на платну, и чува се у депоу Народног музеја у Лесковцу, а друга, мањег формата, урађена је у акварел-техници и налази се у приватном власништву.

Слике са прве изложбе проистекле су из сликаревог тражења сопственог израза и поетике. Једном речју, разноврсне су. Сасвим разумљиво, јер је млади сликар на почетку стваралаштва усмерио своје ликовно истраживање и према реалном свету и према свету слике. У првом случају, комуницирајући са реалним светом, сликарски, преносио је на платна представе виђеног, на портретима, пејзажима, цвећу и понекој мртвој природи, дајући им привлачну и поетичну личну атмосферу.

Из те групе слика издвајају се портрети девојчице и његове мајке. "Портрет девојчице" урађен је са намером да, третирајући једну тему симпатичног дечијег лика дуге, црне косе, везане у коњски реп, прикаже оно што је суштинско за њену физиономију и карактер. Колористички усклађена слика привлачи финим сликарским понирањем у психолошке нијансе изражајног младог лица девојчице, са ког зрачи интелигентни, помало замишљен и озбиљан израз.

Занимљиво је напоменути да је портрет рађен средином педесетих у учионици основне школе "Светозар Марковић". Јован, немајући атеље за рад, замолио је директора основне школе да му у току лета уступи неку просторију како би могао да слика. Директор школе осетио је Поповићеву потребу за сликањем и понудио му је, мало у шали, целу школу! Јован је одабрао прву учионицу, десно од главног улаза у школу и тако му је ова просторија послужила у току лета као сликарски атеље. Ту је сликару позирала ћерка његовог пријатеља, познатог фотографа Фелдхамера, који је фотографисао Поповићева сликарска платна са његове прве самосталне изложбе.

Други сачувани портрет са прве изложбе је слика мајке. За прототип ове допојасне фигуре сликар је узео лик своје мајке. За многобројне њене ученике омиљена и горда учитељица племенитих црта лица и благотворног карактера. У уљаном платну модиљанијевске композиционе поставке, у складу загаситих тонова из којих искаче светлије лице, избија сликарева визија мајке као симбола родитељских брига и стрепњи. Од сликања конкретног лика са пуно цртачког надахнућа, сликар се окреће психолошком садржају, што је и главна вредност овог портрета.

Пејзажи допуњују слику о Поповићевој првој фази стваралаштва о коме сведочи његова прва изложба. Његови пејзажи задржавају своју природну

форму коју Поповић настоји да очисти од детаља и уведе у слику као сажете површине, дефинисане хармонијама интензивних боја. За тематску грађу послужили су му предели из Лесковца и његове околине. Поповић није имао могућности да путује и види већи број занимљивих мотива. Зато је његова везаност за локалне пејзаже и лесковачки амбијент била и велика, и присна. Сликар је, ипак, успео да оствари снажан израз у коме лесковачки предели делују ликовно узбудљиво, исто колико и други. Његови пејзажи садрже оно што их одваја од других, али и оно што их приближава њима.

"У околини Лесковца" је Поповићево занимљиво платно. Пажњу посматрача привлачи доминантно дрво, обојено јако црвеном бојом, чијој се ватри супротставља зелена околина. Комплементарни однос боја, снажни и широки потези четке, допринели су да је пејзаж добио експресионистичко-фовистичку црту, а аутор је овај предео очистио од извесне документарности.

Друга група слика показује да се његово истраживање истовремено кретало и у другом, чак у супротном правцу, што је веома интересантно за његов развој. То значи да се у његовом сликарству јављају истовремено стваралачки импулси који се манифестују покушајем да визуелне податке из реалног света уметнички трансформише и дође до дубљих слојева слике. Поповићево истраживање у том смеру изражавало се на више начина. У првом, неколико слика са женским ликовима благог експресивног, необичног облика показују јасну сликареву наклоност да задржи фигуру, третирајући је као објекат коме треба дати симболичко значење. Фигуре сведене на једноставне, издужене облике, наглашено деформисаних делова тела, у зависности од композиционих склопова, у сликаревој имагинацији попримају надреалне особине, што се изражава у остварењу сензуалних монументалних женских фигура. Тако је Поповић пронашао једну ликовну концепцију која одговара непосредној пиктуралности као важној карактеристици његовог ликовног израза. Сав свој раскошни дар испољио је у слици "Жене на корзоу", најбољем изданку његове почетне ликовне концепције коју ће често примењивати у свом стваралачком раду. У филмски кадрираном композиционом склопу приказане су издужене фигуре четири жене, окренуте леђима посматрачу, како шетају корзоом. Испред њих, у благо перспективном простору слике, "ухваћене" су само ноге и жена и мушкараца. Лагани кораци, атмосфера једног специфичног призора доведена је уметничким транспоновањем у ликовни знак, у универзални симбол свих корзоа, тако карактеристичним за проживљено време Поповићеве младости и реалности нашег прохујалог времена. Поетску атмосферу појачава звучност чистих и интензивних боја, нарочито на широким хаљинама, жуте, кармин и плаве боје, нанете пастуозним потезима четке у широким површинама.

Поповићево даље истраживање у правцу једног вида експресионистичке фигурације манифестовало се снажним деформацијама облика, утканих у необичне сликарске склопове, који су последица његовог снажнијег примарног стваралачког импулса. У таквој ликовној намери сликар је морао да смањи интензитет колористичких хармонија, тако сјајно употребљених у

"Женама на корзоу", и да тражи решења у линеарном динамизму облика, у његовом односу са простором слике. Почетне инспирације пронашао је у скулптури и цртежима Хенрија Мура. Поповићева "Месечина" је прва слика у тој серији у којој је за тематску грађу узео човека и жену, транспонујући их у два испреплетана, вијугава и издужена лика, који асоцирају на Хенри-Муровске облике лежећих људских фигура.

На слици "Одмор" лежећи женски акт, ослобођен пуног волумена, смештен у имагинарно сагрђени простор, подељен је на мање бојене површине, кроз које препознајемо понеки симболички предмет, који може бити и сунце, као што је акцентован црвено-жути круг сунцобрана.

Лепоту сунчања и уживања голишавог, лепог женског тела на ко зна којој егзотичној плажи сликар је овде претворио у универзални ликовни знак, пун поетичне, топле, летње атмосфере. Интересантно је напоменути да се ова веома квалитетно и брижно урађена слика налази и данас у просторијама управе Сајма, где је била изложена давне 1957. године. Нажалост, платно је у неадекватним просторијама, па једноставно речено пропада, боје су потамнеле и рам је напукао. Очигледно је да је изложено "зубу времена" и небризи људи који немају одговарајући однос према уметности. "Волео бих, када је већ тако, да ову слику предела мора узме нека установа која би о њој повела више рачуна", говорио је аутор више пута о својим сликама за које сматра да им је место у депоу галерије Народног музеја у Лесковцу.

Стварајући своје привлачне, монументалне женске фигуре, Поповић је у свом истраживачком стваралачком поступку започео један поетички низ који карактерише лирски сензуализам снажног колористичког израза. Он је сликар са великим талентом и одличан је цртач, али у њему живи и страсни колориста. И он спада у оне сензибилне уметнике што их привлачи вечна сликарска тајна "разрешавање антимонија", између рационалног и спонтаног, графичког и пикторалног, имагинативног и емпиријског, колористичког и валерског.

Зато Поповић отвара још један поетички низ, мењајући мотив и сликарски језик. Његово окретање према извесном геометризму наговештава у благом дељењу површина које успостављају дводимензионални простор са лежећом фигуром у "Одмарању".

Слика "Фигура у простору" најбоље илуструје његову даљу елаборацију у правцу сегментирања фигуре у предметном слоју слике. Седећи женски акт разложен је и померен у пет хоризонталних површина, као да је фигура посматрана кроз слојеве флуида различитих густина. Тиме зоне хоризонтале изазивају већу покретљивост фигуре, што ће у каснијем истраживању Поповић проширити у правцу визуелне структуре калеидоскопа.

"Јесен у предграђу" је кључна слика из најраније фазе стварања, која показује у ком правцу ће ићи Поповић у геометризовању својих емоција и идеја. У предметном плану слике реалан свет кућа са двориштем и огољеним дрветом у предњој зони транспонован је маштовитим распоредом геометризованих површина. Сликар није применио, мада је добро познавао, класичан кубистички поступак у приказивању потпуног изгледа јесењег

мотива, тиме што би мењао тачку посматрања да би посматрач морао да "на крилима маште лети" од једног перспективног изгледа до другог, или да се истовремено налази на различитим местима. Таква "ментална акробатика", која може бити компликована и сложена, није привлачила у потпуности Поповића. Своје тежње више је усмерио према блажем виду посткубистичких идеја, које су одмах после 1950. године биле у Београду у успону. "Геометријски дух значио је нову тежњу ка апсолутном, рационалну обраду сензација, унутарњу потребу за хармонијом, модеран тип картазијанске контемплације и уметничке маште", каже Миодраг Б. Протић,[5] мислећи на дела младих уметника која су настала почетком шесте деценије. Ти уметници ће нешто касније основати "Децембарску групу". Поповићево интересовање за један вид такве геометријске концепције, по мом мишљењу, отворио му је разне могућности за тражење и налажење израза.

Његов пут у том истраживању разликоваће се од припадника групе уметника који ће, полазећи од посткубистичких искустава, тежити ка фигуративном асоцијативном геометризму, или ка апстракцији.

Поповић ће одабрати онај вид сликарства у коме ће комбиновати облике, распоређивати бојене површине у контрасту и ритму, избегавајући беспредметни свет слике. Два Поповићева платна из ове серије углавном се састоје од комбинације геометријских планова који су употребљени у складу са неким елементима мотива као, на пример, оком на једној, или цветовима беле раде на другој слици.

Ако упоредимо важније радове настале у току шесте деценије у лесковачком сликарству, као што су "Обућар" из 1952. године Милана Врбића, "Пејзаж на домак града" из 1956. Благоја Стојановића и "Мртву природу" из 1954. године Ванђела Бадулија, са неколико Поповићевих слика насталих између 1953. и 1957. године, намеће се закључак да су се сви у свом раду у првом предметном слоју слике држали природе и њене представе на слици. И док се у Бадулијевој "Мртвој природи" испољавају "Бојажљиви рецидиви сезанових принципа модулације форме и још дискретније искрице "Совизма", Поповић у "Јесен у предграђу" или "Одмарању" први пут у лесковачком сликарству осамостаљује пластичне облике, уводећи своје реалне мотиве у егзистенцијалне и метафизичке слојеве слике. Дајући толику важност ликовном, пластичном изразу, Поповић је први у лесковачком сликарству стварност слике, као аутономност по себи, у пуном смислу разликовао од слике стварности. Зато су слике "Жене на корзоу", "Јесен у предграђу" или "Одмарање", према суду ликовне критике, официјално промовисане као прве праве модерне слике у лесковачком сликарству.

Ако придодамо циклус слика са стилским низом заснованим на реалном приказивању одређених мотива, добићемо јасну представу о уметничким намерама и дометима Поповићевог сликарства, виђеног на његовој великој

---

5 МИОДРАГ Б. ПРОТИЋ, Српско сликарство XX века, Нолит, Београд, 1980., стр. 401.

самосталној изложби која је имала историјски значај за послератно сликарство у Лесковцу.

У уметничком животу у нашој земљи велику улогу играло је Удружење ликовних уметника Србије. Бити члан УЛУС-а је велико признање, нарочито за младе уметнике. Жири, састављен од значајних представника Српске ликовне уметности, одлучивао је о пријему нових чланова на основу уметничке вредности радова.

Јован Поповић је почетком 1958. године послао пет радова на конкурс УЛУС-а за пријем нових чланова. Од великог броја кандидата, жири је одабрао само десетак, а међу њима и Јована Поповића. Тако је млади уметник потврдио своје уметничке вредности и постао водећи сликар Лесковца, на крају шесте деценије.

Поводом његовог успеха, непотписани аутор чланка у "Нашој речи" поновио је размишљања о тешким условима под којима је Јован Поповић стварао своја дела, критикујући надлежне институције због небриге око доделе атељеа заслужним уметницима нашег града. На крају закључује: "Али случај сликара Поповића је само повод, само пример, а не основна тема. Тема је шира, она је: да ли ће се ико сетити и нешто озбиљније предузети да се људима, који се баве уметношћу, омогуће услови за један нормалнији, систематски, стваралачки рад. А не треба заборавити: сваки успех уметника је успех града у коме живи и ради. И још неки градови су познати по уметнику, више него ичему другом".[6]

Јован Поповић, на крају педесетих, учествоваће на неколико изложби слика УЛУС-а у Београду и једне у Нишу и Бору. Међутим, Јован ће се убрзо окренути свом граду и биће учесник свих заједничких изложби које су се одржавале у њему. Набројао бих неколико таквих изложби слика које су обележиле крај шесте деценије у лесковачком сликарству, уз кратке цитате приказивача са тих ликовних манифестација.

У фоајеу Дома синдиката, 29. новембра 1959. године, одржана је изложба слика Јована Поповића, Косте Брадића и Зорана Поповића. Приказивач са ове заједничке изложбе био је В(или) и Х(убач) који, између осталог, пише: "Јован Поповић, наш суграђанин, изложио је поред уља и неколико експоната рађених у акварел техници. Иако једноставни акварели (сви са истом темом: цвеће) деловали су врло свеже и непосредно. Али његова 'Јесен у предграђу' представља поред његове апстрактне композиције 'Ситуација сутона' најуспелија остварења на овој изложби. Композиционо ефектно изведена поседује лепо дочарану атмосферу".[7]

Следеће, 1959. године, у част прославе петнаестогодишњице ослобођења Лесковца, организована је прва велика колективна изложба лесковачких сликара. Јован Поповић, заједно са вајарима Д. Рајчевићем и Р.

---

6 Аноним, Под тешким условима, "Наша реч", Лесковац, 27. септембар 1958.

7 ВИЛИ ХУБАЧ, Изложба тројице - Ј. Поповића, К. Брадића и З. Поповића, "Наша реч", Лесковац, 13. децембар 1958.

Димитријевићем и сликарима Б. Здравковићем, М. Митровићем, М. Тасићем, З. Ђокићем и П. Цакићем учествовао је на изложби радова и издавачке делатности. Известилац са ове изложбе Н(иколај) Т(имченко) примећује: "Ако бисмо желели да подвучемо општи утисак, можемо констатовати да је за жаљење што поједини сликари и међу старијима, а и међу млађима (Б. Стојановић, М. Карапанџић) и други нису приложили своје радове, па ова изложба не пружа потпуни преглед уметничких настојања и достигнућа свих ових наших људи које се ликовном делатношћу баве. Па ипак, оваква каква је, изложба заслужује пуну пажњу и отвара једно питање: зашто до сада нисмо имали прилике да чешће и овако укусно аранжиране, видимо изложбе уметника нашег града..."[8]

Споменуо бих и изложбу слика Момчила Карапанџића, одржану у децембру 1959. године, у малој сали Ватрогасног дома. Овај млади сликар је наговештавао богат сликарски таленат. На неким његовим сликама, као што је "Сан", примећује се утицај Јована Поповића. Ово само значи да је Јован Поповић врло брзо добио поклонике међу младим сликарима којих је било све више, и то се осетило у ликовном животу Лесковца. То нам најбоље илуструје друга велика колективна изложба лесковачких сликара, отворена уочи Првог маја 1960. године. Радове су изложили сликари Јован Поповић, Павле Ђокић, Момчило Карапанџић, Вера Костић, Предраг Цакић, Ванђел Бадули, Миле Стефановић и Никола Митровић, вајар Стојадин Цветковић и карикатуриста Миодраг Стојановић.

Ванђел Бадули се представио лесковачкој публици као сликар импресионистичке поетике. Он је у току педесетих насликао велики број акварела у којима је приказао урбани пејзаж нашег града. Свој лепршави и ведри свет уткао је у привлачне ентеријере, улице, дворишта и куће у којима провејава импресионистичка ликовна концепција и поетична атмосфера.

Благоје Стојановић је својим цртачким даром бележио пулсирање града са његовом околином, у којима преовладава реалистички проседе ликовног израза.

Момчило Карапанџић је изложио најновије радове у којима се осећа уметников немир у тражењу апстрактних визија живота и сав је прожет тежњом да одгонетне тајне људских преживљавања и осећања.

Павле Ђокић на овој изложби представиће се као сликар који ће доследно градити свој пут, чија ће се исходишта наћи у покрету Медијале, једног, чини се, изразитог покрета бунта у послератној српској уметности. Ониричност као ликовно надахнуће, смисао за вешто сугериран свет надреалног, чини Ђокића особитим песником необичног света отменог бодлеровског песимизма.

Ова изложба најбоље показује и основну карактеристику и битне одлике лесковачке шесте деценије, јер на окупу су били сви уметници нашег града. Најстаријој генерацији сликара припадали су В. Бадули, Б. Стојановић и М.

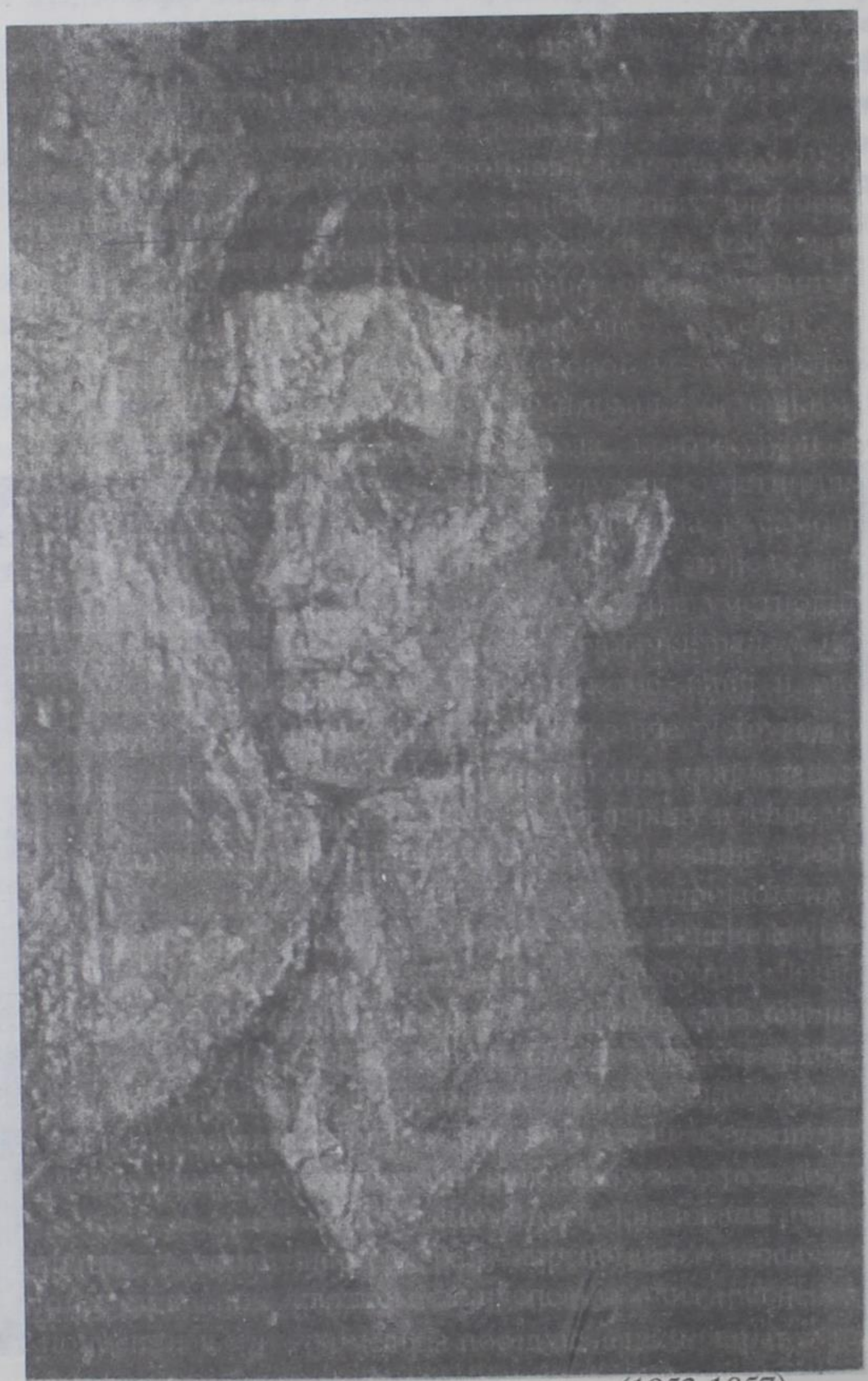
8 Н(иколај) Т(имченко), Успела остварења, "Наша реч", Лесковац, 27. септембар 1958.

Стефановић. Они се нису сасвим укључили у савремене токове српске уметности, већ су својим талентованим сликарским или цртачким даром, уткали свој лични печат, уоквирен реалистичким изразом, са мало утицаја неких савремених праваца, у ондашње лесковачко сликарство.

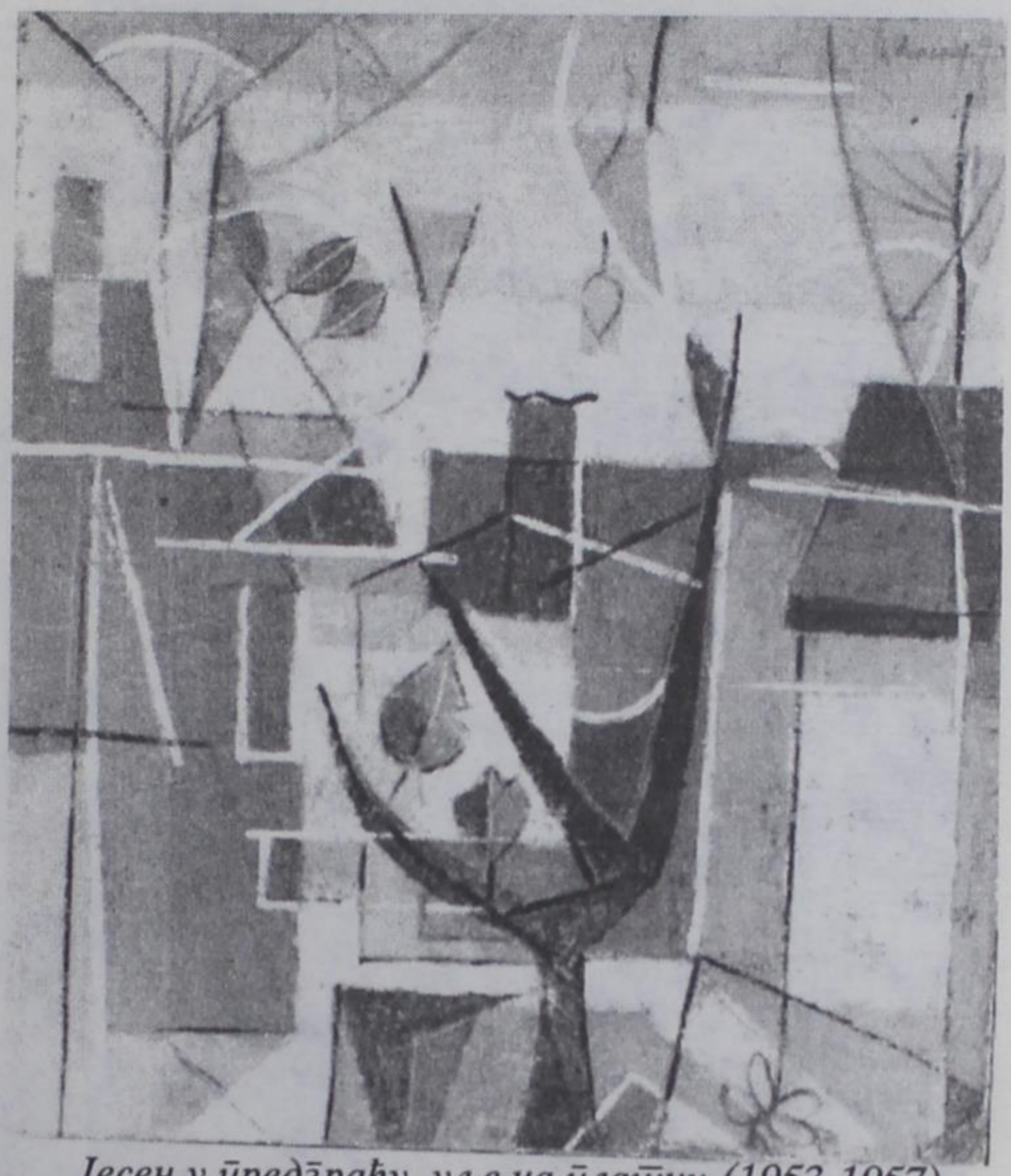
Млади сликари Павле Ђокић, Момчило Карапанџић и Вера Костић, које је предводио Јован Поповић, више су били у дослуху са оним што је било актуелно или модерно у светској, па и у српској уметности. Свако је на свој начин успевао да преточи те токове савремене уметности у свој лични израз и размишљање, обогативши савремено сликарство у Лесковцу.

Жене на корзоу, уље на платну (1953-1957)

Портрет мајке, уље на платну (1953-1957)

Јесен у предграђу, уље на платну (1953-1957)

Одмор, уље на платну (1953-1957)

Фигура у простору, уље на платну (1953-1957)

Портрет девојчице, уље на платну (1953-1957)

УДК 949.71 "1918/1995"

Др Мирољуб Васић,

ЈУГОСЛАВИЈА КОЈЕ ВИШЕ НЕМА

(Узроци кризе, разбијања и рата 1991-1995)

- историографски осврт -

"Истина је склад спознаје са њеним предметом" (Кант)

Пре 19 векова, славни римски историчар Тацит оставио је знаменито упозорење свима који се баве друштвом, људима, историјом - "Sine ira et studio" ("Без мржње и наклоности"). Оно је упућено и нама, а то је порука и захтев за објективношћу.

Стварање и развитак Југославије 1918-1990. мора се анализирати кроз историју њених народа у контексту европске и светске историје XX века. Уништавајући ратни расплет супротности и антагонизма у Југославији (1991-1995) треба разматрати и у контексту отворених питања о карактеру глобалних промена и перспективе европске и светске заједнице на крају XX века.

Пре него што пређем на тему свога саопштења, као историчар, желим да изнесем неколико неопходних упозорења, подсећања.

Само по себи, намеће се питање да ли је могуће већ сада научно разматрати предложену тему оркуглог стола. Код одговора на то питање треба имати у виду, поред осталог, и следеће:

- Историја не зна за коначне - апсолутне истине, већ само за научну истину, а то је истина до које смо дошли истраживањем; то значи да на овом округлом столу можемо понудити само нека сазнања до којих смо дошли;

- Једна од највећих слабости у бављењу савременом историјом је мањкавост знања о предмету интересовања, недостатак и неприступачност правих извора, а без њих нема науке и рационалног знања и присуство

---

* Текст је написан за расправу на Округлом столу о теми "Ратови у Југославији 1991-1995", који је одржан априла 1999. године у Београду.

политичког прагматизма и тенденције, а она нема упориште у науци, да се све вреднује кроз призму идеологије;

- Историја не сме да показује и доказује само оно што жели да покаже и докаже, јер, у том случају, има и деструктиван карактер;

- Иако догађаји и процеси који су предмет расправе, на неки начин још увек трају, што значи да је права, научна расправа о њима отежана, њих треба изучавати, разматрати и нудити одговоре до којих смо дошли, утолико пре што живимо у времену повећане улоге политике и "политичке дидактике" у друштву, када је све присутнија тенденција идеологизације укупног живота, када национализам све више постаје основни мотив духовног и културног живота и развоја, и што због свега тога улога историје у формирању рационалне историјске свести, укупне друштвене свести мора да добије на значају;

- Историја је дужна да нуди мудрост, којом прошлост одређује разумевање садашњости, а тиме омогућава и наговештај будућности;

- Власт је увек склона, тежи да историју максимално функционализује, да контролише прошлост, ваљда због оне мудрости - "Ко контролише прошлост контролисаће и будућност".

- Када је историја у питању, савремена посебно, нужно је инсистирање на објективности, и то трострукој: у схватању времена, света који се истражује, у одређивању предмета и циљева истраживања, и у саопштавању постигнутих резултата. Објективност мора бити полазиште и циљ историје, у средишту историјске науке је тројство - бити објективан, сазнавати објективно и објективно саопштавати;

- Морамо рационално сагледавати недавну минулу стварност, мада је то у условима савремености, испуњене национализмом, ирационализмом и нетолерантношћу знатно отежано;

- Слом, разбијање Југославије пре неколико година захтева од историчара да преиспитају своја досадашња сазнања и радове из савремене историје, да преиспитају историјско наслеђе, инерцију историје, однос снага у земљи и међународним оквирима, територијалну измешаност становништва, слабљење демографске снаге, етничке односе и сукобе, конфесионалне поделе, демократске тенденције, политичку мегаломанију, рационалне националне интересе, питање грађанска или национална држава, питања интеграција, треба преиспитати укупан седамдесетогодишњи развитак Југославије, ослободити се догматских схватања, ослушнути тенденције савремености, сагледати своје место у глобалним стратегијама које одређују и мењају слику света;

- Историјска наука је дужна, мада је то тешко, да открије истину о Југославији, истину која је водила њеном слому и рату, а то захтева не само изворе већ и савлађивање многих отпора у садашњости у којима играју, имају улогу - лични, политички, национални, привредни, друштвени, страначки, религијски и други интереси којима често, из разних разлога, не одговара историјско сазнање;

- Историјска истина се ослања на чињенице, а оне су увек и чинилац који је многоструко повезан са целином стварности, коју желимо да сазнамо;

- О недавној прошлости, која још увек траје, треба размишљати, изучавати је рационално, сериозно, ослобођени идеологије, острашћености и фрустрираности;

- Прошлост се не може и не сме се (зло)употребљавати у функцији борбе за власт или против власти, када се то чини, онда то више нема везе са историјом;

- Друштво у целини, а наша струка посебно, и њена активност, а њен део је и овај округли сто, не сме да буде политизована, не сме да подстиче национализам, мржњу, поделе, да идеологизује догађаје, храни сукобе, већ да представља научну и културну акцију, да просвећује, повезује, зближава, доприноси разумности, да показује максималну заинтересованост и борбу за истину о прошлости и интелектуалну снагу, да очува самосталан, независан, свој учинак, да јој буде страна свака ангажованост која отворено или прикривено, под ознаком патриотизма, уноси, манифестује пристрасност, јер истина увек најбоље сведочи о себи (и против себе), јер - "историја је наука, а патриотизам врлина".

- Код разматрања овако комплексних, а уз то и актуелних питања - какво је Југославија 1991-1995, потребно је објективно, научно, стручно мишљење, расуђивање, критичко пропитивање прошлости, а не идеолошко-политичке и патриотске оцене, јер идеолошко-политички језик увек даје првенствено за право себи, у служби је некога, нечега, и по правилу није објективан говор;

- Критичко промишљање и пропитивање прошлости - задатак је, обавеза и суштинска вредност историјске науке.

*

**

Југославија је настала и нестала у крупним потресима 20. века. Настала је, створена 1. децембра 1918. као резултат новог поретка европских сила и због доприноса Србије победи сила Антанте, и тежње српског народа, прескупо плаћене, да живи у једној држави, а обновљена на крају Другог светског рата, као локални резултат у светским конфронтацијама и поделама и због њеног ратног доприноса победи Савезника и њихових интереса.

У темеље и прве и друге Југославије уграђене су огромне жртве српског народа и његово праштање ради помирења и заједничке будућности.

Мислим да можемо констатовати да ми нисмо никада комплексно, научно до краја анализирали и оценили ни прву, Краљевину Југославију, која је била притиснута идејом унитарне монархије, ни другу, социјалистичку Југославију, која је била подређена социјализму, као идеји и пракси вреднијој од државе, плашећи се, чини ми се, резултата те анализе.

Да бисмо одговорили на питање да ли се Југославија могла одбранити, сачувати, а тиме избећи крвави рат, вођен на њеним просторима почетком деведесетих година, који је предмет расправе, треба укратко одговорити, оценити - зашто је Југославија створена 1918, зашто обновљена 1945. и да ли је оправдала своје постојање.

Ево неких одговора, у назнакама, констатацијама:

Стварање Југославије 1. децембра 1918. није било случајно. Досадашња истраживања, резултати историјске науке, сведоче следеће:

- Идеја уједињења Јужних Словена стара је најмање два века;

- бројни су узроци који су југословенску идеју чинили могућом, њена суштина је највећим делом у самоодбрани, тј. у убеђењу да само уједињени у једну државу Југословени могу опстати и обезбедити општи напредак. До тог убеђења југословенски народи дошли су у различита времена, у различитим историјским и друштвено-економским околностима;

- већ сама чињеница да је стварање Југославије формулисано као истоветан циљ сведочи о његовој општенационалној и трајној вредности. Уосталом, снагу те идеје и циља потврдило је 73-годишње постојање Југославије.

- Југославија створена 1. децембра 1918. није била ни вештачка ни версајска творевина, она је настала у дугом процесу историјског хода њених народа, из југословенског покрета; народи Југославије сами су се изборили за своју државу на крају Првог светског рата, и то упркос свим отпорима (и непријатеља и савезника), у оквиру повољних међународних односа и савезничке победе, у којој је улога Краљевине Србије била голема, историјска;

- Сви југословенски народи, наравно, неко више а неко мање, уградили су себе у постепено настајање Југославије;

- Југославија је настала на принципима националности и националног самоопредељења;

- Стварањем југословенске државе створене су историјске претпоставке за очување националне самобитности југословенских народа, иако је делимично била окрњена етничка целокупност неких народа;

- Политичке и друштвене снаге, у земљи и свету, које су биле против стварања Југославије 1918, биле су то и у међуратном периоду, у току Другог светског рата, а потом и после њега, све до наших дана, поневши највећи терет њеног организованог разграђивања и разбијања;

- Југославија, а њено стварање није имало праву алтернативу, историјски гледано, није била само резултат сплета околности и односа снага већ је то био завршетак националноослободилачких стремљења југословенских народа, започетих знатно раније;

- Југославија, као држава, имала је свој континуитет од 1. XII 1918. све до 1991, иако се мењао носилац власти и унутрашњег суверенитета државе;

- Приликом стварања Југославије значајну, а можда и пресудну улогу, одиграла су следећа три фактора: потреба за формирањем јаке одбрамбене заједнице, етничка измешаност и културна и језичка блискост њених народа. Елаборација тих фактора то убедљиво показује.

- Југославија створена 1918. постала је значајан међународни субјект, ушла је у светску историју. И приликом њеног стварања, на крају Првог светског рата, као и приликом покушаја да се она као држава и међународни субјект уништи у Другом светском рату, победила је југословенска димензија,

југословенски интерес; сепаратистичке снаге и парцијални интереси, били су потиснути, а победе извојеване интересима целине, чиме је потврђено да је Југославија историјска и друштвена тековина и потреба њених народа.

Иако створена као историјска неопходност, а не као промашај и патолошка творевина, како неки националисти тврде, али са данашњих позиција, Краљевина Југославија за време свог 22-годишњег постојања није остварила ширу друштвену, привредну, културно-просветну, цивилизацијску интеграцију њених народа. Шта више, дошло је, око питања преуређења државе (унитарна или сложена) односно нерешеног националног питања, до оштрих политичких подела и антагонизама, до јачања сепаратистичких тенденција, нарочито у Хрватској, што ће снажно допринети издаји и њеном слому у Априлском рату 1941. године.

Разбијена као држава, Југославија је у масовном и величанственом народноослободилачком и антифашистичком рату (који је имао и карактер револуционарног - социјалистичка револуција - и грађанског рата - "рат у рату"), под руководством КПЈ дала крупан допринос победи антифашистичке коалиције, чиме је ушла у светску историју и 1945. обновљена је као социјалистичка држава.

Постоји питање да ли је Југославију после стварања Независне државе Хрватске 1941. године, која је имала масовну подршку хрватског народа, и после Јасеновца, као синонима за апсолутно зло и геноцид над српским народом, требало обнављати. Сматрам да јесте, и да је својим 45-годишњим успешним постојањем и развојем друга Југославија оправдала своје постојање.

Социјалистичка Југославија, створена 1945, прокламовала је три принципа:

- принцип братства и јединства због етничке помешаности и блискости југословенских народа;
- принцип националне равноправности, који је добио институционални израз у федеративном уређењу, карактеру државе,
- принцип социјализма, као основе за пут у ново друштво.

Иако Југославија, њени народи нису успели до краја да оживотворе те принципе, она је, они су, у свом историјском 45-годишњем трајању, остварили значајне резултате. Подсећам на неке:

Југославија је, поред снажне укупне еманципације својих народа, остварила посебан положај у Европи и свету, није била под страном доминацијом, није била ничији сателит, чиме су се поносили њени грађани; била је отворена према свету, понудила је и градила неку врсту свога "омекшаног социјализма", који је познавао неке елементе тржишта и садржавао потенцијале за тржишне и демократске реформе; имала је убрзани привредни раст, чија је стопа више година била једна од највиших у свету и постала средње развијена земља; снажан процес урбанизације и раст стандарда; развијен систем школства, здравствене и социјалне заштите за све грађане; доживела је дубоки преображај у погледу нивоа и стваралачке снаге њене културе, науке, спорта, цивилизације; уводећи и залажући се за

партиципацију радника у управљању кроз самоуправљање, Југославија је понудила модел који је у свету оцењен као нешто што може да има универзалну вредност; у Другом светском рату била је на страни антихитлеровске коалиције, нашла се у жижи светске историје и борбе против снага агресије и мрака и својом борбом и доприносом ушла у светску историју; својом политиком и положајем између блокова од педесетих година Југославија постаје светски значајан субјект, постаје борац за мир у свету, простор и чинилац мира, кључни фактор стабилности на Балкану, стиче уважавање и Запада и Истока и Трећег света. Укратко, остварени су крупни резултати у материјалном, економском и културном развоју, Југославија је уважавана у свету. Наравно, било је ту и крупних слабости, промашаја и изгубљеног драгоценог времена за укупан развој. Изгледало је да Југославија има будућност. Југословенски народи поиграли су се, нажалост, и са њом и са историјом. Како је до тога дошло?

Југославија се распала, разбијена је у садејству снага распада изнутра (национални антагонизам и сл.) и промена у међународном окружењу (срушен дотадашњи међународни поредак).

Треба одговорити на два питања: зашто се распала и да ли се могла одржати. Да бисмо одговорили на њих морамо се ослободити бивших и садашњих илузија, оне не могу да нам буду значајније од истине и будућности.

Зашто се распала? Који су унутрашњи и међународни фактори допринели трагичном крају Југославије. Исцрпнија елаборација превазилази могућности овог саопштења, али ево неких: а) унутрашњи: јачање национализма, а посебно сепаратизма и сецесионизма у Словенији и Хрватској и муслиманског фундаментализма у Босни и Херцеговини; слабости уставног и привредног система, неспособност СКЈ и ЈНА да буду значајнији интеграциони фактори; пораст тежњи за стварањем грађанске државе; неспособност "партијске државе" да спречи дезинтеграционе процесе и сл.; б) међународни: уједињење Немачке и њене претензије на доминацију, крах социјализма као система; нестанак Варшавског пакта; крај биполаризма у међународним односима, колапс и распад Совјетског Савеза. Све ће то довести до нестанка посебног међународног положаја Југославије, као издвојене зоне у блоковској подели Балкана, Европе, света.

У немогућности, због ограничености простора, да појединачно анализирам поменуте сегменте, указаћу, само у назнакама, на правце за тражење одговора на постављене тезе, изнете констатације.

- Од самог стварања Југославије (1918) неки њени народи (Хрвати и Словенци пре свега видели су је у функцији својих партикуларних интереса, тежећи самосталним националним државама. Само су Срби прихватили Југославију као решење које им обезбеђује да живе у истој држави;

- На крају Другог светског рата створена је, обновљена друга Југославија као комунистичка република која је кренула у интензивну обнову и изградњу. Убрзо се мир у Европи претворио у поредак "хладног рата" а Југославија је, после сукоба са СССР-ом 1948, остварила самосталност

између два супротстављена војно-политичка блока (Атлантског и Варшавског пакта).

- И поред отпора изнутра и споља, комунистичка власт и социјалистички поредак били су у Југославији постепено прихваћени, а социјализам и југословенство постали државне идеологије. Социјализам се бранио југословенством, а југословенство - социјализмом;

- Главни противници и социјализма и југословенства постају снаге које у име националних интереса настоје да се ти интереси максимално задовоље, оне се под фирмом националне равноправности боре против великосрпског хегемонизма, а поборници очувања јединства Југославије воде борбу против хрватског, словеначког и других сепаратизама;

- Ти сукоби стално трају и одређују карактер југословенске федерације, постаје стално отворено питање - централизације и децентрализације државе, док присталице децентрализације не однесу превагу, а Југославија Уставом од 1974. не буде конституисана не као државна заједница већ као заједница која се перманентно конституише, тј. која само привидно животари, чиме је у име "националне равноправности" Југославија онеспособљена као држава;

- За будућу судбину Југославије од посебног значаја је било незадовољство и стални пораст незадовољства заједничком државом. Стварање и одржавање напетости између народа и република и истицање, форсирање националних интереса све је више поништавало смисао и опстанак Југославије;

- Јавно је текао процес прекомпоновања свести југословенских народа. Код Хрвата, али и код других народа, јача уверење да је Југославија увек била против њихових интереса, расте нетолеранција и шовинизам. Први пут јача уверење и код Срба да је Југославија била заблуда, да је она против српских интереса. Сепаратистички и сецесионистички покрети легално јачају, а насупрот њима интегративне снаге, покрет, и не желећи, поприма унитаристички и националистички карактер;

- Југославија све више губи ауторитет, постаје неспособна да изврши мобилизацију народа за своје очување. А када се у вишенационалној држави национално питање постави као државно, тј. као питање стварања националних држава, онда ратна опција постаје реалност;

- После освајања власти (1945) КПЈ (СКЈ) се максимално идеологизује, постаје "старија и значајнија" од државе, гарант њеног јединства, интеграциона снага, а Југославија подређена идеји остваривања социјализма, прво совјетског (државног) а потом самоуправног типа. Партија се појављује као фактичка држава, као владалац друштвом ради остваривања "историјске улоге радничке класе". Идеолошки контролисана демократија слабила је државу и њене институције и водила одбацивању Југославије као државе;

- Поред СКЈ, све је више слабила и друга интеграциона снага југословенског друштва - његова Армија, која је имала утемељење у режиму, у идеологији СКЈ. Превага националних интереса над државним све је више блокирала Армију, која се постепено "расипала" на националној основи, а посебно после стварања "територијалне одбране", постајући неспособна за

одбрану заједничке државе. Остајући до краја одана СКЈ и социјализму - Армија ће доживети судбину СКЈ. Њени челници нису схватали да задатак ЈНА није да брани социјализам већ - државу, Југославију. (Узгред речено, држава се не брани од сопственог народа, тешко је бранити, одбранити нежељену државу).

- Кризу југословенског друштва продубљивао је и сам развитак, који је све више објективно попримао грађанске карактеристике, а није добијао грађанску државу, а то је снажило националисте који су се све теже мирили не само са социјализмом, који је испољавао знаке стагнације и глобалне кризе, укључујући и кризу перспективе, већ и са Југославијом;

- Југославија, и прва и друга, морала је бити јака држава да би опстала као заједница народа, али морала је бити и заједница да би опстала као држава. У повезаности државе и заједнице требало је наћи пут који омогућава развој државе из заједнице и развој заједнице у оквирима државе. Тај пут је тражен, али није пронађен. Можда разлог за тај неуспех лежи у томе што је прва Југославија била притиснута идејом унитарне државе по сваку цену, а друга била подређена социјализму, као идеји и пракси вишој и важнијој од државе.

Временом ће сви у тој држави, осим Срба, почети да траже излаз у неким другим, својим државама, јер се тај излаз, сматрали су националисти свих југословенских народа, није налазио у Југославији као заједничкој држави;

- Једна од крупних слабости југословенског друштва била је његова економија. Разним облицима државне, колективне, а потом тзв. друштвене својине - слободна иницијатива човека (осим у пољопривреди) у сфери економије била је угушена, онемогућена. Привредна реформа из 1965. жртвована је ради одржавања олигархијске структуре власти, а потом оспорена и студентска побуна из 1968, која је хтела да режим подвргне етици социјалистичке идеје (једнакост, солидарност, слобода...);

- Све области друштвеног рада, стварања биће самоуправно организоване и тако институционализоване да су привидно држава и Партија преузели одговорност за произвођаче, а привреда, која је временом (Закон о удруженом раду, националне привреде и сл.) дезинтегрисана, ће постати добрим делом социјална политика, не обезбеђујући проширену репродукцију;

- Улепшавана је стварност која је из године, у годину постајала све гора, а посебно од када се одржавање политичке власти налазило све више на страни супротстављеној унутрашњим и спољним шансама југословенског друштва;

- Код разматрања питања узрока слома социјалистичке Југославије треба узимати у обзир, имати у виду и лоше искуство са Краљевином Југославијом и страшно искуство из Другог светског рата, када је у НДХ вршен геноцид над српским народом, који је после освајања власти од стране КПЈ прећуткиван, али у дубини бића народа није био, нити је могао бити заборављен;

- Слабост државе лежала је, такође, у природи њене власти и једнопартијског система, који је по својој природи био антидемократски.

Власт не може бити једино упориште државе, савремена држава мора да има упориште у демократији и ауторитету правних и политичких установа;

- Све је више било незадовољства и изазова, све више олаког иностраног задуживања, које је прикривано од народа, све више лажног сјаја и "празног хода", губљено је драгоцено време за развој, а СКЈ, као стварна моћ, постајао све беспомоћнији. Судбина режима, који је из године у годину слабио, постајала је судбина Југославије;

- Премоћ и стабилност Запада, који је под паролом "слободе тржишта и човека" све више потчињавао и експлоатисао мале и неразвијене државе и народе, суочила се са нестабилношћу и бесперспективношћу Истока, социјализма. Нестаће СССР као империја, земље Варшавског савеза кренуће у тзв. транзицију, Русија се нашла пред питањем како да се одржи као федерација, убрзано се дезинтегрише бивша "социјалистичка заједница", а уједињује Западна Европа, мада је и она изложена изазовима и новим неизвесностима и опасностима од доминације по сваку цену САД;

- У таквој ситуацији када је пала блоковска, биполарна структура, Југославија се нашла у новом политичком простору у коме је нестала њена посебна улога, она ће бити жртва идеолошког тријумфализма Запада, она ће као и социјализам - пасти, јер ће се свакодневица показати јачом од идеологије.

Садејство унутрашњих и спољних чинилаца, борба за конституисање новог европског и светског поретка гурнуће Југославију у сукобе, постаће ратно поприште и зона њихових империјалних интереса.

Одговор на питање да ли је Југославија могла да избегне свој трагичан крај је - позитиван, али под условом да је била успостављена правна, демократска држава са аутономијом њених институција и ауторитетом државе и њених установа, да руководство СКЈ није идеологију претпостављало држави, да су усклађени циљеви и средства, да су се присталице конфедерације одрекле сецесије, а присталице федерације централизма, да је међународна заједница, Европска заједница, пре свега, подржала њене реформе, да је инсистирала на неповредивости њених граница, да је својим ауторитетом тражила мирно решење свих отворених проблема. Насупрот томе, она својим поступцима - признавањем права на сецесију у име права на самоопредељење, чиме је погажен принцип неповредивости граница, признавањем права на самоопредељење републикама, уместо народима, и коначно, признавањем за независне, суверене државе, што је било у супротности са Уставом СФРЈ, Словеније, Хрватске, Босне и Херцеговине и Македоније - гура југословенске народе у грађански рат. У том рату Југославија, која је 1918. настала у име ослобођења и ради слободе и јединства - ће нестати као заједничка држава њених народа. Она неће успети да се одржи јер је у њој "прорадио" апсолутизам националних права, права државе - нације, и јер је постала сметња у стварању новог европског и светског поретка.

Подржавајући и гурајући Југославију у распад, Запад је, међутим, барем могао учинити, допринети, знајући какви су односи и рачуни у игри - на

просторима Југославије, да тај распад буде миран, цивилизован, сличан распаду СССР-а и Чехословачке, а не такав какав је био.

И да закључим. Југославија, које више нема, била је пример сложене, вишенационалне политичке заједнице и државе. Она је исходом Другог светског рата обновљена у име идеје политичке заједнице равноправних народа, али и пројекта новог, социјалистичког друштва. Веровало се да ће принцип социјализма и равноправности народа водити успешном преовладавању тешког историјског наслеђа (лоше искуство с првом Југославијом, геноцид над српским народом у НДХ у Другом светском рату и сл.), да ће развој измирити тежњу за националним државама и афирмисати Југославију као заједницу која превладава нације (путем хегемоније радничке класе и власти комуниста).

Неће се нажалост то десити. Фаталну судбину Југославије увелико ће одредити она логика њеног унутрашњег развоја, која је ауторитет Југославије, као заједнице и државе, изводила из идеологије социјализма, који је из објективних и субјективних разлога кренуо стазама сумрака.

Полувековно постојање друге Југославије темељило се на њеној међународној позицији између и изван блокова. Чинило се да је Југославија коначно постала трајна чињеница европског и светског поретка. Била је то погрешна оцена. Како је у Југославији социјализам био изнад бриге за одржавањем државе, што ће заоштрити унутрашње односе и проблеме - рушење биполарне структуре европског и светског поретка и социјализма - донеће јој трагичну судбину.

Рат на просторима Југославије 1991-1995. могао се и морао избећи. Историјска искуства југословенских народа, више трагична и ратна, него мирнодопска и срећна, и резултати заједничког живота омогућавали су то. Криза у земљи није морала прећи у рат. Она је тражила разумно преуређење државе, привреде, живота. Реформе су, међутим, блокиране, изостале. Превагу је однела општа неспособност и изражена неспремност и противљење да се судбина државе одвоји од судбине режима. Ступио је на сцену чисти национални интерес, а национални интереси су увек партикуларни. Заговорници националног интереса, неспремни за живот у разликама и неспособни да у разликама нађу основ преуређења заједничке државе, водили су и одвели у грађански рат. Такав развој био је потпомогнут и подстакнут новом европском ситуацијом и интересима твораца новог светског поретка.

Узроке разбијања Југославије и грађанског рата у њој почетком деведесетих година треба тражити у садејству унутрашњих и спољних чинилаца, био је то резултат њене унутрашње кризе и део борбе за конституисање новог глобалног поретка. Томе је допринела и цивилизацијска незрелост њених народа, вођа посебно. Верујем да ће историја њено нестајање, праћено крвавим ратовима, оценити као велику грешку, како југословенских народа, тако и Запада.

Шта још рећи на крају? Социјалистичка Федеративна Република Југославија је нестала са политичке карте Европе. Њено разбијање, изведено

је методом оружане сецесије, уз подршку и помоћ међународних фактора. Начело територијалне целокупности државе и њених међународно признатих граница (Повеља Уједињених нација, завршни акт Конференције о безбедности и сарадњи у Европи и сл.) у случају Југославије, није поштовано. Право на самоопредељење, интерпретирано је као право на сецесију. На њеној некадашњој територији формирано је пет држава. Административне границе федералних јединица, супротно међународном праву, означене су границама суверених држава. Српски народ је изузет од универзалног права на самоопредељење. Његово опредељење за живот у заједничкој држави игнорисано је.

Србија и Црна Гора су се ујединиле, прогласиле Савезну Републику Југославију, која захвата 39,9% територије и 44,2% становништва некадашње СФРЈ.

За грађански рат започет 1991. у Хрватској, а 1992. године проширен и на Босну и Херцеговину, окривљени су Срби и означени као агресори, а против њих и СР Југославије примењене репресивне мере и међународне санкције.

Оружани сукоби у Хрватској завршени су потписивањем Споразума у Ердуту, новембра 1995, а грађански и верски рат у БиХ, преговорима у Дејтону, новембра, и потписивањем мира у Паризу децембра 1995. године. Босна и Херцеговина је подељена између два ентитета - федерације БиХ (51%) и Републике Српске (49% територије). Уједињене нације послале су у БиХ мултинационалне снаге за спровођење мира, али је самовоља тзв. међународне заједнице (односно Атлантског савеза) у БиХ добила све облике и одлике окупације (на неодређено време) тог простора.

Геополитичку стварност Савезне Републике Југославије и српског народа у целини данас карактерише велика сложеност. На прагу 21. века, и као држава и као народ, морамо да преиспитамо скоро све: демографско стање, економске потенцијале, природне ресурсе, социјалне потребе, међународни положај, све институције и политички систем, националну свест, моралне вредности, традицију, навике, а да бисмо то учинили, морамо што боље сазнати, спознати прошлост и садашњост, јер је то један од елемената формирања самосвести у будућности.

Хранислав Ракић, Живан Стојковић, Никола П. Илић

ИСТОРИЈСКЕ ПОУКЕ

Достојанство једног народа потврђује се кроз историју у различитим ситуацијама. И онда када је потребно показати солидарност са народима који се боре за слободу, и онда када треба помоћи онима који се боре против окупатора и туђе доминације, када треба указати помоћ пострадалом становништву, прихватити избеглице, разумети тежње за очувањем интегритета и суверенитета, успоставити сарадњу уз пуно уважавање равноправности, и онда када се треба борити за слободу свог и других народа. Достојанство се не може жртвовати, не сме погазити, оно кроз историју постаје особина народа вредна поштовања. И само такав народ може часно живети и опстати без обзира на изазове. Српски и црногорски народ потврда су таквог достојанства које се кроз историју више пута потврђивало и оставило неизбрисиве трагове као завет и поуку генерацијама наше и других земаља. Зато историју треба памтити. А ми се наше историје не можемо стидети. Она је вредна поштовања.

Борба за српску државност, започела пре Стефана Немање заокружена је у време његове владавине. Савладан је отпор моћне Византије и агресивност неких суседних народа. Тада се ствара Србија као једна од развијенијих европских земаља која достиже велики културни, духовни и привредни процват, као краљевина и царевина у време када су садашње европске државе биле далеко од тог нивоа развијености. Српско законодавство у време цара Душана било је најразвијеније у Европи, а сакрална архитектура и фрескосликарство недостижно које и данас представља највећи драгуљ европске и светске културе. Српско Ново Брдо било је веће од Лондона, а док се Немања служио златном кашиком и виљушком немачки цар Фридрих Барбароса, за време пријема у Нишу јео је прстима. Родоначелник српске писмености, књижевности, културе, духовности и дипломатије Сава Немањић био је уважаван у свим земљама Балкана.

Тако развијена Србија сметала је турским освајачима, који су настојали да освоје Балкан и Европу. Није занемарљива чињеница да је српски цар Душан управо био планиран за вођу крсташке војске против Турака, али после

његове изненадне смрти изостала је подршка европских владара, који и тада нису схватили опасност од продора Османлија. Србија је и у таквим околностима на Косову пружила отпор вредан достојанства једног народа у Косовској бици 1389. године, која је прерасла у легенду. И без обзира на исход и велика страдања она није остала у историјском сећању само по погибији, већ и по духу отпора који се и тада манифестовао као урођена особина српског народа. То се потврдило и за све време дуге турске владавине кроз хајдучки отпор, буне, устанке и неприхватање исламизације. Срби нису напустили своју хришћанску веру, очували су језик, културу, духовност и задржали историјско памћење.

Срби су један од првих народа у Османском царству који је 1804. подигао устанак за ослобођење и још једном потврдили своју опредељеност да самостално и слободно живе у својој држави и на својој територији. То је настављено у Другом српском устанку 1815. године уз комбинацију борбе и дипломатије што је био и подстрек за онај део Србије који је и даље остао под доминацијом Турске. Уследио је процес изграђивања српске аутономије и државности до коначног ослобођења од Турака. Дух слободарства се ширио и ван Кнежевине Србије и манифестовао кроз Нишку буну 1841. године и друге видове отпора. Свест о потреби заједничке борбе за коначно ослобађање од турске владавине сазрела је крајем XIX века и остварила се у ослободилачким ратовима 1876-1878. године када су народи Србије и Црне Горе још једном показали јединство и спремност да борбом дођу до слободе и у томе успели. На Берлинском конгресу 1878. године признате су Србија и Црна Гора као самосталне државе.

Међутим, слобода једног дела народа није потпуна уколико се и остали његови делови не ослободе од туђинске власти. То постаје и заједничка тежња балканских земаља, која је резултирала савезом за борбу против Турака за њихово потискивање са Балканског полуострва. Тада је српски народ знао да мора да ослободи колевку своје државности, духовности и културе данашње Косово и Метохију и јужну Србију. Ослободилачки дух је још једном добио потврду, мобилизација била израз патриотске части, добровољци доказ оданости, а Срби и Црногорци из дијаспоре потврда нераскидиве везаности за матицу. Зато ни успех није изостао. Турци су као окупатори потиснути са Балканског полуострва, а Срби још једном показали да се не мире са туђинском влашћу без обзира на то колико је она трајала.

Краљевина Србија и Краљевина Црна Гора као модерне, парламентарне, уставне монархије почетком овога века постају сметња апетитима великих сила заокупљеним новом поделом света и ширењем свог утицаја. Зато су оне требале да буду потчињене. Међутим, Краљевина Србија не желећи да погази достојанство свога народа, не прихвата ултиматум Аустро-Угарске, после сарајевског атентата 1914. Није дозволила да аустроугарски органи на њеној територији врше истрагу поводом овог догађаја, јер би то било гажење ауторитета једне државе и достојанства једног народа. То је био повод за почетак Првог светског рата. Најмоћније државе тога периода Аустро-Угарска и Немачка напале су Краљевину Србију очекујући да ће само једном

казненом експедицијом сломити ту малу државу. Још једном је проговорило достојанство народа и његова патриотска свест, још једном се потврдило савезништво Србије и Црне Горе, а изазивачи овог сукоба нису очекивали да ће наићи на велики отпор и да ће се сукоб претворити у светски рат. Мобилизација уз песму и понос, добровољци и Срби из других земаља сви у јединству за одбрану отаџбине. Уследиле су велике победе на Церу и Колубари, а у драматичној 1915. години, после напада Бугарске и нове офанзиве са севера, исцрпљене и без довољно муниције и помоћи од савезника српска и црногорска војска се нису предале већ су се повукле преко Албаније до Крфа, показујући велику упорност и доживљавајући невиђену голготу. И онда када су је Савезници скоро отписали оживела је та војска, и доказала да је не могу сломити ни најгоре невоље. Била је прва на Солунском фронту, прва на Кајмакчалану и прва у пробоју фронта у незадрживом јуришу ка отаџбини. А они који су остали у окупираној Србији нису признавали окупацију, денационализацију, служење туђину, а дух слободарства је потврђен у великом Топличко-јабланичком устанку 1917. године, једином отпору окупатору у целој Европи. Земља је била поново натопљена крвљу оних који су били спремни да за њену слободу положе животе.

А онда када су фашистичке силе у замаху Другог светског рата рачунале да су Краљевину Југославију придобиле за остваривање својих циљева, када је њена Влада показала да не познаје дух свога народа, још једном су ти исти народи Срби и Црногорци доказали да не прихватају издају и сврставање у ред освајача и окупатора. Одговорили су енергично 27. марта 1941. године да не желе туђу доминацију, да су за слободу и самосталност и да ће се борити за остваривање праведних циљева и одбрану отаџбине, високо патриотски мотивисани. То није био израз тренутног расположења већ потврђени историјски континуитет слободарског духа. И поново се Европа уверила да су наши народи на Балкану незаобилазан фактор за очување слободе и борбу на страни Савезника за демократски свет. Том истом народу тешко је пала капитулација југословенске војске, што је био пораз који је такође одударао од слободарског духа српског народа. Опет су Срби били први народ у окупираној Европи који је подигао устанак против фашистичких окупатора, створили слободну територију и одржавали је до коначне победе.

Окупатори наше земље и овом приликом су били поражени и морали да се повлаче са ове територије која је током читавог периода рата била непобедиви фронт. Још једном је историјска поука остала као порука да се Срби и Црногорци не мире са страном доминацијом.

Од распада социјалистичког система у Европи појављује се нови облик доминације у савременом свету чији су носилац Сједињене Америчке Државе које настоје да наметну нови светски поредак не бирајући средства. Методи су већ препознатљиви и шаблонизирани. Најпре предузимају мере унутрашње дестабилизације одабране земље, затим настоје да је распарчају и да појединим деловима наметну свој утицај правдајући то својим националним интересима. А ако то не успе не одустају и од изазивања

крвавих грађанских ратова, као што су то учинили у Босни и Херцеговини, који се по правилу завршавају по њиховом сценарију и довођењем трупа које постају фактички господари тих територија. Тај нови облик империјалистичке окупације препознали су Срби и још једном у својој историји пружили отпор таквом новом облику окупације. И не само то. Срби су овом приликом оставили поколењима још једну поруку да се само јединством може сачувати достојанство народа које је већ историјски верификовано као највећа врлина наших људи. А они који намеравају да примене исти сценарио за доминацију и над Србијом суочавају се са потребом да се подсете на историјске поуке српског народа да се слобода не жртвује без обзира на цену.

мр Снежана Тошева

АЛЕКСАНДАР КАДИЈЕВИЋ, ЈЕДАН ВЕК ТРАЖЕЊА НАЦИОНАЛНОГ СТИЛА У СРПСКОЈ АРХИТЕКТУРИ (СРЕДИНА XIX - СРЕДИНА XX ВЕКА), БЕОГРАД 1997.

Наставак серије "Српска архитектура новијег доба", коју су покренули Републички завод за заштиту споменика културе и Музеј архитектуре при Музеју науке и технике, а уједно и почетак нове библиотеке под називом "Српска архитектура", чији је издавач Грађевинска књига, обележен је објављивањем докторске дисертације Александра Кадијевића "Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX - средина XX века)". Сам аутор је најсажетије дефинисао циљ свог дугогодишњег истраживања које је било усмерено на употпуњавању досадашњих просуђивања националног стила у српској архитектури новијег доба. "Овај рад има амбицију да прикаже развој српског националног стила у целини, од средине деветнаестог века до његовог повлачења на маргину градитељских збивања половином двадесетог столећа. Посебна пажња посвећена је архитектонској анализи дела остварених у националном стилу. Однос према традицији, различито тумачен у овим остварењима, биће такође једна од тема рада."

Композиционо јасно уобличена, књига је подељена на пет поглавља: 1. Увод, 2. Историја проучавања тражења националног стила у новијој српској архитектури, 3. Тражење националног стила у српској архитектури (1850-1918), 4. Тражења националног стила у српској архитектури (1918-1950) и 5. Закључак.

Српски национални стил у архитектури који је значајно обележио градитељство новијег доба био је један од доминантних видова изражавања националних тежњи у српској уметности. "Различити видови тог стила су у различитим периодима сматрани за отелотворење националног израза, иако су у суштини сви почивали на истом хтењу и истој уметничкој матрици." Тражење националног стила у сакралном и профаном градитељству, обележено многим лутањима и импровизацијама, изнедрило је велики број објеката различитих по намени, облику и структури, о чему најбоље сведочи

управо студија. А. Кадијевића. У периоду од буђења националног духа средином прошлог века, обележеног подизањем цркве у Смедереву 1855. године, па све до најновијих остварења у српском стилу средином двадесетог века, настала су дела најразноврснијих приступа у стварању нових архитектонских модела по узору на различите школе српско - византијског градитељског наслеђа.

Кроз кратак преглед историје проучавања тражења националног стила у новијој српској архитектури, аутор нас уводи у сложеност проблематике, уз посебан осврт на радове који су дали значајан допринос у расветљавању једне од најзанимљивијих појава у српском градитељству деветнаестог и двадесетог века. У једноставно композиционо уобличеној целини, у којој су хронолошки изложене кључне смернице у трагању за националним изразом, аутор је посебну пажњу посветио историјским околностима, културним, политичким и социјалним приликама које су у великој мери утицале на развој, успон и силазак националног стила са архитектонске сцене.

Књига А. Кадијевића, плод вишегодишњег научноистраживачког рада, представља целовит и прегледан приказ генезе националног стила кроз зналачке, компетентне и сажете анализе најрепрезентативнијих пројеката, уз историјат њихове градње. Историја грађења профаних и сакралних објеката у националном духу обухвата исцрпан преглед атмосфере, идејних разлика и сложених околности које су утицале на коначан изглед појединих остварења. Стручним и јасним језиком, аутор разматра различите аспекте критичког вредновања најзначајнијих остварења: од конкурсних услова, преко просторног решења, композиције маса, силуете, до стилских елемената и конструктивних решења, уз стално поређење са средњовековним споменицима и детаљан преглед анализе значајних објеката од стране различитих аутора. Поред најрепрезентативнијих примера који су дубоко одредили основне смернице развоја српског стила, као што су: црква Св. Георгија у Смедереву, храм Успења Богородице у Крагујевцу, црква Св. Николе у Трстенику, храм Св. Саве у Београду, црква Св. Саве у Цељу, књига обухвата и споменике који су први пут поменути и анализирани, што даје посебну вредност овој студији.

А. Кадијевић расветљава не само капитална дела израђена у националном духу већ и градитељски опус многих значајних архитеката који су учествовали у тражењу националног стила, градећи објекте широм Србије, а касније и Југославије. Уз биографске податке који су битно одредили њихов рад, дат је целовит приказ стваралаштва знаменитих аутора различитих поетика: Тајфе Дамјанов, С. Ивачковића, Ј. Илкића, В. Николића, А. Стевановића, П. Поповића, Б. Таназевића, А. Дерока, Г. Самојлова, В. Андросова и многих других.

А. Кадијевић је обиман сакупљени материјал добро изучио и разумео, синтетички повезао и презентирао сажето, стручно и језгровито, свеобухватно разматрајући сложену проблематику формирања националног стила инспирисаног традицијом. Ова значајна књига је не само целовит преглед основних токова развоја српског стила од средине деветнаестог до

средине двадесетог века већ, покретањем низа занимљивих питања и закључака, представља основ за даља истраживања. Вишеслојним разматрањем сложеног процеса тражења националног стила у српској архитектури новијег доба, аутор, уз богату аргументацију утемељену на чињеницама, даје врло значајан закључак о овом врхунском изразу у формирању националних обележја у српској уметности деветнаестог и двадесетог века. Разлог за делимичан неуспех националног стила он види у недовољном познавању традиције од стране њихових протагониста, као и недостатку чврсте теоријске подлоге и разрађеног теоријског програма српског "слога" у архитектури. "Чини се да заговорници нашег националног стила објективно нису имали шансу да до краја остваре своје планове. У томе их је омела сама средина, збуниле их промене у светској архитектури, оспоравали их снажни идеолошки противници. Архитектура са регионалним, особеним националним обележјима егзистирала је у нашој средини више као идеја, а мање као стваран, јасно разрађен и прецизно дефинисан градитељски програм."

Књига А. Кадијевића, по својој теми и њеном степену проучености, представља значајан допринос у тумачењу и бољем познавању различитих видова сложеног процеса тражења српског стила, отварајући низ питања о развоју националног "слога" у архитектури која и данас изазивају жучне полемике у стручним круговима. Међу корицама ове књиге сасвим сигурно лежи део одговора у изналажењу нових видова испољавања националног стила у градитељству, произашлог из стваралачког односа према традицији, трансформисаној на савремен и креативан начин, без слепог копирања богатог архитектонског наслеђа.

Симо Ј. Костић

СЛАВОЉУБ ЂЕРА ПЕТРОВИЋ, АЛЕКСАНДАР ТРАЈКОВИЋ, ЈУЖНИ СРПСКИ ФРОНТ У ОСЛОБОДИЛАЧКОМ РАТУ 1941-1945. ГОДИНЕ

У београдском хотелу "Југославија", 20. фебруара 1999. године, представљена је књига "Јужни српски фронт у ослободилачком рату 1941-1945. године", аутора Славољуба Ђере Петровића и Александра Трајковића, издавач Холдинг компанија "Симпо" из Врања, Врање, 1999. Аутор Предговора је Димитрије Кулић.

Под географско-историјским појмом "Јужна Србија" у данашње време аутори књиге означавају подручје у сливу Јужне Мораве, укључно и Понишавље, док је у средњовековној Србији и у време турске окупације јужна Србија обухватала још и Повардарје и Пострумље.

Аутори су успешно и аргументовано, дијалектичком методом, дали синтезу (спој) историјске прошлости јужне Србије од средњовековне Србије у XII веку до средине XX века, и то све актуализовали са догађајима времена у којем живи садашња генерација.

У том смислу, поздрављамо и подржавамо добре намере и настојање да се о битним догађајима из наше прошлости, и из периода Народноослободилачког рата у Србији током Другог светског рата, мемоарски, документарно и научно истраже и, по методи историјског обликовања, јавности предају као поуке и поруке. Том циљу су, очигледно, тежили аутори наведене књиге, Славољуб Ђера Петровић и Александар Трајковић.

Уочљиво су истакли духовни развитак српског народа области данашње југоисточне Србије - обнављање старих и изградња нових цркава и манастира (Св. Прохор Пчињски на реци Пчиња, Св. Јован и Св. Богородица на Бабичкој гори, Св. Петка у Сићевачкој клисури и др.), као и привредни развитак (сточарство, земљорадња, рударство).

Крчењем шума, грађењем кућа и образовањем села и насеља на том простору, српски народ се настањивао и трајно остајао до данашњих дана, одолевајући бројним најездама, од Турака, Бугара, Арнаута и Германа, до

данашње (на прагу XXI века) насртаје "моћних" Сједињених Америчких Држава, уз благонаклоност наших западних савезника, Француске и Енглеске.

Видно је истакнут процес репресивног протеривања српског живља и са простора Пологa, Топлице, Добрича, Лесковачког и Врањског Поморавља, и насељавање потурчених Арнаута на имањима протераних Срба. Арнаути, преведени у муслиманску веру, са планина арбанашке Малесије, вршили су бестијалне зулуме (насиља) над Србима који су остајали на своме огњишту - огњем и мачем су уништавали све што је српско. Тиме је вршена измена етничке структуре становништва, на штету српског етноса.

У свом одолевању и опстајању пред незапамћеним терором османлијских харача над српским народом, видно су назначени и устанци српског народа у јужној Србији, од устанка на Власини (1572-1573), Нишке буне (1835), Пиротске буне (1836), до великог устанка српског народа у Нишком санџаку (1841), у коме је учествовало око двадесет хиљада устаника нишке, пиротске, лесковачке, прокупачке и врањске нахије. Такође је видно истакнуто учешће српског народа овог простора у српско-турском рату (1877-1878) посебним одредима и у саставу Шумадијског, Тимочког и Моравског српског корпуса. Тада су ослобођени Нишки, Топлички и већи део Пиротског и Врањског округа.

Такође, видно је истакнуто учешће српског народа југоисточне Србије и у балканским и Првом светском рату. Посебан део посвећен је југоисточној Србији, чији простор је био од стратегијског значаја за агресорску нацифашистичку Немачку, у Априлском рату 1941. године, и улози суседне Бугарске у сламању отпора југословенске оружане силе и анектирању већег дела југоисточне Србије (Врањски и Пиротски округ) до линије Кална, Бела Паланка, Грделица, Влајна на планини Кукавица до изворишта Биничке Мораве. Аргументовано су доказани злочини геноцида, асимилације и пљачке које су бугарске окупационе снаге вршиле над становништвом анектираног српског простора, а затим и на проширеном окупационом простору тзв. Недићеве Србије, као и у офанзивним подухватима против српског НОП-а и његових оружаних партизанских снага.

Посебан део је посвећен устанку 1941. године у југоисточној Србији, у којем је обрађен специфичан геостратешки положај и значај овог дела Србије. У основи је хронолошки приказан почетак и ток устанка, његово прерастање у Народноослободилачки рат, стварање оружане силе устанка, од партизанских одреда, бригáда, дивизија до корпуса Народноослободилачке војске Србије, и њихова улога и резултати у оружаној борби против окупаторско-квислиншких и колаборационистичких оружаних формација, у завршним операцијама за ослобођење Србије, и шире.

Посебну пажњу заслужује део књиге, у којем је приказан међународни значај подручја југоисточне Србије у Другом светском рату - помоћ и подршка у организовању и развоју устанка у Македонији, на Косову и Метохији и антифашистичком покрету Бугарске. Ту је и помоћ и

широкогрудост у конституисању прве македонске државе, на српској слободној територији, код српског манастира Св. Прохор Пчињски.

Такође, пажњу текста књиге заслужује и део којим се указује на покушаје изједначавања Народноослободилачког партизанског покрета и колаборационистичког четничког Равногорског покрета; да су носиоци тих прича и "теорија" новопечени политичари и некада послушни чланови Савеза комуниста, назови историчари и неки са титулом академика; да сви они игноришу изворна документа а подмећу новооткривене "доказе", којима покривају своје тврдње о наводним четничким дејствима против окупатора.

Тешко је поверовати, али је очигледно, да су се протагонисти тих и других подметања ушанчили у разноразне институте, високом школству, новокомпонованим партијама и странкама, средствима информисања и ко зна где све. Из тих ровова клановски бране стечене позиције и бестидно пласирају разноразне дезинформације којима фалсификују историјске чињенице на штету НОП-а и НОР-а и деструктивно делују у напорима да одолимо и опстанемо у садашњим насртајима на суверенитет и интегритет Србије и СР Југославије.

И не само то, апологети тих потурања оптужују НОП да је изазвао и водио "грађански рат" у Србији током Другог светског рата, што су аутори текста књиге са неколико примера негирали. Додуше, и послератна политичка, публицистичка, па и историјска залетања ишла су на руку тези о "грађанском рату", додавањем "украсног" придева "револуција", и то "социјалистичка".

Општепозната је чињеница да је априлским догађајима 1941. године државна територија тадашње Краљевине Југославије, без формалне објаве рата, нападнута и окупирана од стране фашистичке оружане силе, а затим раскомадана између агресорских држава. У току те агресије и краткотрајног рата краљ и официјални носиоци власти (влада) и Врховна команда су, у току ратних дејстава, у ратном стању, дезертирали из земље, а народ и војску оставили су на цедилу - на милост и немилост агресорској сили. Самим тим, престала је да постоји и функционише дотадашња легитимна власт Краљевине Југославије. Народ је остао обезвлашћен, јер су окупаторске силе успоставиле своју, окупаторску власт у Србији, а убрзо су инаугурисале и марионетску квислиншку гарнитуру, која се не може прихватити за легитимну власт у Србији.

Постојање те чињенице потире неосновано је подметање "грађанског рата" и "социјалистичке револуције" од стране квази-историчара и политичара. Никоме, па ни комунистима у Србији, није било потребно да за свој циљ прокламује "преузимање власти", јер грађанске власти тада у Србији није ни било - српски народ је (остављен и издат) стењао под окупаторском чизмом, са свим последицама које једном народу доноси агресор и окупација, посебно фашистичка. Ако протагонисти "грађанског рата" мисле на рушење окупаторске и квислиншке власти, онда је то свети патриотски чин НОП-а и партизанских устаника.

Зна се, под појмом "револуција" подразумева се превратт - насилно мењање постојећег друштвеног поретка унутар суверене државе, али без присуства стране оружане силе на њеној територији. Под појмом "грађански рат" подразумева се оружани сукоб унутар суверене државе из, пре свега, верских, етничких и других побуда, али опет без присуства стране оружане силе на територији те државе.

То што се, од првих дана окупације, у окупираној Србији конституисао Народноослободилачки покрет и позвао српски народ на непослушност окупатору, рушење окупаторског и квислиншког система, и уништавање и протеривање окупаторске војне силе из Србије не може се подвести ни под "грађански рат", нити под "социјалистичка револуција", већ под УСТАНАК, који је убрзо прерастао у Народноослободилачки рат, у коме су стварани народна оружана сила (од партизанских одреда, до бригада, дивизија и корпуса НОВ), органи власти (у виду народноослободилачких одбора) и друге институције народне суверености у Србији.

Међутим, када је реч о томе да је "Србин партизан убио српског жандарма, да би почео грађански рат", зна се да до сада нити један аргумент, као доказно средство, то не потврђује. Али зато супротно потврђују најмање три доказна средства која та подметања негирају: два из немачких извора, од 8. јула 1941. године - извештај немачке Крајскоманде I/847 Шабац и извештај Фелдкоманде 816 Ужице, и трећи - "Преглед партизанских дејстава у Србији" квислиншке владе у Србији за месец јул 1941. године.

Крајскомандантура (окружна војноуправна команда) I/847 Шабац, Војноуправног команданта у Србији извештава:

"У понедељак 7.7.1941, у 17,30 часова појавили су се у Белој Цркви 16-20 устаника, наоружани аутоматима, једним митраљезом, пиштољима и пушкама, под командом др (Милоша) Пантића из Ваљева, и покушали су да становништво наведу на оружани отпор против немачке посаде" (Архив Војноисторијског института, НАВ-Т-501, р.249, с. 1003-4).

Ову информацију је 8. јула 1941. потврдила и Фелдкомандантура (обласна војноуправна команда) 816 Ужице:

"7.7.(1941) око 17 часова на сеоском тргу у Белој Цркви појавило се десетак до двадесет људи, делом наоружаних пушкама и једним пушкомитраљезом. Вође ове банде сазвале су сељаке, око стотину људи, и држале хушкачке говоре против Немачке. Садржина говора је била: 'позив на устанак против Немачке'. Цео збор трајао је 10-15 минута. Онда су устаници отишли даље у правцу Крупња и нестали у оближњој шуми. Ускоро после овог појавила су се два српска жандарма и то водник Милан Драговић и водник Богдан Лончар из станице Завлака" (AVII, НАВ-Т-501, р. 245, с. 159).

У наведеном прегледу, сачињеном у Комесаријату унутрашњих послова и Команди тзв. Српске државне страже, пише:

"7.VII.1941 - убијени су Лончар К. Богдан, жандармеријски наредник и Бранковић К. Миленко, срез Рађевски.

Овога дана у селу Бела Црква, у срезу Рађевском, био је вашар. Како је сељацима саопштено да се због ванредних прилика вашар забрањује, они су почели да се разилазе. Око 17 часова изненада се појавила група од петнаестак људи, наоружани пушкама. Међу овима налазио се и учитељ из Пецке. Комунистички вођа сељацима је говорио о Стаљину и Совјетској Русији а потом како треба да се прихвате оружја и да им се придруже, да врше саботаже, да нико не иде на кулук и да не плаћа порез. По завршеном говору ова банда се удаљила а кратко време иза тога наишла је жандармеријска патрола коју су сачињавали жандармеријски наредник Богдан Лончар, командир станице Завлака и жандармеријски каплар Миленко Бранковић.

Председник општине им је одмах саопштио да су неколико минута пре њиховог доласка били одметници. Док им је он још објашњавао одакле су се одметници појавили и куда су отишли, изненада су се из масе народа пред њима створила два бандита и то: Цветин Солдатовић, из Баставе са упереним револвером и још један сељак који је у руци држао пушку. Одметници су викнули на жандарме и позвали их да положе оружје. Жандарми су хитро узели пушке на готовс, и опаливши по један хитац позвали бандите да они положе оружје, али су ови искористили те су из револвера и пушке припуцали на жандарме смртно их ранивши у груди и трбух. Пошто су са убијених жандарма узели оружје и муницију, ова два комунистичка разбојника отишли су у шуму те се прикључили осталима који су их тамо чекали" (АВИИ; к. 52, рег. бр. 3/1-1).

То су докази ко је на кога и зашто у Србији, 7. јула 1941. године први пуцао, и ко је кога и зашто убио. Те, и многе друге чињенице потврђују да је партизански устанак и рат, вођен против окупатора и квислинга, по свим елементима био антифашистички Народноослободилачки рат, без елемената "грађанског рата" и "социјалистичке револуције".

Неки други покрети у Србији, који су се отворено ставили у службу окупатора, или су, из калкулантских разлога, прокламовали и позивали на "ишчекивање" и за то време колаборисали са квислинзима и окупаторима, какав је био четнички тзв. Равногорски покрет, не могу се подвести под "покретом отпора" нити су "заштитници српског народа". Зна се где им је место - у издајничким покретима, са аспекта националних интереса српског народа и Србије.

То је што би ваљало додати тексту књиге, у одговору заговорницима "два (равноправна) покрета" - партизанског и четничког, и "грађанског рата у Србији", током Другог светског рата.

Међутим, посебно иритира наслов књиге "Јужни српски фронт у ослободилачком рату 1941-1945", јер, очигледно, одудара од текста књиге. Вероватно, наслов књиге је произведен из садржаја Предговора, чији је аутор др Димитрије Кулић. Он је изнео бројне тврдње и квалификације које су неприхватљиве и неодрживе, јер је потурио некакав "Српски јужни фронт" у Другом светском рату. На једанаест страница Предговора Д. Кулић најмање 28 пута инсинуира тај његов "Српски јужни фронт". Не баш вешто, избегава

да идентификује које и чије су снаге држале тај фронт, па наводи: "Снаге Српског јужног фронта", "Ослободилачке снаге Српског јужног фронта", "Ратно дејство српских снага јужне Србије", "Српски јужни фронт у Народноослободилачком устанку", "Српски јужни фронт је потпуно самостално морао да прими целокупни терет целе једне државе", "Народноослободилачки устанак као Српски јужни фронт", "одреди Народноослободилачког фронта", "Српске ослободилачке снаге су значиле одбрану државе", "Ослободилачке снаге Србије на јужном фронту", "Српски јужни фронт је добијао свој међународни значај", "Српски јужни фронт је ступио у реорганизацију својих снага", "Српске јединице ослободилачке војске", "Српски јужни фронт организовао је диверзије на пругама", "Под ударцима ослободилачких јединица Српског јужног фронта", "Немачке снаге су трпеле тешке ударце Српског јужног фронта", "Српски јужни фронт је започео процес ослобађања Србије и Југославије", "Њихове оцене су ослоњене на сећања припадника оружаних јединица Српског јужног фронта" и сличне, недефинисане инсинуације.

Димитрије Кулић Предговор завршава речима: "Пишући ових неколико редова, учинио сам то и као један од бораца Српског јужног фронта (био сам борац Бабичког партизанског одреда и 24. дивизије Народноослободилачке војске Југославије)". Чудно! Зар не?

Вероватно под утицајем наведених инсинуација Димитрија Кулића, или по инерцији због наслова књиге, у књизи су дати чудни и неодрживи наслови и поднаслови, као што су: "Врањска Пчиња - средиште и *командни центар* јужног Српског фронта", "фотодокументације из *командног центра* јужног Српског фронта", "Особље Војне болнице јужног Српског фронта" (подвукао СК) и слично томе.

Протагонисти наведених инсинуација, па и Димитрије Кулић, морали би да знају шта значе појмови "фронт", "командни центар" - да је "*фронт*" део неке територије, бојиште на коме су по дужини супротстављене војске, инжењеријски уређен у фортификацијском смислу, а *командни центар* главни део фронта, такође уређен у инжењеријско-фортификацијском смислу, опремљен потребним техничким средствима, одакле се руководи и командује војним снагама које воде фронталну борбу. Зна се, за тако нешто, током НОР-а није било потребе нити су објективне околности то дозвољавале. Покушај да се та инсинуација покрије Сремским фронтом, неодржив је. Тај фронт је успоставило немачко командовање, уз ангажовање усташких и српских квислиншких и колаборационистичких снага ради извлачења армијске групације "Е" са Балкана. Врховно командовање НОВ и ПОЈ принуђено је да прихвати фронталне борбе ради заштите Београда и ослобођеног дела Србије од евентуалне немачке противофанзиве ка Београду, што би имало велике последице.

Др Димитрије Кулић би морао да зна да на простору југоисточне Србије током Другог светског рата није постојао никакав партизански "Српски јужни фронт" (ако је на то мислио), јер је током НОР-а вођен не фронтални већ маневарски партизански рат, нити је на челу тог фронта био Живојин

Николић Брка, како то он подмеће, ако је на њега мислио. Тачно је да је од априла 1942. године у јужној Србији конституисан "Јужни фронт", али чији и од кога?

Након догађаја који су се десили у Шумадији и западној Србији пред крај 1941. године, као последица немачко-квислиншке и четничке офанзиве против тамошњих НОП снага, Народноослободилачки покрет на простору југоисточне Србије је растао, а његове партизанске снаге су прешле у својеврсну офанзиву:

"Најновији успеси наших оружаних снага у околини Ниша и Лесковца представљају велику опасност за окупаторске снаге у овом делу Србије", констатује се у Директиви ЦК КПЈ упућеној Покрајинском комитету КПЈ за Србију (Архив ЦК СКЈ, ред. бр. 825).

У вези с тим, Врховни штаб НОПОЈ је Главном штабу НОП одреда Србије, 8. јануара 1942, наредио:

"Организујте одреде, војнички их добро учврстите и очистите од колебљивих елемената. *Не упуштајте се у фронталне борбе с окупатором* (подв. СК), већ вршите препаде по комуникацијама са тежњом да се дође до што више оружја и муниције, јер ће вам то донијети велики политички престиж" (Архив ЦК КПЈ, ред. бр. 6895; Архив ЦК СК Србије, ред. бр. 1691 и Архив Воj. ист. института, ред. бр. 1/1 ф. 5 к.3).

Тим наређењем територија Србије је подељена на оперативне групе: Мачванска, Подрињска, Шумадијска, Копаоник и Источна Србија, и Обласна група Космет. Већина наведених група подељене су на оперативна подручја тако да је Оперативна група Источна Србија подељена на три оперативна подручја: од Дунава до Ртња, од Ртња до Суве планине и од Суве планине до реке Пчиње и Козјак планине. Наређено је да се за свако оперативно подручје формира по један партизански одред, уколико до тада није формиран или није покривено постојећим НОП одредом, и да се за сваку оперативну групу образује оперативно руководство. У вези с тим, наглашено је:

"Настојте да што пре формирате наведене одреде и групе. При извршењу ових задатака увијек се старати да ми натуримо непријатељу борбу где ми желимо, увијек имати иницијативу у рукама. Од акција које нам непријатељ натури нећемо имати користи. *Све такве борбе претварају се у фронтове, које ми*, са слабијим наоружањем и малобројним снагама, *не можемо издржати*" (подв. СК).

Као што се види, ни трага о "Српском јужном фронту" у стратегији НОП-а и НОР-а на простору југоисточне Србије.

Међутим, ради заваравања тадашњих западних савезника у вези са отварањем тзв. Другог (западног) фронта (у оквиру којег је био у игри и 'Балкански фронт'), у пролеће 1942. (с којим манипулише др Димитрије Кулић) Драгољуб Михаиловић Дража је 2. априла т.г. на простор јужне Србије (у Горњу Јабланицу) упутио ђенералштабног мајора Радослава Ђурића Хермана (у војсци Краљевине Југославије, априла 1941, био начелник штаба Босанске дивизије, у резерви Друге армије у рејону

Винковаца), да организује (конституише) четнички 'Јужни сектор', односно 'Јужни фронт' (Јужна Србија, Косово и Метохија и цела Македонија) и поставио га за команданта тог четничког 'Јужног фронта' (Вој. ист. инст. Архив НОР-а, бр. рег. 31/1 к. 15А). О мајору Радославу Ђурићу, Александар Марковић-Туларски пише:

"У фази распада Југословенске војске априла 1941. године, мајор Ђурић се са групом официра пребацује преко Дрине и успут се сређе са ђенералштабним пуковником Драгољубом Михаиловићем-Дражом. Од тада ће њих двојица корачати истим стопама и биће најближи сарадници све до краја маја 1944. године" ("Четници и Равногорци у Јабланици 1941-1945. године", с. 246, Народна књига АЛФА, 1996).

По доласку у Горњу Јабланицу, мајор Ђурић је од 15. маја 1942. године образовао Штаб тог четничког 'Јужног фронта', под шифрованим називом 'Горски штаб 110', а од постојећих четничких одреда формирао корпусе и три групе корпуса: *Јужноморавску* (Јужноморавски, Јабланички, Косовски и Вардарски корпус и Лесковачка бригада); *Расинско-топличку* (Расински, Топлички и Јастребачки корпус) и *Нишавску* (Нишавски и Чегарски корпус и Сврљишка бригада).

Са тим (не баш бројним) четничким снагама мајор Радослав Ђурић се (самостално и уз помоћ у оружју и садејству са немачким, бугарским и српским квислиншким формацијама) активно борио не против окупатора већ против српског НОП-а и НОВ и ПО Србије у захвату тог 'Јужног фронта", све до јуна 1944. године. Те четничке снаге на 'Јужном фронту', којима је командовао ђенералштабни мајор Радослав Ђурић, маја и јуна 1944. потучене су и разбијене на Козјаку, Оруглици и Буковику од стране НОВ и ПО југоисточне Србије, којима је командовао и Живојин Николић Брка. Тиме је престао да постоји тај четнички 'Јужни фронт'.

Схватање Димитрија Кулића о тзв. Српском јужном фронту, и у вези с њим, аутори књиге, Славољуб Ђера Петровић и Александар Трајковић, текстом нису потврдили, сем на једном месту и то под наводом - Тај "јужни српски фронт" (с. 271).

Димитрије Кулић тврди да је "Српски јужни фронт постао изузетно актуелан савезнички фронт Другог светског рата", да је "у Другом светском рату Српски јужни фронт имао савезничке обавезе". У том смислу аутори књиге пишу о "међународном значају подручја јужне Србије у Другом светском рату", да су "догађаји који су се одиграли на овом терену, у току II светског рата, имали међународни значај".

Димитрије Кулић још тврди - "оцењујући значај Српског јужног фронта, Врховни штаб Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије, упућује Светозара Вукмановића-Темпа на југ Србије и у Македонију, ради организовања устанка". Такав назив Кулић не употребљава за НОП одреде и НОВ југоисточне Србије, сем "снаге Српског јужног фронта". У вези са Темпом, аутори књиге пишу: "Темпо, наслањајући се на устанак у јужној Србији, организује ослободилачку борбу у Македонији", и томе слично.

И поред изнетих опаски, књига оправдава своју појаву у јавности, јер су аутори текста успели да изазову пажњу свеобухватношћу, па тираж од 1000 примерака, чини се није довољан.

Они овом књигом шире патриотске традиције српског народа које су данас неопходне за одбрану земље од насртаја светских моћника.

Хроника

Увод

На свечаности поводом прославе 50. година рада Музеја, 8. маја 1999. године отворена је изложба "Педесет година Народног музеја", и одржана је свечана седница, на којој су говорили: пр. Бојана Борић Брешковић, директор Народног музеја у Београду и Живојин Прокоповић, директор народног музеја у Лесковцу.

Потом су промовисана следећа издања Музеја:

1. XXXVIII број Лесковачког зборника
2. Изборне борбе у лесковачком крају 1919-1939.

Током године промовисана је и књига Хранислава Ракића и Николе Илића "Народна власт у лесковачком крају 1941-1945.

Научни скуп "Културно-историјска баштина Југоисточне Србије (VII) одржан је 8. и 9. октобра 1998. године.

Своја саопштења је поднело 22 аутора. Ова саопштење штампана су у овом XXXIX броју Лесковачког зборника.

др Милица Бодрожић

НАРОДНИ МУЗЕЈ - ЛЕСКОВАЦ, ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК, XXXVIII, ЛЕСКОВАЦ, 1998, 470

Иовај, последњи број Лесковачког зборника својом разноврсношћу тема, дубином обраде и многобројним рубрикама заслужује пажњу шире читалачке публике, а не само оне из лесковачког краја. У рубрици чланци и прилози донето је 25 радова. У чланку академика Владимира Стојанчевића приказане су опште прилике у окупираној Србији и принципи окупационе политике. Аутор назначени период поделио је на два одељка. Први, везан за инвазију аустроугарске војске у Мачву и Подриње крајем лета и јесени 1914. и други, трогодишњи, од октобра и новембра 1915. па до краја рата октобра 1918. Циљ окупатора је био драстично смањење становништва, нарушавање здравствених прилика, повећање инвалидности, морална деградација, стварање социјалне пометње ради стварања ропског и беспомоћног

менталитета. Академик Богумил Храбак је на основу архивске грађе и талијанске штампе описао бугарске комите у источној Македонији, као и са арбанашке стране од 1918. до 1920. год. Током 1919. број комита је мали и залажу се за аутономију Македоније у оквиру Бугарске. Бугарска влада помаже комите. Вође комита су генерал Протогеров и Т. Александров. Њихове чете се налазе у Вардарској и Егејској Македонији, Албанији и западној Тракији. Делали су и у Метохији, а у Македонији све до 1928. О југословенско-бугарској државној граници прилог је написао Бранко Павлица у коме прати процес оснивања границе од 1833. преко Нејског мира од 1920. до 1922. и после II светског рата, кад је у међународноправном смислу дефинитивно утврђена.

Драгољуб Мирчетић је описао борбе у Пустој Реци 1915. и говори о бугарској војсци на врањско-сурдуличко-лесковачком операцијском правцу, лесковачку битку, обостраној активности 26. X (8.XI), повлачењу српске војске 27. X (9.XI), о краљу Петру Карађорђевићу на бојишту, о тешкој артиљерији која је задржала бугарски напад, о одлуци о контранападу српске војске, борбеном примирју 10. XI 195, протеривању бугарске војске из Пусте Реке и гоњењу непријатеља 12. XI 1915. Милош Тасић је написао рад о трговинској делатности Душана Цекића у Скопљу (1911) иначе социјалисте од 1894. год. и у Бечу (1921) када ради на успостављању трговинске размене између Краљевине СХС и СССР на размени робе за робу, тј. "бартер" трговини. Тасић је приказао и Цекићева економска схватања. Слободан Јовановић је описао уговор из 1905. године који представља зачетника нове технологије. По Јовановићу, тим уговором су утврђени само општи услови његовог извршења и привређивања. Владан Јовановић је описао железнице у јужној Србији од 1918. до 1929. и констатује да су после I светског рата била разорена и њихова обнова је имала велики национални, политички и војни значај. Војска је имала огроман значај при обнови "вардарске пруге" и других бочних саобраћајница. Чињеница је да је преко 52% пруга било узаног колосека, значи превазиђено и скоро неупотребљиво, а додатну сметњу представљали су немирни погранични крајеви према Бугарској и Албанији и пустошења, нарочито у брегалничком и мориховском округу.

Подмладак црвеног крста Лесковца између два светска рата је предмет рада Верољуба Трајковића који говори о активности ове организације од њеног настанка 1922/23. до избијања рата. О историјском и етнолошком аспекту јатагана говори рад Ђурђе Ђорђевић и Слађане Рајковић за који се каже да потиче из централне Азије где су у давнини живели Турци, а најдуже се задржао у употреби у Црној Гори. Александар Кадијевић је приказао рад руских архитеката Ј. Ђупона и В. Татаринова у југоисточној Србији. Ђупон је пројектовао споменик на Чегру (1927), а Татаринов зграде Бановинског позоришта (1937), зграде Трговачке академије и др. О градитељској делатности архитекте Бранислава Тасића пише Срђан Марковић. Та делатност трајала је 4 деценије и огледа се у пројектовању значајног броја објеката, приватних и јавних. У стилском погледу он је био свестран, градећи у традиционалном и у модерном духу. Он је радио у Лесковцу и шире. Боса

Панић-Тасић је описала цркву Св. Илије у Печењевцу, насталој у другој половини XIX века. Детаљно су описане декорације са апсида и изглед цркве. Неколико необјављених скулптура из завичајног музеја у Јагодини је предмет рада Бранислава Цветковића у коме се каже да у жанровском погледу најзанимљивија је и најуспелија Жена с лептиром. Драгутин Ђорђевић је описао доњостопањску цркву светог оца Николаја, која има старинско порекло, према некима из Немањићког периода, а у турским дефтерима се помиње у XVI веку.

Гојко Миљанић говори о НОР-у као највишем облику отпора јер је НОВ систематски трошила непријатељске снаге у разноврсним облицима дејства до извођења одлучујућих стратегијских операција, наносила окупаторима велике губитке у људству, техници и ратном материјалу, коју је користила за снабдевање својих бораца. О доприносу студентске омладине у НОР-у на југу Србије пише Хранислав Ракић и каже да су се студенти, беспрекорно извршавајући партијске задатке, налазили у првим борбеним редовима, или као борци или као руководиоци и организатори борбе против окупатора и њихових сарадника. Никола Илић је описао жене Јабланице и Пусте Реке у НОБ 1941-42, уз констатацију да су жене са тог терена у Јабланичком и Јабланичко-пасјачком НОПО, као и оне у позадини, дале огроман допринос јачању ослободилачке борбе.

Мирољуб Васић је дао историјски осврт на патриотизам у коме каже да је Југославија настала као резултат балканских одмеравања снага у I светском рату, обновљена је као резултат подела у Другом, а пала почетком 90-тих година у локалном одмеравању моћи за Југославију и против ње. Милан Миладиновић је описао књижницу и читаоницу у Горњем Бријању од 1926. до 43. Милица Бодрожић је написала прилог о учешћу радника Лесковца у производњи од ослобођења града до краја рата маја 1945. и истиче њихов велики ентузијазам.

О удружењу самосталних занатлија, угоститеља и превозника у Лесковцу од 1972. до 1980. пише Живан Стојковић који констатује да је традиција лесковачког занатства омогућила његов опстанак и касније. Злата Марјановић-Крстић је у свом раду на скоро сто страна приказала вокалну музичку традицију села Брза, као прилог проучавању народног музичког стваралаштва југоисточне Србије на примеру породице Петровић. Има речи о особинама музичке традиције, музичком облику, каденци, ритму, као и континуитету традиције народног певања породице Петровић. Станиша Војиновић је дао библиографију радова академика В. Стојанчевића (1950-1997) - 552 јединице. Часлав Димић је написао кратку биографију Радована Поповића, који је био први генерал из региона Црне Траве, а рођен је 1893. За време II светског рата је заточен у логору Трир у Немачкој. Добривоје Аранђеловић говори о раду српске обавештајне службе у Солуну од 1914. до 1918. год. и њеном продору у дубље тајне аустроугарске шпијунаже у Солуну и у Србији.

У освртима и критикама донета је једна критика, у хроници 6 прилога, а у приказима 2, у рубрици ин мемориам Х. Ракић пише о Јовану Трифуноском (1914-1997) који је као сарадник САНУ написао много дела.

Овај Зборник представља крупан допринос српској историографији, економији, музеологији, историји права, музикологији, архитектури, социологији и др., па се најсрдачније препоручује свима заинтересованим.

др Милан М. Миладиновић,

ДОПРИНОС ИСТОРИЈИ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ ВЛАСТИ

Хранислав А. Ракић - Никола П. Илић, Народна власт у лесковачком крају 1941-1945, Народни музеј у Лесковцу и Општински одбор СУБНОР-а у Лесковцу, Лесковац, 1998. године

Квалитет историчара је у откривању нових чињеница и успостављање одговарајуће комуникације са историјском науком. Ту се откривају и нова сазнања и долази до нових доказа о вредности дела које се публикује. Ми овде, пред нама, имамо такво дело и такве историчаре, који су се већ доказали бројним књигама које су објавили. Њих је јавност примила са великим интересовањем, јер се ради о афирмисаним делатницима у области историје. Више књига написали су радећи заједно, а повремено им се придруживао и др Живан Стојковић. Њихова дела су извор за српску и југословенску историографију, а нашла су начина да допру и до иностранства. На тај начин подстичу истраживаче лесковачког краја и југа Србије, а посебно оне који су у значајна подручја заинтересовани за проучавање ослободилачких борби у прошлости и у Другом светском рату.

Историја власти, која нам је презентирана, показује да је истовремено и историја оружане борбе. Уосталом, то су аутори и нагласили у предговору. Показали су да су народноослободилачки одбори настали из потребе оружане борбе, без обзира на то што је њихов настанак иницирала Комунистичка партија Југославије. У том приказу истакли су људе који су стварали историју, али сада се налазе и у историјским делима. Тако су коначно "мали" људи постали део историје са свим другим учесницима народноослободилачке борбе, антиокупаторског и антифашистичког рата. То је хумани чин наших аутора. Историју су стварали "мали" а њене резултате присвајали присвајачи власти и материјалних богатстава.

Била је то историја владара, војсковођа, државника и политичких и војних елита, али не и оних стварних стваралаца историје. Овим делом је та историјска неправда делимично исправљена. Без сумње, ово је нови скок у

историјској науци. Овим не тврдимо да су запостављали "мале" људе у својим ранијим књигама.

Оно што се иначе испушта у приступу појединих историчара јесте да се не осврћу на литературу која је пре њих објављена о истим темама о којима се ново дело пише. Аутори Ракић и Илић су и ту исправили грешку па су навели неколико аутора. Штета што нису дали дубљу анализу да се види шта је то ново што они дају и у чему је њихов допринос историји народноослободилачке власти.[1]

На основу бројних извора, аутори су показали како је народ са развојем оружане борбе преузимао и политичку и државну власт. У ствари, како је вратио оно што му је у развоју класног друштва одузето и супротставило му се. Са правом је сматрао да се ради о привременим, остављајући да се коначно питање реши после ослобођења. Националном издајом квислинга (генерала Милана Недића, Димитрија Љотића и Косте Миловановића Пећанца) и колаборационисте (Драгољуба Драже Михаиловића), као и да је стара буржоаска краљевска власт у целини прихватила да буде власт окупатора и наставила да делује противнародно са још већом мржњом и осветом, а распламсавала се ослободилачка борба, нормално је било да се конституише као стална нова власт и орган народноослободилачке борбе. Тако су били доказ да нема више повратка на старо, краљевско, буржоаско, фашистичко, издајничко, експлоататорско, диктаторско и недемократско. Уместо тога настајали су нови друштвено-економски односи и јачала нова власт народа.

Квалитету овог дела аутора Ракића и Илића допринели су рецензенти, наши познати историчари, правници и социолози др Димитрије Кулић, др Жарко Јовановић и др Живан Стојковић.

Народноослободилачки одбори, изникли из народа, из темеља, отпочели су нови историјски процес који се не завршава са ослобођењем Југославије, који је тек требало да добије у замаху, али је дошло до измењених друштвено-историјских услова па се налази у стагнацији и чак заустављању.

Иако се инсистира на позитивним вредностима које су створене, никако се ово дело не може схватити као хвалисање нове власти. У самом настанку било је порођајних мука и ту су се јављале и праве и кривотворене бабице па је било колебања између нове и старе у понашању самих актера и односа становништва према њима. Неоспорно да је била потребна снажнија критичка нота. Раскид са прошлошћу, па и у тако преломном тренутку, никада није до краја и најдоследније спроведен. Било је неопходно да се мењају навике, погледи, односи, схватања, морални и политички погледи на место и улогу нове власти.

Народноослободилачка власт, а то су аутори и доказали на бројним примерима, није била доказ класног карактера народноослободилачке борбе, како то сугеришу идеолошки, класни и политички противници, било

---

1 Види: Хранислав А. Ракић - Никола П. Илић, "Народна власт у лесковачком крају 1941-1945." стр. 14-15 (У даљем тексту - Народна власт)

да су учествовали у борби против сопственог народа, њихови наследници који су прихватили оправдање националне издаје и нови којима мржња заслепљује видике и настоје да све што је створено обезвреде и негирају као вредно и историјски велико. Нова власт је морала да настане историјском нужношћу историјских услова у којима се појавила. Није се могла водити антиокупаторска, антифашистичка и народноослободилачка борба, а оставити да окупаторова квислиншка власт функционише. То су могли да прихвате само колаборационисти, пошто су и преко постојеће власти сарађивали са окупатором и омогућавали му да врши насиље над народом ангажованим у борби за слободу. Та власт краљевска вршила је, као целина, националну издају и била инструмент у рукама окупатора да врши несметану пљачку, да се не мучи око прибављања талаца за испуњавање квоте за једног Немца сто Срба. Зар и тиме нису доказали колико су испод вредности када су пристајали да сто српских глава доводе окупатору да их сече за убијеног једног фашисту. Баш та антинародна власт је била ослонац за пљачку народа и за сигурност непријатељевих војних активности на окупираној територији. Стога оставити нетакнут државни апарат окупатора и југословенске издајничке буржоазије значило је не бити доследан у ослободилачкој борби и не штитити народ од домаћих и окупационих зулумћара. Ова издаја се ничим није могла правдати, а нова власт је говорила да на место национално одбачене ступа на сцену нова националноослободилачка власт, која једино и може да остварује националне интересе.

Нова власт је по сили нужности била орган народноослободилачке борбе. Носила је нови национални и државни програм, који је садржавао и елементе интернационализма, пошто у Југославији живе бројне националне мањине. И по својој суштини, ова власт је била и национална и општенародна. Уосталом, у њој су бирани сви антифашисти, без обзира на националну и политичку припадност. То се односило и на верско одређење. Није била ни антирелигијска, како желе да је представе, пошто је у њој било и представника, у случају Лесковца и околине, српске православне цркве. Нова власт је расла са новом војском која се јавља кроз народноослободилачке партизанске одреде Југославије, да би касније, поред њих, била и Народноослободилачка војска, а онда од 1. марта 1945. године претвара се у Југословенску армију. На сличан начин развијала се и народноослободилачка власт од сеоских, преко општинских, среских и окружних, до Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије (Асноса). Народни борци су стварали услове за деловање народне ослободилачке власти, а ови су гарантовали да нема повратка на старо и тиме давали моралну снагу за још снажнију оружану борбу. Уосталом, то нам аутори Ракић и Илић и сугеришу кроз цело своје дело. Прате развој

ослободилачке борбе и у складу са тим и развој народноослободилачке власти.[2]

Учешће народа у стварању нове власти евидентно је, по начину како су органи власти настајали. Једне су на политичким зборовима формирале партизанске јединице, а касније и бригаде, а друге су сами сељаци, по угледу на суседна села, стварали и у њих бирали своје одборнике. То је видљиво из низа доказа о настанку и раду. Једино су изостала конкретна доказивања на основу емпиријског материјала којим су располагали. Тиме би се још више истакла самоиницијатива народа у преузимању власти, што је битно и за историју власти и за политичку и социолошку анализу односа народ - власт. Мозаик стварања одбора власти говори о једном заносу народа и када је ослобођена национална енергија која је била спутавана годинама. Видели смо како је богаћен мозаик, иако на микро-рејону, који у себи носи и неке опште законитости.

Веома је значајно што су нам аутори презентирали и патриотску садржину народноослободилачке власти. Као органи народа и народноослободилачке борбе, као стварна народна власт, неговали су одбори патриотска осећања, утицали на раст антифашистичке свести и антиокупаторске борбе, а и осуђивали издају. Они су јасно идентификовали националну издају и деловали против непријатељевих елемената (шпијуна, шпекуланата, разбијача народног јединства итд.). У томе су помагали и деловању војно-позадинских органа од краја 1943. године до завршетка рата. Чак се и у дневне редове органа власти налазила тачка "Подаци о народним непријатељима (шпијуни, паникери и саботери)".[3]

Политички карактер народноослободилачке власти је био очигледан. Уосталом, свака власт је и политичког карактера, али је питање да ли се више ослања на политичка средства насиља или на политичко-пропагандни рад - убеђивање људи да без репресије остварују своје дужности уз коришћење права. Одборници су организовали и одржавали политичке конференције, истицали историјску улогу КПЈ и критички се односили на све што води издаји или је већ доказана национална издаја.

Само поред политичке активности, деловали су и у области морала и хуманизма. О овоме мало су аутори посебно истицали, али на основу онога што су презентирали јасно се види и овај домен активности нове власти. Можда је ради поуке требало нагласити и ова два феномена која су била присутна. Њиховим наглашавањем добило би се и у још израженијем карактеру онога што је она представљала у току НОБ-а.[4] Веома је вредно

---

2 Народна власт... стр. 70, 107 и другим страницама. "Снажан развитак Народноослободилачког покрета омогућио формирање виших органа народне власти..." (стр. 70)

3 Народна власт ... 201. Ми смо узели аргументе са ове, али су дати и на другим страницама.

4 Наше је мишљење да је било нужно дати више простора и то чак издвајањем у посебно поглавље. Имајући у виду да је нова власт носила и нове моралне и хумане односе, изостављањем њиховим се смањује морално-хумана вредност власти. Одбори су бринули о

што су дали морални и радни, борбени и патриотски, политички и народни покрет и профил одборника власти. Само по себи се разуме да ослободилачка власт захтева и ослобођене личности од аморала и нечовештва, нерадника и шпекуланата, саботера и мрзитеља народних интереса.[5] Снажно делују делови књиге који се односе на анализу Циркуларног писма Окружног НОО од фебруара 1944. године, у коме је дата оцена претходног рада, понашања одборника, истакнути циљеви и задаци, отворена перспектива борбе и дефинисани наредни задаци.[6] Инсистирало се на поштењу и на лику одборника, али и власти у целини. Критиковати сопствену власт и личности које је остварују и то у току оружане борбе говори о снази личности оних који су се налазили на челу власти Лесковца и околине и снази саме власти да може да носи такву оштру критику.

Судар старог и новог најевидентније се манифестовао баш у раду одбора нове власти. Стара свест се одупирала налету новог и морала је да подлегне, али то није било без тешкоћа и чак привременог потискивања, да би се у измењеном виду поново појавила. Баш стога је била потребна стална критичност према њиховом раду, понашању, схватањима, односима према задацима. Стога Циркулар Окружног одбора има програмски карактер, јер се у клици обрачунава са остацима старог и подстиче нове идеје и начине остваривања власти. Ту се захтева да се ауторитет стиче моралношћу, радиношћу, поштењем оданошћу, демократичношћу, правилним односом према људима, човечношћу, политичком зрелошћу, правдољубивошћу, принципијелношћу, дисциплинованошћу и другим врлинама. Снажно је деловао и лични пример одборника као средство морално-политичког утицаја. Ранија краљевска власт се ослањала на ауторитет имовинског стања па су богати и учени људи буржоаске оријентације били једини кандидати на изборима и онда су деловали снагом репресивне моћи државе. У Народноослободилачкој борби и социјалистичкој револуцији је ствар измењена па су бирани добри људи и спремни да се жртвују за интересе народа, учени и храбри, патриотски доследни и активни у развоју општег знања и културе народа.[7] При избору одборника играли су снажну улогу морални критеријуми, поред војних, политичких и других.[8] На то нам аутори

људима, исхрани, вршили заштиту села и крајева, организовали и бринули о збеговима, снабдевању, чувању и неговању рањеника, неговали здравствену и општу културу итд.

5 Аутори су навели случајеве смењивања одборника са дужности ако су се огрешили о начела и морал који је регулисао односе. (Види: Народна власт ... стр. 163, 189, 149).

6 Народна власт ... стр. 240. Неопходна је била свестранија анализа овог документа. Верујемо да зато аутори нису имали простора, а било је потребно да га нађу. Овај Циркулар бр. 1 је кодекс понашања одборника и изражава суштину нове власти и дистанцирање у готово свим елементима од старе краљевско-окупационе власти.

7 Морални моменат у деловању НОО могли су аутори више да нагласе. Баш зато што се на то највише и обраћала пажња, имајући у виду будност народа према власти пошто је имао лоших искустава, И мала сенка на личности одборника била је довољна да се доведе у сумњу њихова активност и да изгубе и упориште и ауторитет.

8 И у дневним редовима се о томе бринуло: дисциплина, будност, критика и самокритика, конспирација, држање пред непријатељима. (Види: Народна власт,... стр. 116).

и указују. И разумљиво је што је ауторитет одборника и нове власти растао заједно са ауторитетом истине и политике која је вођена и остваривана на делу.

Нова власт је стварала и одговарајућу друштвену климу за активност. Омогућавано је људима да се доказују на делу, да схвате да је чување живота један од примарних задатака баш зато што се водила борба. У таквим односима развијана је свест о нужности борбе за нове односе у друштву. Одбори су враћали и веру човеку у другог човека. Порушени су били многи мостови међу људима и вођена је беспоштедна борба па се сумњало у суштину човечности. Није се веровало другом човеку, а без вере нема заједничког деловања и међусобног помагања. У својој делатности одбори су јачали сигурност људи на ослобођеној територији.

НОО су били и органи који су остваривали друштвену, борбену и моралну интеграцију села, општине, среза и округа. Они су радили на окупљању људи. Ширили су активност да се превазиђу политичке поделе које су биле присутне за време Краљевине Југославије. У одбор су бирани и познати политичари грађанских партија, ако су задовољавали одређене критерије и прихватали нови карактер и политику настајуће власти. Било је и позива локалним вођама познатих политичких партија да приступе НОП-у.[9]

Иако су сугерисане идеје о делегатском начелу избора виших органа народноослободилачке власти, аутори Х. Ракић и Н. Илић нису томе дали одговарајући третман. Снажно изражени елементи самоуправе били су видљиви у деловању нове власти. Ишло се на то да свако село буде заступљено својим делегатом у општински НОО.[10] Тако је било и са среским одбором у коме су били делегати из општина. Истина, они се тако нису називали, али су вршили функцију делегата, и то је најбитније.

Значајна је улога НОО у политичком васпитању народа и активније присуство у политичком животу. Они су говорили како се бира, врши власт, ствара политички амбијент за политичко испољавање сваког човека. Није била власт која само нешто тражи, одузима, прети, позива на одговорност и кад кривица не постоји из неких политичких нерашчишћених рачуна, наређује, а суочени су са новом која и тражи и пружа помоћ, организује заштиту, брине за развој културе, подизање прозводње, обраде земљишта уз помоћ, даје савете и не своди сву активност на претње и кажњавања. Грађени су нови односи на којима се васпитавало становништво, али и политички сазревала власт.

Као што показују аутори, рад НОО заснивао се на добровољности, а моћ се садржала у ауторитету идеја ослободилачке борбе и моралности одборника и одбора у целини. Извршаване су одлуке пошто су биле реалне.

---

9 Деловање виших органа НОО на интеграцији свог подручја делатности условљених и различитим социјалним и локалним условима живота. Постоје бројне разлике између Горње и Доње Јабланице, Поречја, Власине, Бабичке горе, Пусте Реке, Добрича, Топлице, Мораве итд. Један део територије био је анектиран од стране немачког сателита Бугарске.

10 Види: Народна власт ... стр. 183.

Изграђен је и начин рада да све треба да се на добровољној основи остварi, као што је прикупљање прилога за потребе оружаних снага и становништва пасивних крајева, као и сиромашних и илегалаца по градовима. Оно што је, по нама, најбитније јесте да су сви прикупљени прилози достављени ономе коме су намењени, било војној јединици или вишој инстанци народноослободилачке власти. Полазећи од тога да су они давани у четири ока, без икаквих признаница и доказа, приказује поверење, пошто је поштење било гаранција да ће се дато и корисно употребити за развијање оружане борбе и солидарности. Овај елемент је наведен, али му је било неопходно дати посебно место. У томе је сконцентрисан и нови морал, морални и политички, али и друштвени и хумани односи. Људи једни другима верују, и то са правом.[11] Радило се о масовном поштењу и спорадичном нарушавању ове моралне норме, што је водило кажњавању одстрањењем из органа власти и моралном презиру.[12]

Са растом, власт је била све целовитија. Покривала је сва подручја друштвеног живота. Организовала је радне јединице од старијих ради поправке домова, оспособљавања предузећа, рашчишћавања улица, оспособљавања мостова и поправљања путева. Деловали су да се поља обраде и засеју, летина скине и смести. Радило се солидарно па је ту појачавана кохезија бораца за слободу и становништва, власти и грађана.[13] Решавају и питања спорова међу људима - формирана је судска власт. Помагали су и приликом мобилизације, одржавали ред, обезбеђивали територије итд. У тој свестраности долази и до новог квалитета, а то показује како је постепено настајала нова држава. Аутори су веома успешно приказали све области деловања одбора, а затим и доказали како је настајала нова држава почев од насеља. Тако су и конципирали своје дело. Писали су о сеоским, па општинским, онда срески, да би дошли до окружног одбора, али се ни ту нису задржали већ су указали и на место нове власти лесковачког краја у саставу народноослободилачке власти Србије.

Иако на томе нису инсистирали, многи подаци, које су презентирали показују да је народноослободилачка власт неговала и богатила братство и јединство. То је и разумљиво, пошто на територији лесковачког краја живе и делови националних мањина, а и грађани других народа који су се ту

---

11 Инсистирамо на питању поштења не само због актуелности да се поред бројних потврда ипак нешто затаји, присвоји, и то без гриже савести, већ ради демантија тврђења да је поштење било резултат страха од веома тешких санкција. Мислимо да би то било насилно наметнуто поштење, а тако није било. Оно је израстало из новог моралног погледа, система норми, оданости борби и чувању свог моралног ауторитета и интегритета. Радило се о високом степену моралности која је и доказана на делу. То је још један доказ колика је била оданост и спремност на жртвовање. И они који су убирали добровољне прилоге, иако су били у тешкој ситуацији, нису сами присвајали него одлуком одбора власти.

12 Казна, морални презир или бојкот била је строжа од било које друге казне. На томе се и инсистирало да делује грижа савести, а не да се кажњава насиљем. Значи да се хтело да делује моралним средствима ради развијања моралне свести.

13 Види: Народна власт ... стр. 148.

затекли. Тиме је сузбијана међунационална мржња коју је непријатељ наметао. Бугарски фашисти су настојали да однарођавају Србе, а балисти су се светили Србима и осталим борцима за слободу под командом Италијана и Немаца. Било је и неких проблема у односима староседелаца и дошљака, који су се доселили после Берлинског конгреса 1878. године. Ова морално-политичка вредност, исказана у начелу братства и јединства, заслужује да се о њој више каже него што су то аутори стигли да ураде.

Хранислав А. Ракић и Никола П. Илић показали су још једном да су квалификовани, одговорни, стручни и добро обавештени историчари који превазилазе лесковачко подручје и југ Србије. Показали су да је неисцрпно фондовско благо онога што је створено у најтежем периоду постојања српског народа и националних мањина. И баш у тој борби и тешкоћи рађала се нова власт и настајала нова држава по свом друштвено-економском уређењу. Створено је све и само је на врху Србије и Југославије требало озаконити оно што је народ већ створио.

У неким деловима књига је преоптерећена именима учесника, које је требало дати у фусноти или у виду прилога. Тиме би аутори имали више простора за свестраније анализе суштине нове власти. Зато у неким деловима књига више изгледа као хронологија - него студијско дело. Уверени смо да ће нам даровати још које дело, јер то могу и знају да ураде. Без обзира на извесне примедбе и критичке опаске, не доводи се у питање велика историографска, социолошка, политиколошка, правна, морална и друга вредност књиге. Они су тако на микро-рејону дали и тезе о општости, имајући у виду да је целокупну народноослободилачку борбу усмеравала, организовала и предводила Комунистичка партија Југославије.

Књига је инспиративна и за друге ствараоце и наићи ће на прихватање, позитивно оцењивање, коришћење као извора и допринети расту свести о вредностима које су створене у НОР-у и социјалистичкој револуцији. Тиме аутори заслужују наша признања.

др Живан Стојковић

НАРОДНА ВЛАСТ У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ 1941-1945.

(Промоција)

Драги пријатељи, уважени поштоваоци историјске речи,

Мало је рећи да ми је припала изузетна част да учествујем у представљању још једне у низу књига наших познатих аутора у области историографије, књиге која на неки начин представља заокружење обраде значајног периода из наше блиске историјске прошлости, периода 1941. - 1945. године. Из мог личног искуства у раду са Храниславом Ракићем и Николом Илићем могу рећи да се ради о вредним, искусним, темељитим и упорним истраживачима, ауторитативним историчарима и по вокацији (Ракић) и по опредељењу (Илић), заљубљеницима у историјску прошлост лесковачког краја, афирмисаним ауторима историографских дела, чија су имена позната и широј научној јавности, а дела постала незаобилазна у даљем развоју историјске науке. То су, истовремено, и аутори који су остали доследни у обради проблематике Народноослободилачког рата, без обзира на све покушаје његовог обезвређивања, погрешног тумачења и поништавања од стране групе млађих, недовољно искусних историчара, који су, погрешно тумачећи демократске промене у нашем друштву, покушали да изврше ревизију свега што је за овај период наше прошлости постигнуто у историјској науци, намећући неки свој систем вредности и покушавајући да нас увере у оно у шта ни сами нису сигурни. Наравно, при томе губе сваку меру пристојности, држећи лекције и својим учитељима и глорификујући и оно што су до јуче нападали. Управо због тога, појава овог вредног дела Храниславa Ракића и Николе Илића још један је аргументован одговор негаторима Народноослободилачког рата и његових резултата и још један је доказ да је снага аргумената јача од било каквих нездравих амбиција.

Обрада организације власти у лесковачком крају у време Другог светског рата, односно у периоду 1941-1945, када је Краљевина Југославија била захваћена ратом, комплексна је тема која подразумева праћење окупаторске, затим квислиншке и четничке власти (Равногорских одбора) и најзад народноослободилачких одбора као саставног дела народноослободилачког покрета. Иако феноменологија власти у обради захтева

мултидисциплинарни приступ, у историографији је увек присутна основна премиса очувања старе или стварања нове власти, као саставног дела укупних друштвених промена које настају као последица ратова или револуција. Историчари који обрађују ову проблематику доприносе сагледавању комплетних друштвених промена у одређеном раздобљу. У вези са тим, недавно је објављено вредно дело једног од рецензената ове књиге др Жарка Јовановића, који пише о новој власти у Србији 1941-1945. године, и књига Народна власт у лесковачком крају 1941-1945. године, Хранислава Ракића и Николе Илића, као прво монографско дело које се детаљно бави овом проблематиком у лесковачком крају. Као што се одмах може уочити, у тим књигама се говори о власти, која је у првој означена као нова, а у другој као народна власт. Када сам добио рукопис ове књиге, у први мах сам се запитао зашто су аутори употребили назив народна власт, јер је свака власт повезана са народом, односи се на њега и остварује у њему. Утолико пре што се ради о народноослободилачким одборима, као полазној основи за стварање виших органа власти, који ће касније бити и услов постојања Демократске федеративне Југославије. Међутим, убрзо сам добио одговор у самом тексту, јер се у изворима првога реда, који су присутни у целој књизи, поред назива народноослободилачки одбори, често употребљава термин народна власт, којим жели да се одреди њен карактер и релација према оној власти која је окупаторска, квислиншка, значи власт која није у интересу народа и очувања његове слободе и независности, па је по карактеру ненародна. Дакле, овакво означавање може се схватити и у контексту комплексних промена које су означиле и рушење старе и стварање нове власти, што представља револуционарни преображај. Тако народна власт постаје обележје, али и услов за успешан исход ослободилачке борбе.

Да организовање власти није било примарно већ оружана борба за ослобођење земље од окупатора, доказ је и чињеница да су најпре постојали одбори народноослободилачких фондова, који су били искључиво у функцији успеха оружане борбе. Међутим, како је убрзо било неопходно организовати живот на ослобођеној територији и истовремено се припремати за ослобађање неослобођених територија, настали су народноослободилачки одбори, као привремени органи власти, што аутори у књизи јасно истичу. Привременост нових органа власти није само била повезана са привременим карактером слободне територије већ је зависила и од слободног опредељења народа, после завршетка оружане борбе и захтева Совјетског савеза да се не инсистира на организацији власти већ да се најпре успешно организује оружана борба. Зато је и дошло до Стаљиновог оштрог реаговања после одржаног Првог заседања Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије 1942. године у Бихаћу. Па и онда када је 1943. на Другом заседању АВНОЈ-а створена Демократска федеративна Југославија са највишим органима власти, питање организовања власти и њеног признавања остало је отворено, па је уследила упорна борба за међународно признање новостворене државе.

Оно што аутори врло аргументовано доказују у својој књизи је управо најважнија карактеристика новостворене власти - њена демократичност, и у избору и у непосредном деловању. Стварана без великог искуства, суочена са постојањем окупаторске, квислиншке и четничке власти, народна власт је морала испунити најпре своју основну функцију - помагање оружане борбе, а затим организовање живота и супротстављање снажној пропаганди која је настојала да је компромитује и негира. То се постизало ауторитетом оних који су били чланови органа власти на свим нивоима, правичношћу и хуманошћу, али и оштрином према онима који су сарађивали са окупаторима и квислинзима. Постизало се и разумевањем за изнуђено понашање људи у условима окупације или у случајевима привременог губљења слободне територије. Разумело се у тим условима и пасивизирање дотадашњих чланова одбора, али уз очекивање да се настави активност чим се измени ситуација.

Тако су органи Недићеве власти у Србији, који су били у субординацији са окупаторском влашћу, чије су налоге извршавали, убрзо изгубили од ауторитета у народу и били приморани на непрекидну репресију како би доказали своју лојалност окупатору. На окупационом подручју које је држала Бугарска ослонац власти су бугарски грађани, а сарадници из редова локалног становништва бирани су по строгим критеријумима оданости. Суочени са све јачим утицајем народноослободилачких одбора, односно партизанске власти, четници Драже Михаиловића су, такође, почели да стварају равногорске одборе, а да нису били ни свесни да тиме поткопавају ослонац и мото своје борбе за очување старе власти и наравно друштвено-политичког уређења. То је истовремено и био период агоније такозване Југословенске војске у отаџбини, која убрзо затим губи и подршку свог политичког руководства из иностранства. У таквим условима могла је да опстане само она власт која је имала подршку народа и која је дала велики допринос за успех оружане борбе. А најбоља сатисфакција за њену исправност и правичност је међународно признање, које је уследило, и коначно изјашњавање народа о облику друштвеног уређења, чиме су и фактички престали да постоје стари органи власти и монархистичко уређење земље.

У вези са свим овим размишљањима, са задовољством истичемо да је монографија о народној власти у лесковачком крају 1941-1945, аутора Хранислава Ракића и Николе Илића, једно од врло успешних, зрелих, историографски утемељених дела овакве врсте. Најпре због тога што је зналачки заснована искључиво на изворној грађи првог реда, објављеној и необјављеној архивској грађи и литератури из ове области. Мада је ова тема могла да их одведе на странпутицу великог коришћења мемоарске грађе, искуство ових аутора и критичност према историјским чињеницама нису то дозволили. Зато је ово дело утолико вредније и елиминише могућност за било какву примедбу у фактографском смислу. Затим, због тога што је успешно конципирано, уз примену хронолошке и проблемске обраде

историјске грађе. И најзад, због тога што је рађено професионално, уз сублимацију великог искуства и знања из ове области.

Посебна вредност књиге је у томе што су аутори врло успешно комбиновали приказивање оружане борбе и развоја војних формација са развојем народне власти, непрекидно истичући да је основни задатак органа власти на свим нивоима успешно одвијање ове борбе и њен завршетак победом над окупатором и домаћим издајницима. Истовремено, без обзира на то што се ради о лесковачком крају, који је ослобођен октобра 1944, вођени претходном констатацијом, они прате развој народне власти све до коначног ослобођења земље, маја 1945. А за добијање потпуне слике о организацији власти у Србији дају и краћи приказ рада Главног народноослободилачког одбора за Србију и Антифашистичког већа народног ослобођења Србије. А оно што доминира у књизи управо је антифашистички карактер народне власти, као значајан допринос општој борби против фашизма, затим ослободилачки и најзад народни и по карактеру и по садржини.

На крају, уз срдачну захвалност ауторима што су нам подарили ово вредно историографско дело и уз жељу да наставе са успешним радом користећи своје осведочено искуство и стручност, још једном истичемо да је историјска наука обогаћена изузетним прилогом, а стручњаци различитог профила добили могућност да ову тему осветљавају и са других, различитих аспеката.

Књига, *Народна власт у лесковачком крају 1941-1945*, обимна око 350 страна текста са: предговором, уводом, 23 поглавља, резимеом на српском и енглеском језику, списком необјављене и објављене грађе, штампе, часописа и билтена, литература, затим скраћенице и садржај.

Аутори Хранислав А. Ракић и Никола П. Илић су овом књигом обрадили настајање и развој народне власти на подручју лесковачког округа уз максимално коришћење необјављених извора првог реда (архивске грађе), објављених извора, штампе, часописа, билтена и обимне литературе, валоризујући све оно што је до сада написано и објављено у нашој историографији и што је ауторима било доступно. Прегледано је више хиљада докумената у архивама: Војноисторијског института, Архиву Србије, Архиву ЦК СКЈ, у народним музејима и историјским архивама у Лесковцу и Нишу. Од објављене грађе коришћени су зборници докумената који садрже релевантне документе за ову тему.

Пишући овај текст аутори су, комбинованом проблемско-хронолошком историјском методом, приказали настанак, развој и активност народноослободилачких одбора од месних до окружних у лесковачком крају (у лесковачком, јабланичком, пусторечком и власотиначком срезу). После краћег увода *Успостављање окупаторске и квислиншке власти*, аутори су у основном тексту поменути проблем обрадили кроз поглавља: настанак и развој нове власти, Одбори народноослободилачког фонда, Стварање народноослободилачких одбора, њихово обнављање и формирање 1942,

реорганизацију народноослободилачког покрета, Општинске народноослободилачке одборе, Среске народноослободилачке одборе, први срески НОО за Јабланицу, прве слободне изборе у априлу, реорганизацију среских НОО за Јабланицу, формирање новог среског НОО за Јабланицу, Среског одбора пусторечког среза, Среског одбора лесковачког среза, Среског НОО власотиначког среза, Градског народноослободилачког одбора, Среског НОО у Топлици, Окружног НОО. У посебним поглављима су обрађени Главни штаб НОВ и ПО за Србију, Главни НОО за Србију и АСНОС, затим војнопозадински органи, правосуђе и санитетска служба.

Овим кратким осртом констатујемо да је књига Хранислава А. Ракића и Николе П. Илића "Народна власт у лесковачком крају 1941-1945.", једно свеобухватно дело о настанку и развоју народне власти на подручју лесковачког краја у току рата 1941-1945, написано на основу свеукупне расположиве архивске грађе која се чува у наведеним архивима. Знатан део документације о овом проблему до сада уопште није коришћен од стране истраживача. Овом књигом се сада први пут научноистраживачком и историјском методом целовито обрађује проблем настанка и развоја власти током рата у лесковачком округу. Кроз обраду овог проблема даје се укупан друштвени, економски и социјални живот на поменутом подручју, што није случај са постојећом литературом у којој је до сада о овом проблему писано парцијално са разних аспеката. Гледано у целини ова књига представља значајан допринос проучавању политичке и друштвене историје српског народа и допринос српској историографији у целини.

Др Жарко Јовановић,

Даме и господо,
Драги пријатељи,
Другарице и другови

Поздрављам Вас у име Руководства СО-е Лесковац и користим ову прилику да поводом промоције књиге "Народна власт у лесковачком крају 1941-1945. кажем неколико речи.

Мени је изузетно драго, као председнику комисије за обележавање значајних догађаја из ослободилачких ратова, што су вишегодишњи напори неуморних стваралаца и угледних историчара наше средине, Хранислава Ракића и Николе Илића, угледали светлост дана кроз једну значајну књигу, која ће у великој мери да употпуни неопходну литературу из Другог светског рата у лесковачком крају. Реч је, дакле, о књизи "Народна власт у лесковачком крају 1941-1945.-те", која је изашла управо ових дана у издању Народног музеја из Лесковца и Општинског одбора СУБНОР-а Лесковац.

Ми смо као комисија оценили да је једна таква књига потребна да би се свестраније осветлила бројна питања везана за остваривање и функционисање народне власти у лесковачком крају. Безрезервно смо подстицали и помагали ауторе да истрају у свом послу.

Са задовољством могу да кажем да нам је задатак био олакшан самим тим што су на проучавању и обликовању књиге радили двојица врсних

историчара, који су и сами, као млади људи, непосредно у конкретној акцији, учествовали у креирању и остваривању политике партије којој су припадали, и која је својим програмом управо антиципирала путеве за настајање народне власти.

Књига је конципирана тако да са много аргумената и детаља, са именовањем појединачних и колективних субјеката прати све процесе везане за остваривање народне власти на подручју данашњег Јабланичког округа од напада фашиста на нашу земљу до коначног ослобођења маја 1945.-те године.

Она, као непристрасна историјска фактографија, објективно вреднује догађања у нашој средини везана за организовану борбу народа против страног завојевача и његових слугу.

У том смислу она је истовремено и наша потврда да су програмски задаци Комунистичке партије и њено практично деловање у борби против непријатеља у овој средини снажно подржани од најширих народних слојева, а понајвише радничке класе која је у оружаној борби против непријатеља видела и историјску шансу за успостављање нових хуманих односа и остваривање социјалне правде.

Конкретним примерима књига негира одређене тезе о НОБ-у као братоубилачком рату, јер НОБ то није био, већ превасходно најбоље организован отпор фашизму у Европи.

Доказ за то су и бројни примери најширег прихватања практичног програма Комунистичке партије и од оних грађана који нису били њени чланови.

На том плану није било секташтва, и у органима народне власти, било је и људи који су, независно од припадности партији уживали углед у својој средини као честити људи, као патриоте, као хумани грађани и одговорно вршили поверене им задатке у функционисању народне власти.

Данас кад нас од догађаја о којима пишу Ракић и Илић дели више од пола века, ова књига својом тематиком добија на актуелности, јер је истовремено и прилика да се из углова овог времена критички и аргументовано преиспитају и изнова валоризују одређене оцене и ставови изнети у књизи.

То је значајно и са становишта упознавања млађих генерација са славном и херојском прошлошћу нашег краја, али је то истовремено и прави одговор свима онима који би да обезвреде херојску борбу људи у лесковачком крају, да јој једностраним црно-белим сагледавањем или извлачењем само појединих сегмената и детаља, прекрајају нашу историју.

Стога је књига истовремено и прави и неизбрисиви белег из времена Другог светског рата и беочуг у историјској успомени на све оне који су своју љубав према домовини, свој патриотизам, врло често и своје животе, уградили у нашу слободу.

Драгиша Богдановић

др Бернард Бавант, др Вујадин Иванишевић

ЦАРИЧИН ГРАД - Истраживања у 1998. години

Овогодишња кампања систематских археолошких истраживања одвијала се, од 24. августа до 20. септембра, у склопу уговора о француско-југословенском археолошкој сарадњи.[1] Она је представљала логичан наставак радова из 1997. године, који су обележили обнављање ископавања југозападног стамбеног кварта Доњег града.[2] Овогодишњим програмом било је предвиђено истраживање бедема, који са јужне и западне стране уоквирују кварт, као и наставак ископавања стамбених објеката у источном и јужном делу сектора.

1 – БЕДЕМИ

Истраживањима из 1997. године утврђен је тачан правац пружања западног и јужног бедема што је омогућило да се прецизније одреди место југозападне угаоне куле и главне јужне капије Доњег града. Самим тим, наметнула се потреба истраживања ова два важна сегмента урбанизма и то, са једне стране, јер представљају крајње тачке истраживане зоне, а са друге, јер су били само површно познати. Наиме, ови објекти истражени су 1947. године системом уских ровова што је онемогућило потпуније сагледавање

---

1 Са француске стране у истраивањима су учетвовали: Бернард Бавант, Марцх Хеилиг, Марианне Захнацкер, археолози, и Цѓциле Груненњалд, студент археологије, а са југословенске: Вујадин Иванишевић (Археолошки институт Београд) и Јулијана Пешић (Народни музеј Лесковац), археолози, Миомир Петровић и Чедомир Васић (Регионални завод за заштиту споменика културе у Нишу), архитекте, и Татјана Бенцаревић и Перица Шпехар, студенти археологије.

2 Bavant, V. Ivanišević, Caričin Grad (Yougoslavie): campagne 1997, Mélange de l'École française de Rome - Mozen Age 109 (1997), 645-651; Б. Бавант, В. Иванишевић, Царичин Град, рановизантијски град - Истраживања у 1997. години, Лесковачки зборник XXXVIII 91997), 419-424.

њихових основа,[3] а откривене структуре нису никада биле прецизно унете у генерални план града.[4]

ЈУГОЗАПАДНА УГАОНА КУЛА ДОЊЕГ ГРАДА

Одавно је познато да је код југозападне угаоне куле Доњег града аквадукт улазио у граду, али су примењена конструктивна решења и детаљи остали непознаница.[5] Стога је одлучено да се на месту куле отвори широка сонда (11 ц 12 м) ради откривања целе куле и бедема, као и да се она продужи за 7 м према југу ради истраживања аквадукта.

Кула је квадратне основе, димензија 7.75 м (25 стопа), са зидовима ширине 1.30 м (сл. 1). Изграђена је у техници *опус мицтум*, са очуваним, изнад првобитног нивоа терена, првим редовима опеке, зоном камена и другим низом опеке слично бедемима са којима је конструктивно везана (сл. 2). Њено стање очуваности је релативно добро ако изузмемо сереозападни угао који је обрушен. Једина врата, ширине 1.10 м, налазила су се уз само унутрашње лице северног бедема. У унутрашњости куле констатоване су две поднице: првобитна од опеке постављене на малтерну подлогу и друга од набијене глине.

Западни и јужни бедем који формирају нешто шири угао наслањају се на средину северног зида, односно источног зида куле. Оријентација куле није диктирана, како би се очекивало правцем пружања бедема, већ положајем аквадукта који је са југозападне стране прилазио граду и настављао даље ка северу. Измицање куле у односу на бедеме изведено је ради трасе аквадукта која је постављена управно на јужни зид саме куле.

Предложена интерпретација је потврђена унутрашњим распоредом: у самом средишту куле, мало померено ка истоку, налази се велики зидани стубац рађен у техници *opus mixtum*. Реч је о последњем стубцу аквадукта који је пролазио кроз саму кулу да би даље наставио трасом северног бедема. Ово објашњава и нешто померену основу последњег стубца што је било узроковано ломљењем саме трасе аквадукта.

Јужно од куле откривена су два стубца квадратне основе са транзенама са источне и западне стране. У каснијој фази је затворен пролаз између ова два стубца једним сухозидом од изломљених опека. Стубац који се наслања на јужни зид куле органски је повезан са кулом истим редовима опеке и камена везаних малтером, што говори у прилог чињенице да су оба објекта

---

3 А. Дероко, С. Радојчић, Откопавање Царичиног Града, Старинар I (1950), 127 и 130, сл. 16-17 (југозападна кула) и 19 (јужна капија); В. Кондић, В. Поповић, Царичин Град, Београд 1977, 94-95.

4 Због ових разлога је на генералном плану, објављеном 1990. године (Б. Бавант, В. Кондић, Ј. М. Спиесер, Царичин Град ИИ, Ле љуартиер суд-оуест де ла Вилле Хауте, Белграде-Роме, 1990, план ЛИ), јужна капија и југозападна кула исцртане су испрекиданом линијом а не пуном као сви видљиви објекти.

5 О аквадукту видети: В. Кондић, В. Поповић, оп. цит., 130. Довод воде је прво ишао подземном трасом да би на прилазу граду био преведен преко стубаца и лукова ради премошћавања платоа који се простире југозападно од града (Царичин Град ИИ, план ЛИ, бр. 42).

истовремена. Размак између стубаца је уједначен и он износи 3 м (10 стопа). Овај размак налазимо и између последњег северног стубца и јужног краја западног бедема не рачунајући дебљину северног зида куле. Сасвим је извесно да су два последња лука пролазила кроз зидове саме куле не ослањајући се на њих. Ово је изведено да би се променила траса самог аквадукта на простору куле, без да би се довела у питање стабилност кула већ напротив да би се њена основа учврстила. Кохерентност ове целине јасно указује да се ради о јединственом програму изградње.

Овај закључак је врло важан када су у питању етапе развоја града јер се на основу ових резултата може рећи да су западни бедем Доњег града, као и аквадукт подигнути у моменту када је југозападна угаона кула Горњег града претворена у резервоар. Овај наш закључак се коси са ранијим мишљењем према којем су бедеми Доњег града били подигнути нешто касније.[6] У овом случају би вредело објаснити како је било могуће извести обимне радове у Горњем граду без сталног и обимног дотока воде. Са друге стране ако предпоставимо да је југозападна угаона кула Горњег града подигнута првобитно као резервоар онда би требало целу схему урбаног развоја града поново размотрити.

ЗАПАДНА КУЛА ЈУЖНЕ КАПИЈЕ ДОЊЕГ ГРАДА

Приликом ранијег ископавања јужне капије угаоне куле су остале неистражене. Стога је током овогодишње кампање отворена једна сонда у оси задњег зида западног портика и том приликом је откривен улаз у западну кулу ширине 2.40 м на спољном, односно 1.30 м на унутрашњем делу. Довратници су очувани у пуној висини са остацима дела лука (сл. 3).

Истраживања су на овом простору обустављена на 1 м изнад пода. Јужно од бедема констатован је западни зид куле на основу кога можемо одредити ширину куле која износи око 5 м. Овај зид је слабије очуван од бедема. Ради утврђивања основе куле планирано је да се у наредној кампањи прошири ископ и да се истраже сви слојеви.

Са западне стране откривен је, са унутрашње стране бедема, прислоњена уз сам улаз, део веће зидане платформе ширине 1.30 м. Ради се о степеништу које је водило на бедем. Сличну конструкцију налазимо код јужне капије Горњег града, с тим што је овде степениште органски везано за бедем. Предвиђено је да се на овом простору наставе истраживања која треба да потврде или негирају постојање, слично ситуацији у Горњем граду, потерне и још једне куле између капије и југозападне угаоне куле.

2 – СТАМБЕНИ ОБЈЕКТИ

Истраживање стамбених објеката настављено је истовремено ка истоку (сектор Л и источна половина сектора У) и ка југу (сектори АЦ, АД, АЕ и АФ). Ради довршетка истраживања стамбеног кварта биће потребно током наредње кампање проширити ископ ка југоистоку, југу и западу (сл. 1).

---

6 В. Кондић, В. Поповић, оп. цит., 371-374.

ИСТОЧНА ЗОНА ИСКОПА

Претходних година ископавања су на источном делу кварта изнела на светло дана један пространи комплекс приближно трапезоидне основе, величине неких 20 м у правцу исток-запад и 23 м у правцу север-југ, који је био подељен на две стамбене јединице, северне мање и јужне веће, без заједничке комуникације. Обе ¨стамбене¨ јединице имале су на западу једну грађевину, највероватније на спрат, а на истоку поплочано двориште.[7] Северно двориште је било фланкирано једним дубоким протиком са северне стране, док је јужно двориште било окружено портиком са три стране (северне, западне и јужне) стварајући неку врсту атријума. Проширење ископа у овом делу насеља омогућило је да боље упознамо овај комплекс, као и портик улице иза кога се развио поменути комплес.

Задњи зид портика главне улице је, подсетићемо, откривен очуван на нивоу темеља током ранијих истраживања у северном делу кварта. Током овогодишњих радова истражено је нових 22 м који су били очувани на истом нивоу. Овом приликом добијени су, захваљујући открићу срушеног зидног платна, важни додатни подаци који ће омогућити реконструкцију портика. Извесно је да је зид портика рађен у техници *опус мицтум* са доњим редом од опеке. Поред овога, пронађен је део стуба који се налазио близу обрушеног зида. Ако додамо да је током ранијих истраживања простора портика откривен још један стуб истог пречника и постоље стуба на месту у стилобату, можемо предпоставити да је улица Доњег града у правцу север-југ била оивичена колонадом а не, како се дуго сматрало, стубцима који су код улаза једног броја јавних објеката били замењени стубовима.[8]

Што се тиче комплекса стамбених објеката описаних горе, успели смо да прецизирамо ритам стубаца портика северног дворишта; поред једног стубца констатованог раније, откривена су још два од којих је источни био прислоњен уз задњи зид портика (сл. 4).

Посебно питање које је требало решити је проблем комуникација и улаза у обе целине поменутог комплекса. Они су се свакако налазили у источном делу, што је требало потврдити. Током истраживања дошли смо до података да је питање циркулације било уско везано са одводима кишнице. Тако су на делу портика који је ове године истражен откривена три канала који одводе воду ка западу, ка главном колектору:

- први, у северном делу сектора Л, налази се близу североисточног угла комплекса, са његове спољне стране. Ниска и широка структура од камена која се простире дуж целе северне стране северне грађевине и која није била дефинисана током ранијих истраживања одређена је као горњи део дренажног канала,

- други, у јужном делу сектора Л, налази се јужно од источног ступца северног портика, и

---

7 Б. Бавант, В. Иванишевић, оп. цит., 648-649.

8 В. Кондић, В. Поповић, оп. цит., 338-339.

- трећи, у источном делу сектора У, простире се у оси стубаца северног дела портика атријума.

Запажено је да на местима где канали прелазе преко задњег зида портика да је на овом месту њихов покривач ојачан каменим конструкцијама ширине од 1.50 до 1.60 м које леже на темељу зида уместо првог реда опеке. Судећи према свему, ради се о супструкцији прага врата. Пропуштање канала кроз отвор за врата имало је својих предности у првом реду ради њиховог одржавања.[9] Једино збуњује позиција врата у јужом делу комплекса пошто се она налазе скоро испред стубца северног портика атријума. Могуће је да се овде ради о резервним вратима док су се главна налазила испред јужног крака портика.

Већи број предмета откривен у оквиру овог комплекса, у квадратима Л и У, представљају механизме за затварање: квака у виду прста од бронзе у природној величини и велики цилиндрични гвоздени катанац очуван у целости.

ЈУЖНА ЗОНА ИСКОПА

Простор дуж јужног бедема представља наставак површине која је истражена ранијих година, између великог источног комплекса и западног бедема. Током овогодишњих истраживања потврђено је, на основу стратиграфских података, да су објекти подигнути у исто време, али да су у каснијем раздобљу поједине грађевине или њихови делови срушени или су претрпели измене, а нивелете дворишта подигнуте.

У источном делу (сектор АФ) откривена је једна мања трапезоидна просторија која представља западни крак једног објекта који се простирао према истоку до портика улице. Овај објекат је био отворен према југу. Касније је његов западни део срушен, а простор је нивелисан за нову подницу на коју је постављен ред камених плоча. Чини се да је овај простор претворен у један мањи портик са дрвеним стубовима, оријентисан ка западу.

На западном делу овог простора, у близини угла бедема делимично је откривен један правоугаони објекат са једном просторијом (12.70 ц 8 м) оријентације исток-запад са улазом који се налазио на јужном делу. Истраживања на овом објекту су довршена у североисточном делу (сектор АД), док су северозападни и југозападни угао тек површно откривени (сектори АЦ и АР). Као и код других објеката у кварту доњи зидови су рађени од камена везаног блатом, док су горњи подигнути од лепа. У средишњем делу просторије налази се камена плоча на нивоу пода која делом лежи испод јужног профила. Она је представљала подлогу за дрвени стубац.

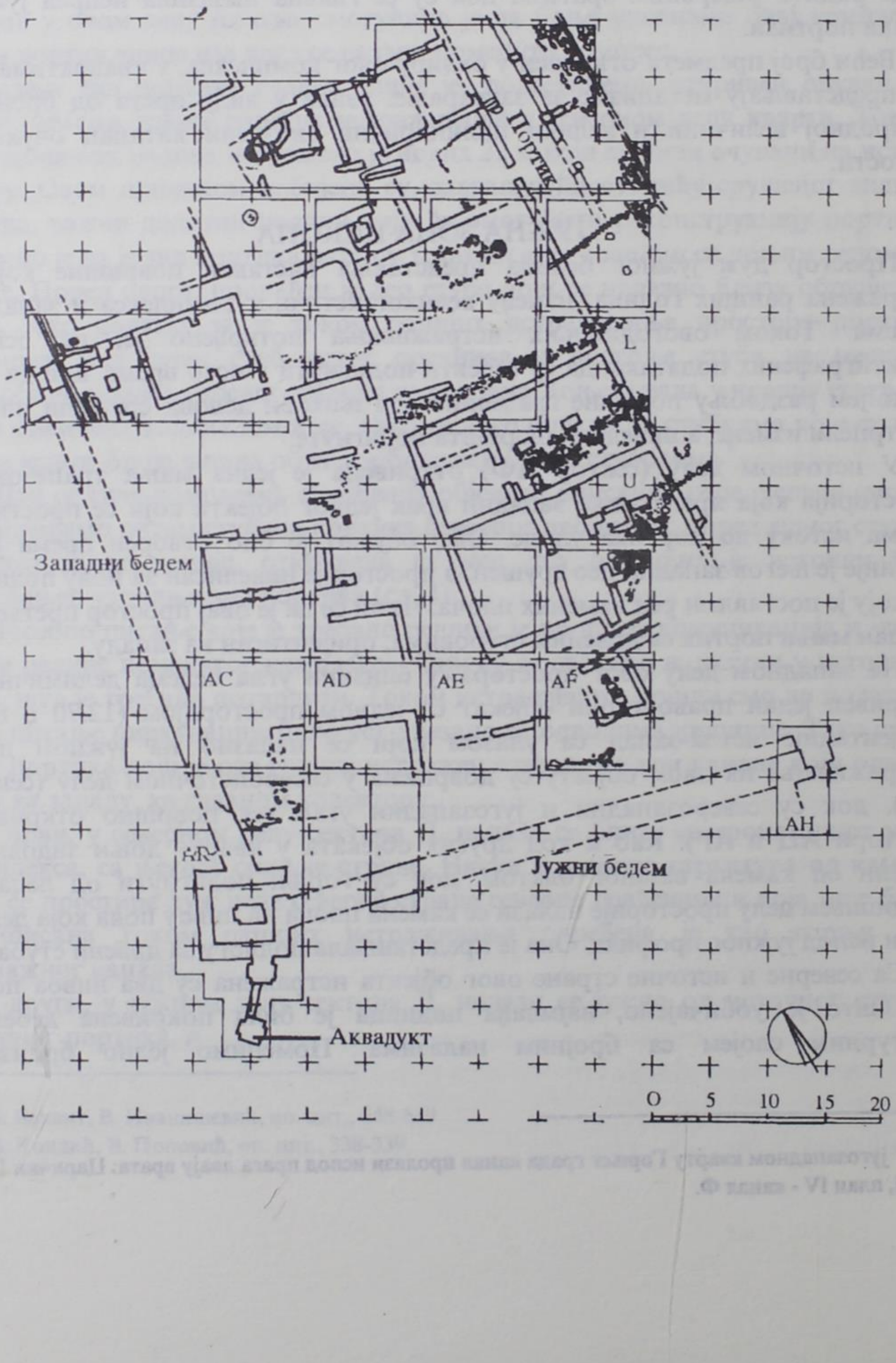
Са северне и источне стране овог објекта истражена су два нивоа пода. Као што је уобичајено, најмлађа подница је била покривена дебелим културним слојем са бројним налазима. Поменимо једно бронзано

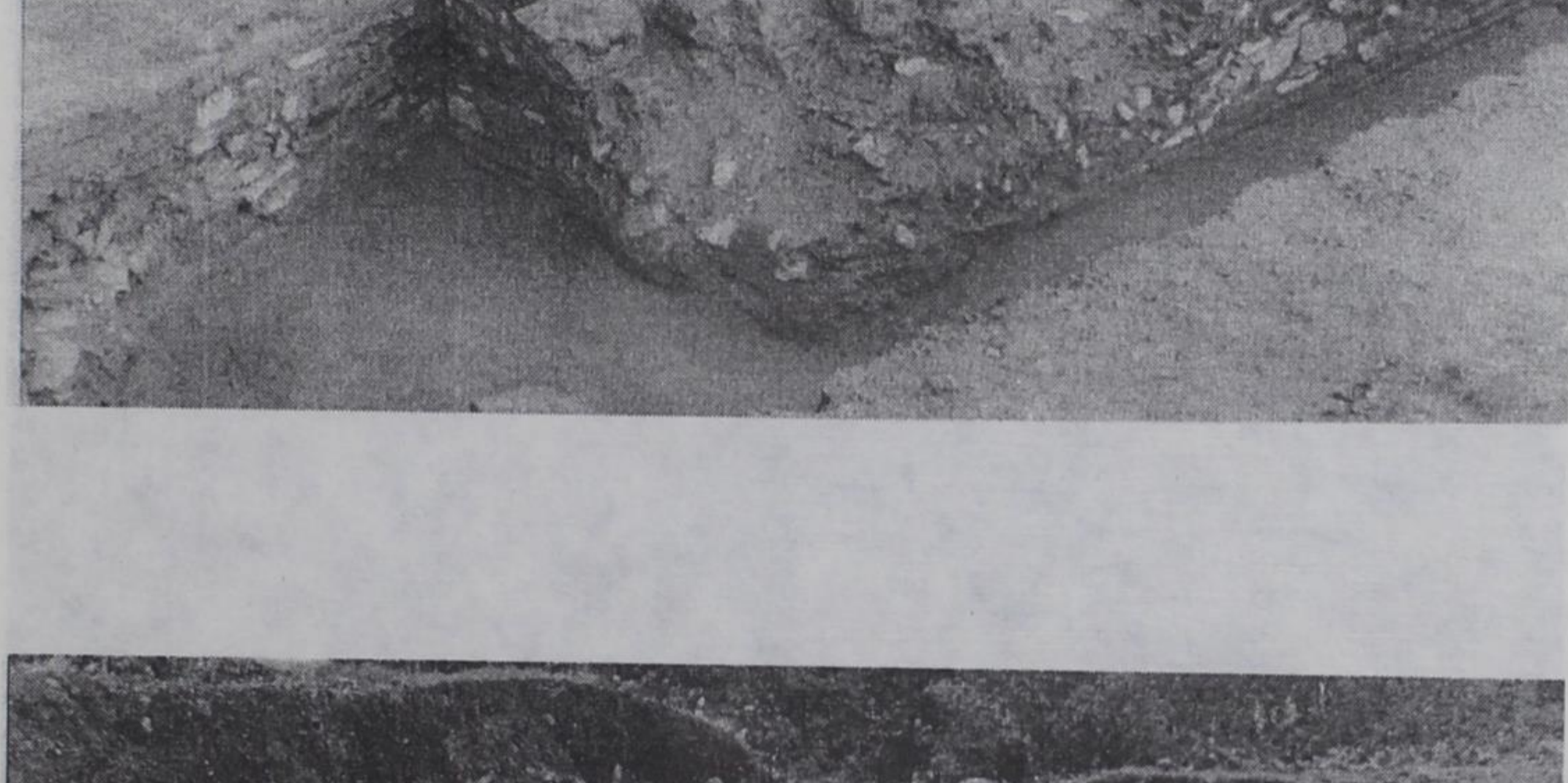
9 **У југозападном кварту Горњег града канал пролази испод прага двају врата: Царичин Град II, план IV - канал Ф.**

посребрено огледало, калупа за ливење појасних копчи и један триенс цара Маврикија.

Додајмо на крају, да су основе појединих објеката који су срушени током последње фазе живота насеља нису довољно документоване. Тако је између два горе описан објекат откривен један зид у дужини од 6,50 м оријентације исток-запад повађен до темеља. Чини се да се даље настављао ка југу, док се његова траса ка истоку даље губи. Ради даљег дефинисања ситуације у овом делу насеља биће потребно наставити даља истраживања скидањем профила и проширења истраживања до нивоа здравице.

IN MEMORIAM

Мирослава Јоцић

Др ПЕТАР ПЕТРОВИЋ (1938-1997)

Рођен је у Београду 1938. године, школовао се у Краљеву, Нишу и Београду. Дипломирао је на Одељењу за класичну филологију Филозофског факултета у Београду 1960. године, где је и магистрирао са темом "Историја Ниша од оснивања до 441. године". Докторску тезу "Палеографија римских натписа у Горњој Мезији" одбранио је на истом факултету, 1971. године.

У Народном музеју у Нишу радио је од 1962. године а 1971. прелази у Археолошки институт у Београду. Предавао је на факултету у Приштини и Новом Саду и на основу тога добио 1989. године звање редовног професора универзитета. Директор Археолошког института у Београду постао је 1994. године.

Био је директор многобројних пројеката, међу којима су значајнији: "Антички Наис" и "Тимакум Минус - Равна". Водио је Одељење за археологију Центра за научна истраживања САНУ у Нишу, Центра за документацију у Нишу (Медијана) и Књажевцу (Тимакум Минус).

Постао је члан Немачког археолошког института у Берлину 1996. године и био активан у међународним пројектима из античке археологије, као што су: Tabula imperii Romani, Corpus Signorum Imperii Romani. Био је члан Центра за античку епиграфику и нумизматику Филозофског факултета у Београду, као и Међународне комисије за проучавање индо-европеизације и траколошке студије Института за траколошке студије у Букурешту.

Био је председник Српског археолошког друштва и уредник Гласника Српског археолошког друштва.

Др Петар Петровић бавио се систематским истраживањем источне Србије и Понишавља, што је резултирало књигама као што су: "Ниш у античко доба", 1976, "Медијана - резиденција римских царева", 1994, "Наисус - Ремесиана - Хореум Марги", 1979. и "Тимакум Минус - Ромулијана", 1995. Био је уредник и аутор, Зборника радова међународног симпозијума "Римски лимес на средњем и доњем Дунаву", одржаном 1994. године у Кладову.

Лесковачки крај је, такође, улазио у сферу интересовања Петра Петровића, а посебно је био заинтересован за археолошко-епиграфска истраживања. Био је пријатељ и сарадник Народног музеја у Лесковцу, где га се сећају као вредног, свестраног археолога и тихог, мирног и углађеног

господина. Учествовао је (60-тих година) у рекогносцирању територије Горње Јабланице, заједно са тадашњим директором Музеја Х. Ракићем и кустосом Д. Костић. Том приликом откривени су римски епиграфски споменици које је Петар обрадио и публиковао у Лесковачком зборнику VIII и Старинару XV - XVI.

И потписнику ових редова др Петар Петровић остао је у сећању као приступачан и предусретљив колега, увек спреман да помогне конструктивним саветима још од студентских дана, а и касније, када је сарадња настављена на институционалном нивоу. Колеге Петра Петровића увек ћемо се сећати с дужним поштовањем, пре свега као драгог човека.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА "ДЕСАНКА МАКСИМОВИЋ"

З С 008
ЛЕСКОВАЧКИ зборник
1999

ВЛАСОТИНЦЕ

400000033,39

COBISS

НАРОДНИ МУЗЕЈ

ЛЕСКОВАЦ